

GAC
Bruy

DE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND
IN ONZEN TIJD.

DE GESCHIEDENIS

VAN

NEDERLAND

IN

ONZEN TIJD

DOOR

J. A. DE BRUYNE,

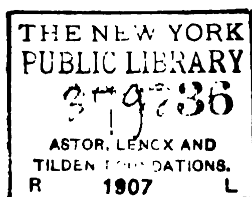
LEERAAR AAN DE HOOGERE BURGERSCHOOL TE ZIERIKSEE.

DEEL I.

1848—1858.

SCHIEDAM. — J. ODÉ.

1891.

INHOUD.

HOOFDSTUK I.

LE ROI EST MORT! VIVE LE ROI!

De laatste dagen van Willem II blz. 1—4. Zijne begrafenis 4—6. De jeugd van den troonopvolger 6—8. Inhuldiging van Willem III 8—12.

HOOFDSTUK II.

HET MINISTERIE DONKER CURTIUS—DE KEMPENAER.

Eene bladzijde uit onze parlementaire geschiedenis.

De afkondiging der herziene Grondwet 13—14. Het ministerie Donker Curtius—De Kempenaer. Het programma van den 13den Mei en van den 13den November 1848 14—16. Dirk Donker Curtius en Jacob Matthaeus de Kempenaer 17—21. De zitting der Staten-Generaal van den 16den October tot den 20sten December 1848 21—22. De zitting van den 13den Februari 1849. Samenstelling der Staten-Generaal 22—26. Het adres

van antwoord op de Troonrede 26—30. Het reglement van orde en eenige kleinere wetsontwerpen 30—32. Het wetsontwerp tot uitoefening van het recht van vereeniging en vergadering en dat op de ministerieele verantwoordelijkheid 32—37. De vreemdelingenwet 37—42. De wetten op het inkomen der Kroon en op de Kroondomeinen 42—45. De interpellaties van Dommer van Poldersveldt en van Groen van Prinsterer 45—46. Het einde der zitting 47—49. De partijen en het ministerie 49—53. De zitting van den 17den September 1849 en de aftreding van het ministerie 53—57.

HOOFDSTUK III.

DE DERDE EXPEDITIE TEGEN BALI EN DE LAATSTE BESTUURSJAREN VAN DEN GOUVERNEUR-GENERAAL ROCHUSSEN.

De vorige expedities tegen Bali en de voorbereiding der derde 58—63. Bali en zijne bevolking. De bijeenkomst van Michiels met de Balische Vorsten 63—68. De bestorming van Djagaraga 68—72. De tocht tegen Klonkong. De dood van Michiels 72—77. De onderwerping van Bali 78—82. De vergadering van den 22sten Mei te Batavia 82—85. Het Cultuurstelsel en de hongersnood in Demak en Grobogan 85—91. Het muntwezen en het recepissenstelsel 91—96. Verdere gebeurtenissen en aftreding 96—97.

HOOFDSTUK IV.

HET MINISTERIE THORBECKE EN DE UITVOERING DER GRONDWET.

De vorming van het ministerie Thorbecke 98—100. Johan Rudolf Thorbecke 100—107. De overige Ministers. Optreden van het ministerie voor de Kamers. De begrooting voor 1850 107—112. De wetten op de voogdij en op het regentschap 112—117. De kieswet 117—127. De provinciale wet 127—135. De wet op het Nederlanderschap 135—141. De enquêtewet 141—144. De verkiezingen van 1850 144—146. De zitting van 1850/1851 147—150. De gemeentewet 150—159. De wetten, regelende bevordering, ontslag, pensionneering enz. der officieren van land- en zee-

macht en de aftreding van Lucas 159—161. Nedermeyer van Rosenthal en zijne wetsontwerpen op het recht van vereeniging en vergadering, samenstelling der rechterlijke macht en de ministerieele verantwoordelijkheid 161—168. Van Sonsbeeck en het bestuur der buitenlandsche betrekkingen 168—175. Onderwijs-quaesties 175—181. De zitting 1852/1853 181—184. Het ontwerp regelende de strafwetgevende macht der waterschapsbesturen enz. 184—190. De uitvoering van het 5de der additioneele artikelen 190--194. Besluit 194—197.

HOOFDSTUK V.

VAN BOSSE ALS MINISTER VAN FINANCIËN EN DE STAATSZORG VOOR DE STOFFELIJKE WELVAART.

De financieele toestand 198—200. De belastingvoorstellen van Van Bosse 200—204. Mr. Gerrit de Clercq 205—207. De scheepvaartwetten. Aanleiding tot de indiening 207—210. De memorie van toelichting 210—215. De beraadslaging 215—229. De ontwikkeling der verkeersmiddelen: post, telegraphie en spoorwegen. Wet op de onteigening 229—234. Hervorming van ons muntstelsel 234—241. Toezicht op de munt en waarborg der gouden en zilveren werken 241—242. Bevordering van den landbouw. Tienden en jachtwet 242—244. Droogmaking van het Haarlemmermeer 244—256. De armoede. Ziekten. De cholera-epidemie van 1849. Armenzorg. Het ontwerp van Thorbecke 256—269.

HOOFDSTUK VI.

STAAT EN KERK. HET GODSDIENSTIG LEVEN.

De invloed van het jaar 1830 op de staatkundige en godsdienstige denkwijze 270—273. Guillaume Groen van Prinsterer 273—277. De beginselen der anti-revolutionnaire partij 278—281. De staatkundige denkbeelden van Groen van Prinsterer en hun invloed op het karakter der anti-

revolutionnaire partij in Nederland 281—297. De Groninger school 298—304. Johannes Henricus Scholten en De Leer der Hervormde Kerk 304—314. Het reglement der Nederlandsch-Hervormde kerk van 1852 314—323.

HOOFDSTUK VII.

DE APRILBEWEGING.

De Roomsch-Katholieke kerk in ons land vóor 1853 324—330. De pauselijke brieven en de allocutie van den 7den Maart 1853 330—334. De oorzaken der Aprilbeweging 334—340. Het petitionnement en zijne gevolgen 340—348. De bestrijders der Aprilbeweging. De circulaire van Thorbecke. De interpellatie van Van Doorn in de Tweede Kamer 348—356. Het petitionnement te Amsterdam 356—359. 's Konings bezoek te Amsterdam en de gevolgen daarvan 359—368. Ontslag van het ministerie Thorbecke. Het ministerie Van Hall—Donker Curtius en de ontbinding der Tweede Kamer 368—377. De zitting van den 14den Juni 1853. Het adres van antwoord op de Troonrede. Zending van Lightenvelt 377—383. De wet op de kerkgenootschappen. De algemeene beraadslagingen 383—397. De aanneming der wet in de Tweede Kamer 398—400. De behandeling in de Eerste Kamer 400—401. De gevolgen der Aprilbeweging 402—409.

BIJLAGEN.

De hoofden der ministerieele departementen van 1848 tot 1853 413—414. Samenstelling van de beide Kamers der Staten-Generaal van 1848 tot 1853. De Eerste Kamer samengesteld overeenkomstig het voorloopig kiesreglement, gedurende de zitting van den 13den Februari tot den 15den September 1849 en die van den 17den September 1849 tot den 20sten Augustus 1850 414—415. De Eerste Kamer volgens de kieswet van 1850, gedurende de zittingen 1850/1851, 1851/1852, 1852/1853 en van den 14den Juni tot den 10den September 1853 415—416. Voorzitters 416. Leden der Tweede Kamer, benoemd door de Provinciale Staten, gedurende de zitting van den 16den October tot den 20sten December

1848 417. Leden der Tweede Kamer, gekozen overeenkomstig het voorloopig kiesreglement gedurende de zittingen 1849 en 1849/1850 418—419. Naamlijst van de Leden der Tweede Kamer der Staten-Generaal, gekozen overeenkomstig het voorloopig kiesreglement, gedurende de zittingen van 1849 en 1849/1850, met opgaaf van beroep, woonplaats en geboortejaar, gerangschikt volgens hun leeftijd 419—421. De leden der Tweede Kamer van 1850—1853 422—425. Voorzitters 425. Aanteekeningen 426. De algemeene beschouwingen uit de voorloopige verslagen over kieswet en provinciale wet van het ministerie Donker Curtius—De Kempenaer met korte mededeelingen over deze en enkele andere wetsontwerpen 426—432. Overzicht der begrootingswetten gedurende het tijdvak van 1848—1853 433. Veranderingen in het stelsel der rijksbelastingen gedurende het eerste ministerie Thorbecke 434. Errata 435.

HOOFDSTUK I.

LE ROI EST MORT! VIVE LE ROI!

Dinsdag, den 13den Maart 1849, ongeveer te halfelf in den morgen, stond een hofrijtuig te wachten voor het paleis van Zijne Majesteit, Koning Willem II, te 's-Gravenhage. Met de hem eigen militaire stiptheid verscheen juist te halfelf de rijzige gestalte van den Vorst, gewikkeld in een grijzen mantel, door middel van een rood snoer aan den hals bevestigd, en met de bekende ronde muts op het hoofd. Hij stapt in het rijtuig, gevolgd door zijn adjudant, den overste der artillerie Baron De Girard de Miellet van Coehoorn. Onmiddellijk gaat het in gestrekten draf naar Rotterdam, en binnen een goed uur, te kwart vóor twaalf, stapt de Koning uit aan 's lands werf, waar hij een voor hem gebouwd stoomjacht wenscht te bezichtigen. Opgewacht door zijn adjudant Merkes Van Gendt en den directeur der marine, den kapitein ter zee Verhuell, laat hij zich over een vlot naar de drijvende kap geleiden, waarin het jacht te water ligt. Er waait een stormachtige noordwestenwind met vlagen van regen, en juist toen de Koning de trap zal afdalen, die naar het vlot voert, grijpt een windvlaag zijn mantel en slingert dien om den gespoorden voet. De Koning struikelt — en slaat neer op de trap. Dadelijk snellen zijne adjudanten en andere aanwezigen toe en helpen hem op de been. Niettegen-

staande den aandrang van zijn gevolg, weigert de Koning alle geneeskundige hulp, verzekerende, dat de val niets te beteekenen heeft, doch de bleekheid van zijn gelaat en zijne versnelde ademhaling verraden het met moeite onderdrukt gevoel van pijn. Op de verdere reis, per stoomboot naar Geertruidenberg en van daar per rijtuig naar Tilburg, wordt de Koning voortdurend stiller en afgetrokkener. Tegen zijne gewoonte laat hij het rijtuig geheel dichtmaken, en, in een hoek gedoken, rijdt hij Tilburg binnen, zonder op de vlaggen te letten, die hem van alle huizen tegenwapperen, en het gejuich te beantwoorden, dat hem in alle straten tegenklinkt. Alleen, nu hij voor de eenvoudige woning is aangekomen, waar hij gewoon is, zijn intrek te nemen, verheldert zijn gelaat zich bij het zien van eene kleine groep, bestaande uit de vrouwen en kinderen van zijne werklieden, die hun weldoener daar afwachten. Met vriendelijken groet gaat hij de woning binnen, en nog denzelfden avond bezoekt hij het nieuwe paleis, dat hij zich achter de woning heeft doen bouwen, om het later met zijn gezin des zomers te kunnen betrekken. Tegen den nacht drijft een begin van hartklopping hem nog eens naar buiten, om frissche lucht te scheppen. Toen legt hij zich op zijn veldbed neer, en weldra is alles in diepe rust verzonken.

Te twee uur in den nacht verneemt 's Konings kamerdienaar een dof gekreun. Eene bezetting op de ademhalingsorganen heeft den Koning aangegrepen. Onmiddellijk wordt alles gewekt. Het straks zoo rustige vertrek is in een tooneel van schrik en ontsteltenis herschapen; in doodelijke benauwdheid wringt de Koning zich in de handen zijner dienaren, tot eene aderlating hem verlichting aanbrengt. Den volgenden dag gevoelt hij zich weer zooveel beter, dat hij zich met plannen voor een nieuw verdedigingsstelsel bezighoudt. Zijn lijfarts, professor Everard, die uit eigen beweging naar Tilburg is gesneld, verbiedt hem evenwel alle werkzaamheid, en de uit 's-Gravenhage ontvangen pakketten worden zorgvuldig achtergehouden. Denzelfden dag nog herhaalt zich de benauwdheid, opnieuw door eene aderlating gestuit. Twee dagen lang ligt de Koning met den dood te worstelen, doch op den

morgen van den 16den Maart gevoelt hij zich veel beter en ontvangt met blijmoedigheid zijn tweeden zoon Prins Hendrik. Dien eigen avond komt ook de Koningin, maar om aandoeningen te vermijden, verzoeken de geneesheeren haar, zich nog voor den kranke verborgen te houden. De beterschap was echter slechts van korten duur geweest; te één uur in den nacht verheft de hartklopping zich opnieuw; tot stikkens benauwd springt de Koning op van zijn legerstede, zijn geneesheer in de armen, roepend: „Je me sens faillir!" De Koningin snelt toe, maar het hart heeft reeds opgehouden te kloppen; zij vindt slechts een lijk, waar zij zich jammerend op neerwerpt.

Het was vijf minuten vóor drie uur in den morgen van den 17den Maart, toen de hartkwaal, die Willem II reeds zoovele jaren vervolgd had, thans door de ongesteldheid vóor zijn vertrek, de gure reis en den val op 's lands werf te Rotterdam in kracht toegenomen, eindelijk de overwinning behaalde op den stoutmoedigen, koninklijken krijgsman, den held van Ciudad-Rodrigo, Quatre-Bras en Leuven. (*)

De mare van 's Konings dood verspreidde schrik en ontsteltenis, angst en droefheid over het geheele land. In 's-Gravenhage en in 't bijzonder onder de mindere klasse was de rouw algemeen. De menigte verdrong zich voor het paleis van Prins Frederik, 's Konings broeder, alsof zij van daar hulp en troost verwachtte. Den geheelen zomer zag men zoowel in de hofstad als in vele andere plaatsen alleen toiletten van zwart en oranje dragen. Wat de angst en onzekerheid vermeerderde, was de omstandigheid, dat de troonopvolger niet aanwezig was, om dadelijk de regeering over te nemen, maar zich nog op eene buitenlandsche reis, in Engeland, bevond. Bij zijn vertrek had zijn vader met bijzondere aandoening gezegd: „Ik ben te moede als bij het afscheid van uwen broeder Alexander." En werkelijk, hij zou hem evenmin terugzien als Alexander, die slechts naar Madeira gegaan was, om daar aan de tering te sterven. Reeds den 16den Maart was de

(*) Vgl. J. Bosscha. Het leven van Willem II. Amsterdam 1871. blz. 502—507.

minister van Buitenlandsche Zaken Lightenveld met het stoomschip de Cycloop naar Engeland overgestoken, om den Kroonprins af te halen. Op de grens van Schotland trof dezen de tijding van zijns vaders dood. Onmiddellijk keerde hij terug en bereikte den 21sten Maart den vaderlandschen bodem te Hellevoetsluis, waar zijne gemalin hem met eene deputatie uit den ministerraad in het gouvernementsgebouw reeds sedert drie lange dagen en nachten had verbeid. Bij proclamatie van dienzelfden dag aanvaardde hij de regeering en begaf zich daarop terstond naar Tilburg, naar het lijk zijns vaders.

Het lijk van Willem II was reeds gekist, toen zijn zoon te Tilburg aankwam. Diens eerste zorg moest thans zijn de plechtige teraardebestelling, waarvoor terstond alle toebereidselen gemaakt werden.

Op Dinsdag, den 3den April, begonnen 's morgens halfzeven alle klokken te Tilburg te luiden. Reeds sinds dagen waren alle huizen gesloten, tot de hutten der geringste daglooners toe. Te zeven uur werd onder een koninklijk saluut van honderd en één minuutschoten de kist op den lijkwagen geplaatst, en daarover het rouwkleed gespreid, waarop de koninklijke kroon — op een roodfluweelen kussen gehecht —, benevens de epauletten, de sjerp en de twee sabels gelegd werden, die de vorst in Spanje, bij Waterloo en in den Tiendaagschen Veldtocht gedragen had. Toen zette de stoet, voorafgegaan door één eskadron cavalerie en twee compagnieën der dienstdoende schutterij van Tilburg en gesloten door twee eskadrons cavalerie, zich langzaam in beweging. Op eenigen afstand buiten Tilburg wachtte het stedelijk bestuur dier gemeente den lijkstoet op, waar deze verlaten werd door de Tilburgsche schutterij en de twee geneesheeren van die plaats, welke den Koning tot het laatst toe mede verpleegd hadden. Evenzoo waren de plechtigheden geregeld te Oosterhout en Geertruidenberg, waar

de stoet doortrok. Doch wat niet in het officieel programma (*) was voorgeschreven en toch misschien nog een meer blijvenden indruk achterliet, was die aaneenschakeling van volksgroepen langs den geheelen weg van Tilburg naar Oosterhout, welke in droevige stilte den stoet afwachtten, in bijna onhoorbaar gefluister zooveel trekken van goedhartigheid, zooveel beminnelijke eigenschappen van den overledene herdenkende. Te Geertruidenberg heeft men hooren getuigen: „Wie weten wilde, hoe hij bemind werd, had hier moeten zijn, om te zien, hoe de smart grooter was dan de nieuwsgierigheid naar een vorstelijken lijkstoet" (Bosscha).

Te Geertruidenberg lag reeds de in het rouwzwart gehulde stoomboot gereed, met vlag en wimpel ter halver stok, die 's Konings lijk overnam en tevens de koninklijke weduwe, hare dochter Sophia en Prins Hendrik medevoerde naar Rotterdam, waar Willem III en Prins Frederik hen opwachtten. Bij het naderen der stad zag men van alle schepen de vlaggen en wimpels ter halver stok waaien, de equipages paradeerden in het want en een koninklijk saluut van 101 schoten verbrak de plechtige stilte, die onder de aan den oever samengevloeide menigte heerschte. Dien nacht werd het lijk in de groote zaal van het gebouw aan 's rijks werf overgebracht, om den volgenden morgen den tocht naar Delft, de laatste ruststede, voort te zetten.

Den morgen van den 4den April werd de lijkwagen met zijn geleide daar buiten de Nieuwe Brug ontvangen door den kamerheer-ceremoniemeester en allen, die aan de begrafenis zouden deelnemen, en werd de plechtige lijkstoet geformeerd. Vooruit één eskadron cavalerie en twee compagnieën van de Delftsche schutterij, dan eene reeks van officianten en hoogwaardigheidbekleeders, de luitenant-generaal graaf De Perponcher, dragende den veldmaarschalksstaf, de dragers der verschillende ridderorden en zoovele anderen, die hunne waardigheid of betrekking daartoe aanwees. Maar daarbij ook tal van aanzienlijke en gezeten burgers, die om de

(*) Vgl. Programma voor de begrafenis van Z. M. Willem II, met de wijziging en aanvulling bekend gemaakt in de *Staatscourant* van 30 Maart N°. 76.

gunst gebeden hadden, hun geliefden Vorst de laatste eer te mogen bewijzen. Men zag daar een honderdtal personen uit den deftigen burgerstand van 's-Gravenhage; kunstschilders, die den koninklijken beschermer van kunsten en wetenschappen wilden eeren; oud-gedienden, versierd met het Metalen Kruis, en wapenbroeders uit den vreemde, als lord Fitz Roy Somerset, overgekomen, om zijn medestrijder in de bres van Ciudad Rodrigo mede ten grave te geleiden. Eindelijk in de Nieuwe Kerk aangekomen, werd de lijkkist tusschen eene dubbele rij officianten naar het graf gedragen, ontdaan van het rouwkleed en de sieraden, en onder ademlooze stilte in den grafkelder nedergelaten. De laatste hulde aan den afgestorvene bracht zijn Koninklijke zoon, die een lauwerkrans op de lijkkist nederlegde in naam van zijn Volk en zijn Huis. Toen was de plechtigheid volbracht, en alleen de herinnering bleef over aan den edelmoedigen Koning met zijne ridderlijke eigenschappen, die den vanouds gevierden Oranjenaam nieuwen luister hadden geschonken.

Thans richtten zich aller oogen vol gespannen verwachting op den nieuwen Vorst, Koning Willem III. Wat hij als Koning zou zijn voor zijn volk, daaromtrent voelde zich nog niemand in staat, eene bepaalde meening uit te spreken; want gedurende zijns vaders regeering had de troonopvolger een teruggetrokken leven geleid en zich, voor zoover bekend was, bijna niet met staatszaken ingelaten. Wat men alleen zeker van hem wist, waren de volgende feiten uit zijne levensgeschiedenis.

Uit het huwelijk van Willem II met de Russische Grootvorstin Anna Paulowna, dochter van Keizer Paul, op den 21sten Februari 1816 plechtig in de Hofkerk te St. Petersburg voltrokken, waren vier kinderen gesproten. Den 19den Februari 1817 zag Willem Alexander Paul Frederik Lodewijk het levenslicht te Brussel, bestemd, thans den koningstroon te beklimmen. Den 2den Augustus 1818 volgde zijn broeder Willem Alexander Frederik Konstantijn Nikolaas Michaël, die het meest op zijn vader geleek, en allen,

welke later met hem in aanraking kwamen, de meest hoopvolle verwachtingen inboezemde, maar op negenentwintigjarigen leeftijd op het eiland Madeira aan de tering bezweek (20 Februari 1848). Degene, die hem als gezagvoerder van een eigen schip derwaarts geleidde, was zijn jongere broeder Willem Frederik Hendrik, den 13den Juni 1820 geboren en tot den zeedienst opgeleid. De vierde zoon Willem Alexander Frederik Ernst Casimir, den 21sten Mei 1822 geboren, bereikte nog niet den leeftijd van vijf maanden; en eindelijk kreeg het koninklijk echtpaar, den 8sten April 1824, nog eene dochter Wilhelmina Maria Sophia Louise, later Groothertogin van Saksen-Weimar-Eisenach.

De opvoeding zijner zonen was eene zaak, die Willem II, toen nog Prins van Oranje, bijzonder ter harte was gegaan. Hij had daarover zijne eigene denkbeelden, welke de omstandigheden hem evenwel niet veroorloofden, geheel te verwezenlijken. Het liefst had hij zijne zonen niet door een gouverneur aan huis laten opvoeden, maar op eene school gebracht, om hen met andere knapen van hun leeftijd samen te laten opgroeien en hen aldus reeds op die jaren eenige menschenkennis te doen verwerven. Doch de naijver tusschen Noord en Zuid en de jaarlijksche verplaatsing van het hof van Amsterdam naar Brussel verhinderden hem, ze op eene bepaalde school te houden, waarom hij zich tot de huiselijke opvoeding onder leiding van den gouverneur Juste Thierry Baron De Constant Rebecque de Villars gedwongen zag. Merkwaardig voor de kennis der richting, waarin deze opvoeding geleid moest worden, is de memorie van 1822, waarin Willem II zelf zijne inzichten over de opvoeding zijner kinderen schriftelijk uiteengezet heeft. Dikwijls woonde de vader de lessen, aan zijne kinderen gegeven, bij, terwijl hij zich zelf belastte met het godsdienstonderwijs, waaraan hij vaak negen uur in de week besteedde.

Met de lessen wisselden de spelen en huiselijke genoegens af. Het liefst vertoefde het hof op het lustslot Soestdijk, den Prins van Oranje geschonken wegens zijn heldenmoed en zijne verdiensten in den slag van Waterloo. Elken zomer keerde men, als het mogelijk was, daar terug, waar voor de uitspanning der kinderen

alles, zooals zij het maar konden wenschen, werd ingericht. Prinses Sophie kreeg hier, evenals vroeger Prinses Marianne op het Loo, hare eigene boerderij, en voor elk der zonen werd op het domein een afzonderlijk jachthuisje gebouwd.

Intusschen brak de tijd aan, dat de laatsten ook in het werkelijk leven zich voor hunne betrekking gingen voorbereiden. Terwijl Prins Hendrik voor zeeofficier werd opgeleid en onder zijn gouverneur Arriëns oefeningsreizen ter zee deed, kregen de beide oudere broeders militaire rangen in het leger en oefenden zich onder hun vader in de legertenten van Noord-Brabant gedurende dien toestand van half oorlog half vrede met België, welken men het status quo noemt.

Teneinde ook in de staatszaken voorbereid te worden, kreeg de erfprins, den 19den Februari 1838, toen hij zijn eenentwintigste jaar vervuld had, zitting in den Raad van State, en werd hij reeds den volgenden dag plechtig in dit lichaam geïnstalleerd, waarvan hij later herhaaldelijk de zittingen bijwoonde. Het volgend jaar, den 18den Juni 1839, trad hij in het huwelijk met zijne nicht, de begaafde en bevallige Prinses Sophia Frederika Mathilda, tweede dochter van den Koning van Wurtemberg en Katharina Paulowna, de zuster van Willems moeder. Het jonggehuwde paar betrok het paleis op het Plein, thans voor archief ingericht. Den 4den September 1840 werd hun een zoon geboren, Prins Willem, en den 12den September 1843 een tweede, Prins Maurits, terwijl de derde, Prins Alexander, eerst na hunne troonsbeklimming het levenslicht aanschouwde.

Dit was in het kort de levensloop van den Prins van Oranje, die thans, twee en dertig jaar oud, breedgebouwd en in het genot eener bloeiende gezondheid, bij den dood zijns vaders aangewezen was, om de kroon van het Koninkrijk Nederland te dragen.

Welk een geheel ander, zooveel vroolijker en schitterender tafereel dan het stille Delft op den 4den April, ontvouwde 's lands

hoofdstad een maand later, op den 12den Mei 1849. Op dien dag zou de feestelijke inhuldiging van Willem III plaats hebben, waarvoor met zorg de noodige toebereidselen gemaakt waren. Den vorigen dag had de Koning, door eene eerewacht aan het station van den Hollandschen IJzeren-Spoorweg ontvangen, zijn plechtigen intocht in de stad gedaan. De Koning zat op een appelgrauw ros, gekleed als generaal der infanterie; de Koningin, in het wit satijn, reed met hare beide zonen in eene rijke staatsiekoets, door een achtspan voortgetrokken.

Geheel de stad was in feestdos. Uit alle huizen wapperde de Nederlandsche driekleur, hier langs de statige grachten, daar een kleurig koepeldak vormend in de straten, waar de stoet zou doortrekken. De gevels waren versierd met guirlandes van vlaggendoek, groen en bloemen, en overal, waar het slechts kon, prijkte de liefelijke oranjevrucht, „als heester bloeiende in de porceleinen vaas voor het spiegelglas, als gouden appel gehecht tusschen loover en groen, als patène draperieën ophoudend van de nationale kleuren." En daarbij duizenden toeschouwers, als wandelaars in de straten, voor het hoog opgeschoven raam in de weelderige salons, of dicht aaneengedrongen voor de vensters van alle verdiepingen, tot hoog op de daken toe, waar men slechts eene plaats had weten machtig te worden. Eene mengeling van kleuren, een rijkdom van vormen, welke op dien dag eene geheel nieuwe, eigenaardige schoonheid bijzette aan dit Venetië van het Noorden.

Den volgenden dag, den 12den Mei, des morgens te acht uur, gaven honderd en één kanonschoten het teeken, dat de dag der inhuldiging was aangebroken. Volgens den wensch des Konings zou deze te één uur in de Nieuwe Kerk plaats hebben. Met smaak was het gebouw voor de plechtige gelegenheid door den architect Boon in orde gebracht. „De trotsche bogen van het aloude gebouw komen nog grooter en forscher uit, nu het oog naar hen opziet over tropeeën en drapeeringen heen; 't is, of het nu eerst recht zichtbaar is, hoe ondenkelijk hoog zij zich verheffen boven de hoofden der menschen, nu de ontzagbare lengte der pilaren, die ze steunen, gebroken wordt door zulke grootsche draperieën

van kleurrijk doek, die van hunne kroonlijsten en kapiteelen afhangen, of van breede oranjevanen, door ebbenhouten lansstokken opgehouden en gekroond door de wapenschilden der provinciën, de wapenschilden der koloniën, die bronnen van oud-Hollands groote welvaart". De weg van het paleis naar de kerk was door eene balustrade afgeschut, en de grond met groen laken bedekt. Even over twaalf werden de leden der Staten-Generaal binnengeleid, en opende de voorzitter der Eerste Kamer, graaf Van Limburg Stirum, eene kortstondige zitting tot het benoemen eener commissie, om den Koning te ontvangen. Even voor één uur verscheen de Koningin, gekleed in wit moiré satijn met hermelijn en een diadeem van brillanten op het vorstelijk hoofd. Kort daarop kondigde het losbranden van het geschut en het luiden der klokken aan, dat de Koning zich op weg had begeven. Voorafgegaan door de teekenen zijner waardigheid, het rijkszwaard en den standaard, gedragen door graaf De Perponcher en den vice-admiraal Lucas, trad hij, gekleed in admiraalsuniform, waarover een roodfluweelen mantel geslagen was, het gebouw binnen.

„Nog vóor de Koning was binnengekomen"— schildert Nederlands meest gevierde romanschrijfster, toen nog mejuffrouw A. L. G. Toussaint — „verhoogde de Meizon de kleuren van oranjevanen en Hollands banieren door haren goudgloed; later verwisselde zij van richting en verlichtte gansch den pilaar, waartegen Suriname's wapenschild was opgehangen, en waar zij de gulden letters van een eenvoudig zwart naambord (Vondel) deed flonkeren met phosphorischen glans..... Al dieper en dieper hare stralen neerschietend zijwaarts in het kerkgebouw, werpt ze nu hare glansen ter linkerzijde op de fluweelen draperieën van den troonhemel en doet het gouden kronkelkoord, dat ze ophoudt, blinken en flikkeren, en glijdt langzaam af tot op de troon-estrade. Dit was het oogenblik, waarop de Koning met zijn stoet plechtig de kerk binnentoog; en toen de drager van het prachtige oranjevaandel zijne plaats had ingenomen ter linkerzijde van den troon, zag men het plotseling door een glinsterenden zonnegloed verlicht, en de rustende Hollandsche leeuw, die den knop van den standaard

vormde, schitterde op eenmaal als een lichtpunt bij 't weerkaatsen van haren helderen gloed..... Als natuurlijk gevolg van de schuinsche richting der lichtstralen, was nu ook een deel der kredenztafel verlicht door dienzelfden gloed, die er den schitterenden glans verhoogde der kroonjuweelen en van den prachtband der Grondwet, als wilde zij beide eeren, door denzelfden luister bestralen, met denzelfden straal der liefde beide omvatten en als samenhechten door dezelfde koestering. Ten laatste, toen de Koning den troon besteeg, gebeurde, wat men had kunnen voorzien. Die troon was gansch verlicht door haar liefelijk schijnsel, en den persoon van den Vorst zag men een wijle omschenen door haren milden glans."

Na eene korte rede, met gloed voorgedragen, stond de Koning op en sprak den bij de Grondwet voorgeschreven eed uit van trouw aan de Grondwet en handhaving van het grondgebied en alle rechten en vrijheden des volks. Daarop trad de voorzitter der Staten-Generaal voor den troon, om de verklaring van trouw aan den Koning uit te spreken, welke achtereenvolgens door al de leden beëedigd werd.

Dwaalden onder deze plechtigheid de oogen der toeschouwers nu en dan af naar de schitterende rij aanzienlijke Nederlanders en vreemdelingen, hier aanwezig, onder welke voorzeker niet het minst de aandacht trok het donker Creoolsch gelaat en de als met ridderorden bezaaide borst van den geestigen Franschen romanschrijver Alexander Dumas, bij voorkeur richtten zij zich toch op de hoofdpersonen der plechtigheid, vol belangstelling elke gelaatsuitdrukking, elk gebaar, dat zij maakten, bespiedend. Enkele van de daar aanwezige ooggetuigen hebben opgemerkt, hoe de Koning, onder het uitspreken dezer woorden van den eed: „Ik zweer, dat ik de onafhankelijkheid en het grondgebied des Rijks met al mijn vermogen zal verdedigen en bewaren", als onwillekeurig de hand aan het gevest van den degen sloeg, en hoe de Koningin, opnieuw vergezeld van haar aanminnig tweetal, na den Koning de hulde ontving en op de innemendste wijze beantwoordde van de leden der Staten-Generaal, die één voor één eerbiedig voor haar bogen; en

vooral, hoe zij, toen bij het eindigen der plechtigheid de kerkgewelven weergalmden van den jubelkreet der aldaar verzamelde menigte, een blik van het diepste gevoel met den Koning, haar Gemaal, wisselde.

Toen eindelijk de plechtigheid der eigenlijke huldiging was afgeloopen, «zwaaide een der koningen van wapenen zijn schepter en riep met luider stemme:. «Zijne Majesteit Koning Willem de Derde is ingehuldigd", en vervolgens driemaal: «Leve de Koning!" welke kreet driemaal door den anderen koning van wapenen werd herhaald. Ook door de tallooze menigte werden de kreten «Leve de Koning! leve de Koningin!" met onbeschrijfelijke geestdrift geuit. Trompetgeschal, het Wilhelmuslied, door het muziekkorps der schutterij aangeheven, weergalmde door het kerkgewelf, vereenigd met het orgelspel, en een koninklijk saluut van honderd en éen kanonschoten maakte den volke den afloop der plechtigheid bekend.

Vervolgens verlieten de beide koningen van wapenen de kerk, om strooipenningen te werpen, terwijl de vier herauten van wapenen te paard stegen, elk vergezeld door een commando cavalerie, teneinde op verschillende plaatsen der hoofdstad insgelijks penningen te strooien!" (*)

Het overige van den dag was aan de feestviering en de avond aan eene schitterende illuminatie en eene feestvoorstelling in den schouwburg gewijd. Alom was er vreugde in het land, en onder de heuglijkste voorteekenen nam het regeeringstijdvak van Willem III een aanvang.

(*). Gedenkschrift der Inhuldiging van Z M. Koning Willem III door J. F. Bosdijk, Haarlem 1849, blz. 60.

HOOFDSTUK II.

HET MINISTERIE DONKER CURTIUS—DE KEMPENAER.

Eene bladzijde uit onze parlementaire geschiedenis.

„Willem de Eerste nam het Souverein Gezag op, om het naar eene constitutie uit te oefenen.

„Willem de Tweede wijzigde, in overleg met de Vertegenwoordiging, de Grondwet naar de behoeften des tijds. Mijne roeping zal het zijn, op denzelfden voet aan die Grondwet volledige werking te geven."

In deze woorden der proclamatie van den 21sten Maart 1849 wees Willem III de eerste en voornaamste taak zijner regeering aan. Ook zijn vader was kort na eene grondwetsherziening aan de regeering gekomen, maar in hoeveel gunstiger omstandigheden verkeerde nu de zoon dan toen de vader! De grondwetsherziening van 1840 had bijna niemand bevredigd. Onmiddellijk werd het verlangen naar eene nieuwe, meer doortastende herziening uitgesproken, en toen de regeering niet wilde, werden zelfs pogingen van de zijde der vertegenwoordiging beproefd. Maar thans was die zoo lang gewenschte volledige herziening verkregen: rechtstreeksche verkiezingen, ministerieele verantwoordelijkheid, jaarlijksche vaststelling der begrooting bij de wet, het recht van amendement en

al die andere rechten en vrijheden, op welke reeds zoo lang was aangedrongen, waren nu toegestaan. De grondwetsherziening van 1848 was werkelijk eene volledige herziening geweest en, met hoeveel bezwaren hare totstandkoming ook had te worstelen gehad, hoevele wijzigingen in het oorspronkelijk ontwerp waren gemaakt moeten worden, in hoe groote mate men ook de tactiek van geven en nemen had moeten toepassen, — groot was de blijdschap in den lande, toen de dubbele Staten-Generaal haar eindelijk hadden aangenomen, en de Koning aan de ontwerpen zijne sanctie verleend had. De derde November 1848 was de dag, bestemd voor de plechtige afkondiging. Bij publicatie van den 14den October was zij aldus geregeld, „dat twintig dagen na de dagteekening van heden en alzoo op den 3den November 1848, ten klokke twaalf ure in eene plechtige openbare zitting van den Hoogen Raad der Nederlanden, van de provinciale hoven en van de arrondissementsrechtbanken, de twaalf wetten, onder n°. 59 tot 70 in het *Staatsblad* opgenomen, door de griffiers zullen worden voorgelezen en alzoo plechtig afgekondigd, en dat deze Onze publicatie op hetzelfde tijdstip van de puien der raadhuizen van de steden en gemeenten zal worden afgelezen, nadat een half uur te voren door het luiden der klokken de plechtige afkondiging in de openbare zittingen van den Hoogen Raad, de provinciale gerechtshoven en rechtbanken en het aflezen dezer publicatie zal zijn afgekondigd." (*)

En alzoo geschiedde het op dien 3den November 1848. Bij het luiden der klokken werd in iedere gemeente van het land de nieuwe Grondwet afgekondigd. De huizen vlagden, de voorstanders der herziening wenschten elkander geluk met het voltooide werk, en het volk geloofde, dat er nu niets anders meer te doen was, dan zich de vruchten, die de nieuwe Grondwet zou opleveren, in den schoot te laten vallen.

Het tijdelijk ministerie Donker Curtius—De Kempenaer, dat

(*) Vgl. LIPMAN. Nederlandsch Constitutioneel Archief dl. II blz. 16.

de Grondwetsherziening in de Staten-Generaal had verdedigd en helpen tot stand brengen, werd nu ook door 's Konings vertrouwen met de uitvoering dier Grondwet belast.

Toen, na de uittreding der ministers Schimmelpenninck en Nepveu uit het Kabinet wegens verschil van meening over de grondwetsherziening, Donker Curtius voorzitter van den ministerraad was geworden, had deze in de Tweede Kamer op den 13den Mei de redenen dier uittreding medegedeeld en tevens eene soort van programma voor het tijdelijk ministerie opgesteld. In plaats van eene navolging der Britsche constitutie, gelijk Schimmelpenninck had gewenscht, wilde het tegenwoordig ministerie eene staatsinrichting, gebouwd op de eigenaardigheden van het Nederlandsche volkskarakter. Tot die eigenaardige karaktertrekken rekende de spreker in 't bijzonder deze twee neigingen: eene oprechte verkleefdheid aan het Huis van Oranje en ten andere een eenvoudigen burgerlijken zin. Onder burgerlijken zin verstond hij: „die neiging van den Nederlander, welke men opmerkt zoowel in hoogere als in mindere standen, om zich door geen uiterlijken schijn te laten verblinden, zich geene behoeften te scheppen, waaraan men òf niet, òf slechts door onbetamelijke middelen op den duur kan voldoen. Wij verstaan door burgerlijken zin die orde, die zucht van nauwkeurige berekening, die zorg voor de toekomst, welke zoo bijzonder onzen landaard kenmerken." Wat de toepassing van dit beginsel op het beheer der staatshuishouding betreft, wenschte het ministerie zich te laten leiden door twee grondstellingen: eenvoudigheid en zuinigheid, of liever, om het in 't kort uit te drukken: bezuiniging door vereenvoudiging.

Thans, nu de Grondwet was tot stand gekomen, wilde de Koning „het ministerie van den burgerlijken zin", gelijk het wel eens naar het programma van den 13den Mei genoemd wordt, in de gelegenheid stellen, zijne meening over de verwezenlijking van dat programma en de middelen, om bezuiniging door vereenvoudiging te verkrijgen, te doen kennen. Den 13den November 1848 bracht daarom de raad der tijdelijke ministers aan den Koning op diens verzoek een verslag uit van de politiek, die zij wenschten

gevolgd te zien. In dat verslag werden de verschillende hoofdstukken der begrooting aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen en werd daarbij nagegaan, in hoeverre bezuiniging mogelijk was en hervormingen waren in te voeren. Van groote beteekenis waren de voorgestelde hervormingen evenwel niet. Van de negen ministerieele departementen wenschte men er geen enkel op te offeren, ook niet die van de beide eerediensten, welke men ter bevordering der onderlinge verdraagzaamheid noodzakelijk achtte.

Het meest ingrijpend waren de veranderingen, door den doortastenden Donker Curtius in het hoofdstuk Justitie voorgesteld, waardoor eene bezuiniging van *f* 320,000 op een gezamenlijk bedrag van *f* 1,132,100 zou verkregen worden. Hij wenschte, de elf provinciale gerechtshoven geheel op te heffen en dus alleen te laten bestaan de kantongerechten, de arrondissementsrechtbanken, wier aantal aanzienlijk verminderd zou worden, en den Hoogen Raad, en verder, door vereenvoudiging der rechtspleging, deze korter en minder kostbaar te maken. In 't geheel zou op eene begrooting van ongeveer zeventig millioen eene bezuiniging van ruim twee millioen gulden verkregen worden.

De Koning hechtte zijne goedkeuring aan de voorstellen, hem in het rapport van den 13den November gedaan, en gaf daarvan blijk, door het tijdelijk ministerie den 21sten November in een definitief te veranderen. De leden van dit eerste ministerie na de grondwetsherziening waren: Mr. J. M. De Kempenaer voor Binnenlandsche Zaken, Mr. D. Donker Curtius voor Justitie, de vice-admiraal J. C. Rijk voor Marine, waarvan nu het beheer der Koloniën werd gescheiden en opgedragen aan G. L. Baud. In plaats van Bentinck, die uit het Kabinet trad, werd Mr. L. A. Lightenveld minister van Buitenlandsche Zaken, die daarentegen het ministerie van Roomsch-Katholieken Eeredienst overdroeg aan Mr. J. A. Mutsaers; minister van Hervormde en andere Eerediensten bleef S. Baron Van Heemstra, van Oorlog de generaal-majoor J. H. Voet en van Financiën Mr. P. P. Van Bosse.

De eigenlijke hoofden van het ministerie, aan welke het voornamelijk zijn karakter ontleende, waren Donker Curtius en zijn vriend en vroegere medestudent De Kempenaer.

Dirk Donker Curtius had van zijn vader, den vermaarden rechtsgeleerde Boudewijn Donker Curtius, behalve een helder hoofd, die wilskracht en vastberadenheid geërfd, waardoor hij, evenals zijne broeders, zulk een overwegenden invloed op zijne omgeving uitoefende. Terwijl evenwel genen hunne vastheid van wil meer bewezen in dienst van het gezag — Hendrik Herman, de theoloog, als president der Synode tegen de eerste Afgescheidenen, en Mr. Willem Boudewijn Donker Curtius Van Tienhoven als lid der Tweede Kamer tegen de afvallige Belgen — had de jongste zoon, Dirk, zich aan de zaak der vrijheid gewijd. Als twintigjarig advocaat had hij te 's-Gravenhage de woede van den prefect De Stassart getrotseerd en zich liever laten kerkeren, dan zich op diens verlangen bij Napoleons gardes d'honneur te laten inlijven. (*) Later verdedigde hij de zaak der Afgescheidenen, die door zijn oudsten broeder vervolgd werden, en die der liberale Belgen, tegen wie zijn tweede broeder zijne philippica's slingerde. Met kracht trad hij in 1839 op voor de vrijheid der drukpers, die hij „de Koningin der wereld" noemde, en pleitte hij voor de *Arnhemsche Courant*, vervolgd wegens een artikel tegen het postkantoor te Leiden, waar, zooals men beweerde, soms brieven werden geopend. Ook als politiek schrijver maakte hij zich naam en streed hij aan de zijde der mannen van den vooruitgang, hetzij in zijn eigen blad *De Standaard* of in afzonderlijke geschriften als „Orde" (1839), waarin hij eene volledige grondwetsherziening verlangde, zijne „Proeve van eene nieuwe Grondwet", waarin hij tegen Thorbecke de rechtstreeksche verkiezingen bepleitte, en zijne verdediging van de voorstellen der negen leden in 1844. Ofschoon zijne aanvallen op de regeering hem bij Willem II een tijdlang in ongenade hadden doen vallen, voelde deze zich toch door zijne

(*) Vgl. DIRK DONKER CURTIUS, Ministre d'état Néerlandais, par ODILON PÉRIER. La Haye 1876.

rondborstige eerlijkheid aangetrokken en benoemde hem in de dagen van Maart 1848 tot Minister van Justitie en tot lid der Staatscommissie, die de voorstellen tot grondwetsherziening moest ontwerpen. Na de uittreding van Schimmelpenninck werd Donker Curtius het hoofd van het ministerie, en verdedigde hij naast de grondwetsherziening ook de wetsvoorstellen tot afschaffing van geeseling en brandmerk en tot openlating van eenige plaatsen in de Provinciale Gerechtshoven, teneinde die later met het oog op bezuiniging geheel te kunnen opheffen. Beide voorstellen werden evenwel in de Eerste Kamer verworpen. Dadelijk verlangde Donker Curtius af te treden; doch de ondersteuning, die hij van alle kanten in tal van petities ondervond, en de aandrang des Konings deden hem op zijn verzoek om ontslag terugkomen. Zoo was hij ook nu overgegaan in het definitief ministerie, waarvan hij de krachtigste persoonlijkheid genoemd kon worden.

Dirks vriend en tijdgenoot aan de Leidsche hoogeschool Jacob Matthæus de Kempenaer, iets jonger dan zijn ambtgenoot (Donker Curtius was 56, De Kempenaer 55 jaar oud), was een man van meer studie en bezadigdheid, maar van minder geestkracht dan gene. Als leerling van Kemper had hij met dezen in 1813 onze bevrijding helpen voorbereiden, en als vrijwilliger bij de jagerscompagnie der Leidsche studenten in 1815 aan den veldtocht naar Frankrijk deelgenomen. Later had hij zich te Arnhem gevestigd en bevond zich daar in 't genot van eene zeer drukke rechtspraktijk. Vooral had hij naam gemaakt door zijne drukpersprocessen en herhaaldelijk de *Arnhemsche Courant* verdedigd, zoowel in 1839 met zijn vriend Donker Curtius, als in 1843, toen de *Arnhemmer* op het onwettig verleenen van dispensaties aanmerking gemaakt had, en zijne verdediging in een krachtigen aanval op het ministerie Van Hall overging. In het parlementaire leven had hij eene langere ondervinding dan Donker Curtius. De Staten van Gelderland hadden hem eerst in 1840 in de dubbele Staten-Generaal afgevaardigd, in welke hij bij de grondwetsherziening steeds aan de zijde van Thorbecke stond, en van 1844 tot 1848 had hij onafgebroken zitting in gehad de Tweede Kamer. Hij was een

der negen mannen, die in 1844 de voorstellen tot herziening der Grondwet hadden onderteekend, en kreeg in 1848 eene plaats in de commissie van vijf leden, evenals zijne vrienden Donker Curtius en Luzac, voor wie hij, bij verschil van meening, gewoonlijk partij koos tegen Thorbecke en Storm. In verschillende opzichten was hij meer behoudend gezind dan zijne medeleden, ook dan Donker Curtius. Zoo was deze tegen, hij voor het recht van placet in kerkelijke zaken, Donker Curtius meer voor onbeperkte vrijheid van onderwijs volgens het ontwerp der Staatscommissie, terwijl De Kempenaer zich eer liet vinden voor die beperkende bepalingen, welke in art. 194 der Grondwet van 1848 op verlangen der Kamermeerderheid zijn opgenomen, en eindelijk was de laatste een groot voorstander van uitbreiding van het Cultuurstelsel. Als redenaar bezat hij niet de opbruisende kracht en den gloed van Donker Curtius, maar als letterkundige, die vaak als Nutslezer was opgetreden en zich ook aan de dichtkunst gewaagd heeft, hield hij er van, zijne redevoeringen, die soms niet van een weinig gezwollenheid zijn vrij te pleiten, met zorg vooruit te bewerken en af te ronden. Zijn levensbeschrijver, Mr. J. Heemskerk Az. (*), zegt van zijn redenaarstalent: »De Kempenaer was als redenaar helder, waardig en sierlijk. De beknoptheid zijner schriftelijke adviezen vond men in zijne pleidooien en later in zijne parlementaire redevoeringen niet terug; integendeel was hem zekere breedheid eigen, die toch niet in flauwe breedsprakigheid ontaardde. Wie hem hoorde, volgde met genoegen zijne wel afgeronde volzinnen, zijne meestal aardige en verrassende inleiding, zijn behoorlijk ingedeeld betoog, zijne helder en warm toegelichte drangredenen, eindelijk zijne indrukmakende peroratie. Moest de kracht der rede liggen in beschuldiging en verdachtmaking of in ontmaskering van eene valsche stelling der wederpartij, dan was hij doordringend scherp, maar met gekuischte en zooveel mogelijk fluweelen woorden. Hij las weinig; zoowel

(*) Levensbericht van Mr. J. M. de Kempenaer door Mr. J. Heemskerk Az. in de Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1870.

het memoriseeren als het voor de vuist spreken kostte hem zeer veel moeite. Zijne voordracht, deftig en toch gemeenzaam (wat de Fransche meesters der gerechtelijke welsprekendheid familier-noble noemen), sober in sterke toonvallen, spaarzaam in gebaarden, had niets, dat schokte of opwond, maar zij trok den toehoorder aan en nam hem mede tot het einde toe." In het ministerie van den 13den Mei werd De Kempenaer de opvolger van Luzac, die wegens ziekte aftrad, en als zoodanig bleef hij ook gehandhaafd in het definitief ministerie van den 21sten November.

Van de overige ministers had de vice-admiraal Jules Constantijn Rijk, van 1835—39 commandant van het marine-instituut te Medemblik, daarna als gouverneur naar Suriname vertrokken, reeds van 1842 af het departement van Marine beheerd. Hij was een kundig zeeofficier, die in rondborstige taal zijne zaak flink in de Staten-Generaal wist te verdedigen, en ook later nog in zijne geschriften (*) van zijne kennis en zijn ijver voor onze vloot blijken heeft gegeven. Niettegenstaande de financieele moeielijkheden onder het bestuur van Willem II in plaats van uitbreiding zelfs inkrimping der marine noodzakelijk maakten, wist hij met geringe middelen onze vloot in tamelijk goeden staat te bewaren en door toepassing van nieuwe uitvindingen, als het stoomvermogen, zooveel mogelijk op de hoogte van den tijd te houden.

Zijn ambtgenoot voor Oorlog, generaal Voet, die den 13den Mei 1848 in plaats van Nepveu was getreden, had meer dan eens bewijzen van buitengewonen moed in het oorlogsvuur gegeven, vooral ook in de citadel van Antwerpen, doch was zonderling bevreesd, om in het publiek te spreken. «Nog zie ik hem," zegt Mr. H. van A. (Van Engelen) in zijne «Herinneringen van vroeger en later leeftijd" «wanneer hij in de Kamer spreken moest, aan de groene tafel staan, nu op het eene been dan op het andere, met den levendigsten angst op het gelaat, terwijl het zweet hem langs

---

(*) Vgl. o. a. Het bestuur der marine gedurende de jaren 1842 tot 1849, door J. C. Rijk. Amsterdam 1853.

de wangen liep en het blad, waarop zijne rede geschreven stond, in zijne hand sidderde."

Veel beter tehuis in onze parlementaire vergadering gevoelde zich de Minister van Financiën Peter Philip van Bosse, vroeger hoofdambtenaar bij het departement van Financiën onder Van Hall. De bekwame financier was onder dit ministerie niet gelukkig met zijne voorstellen tot verbetering van het geldelijk evenwicht. Zoowel zijn voorstel tot eene buitengewone belasting van ¾ pCt. op alle bezittingen en 5 pCt. op inkomsten uit ambten, pensioenen en wachtgelden, gedurende den zomer van 1848 ingediend, als later in de zitting 1848/49 zijn voorstel tot heffing eener inkomstenbelasting, om het tekort over 1848 te dekken, moest hij intrekken. Eerst onder het ministerie Thorbecke zullen wij hem in al zijne kracht werkzaam zien ter bevordering van de stoffelijke welvaart der ingezetenen.

De Ministers van Eeredienst, Baron Van Heemstra voor Hervormden en Mutsaers voor Katholieken, hadden zich reeds in de Tweede Kamer bij de grondwetsherziening door hunne vrijzinnige gevoelens onderscheiden. Lightenveld, die zijne portefeuille van Katholieken Eeredienst met die van Buitenlandsche Zaken verwisselde, was vóor 1848 werkzaam geweest als lid van den Raad van State, en de nieuwe Minister van Koloniën G. L. Baud eindelijk was een bloedverwant van den meer bekenden gouverneur-generaal en Minister van Koloniën onder Willem II, J. C. Baud, wiens inzichten omtrent koloniale zaken hij deelde.

Toen het definitief ministerie Donker Curtius—De Kempenaer gevormd werd, was de Tweede Kamer op reces uiteen, en eerst bij hare samenkomst op den 12den December had het ministerie gelegenheid, haar de nieuwe kabinetsformatie mede te deelen. De laatste zitting der Staten-Generaal volgens de oude Grondwet was door den Koning den 16den October geopend. De jaarlijksche vernieuwing voor een derde had aan de Provinciale Staten gelegenheid geschon-

ken, twee staatslieden, die in 1845 wegens hunne liberale gevoelens waren uitgestooten, Thorbecke en Storm, op hunne vroegere zetels te herstellen. Na eene vergadering van veertien dagen ging de Tweede Kamer voor zes weken op reces uiteen, om den 12den December nog eens voor acht dagen bijeengeroepen te worden, teneinde enkele dringende onderwerpen van minder belang af te handelen. In de Eerste Kamer nam Maurits Cornelis van Hall den 20sten December een dichterlijk afscheid van zijne medeleden, en daarop gingen de oude Staten-Generaal uiteen, om plaats te maken voor eene nieuwe vergadering, door rechtstreeksche verkiezingen volgens de nieuwe grondwet samengesteld.

Volgens het voorloopig kiesreglement, in het zevende van de Additioneele artikelen der Grondwet van 1848 opgenomen, kwamen op het einde van het jaar in de voornaamste gemeenten der enkelvoudige kiesdistricten, waarin het land verdeeld werd, de kiezersvergaderingen bijeen, teneinde in elk district één lid voor de Tweede Kamer, en uit de hoogstaangeslagenen in de directe belastingen twee candidaten voor de Eerste Kamer aan te wijzen. Uit de laatsten koos de Koning 39 leden voor dit lichaam, terwijl de Tweede Kamer 68 leden telde, grootendeels behoorende tot de liberale partij of de voorstanders van de grondwetsherziening.

Den 13den Februari 1849 werd de zitting der nieuwe Staten-Generaal geopend. Graaf Van Limburg Stirum, door den Koning tot voorzitter der Eerste Kamer benoemd, leidde de vereenigde zitting.

Wederom begaf Koning Willem II zich, als gewoonlijk te paard, te midden van eene opeengedrongen nieuwsgierige volksmenigte, door een statigen stoet gevolgd, in plechtigen optocht naar het gebouw der Staten-Generaal. Zijn bleek en ingevallen gelaat, de matheid van zijne groeten aan de volksmenigte, wier luidruchtigheid hem blijkbaar lastig viel, verrieden den bedenkelijken toestand, waarin de lijder reeds verkeerde. Er was voor

hem een afzonderlijk vertrek gereedgemaakt, waarin hij, tegen zijne gewoonte, een oogenblik kon uitrusten, vóor hij, vergezeld van Prins Hendrik en Prins Frederik, de vergaderzaal binnentrad. «Duidelijk bespeurde men, met hoeveel moeite hij de troonrede uitsprak, en hoe hij zich verlicht gevoelde, toen hij geëindigd had en dit te kennen gaf door den tevreden blik, dien hij op den naast hem staanden Prins Frederik wierp." (*) Die troonrede gaf een overzicht van den toestand des lands, hier zoo kalm, vergeleken met het overige Europa, uitgezonderd eenige moeielijkheden over de betrekking van Limburg tot het Duitsch Verbond en de pas geleden nederlaag op Bali, en beloofde bezuinigingen in de staatshuishouding benevens de indiening der wetten, ter uitvoering van de Grondwet. Daarna scheidden beide Kamers van elkander, om gedurende de zitting van den 13den Februari tot den 15den September 1849 ieder hare grondwettige taak te verrichten.

Zelden kon een Parlement schooner verwachtingen ten opzichte van zijne werkzaamheden opwekken dan onze Staten-Generaal, zooals zij in de zitting van 1849 en in die der eerstvolgende jaren waren samengesteld. Naast oudgedienden, vergrijsd in den parlementairen strijd, meestal door hen gevoerd als voorstanders van die beginselen, welke nu eindelijk na zooveel tegenstand in de nieuwe Grondwet verwezenlijkt waren, namen voor het eerst tal van jongeren zitting, begeerig, zich in het staatkundig leven te onderscheiden en de nieuwe Grondwet tot het aanvangspunt van eene nieuwe æra van staatkundige vrijheid te doen strekken.

Onder de reeds van vroeger bekende namen, zag men in de Tweede Kamer die van twee ministers, die hunne benoeming hadden aangenomen, meenende, dat de ministerieele portefeuille zeer goed met het lidmaatschap der Staten-Generaal te vereenigen was. Donker Curtius nam zitting voor Almelo en Mutsaers voor Tilburg; hun ambtgenoot De Kempenaer had voor het lidmaatschap be-

(*) Herinneringen van vroeger en later leeftijd en aan gedenkwaardige land- en tijdgenooten door Mr. H. VAN A. Tiel 1884.

dankt. Terwijl Luzac zich geheel aan het staatkundig leven had onttrokken, ontmoetten hier elkander de twee overige leden der Staatscommissie voor de grondwetsherziening van 1848: Thorbecke, afgevaardigde voor Leiden, die door vier districten te gelijk verkozen was en te Gouda in herstemming kwam, en Storm, die te Bergen-op-Zoom en Breda was gekozen, maar voor Breda aannam. Beiden vonden hier weer enkelen terug van het negental, dat in 1844 reeds de herziening aan de orde had gesteld, nl. Wichers voor Groningen, Van Dam van Isselt, den bekenden aanvoerder der jagers van Van Dam in 1831, een gemakkelijk en vurig spreker, hevig tegenstander van al wat Roomsch was, thans afgevaardigde voor Zalt-Bommel, en eindelijk Anemaet, het oudste lid der Kamer, afgevaardigd door Brielle. Arnhem had Nedermeyer van Rosenthal gezonden, die in 1845 eene beperkte herziening had voorgesteld. Andere bekenden van vóor 1848 waren Verwey Mejan voor Leiderdorp, Duymaer van Twist voor Kampen, De Man voor Enschede, Schooneveld en Boreel van Hogelanden, de afgevaardigden voor 's-Gravenhage, Van Rijckevorsel en De Monchy, vertegenwoordigers van den Rotterdamschen handel, de laatste weldra president der Handelmaatschappij, Van Goltstein voor Utrecht, Luyben, de bekwame Katholieke afgevaardigde voor 's-Hertogenbosch met meer anderen. Onder de nieuwe leden merkte men op Albarda uit Leeuwarden, in niet minder dan vijf districten te gelijk verkozen, Jespers voor Zevenbergen, Meeussen voor Bergen-op-Zoom, Dullert voor Zutfen, Van Zuylen van Nyevelt voor Ruurlo, Van der Linden voor Gouda, Poortman voor Schiedam, de zelden sprekende maar in de afdeelingen ijverig werkzame Heemskerk Bz., voor een der districten van Amsterdam bij herstemming verkozen, Fokker voor Zieriksee, Bachiene voor Goes, Van Eck voor Sluis, de zeeofficier Ter Bruggen Hugenholtz voor Dokkum, meest allen ijverige volgelingen van Thorbecke. Velen van hen waren gewoon, ten huize van Anemaet in het Noordeinde samen te komen, om de belangen der partij te bespreken onder voorlichting van Thorbecke, waardoor eene vereeniging ontstond, die dikwijls een overwegenden invloed op de parlementaire werk-

zaamheden uitoefende en aanleiding gaf tot stekelige opmerkingen van de tegenpartij.

Tot de uiterste linkerzijde behoorde Zylker voor Winschoten, een landbouwer uit de provincie Groningen, en in sommige vraagstukken de staathuishoudkundige Baron Sloet tot Oldhuis voor Zwolle, die in de dubbele Staten-Generaal zich voor de afschaffing van den Raad van State en van de Eerste Kamer had verklaard en met alle kracht voortdurend te velde trok tegen het Cultuurstelsel in Indië. Van meer behoudende richting of eigenlijk tot geene bepaalde partij behoorende waren Van Doorn voor Utrecht en Wintgens voor Delft, terwijl de Katholieken zeer bekwame vertegenwoordigers gevonden hadden in Dommer van Poldersveldt voor Nijmegen, Borret voor Maastricht, en vooral Van Nispen van Sevenaer voor Doetichem. Als bepaald vijandig aan de liberale partij beschouwde men de verkiezing van Van Hall te Amsterdam, en van den oud-minister Graaf Van Randwijck te Hoogeveen, terwijl Groen van Prinsterer de eenige was van zijne partij, de anti-revolutionnaire, maar die er voor tien en meer kon tellen.

Onder de leden der Eerste Kamer hoorde men minder bekende namen, hoewel enkelen reeds vroeger in de Staten-Generaal hadden zitting gehad, vooral in de Tweede Kamer, zooals de bekwame woordvoerder der Katholieken Van Sasse van Ysselt voor Noord-Brabant, welke provincie ook den minister Lightenveld had gekozen, voor Zuid-Holland de meer behoudende leden Gevers van Endegeest en Hoffmann en anderen, die wij nu en dan in de parlementaire debatten zullen ontmoeten. (*)

Hoewel het onderzoek der geloofsbrieven van enkele leden in beide Kamers tot verschil van meening aanleiding gaf, werden ten slotte, toen het tot stemming kwam, toch al de verkozenen toegelaten. Eene uitzondering voor zich zelven maakte alleen Baron J. L. van Scherpenzeel Heusch, gekozen in het district Sittard.

(*) Vgl. de Lijst van Leden der beide Kamers van de Staten-Generaal, gedurende het tijdvak van 1848 tot 1853, in de Bijlagen aan het slot van dit deel opgenomen.

De toestand van Limburg leverde namelijk, zooals de troonrede reeds had aangeduid, groote moeielijkheden op. Het Parlement te Frankfort had den 19den Juli 1848 eenstemmig verklaard, dat de vereeniging van Limburg met Nederland onder dezelfde grondwet en administratie onvereenigbaar was met de Duitsche bondsconstitutie, en in de zitting van den 25sten November van het Centraal Bestuur verlangd, dat het zou protesteeren tegen de invoering der nieuwe grondwet in het hertogdom Limburg. Van die moeielijkheden had eene partij in Limburg gebruik gemaakt, om afscheiding van Limburg van Nederland en vereeniging met Duitschland te vragen, vooral zijn voordeel doende met de meer vrijzinnige Grondwet, welke het bij België gevoegde Limburg had verkregen, en de in sommige plaatsen vrij hoog opgedreven accijnzen, in verband met ons toenmaals zeer gebrekkig belastingstelsel. Het hoofd dezer partij, Baron Van Scherpenzeel Heusch, was in twee Limburgsche districten verkozen en deelde nu in eene missive aan de Kamer mede, dat hij geen zitting kon nemen, alvorens op enkele door hem gestelde vragen ten opzichte van de betrekkingen van Limburg tot Nederland en Duitschland antwoord ontvangen te hebben. Dit schrijven werd voor kennisgeving aangenomen, waarop Van Scherpenzeel Heusch bij missive van den 22sten Mei zijn ontslag nam, zonder zitting genomen te hebben, en vervangen werd door J. J. Lambrechts.

Nadat de Kamers aldus geconstitueerd waren, en Mr. J. K. Baron van Goltstein het voorzitterschap van de Tweede Kamer had aanvaard, deed reeds op een der eerste zittingsdagen (den 19den Februari) Thorbecke het tweeledig voorstel: 1°. tot benoeming eener commissie, om een nieuw reglement van orde samen te stellen, en 2°. om tot de benoeming van een griffier over te gaan, daar deze Kamer als eene geheel nieuwe moest beschouwd worden. Beide voorstellen werden aangenomen, het tweede evenwel niet zonder tegenstand, daar velen meenden, dat deze Staten-Generaal slechts

een voortzetting waren der vroegere en er dus geene nieuwe benoeming van een griffier noodig was. Dat het geene personen-quaestie gold, bleek hieruit, dat den volgenden dag de verdienstelijke griffier der vroegere Kamer, D. Veegens, door zijne bekendheid met het reglement van orde een onmisbare steun voor elken voorzitter, met algemeene stemmen tot die betrekking verkozen werd. Tot leden der commissie, belast met het ontwerpen van een gewijzigd reglement van orde, benoemde de voorzitter Thorbecke, Duymaer van Twist, Nedermeyer van Rosenthal, Backer en Fokker. Aan deze commissie werd tevens de taak opgedragen hare aandacht te vestigen op de middelen tot eene spoedige en betere bekendmaking van het verhandelde in de Staten-Generaal.

De geheel nieuwe geest, welke in deze Tweede Kamer heerschte, openbaarde zich in de belangrijke discussiën over het adres van antwoord op de troonrede, ontworpen door eene tot dat doel verkozen commissie (Van Zuylen van Nyevelt, Dullert, Jespers, Sloet tot Oldhuis en Thorbecke). Dit adres was tegen de gewoonte geen weerklank op de troonrede, maar daarvan geheel onafhankelijk, een volkomen zelfstandig adres. Thorbecke gaf de reden daarvan op in deze woorden:

«Wij staan op een keerpunt onzer geschiedenis; aan den ingang, zegt de troonrede, van een nieuw tijdperk. In dit oogenblik zult gij, dacht uwe commissie, een kort, krachtig, oprecht, bescheiden woord tot den Koning willen spreken over de kenmerkende eischen van onzen nieuwen toestand.

.... De commissie heeft zich verbeeld, dat op de Koninklijke rede aanstonds, uit naam der vergadering, door haren voorzitter ware geantwoord; door een voorzitter, vaardig met het woord, en doordrongen van het besef der hooge en buitengewone roeping dezer Kamer. Zou die voorzitter de troonrede, paragraaf voor paragraaf, nagaan, en zich aan de bijzondere deelen en feiten, waaruit de regeering haar overzicht samenstelde, binden? Of zou hij, waardig orgaan eener nieuwe volksvertegenwoordiging, zich verheffen tot die algemeene beginselen, van wier vrije en krachtige werking, naar hare overtuiging, het heil des lands voor

het vervolg afhangt? Uwe commissie dacht, dat gij liefst aldus, onder toebrenging eener erkentelijke hulde aan den Koning, zelfstandig en eenvoudig in uwen naam zoudt hooren uitspreken, wat gij op het harte hebt."

Verscheidene leden keurden evenwel deze inkleeding af en meenden, dat zij van gebrek aan eerbied jegens den Koning getuigde. Anderen wilden nog vele andere onderwerpen behalve de vier hoofdpunten van het adres behandeld zien en verklaarden, dat zij de algemeene strekking alleen dan zouden goedkeuren, wanneer het adres door amendementen kon gewijzigd worden. De commissie verklaarde zich bij monde van Thorbecke evenwel tegen alle ingrijpende wijzigingen, daar deze het verband zouden verbreken. Dan was het beter, meende zij, dadelijk tegen de algemeene strekking te stemmen.

Nadat de algemeene strekking met 34 tegen 31 stemmen — tot de tegenstemmers behoorde ook de Minister van Justitie, tevens lid der Kamer, Donker Curtius — was aangenomen, werden nog verscheidene amendementen ingediend, van welke enkele door de Kamer werden goedgekeurd. Het amendement van Duymaer van Twist, om den aanhef te veranderen, zoodat beter in 't oog viel, dat het adres eene beantwoording van 's Konings troonrede was, vond instemming bij de commissie en werd met algemeene stemmen aangenomen. Evenzoo werd, maar ditmaal tegen den wensch der commissie, het voorstel van Groen van Prinsterer, geamendeerd door Storm, goedgekeurd, om den wensch uit te spreken naar de "onverwijlde" ontwikkeling der vrijheden en rechten, welke de Grondwet aan het Nederlandsche volk waarborgt, terwijl de commissie het woord "onverwijld" had weggelaten. Met deze wijziging had men vooral op het oog de vrijheid van het geven van onderwijs, op welke volgens beide leden door de regeering nog steeds inbreuk werd gemaakt. Bij deze gelegenheid werd de Minister De Kempenaer scherp aangevallen door verschillende Katholieke leden, als Luyben en Borret, wegens de samenstelling der staatscommissie tot het uitbrengen van een verslag van den staat van het Hooger Onderwijs, bij Koninklijk Besluit van den 15den Januari

1849 ingesteld, waarin geen enkel Katholiek benoemd was. Zelfs koos de Minister van Roomsch-Katholieken Eeredienst partij tegen zijn ambtgenoot voor Binnenlandsche Zaken, die tot verontschuldiging aanvoerde, dat hij niet op het geloof, maar alleen op de kunde gelet had.

Waar verder in het ontwerp-adres de wensch uitgesproken werd, dat die innige overeenstemming tusschen Natie en Regeering, welke de kracht der regeering is, worde gevestigd, werd op voorstel van De Monchy de uitdrukking „meer dan immer gevestigd" gebruikt, teneinde elken schijn van vijandelijkheid tegen het ministerie weg te nemen.

Drukte het ontwerp-adres uit, dat het stelsel van uitgaven en belastingen op een anderen voet moest gebracht worden, de meerderheid was zulk een geheelen omkeer van ons belastingstelsel (vervanging van accijnzen door eene inkomstenbelasting) minder genegen en vereenigde zich met het amendement van Albarda, alleen verlangende, dat het stelsel „worde herzien en verbeterd."

Op deze wijzigingen na bleef het adres onveranderd, hoe scherp ook sommige zinsneden werden aangevallen, en welke ingrijpende wijzigingen ook werden voorgesteld. De felste bestrijder, Groen van Prinsterer, wilde aan het adres nog dit slot toegevoegd hebben: „Wij ontveinzen ons den omvang en den aard niet der gevaren, waarin de beschaafde wereld verkeert. Eene krachtige regeering wordt door ons, gelijk door U, Sire, vooral in dezen tijd, als eene eerste behoefte beschouwd; eene regeering, die de kracht waardeert, welke hier te lande haar in de onbetwistbare wettigheid van het gezag en in de eigenaardigheid van het volkskarakter te beurt valt. Nederland zal, onder opzien tot den goddelijken zegen, veilig kunnen zijn tegen de rampen, die omwentelingsgeest en factie-zucht over een groot deel van Europa hebben gebracht, wanneer het onder de souvereiniteit van het Huis van Oranje, bij het onbekrompen genot zijner rechtmatige vrijheden, naar den eisch der constitutioneele monarchie en der grondwettige verordeningen beschermd wordt."

Met kracht werd dit slot door Thorbecke bestreden, vooral

de woorden »onder de souvereiniteit van het Huis van Oranje", en eindelijk werd in de avondzitting van den 24sten Februari het geheele adres met 61 tegen 2 stemmen (Van Randwijck en Sloet tot Oldhuis) aangenomen.

Het na zooveel strijd tot stand gekomen adres van antwoord op de troonrede was het laatste, dat vanwege de Tweede Kamer aan Willem II werd aangeboden. Het volgende was het adres van rouwbeklag aan zijn opvolger Koning Willem III bij het overlijden zijns vaders.

Te midden van de treffende gebeurtenissen, in ons vorig hoofdstuk geschetst, den dood van Willem II en de inhuldiging van zijn zoon, gingen de werkzaamheden der Kamer haar geregelden gang. Een veelomvattend werk was de vaststelling van het nieuwe reglement van orde, dat de Vergadering acht dagen lang bezighield. De meerderheid der Kamer toonde zich niet genegen, zoo ver van het bestaande reglement af te wijken, als de commissie tot herziening daarvan had voorgesteld. Zij besloot, het voorstel niet als een gewijzigd reglement, maar slechts als wijzigingen op het bestaand reglement te beschouwen. Met moeite gelukte het der commissie, de bepaling van art. 14 door te zetten, dat de Kamer zelve haren commies-griffier en de andere ambtenaren ter griffie zou benoemen, in plaats van, zooals vroeger, de Koning. De Minister van Justitie zag in deze wijziging eene aanranding van het recht des Konings tot benoeming van alle ambtenaren, in welke meening hij ten krachtigste zoowel door Thorbecke als door Groen van Prinsterer en vele andere leden, die voor het recht der Kamer opkwamen, werd bestreden. De meest ingrijpende wijziging, door de commissie voorgesteld, was die tot instelling van zelfstandige rapporteurs, die hun eigen gevoelen over de wetsvoorstellen zouden mededeelen in plaats van al de gehoorde gevoelens der Kamerleden en tot aanneming of verwerping zouden concludeeren. Op allerlei gronden, o.a. dat de behandeling in de afdee-

lingen geene beteekenis meer zou hebben, dat de rapporteurs te veel macht zouden krijgen, het gemeen overleg tusschen Regeering en Kamer verstoord zou worden, werd dit voorstel, ook door De Kempenaer, bestreden en eindelijk met 39 tegen 25 stemmen verworpen. Eerst in de avondzitting van den 27sten April werden de wijzigingen in het reglement van orde, die na de verwerping van het beginsel der zelfstandige rapporteurs hare eigenlijke hoofdbeteekenis verloren hadden, door de Tweede Kamer aangenomen.

Spoediger was de Eerste Kamer gereed met haar reglement van orde, grootendeels aan het vroegere reglement der Tweede Kamer ontleend, dat op den 27sten Februari in beraadslaging kwam, en in diezelfde vergadering werd aangenomen. Volgens het aangenomen amendement van Cost Jordens werd de Kamer in vier, in plaats van, volgens het voorstel, in drie afdeelingen verdeeld.

Na deze vaststelling van hare wijze van werken begon de Tweede Kamer haren eigenlijk wetgevenden arbeid. Verschillende minder belangrijke wetten van tijdelijken aard (onvervreemdbaarverklaring van militaire pensioenen en andere) werden spoedig aangenomen. Evenzoo de Wet tot regeling der reis- en verblijfkosten voor de leden der Eerste Kamer en van de reiskosten der leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Het voorgestelde bedrag van *f* 1.50 reiskosten per uur afstands werd op voorstel van den afgevaardigde van Zaandam, Mr. Smit, tot *f* 0.75 teruggebracht, en in de Eerste Kamer stelde Baron Verschuer zelfs voor, de wet af te stemmen, daar hij de verblijfkosten voor de leden der Eerste Kamer op *f* 8.— per dag te hoog berekend vond.

Drie dagen (5-8 Mei) duurde de beraadslaging over het wetsontwerp, houdende bepalingen betrekkelijk de rechterlijke collegiën, een uitvloeisel van het rapport van den 13den November tot bezuiniging op de inrichting der justitie. Volgens dit ontwerp zou de Hooge Raad in cassatie vonnissen met 5 raadsheeren, het aantal leden van de Provinciale Gerechtshoven en Arrondissementsrechtbanken met 2 worden verminderd, terwijl de Provinciale Gerechtshoven in raadkamer uit 3 en in openbare zitting uit 4 raadsheeren zouden samengesteld zijn. De wet werd aangenomen

met 46 tegen 15 stemmen. Onder de tegenstemmers telde men Van Hall, Groen van Prinsterer, Thorbecke en Wintgens.

Eerst na de inhuldiging des Konings namen de belangrijkste werkzaamheden een aanvang met de openbare beraadslagingen over het wetsontwerp tot uitoefening van het recht van vereeniging en vergadering (15 en 16 Mei). Reeds den 19den Februari was deze wet ingediend. De commissie van rapporteurs (De Man, Dullert, Groen van Prinsterer, Van Naamen en Thorbecke) had den 13den Maart een zeer ongunstig verslag uitgebracht. Men noemde de wet onduidelijk, onvolledig, missende eenheid van beginselen en stelselmatigen gang. De rapporteur Groen van Prinsterer opende de beraadslagingen met een scherp woord tegen den Minister van Justitie over zijn toon in de memorie van beantwoording, waarin hij de uitdrukking gebruikt had: «Hier (d. i. in eene zinsnede van het voorloopig verslag) treft men op zijn zachtst gezegd, zooveel dwalingen als woorden aan". Daarna tastte hij het ontwerp zelf aan, dat hij zoo gebrekkig oordeelde, dat zelfs het recht van amendement hier niet kon helpen. Voornamelijk gold het art. 6: «Ook binnen gebouwen kunnen geene vergaderingen, openbaar opgeroepen, of waarbij elk en een iegelijk wordt toegelaten, plaats hebben, dan na voorafgaande kennisgeving aan het gemeentebestuur met de opgave van de plaats, den tijd en het doel der vergadering. Die kennisgeving moet ten minste drie dagen te voren worden gedaan. Het plaatselijk bestuur kan in het belang der openbare orde het houden van zoodanige vergadering schorsen. Het is daartoe verplicht, indien de gouverneur der provincie zulks beveelt. Het geeft van elke schorsing dadelijk kennis aan dien gouverneur, welke aan Gedeputeerde Staten het handhaven of opheffen der schorsing onderwerpt."

«Art. 6 der voordracht", zegt de spreker, «komt hierop neer, dat er geene politieke vergadering, behalve in 't geheim, zal kunnen worden gehouden dan met autorisatie van het gouver-

nement. Indien er alleen eene voorafgaande kennisgeving gevorderd werd tot het houden van het noodige toezicht, ik zou het goedkeuren. Maar er wordt hier meer, en wel autorisatie vereischt. Men heeft het repressief stelsel geheel verworpen en het preventief stelsel daarvoor in de plaats gesteld. En juist dit acht ik in strijd met art. 10 der Grondwet." Volgens den spreker had art. 10 der Grondwet drie tijdperken doorleefd, eerst bij de Staatscommissie dat van volledige vrijheid, toen in de Kamer dat van regeling en beperking, en nu bij dit ministerie dat van beperking in reactionnairen zin. «Ik eindig met te verklaren, dat ik deze voordracht zal verwerpen, omdat zij alle politieke vergaderingen aan de goedkeuring der regeering onderwerpt, omdat zij reactionnair is en het doel en de strekking der grondwetsherziening verijdelt; omdat zij met de eer van het Nederlandsche volk en met den aard van het vorstelijk gezag, gelijk ik het voor Nederland en Oranje wenschelijk acht, in strijd is."

Even sterk tegen de wet verklaren zich Zylker en Dommer van Poldersveldt, welke laatste meent, «dat Nederlands bevolking meer vertrouwen verdiende, dan men aan dezelve bij deze wet schijnt te willen toekennen;" verder Anemaet, Van Hall, Van Zuylen van Nyevelt, Engelen, Duymaer van Twist, Verwey Mejan en vooral krachtig Thorbecke, die art. 10 der Grondwet geheel anders opvat dan de minister. «Regeling," zegt hij, «ziet op den gewonen, beperking op een buitengewonen toestand, waarin de publieke orde werkelijk bedreigd wordt, en welke dan eens deze, dan gene beperkingen kan eischen." Ten tweede acht hij de bepalingen omtrent de zedelijke lichamen onvolledig, en «Ten derde wenscht spreker nog een woord te zeggen over de vergaderingen. Hier bovenal is het beroep op en de vergelijking met Engeland veroordeeling van het ontwerp. Zijn wij zóóveel onrustiger, zóóveel vergaderzieker dan de Engelschen, dat hunne vrijheid voor ons gevaarlijk zou zijn? Spreker wenschte, dat men de proef nam niet der beperking, maar der vrijheid. Men kan, zoo noodig, tot de beperking omkeeren. Het ontwerp begunstigt geheime vergaderingen en moest integendeel openbare oproeping begunstigen. Er is onder

ons meer neiging tot huiselijk geheim dan tot publiciteit; de wet trachte in dit opzicht onze zeden te verbeteren. Openbaar misbruik is veel min gevaarlijk dan verborgen misbruik; openbaarheid, openbare oproeping is een sein voor het bestuur om te waken." Alleen Van Voorst en Schooneveld verdedigen het ontwerp met den Minister van Justitie, die beweert, dat de Grondwet preventief toezicht wil, zich beroept op de bijzonder woelige toestanden van den laatsten tijd en belooft, dat het toezicht niet zoo heel streng zal zijn. Doch zijne gronden kunnen de vergadering niet overtuigen, en in de avondzitting van den 16den Mei wordt art. 1 der wet met 55 tegen 5 stemmen verworpen, waarop, overeenkomstig de aangenomen motie van orde van Thorbecke, terstond over de geheele wet gestemd en deze met 54 tegen 6 stemmen verworpen wordt. (Voor: De Monchy, Schooneveld, Van Nispen van Sevenaer, Van Voorst en de twee Ministers-Kamerleden Donker Curtius en Mutsaers).

Dit was de eerste groote nederlaag van het ministerie. Spoedig volgden er meer, en vielen er handelingen voor, die weinig in overeenstemming schenen met de antecedenten der mannen, die de grondwetsherziening hadden tot stand gebracht.

De 2de luitenant der artillerie F. J. Stieltjes, een jong officier van buitengewone talenten, de anonyme schrijver van een werk, dat in 1843 bij zijne verschijning terstond grooten opgang in de militaire wereld gemaakt had: "Denkbeelden van een oud-soldaat over een zuiniger en doelmatiger zamenstelling van het Nederlandsche leger" (*), later op zoo menig ander gebied met vrucht werkzaam, had gebruik gemaakt van zijn recht van petitie tot het inzenden van twee adressen aan de Kamer. In het eerste gaf hij zijn wensch te kennen, dat men het eedsformulier voor het leger zou veranderen. In het oorspronkelijk formulier bij de troonsbestijging van Willem I zwoer men "trouw aan den Koning". Na den afstand van dien vorst achtte men het noodig, trouw te

(*) Vgl. o. a. de levensbeschrijving van Stieltjes door Van der Diesen in het Jaarboek der Kon. Akad. van Wetenschappen, 1878.

doen zweren aan Willem II. Door diens dood verviel deze eed, en men kwam nu weder tot het eerste formulier terug: «Trouw aan den Koning, gehoorzaamheid aan de wet, onderwerping aan de krijgstucht." Er bestond verschil van gevoelen, ook in het leger, over de beteekenis van het eerste lid van het formulier. Stieltjes meende, dat een eed van trouw aan de Grondwet voldoende was, en de andere tot verkeerde gevolgtrekkingen moest leiden.

In het tweede adres deelde hij mede, dat hij, ten gevolge van het vragen van uitstel in het afleggen of zoogenaamd hernieuwen van den eed der officieren bij de troonsbeklimming van Willem III, bij besluit van den 20sten April niet eervol uit den dienst was ontslagen.

Zoowel in de Tweede als in de Eerste Kamer gaf deze petitie aanleiding tot eene belangrijke discussie, en in de Eerste beweerde Van Verschuer, dat geen afzonderlijke eed voor de officieren noodig was, daar de Staten-Generaal reeds den eed van trouw voor het geheele volk bij 's Konings huldiging hadden afgelegd.

Den 21sten Mei werden de beraadslagingen geopend over eene nieuwe belangrijke wet, bewerkt door den Minister van Justitie, namelijk die over de ministerieele verantwoordelijkheid, ingekomen in de zitting van den 8sten Maart. Het verslag der commissie van rapporteurs (Costerus, Van der Linden, Van Hasselt, Meeussen en Wichers) van den 23sten Maart somde verscheidene bezwaren op. Men achtte het voorstel ontijdig en wachtte eerst andere organieke wetten; waarom was ook de financieele en civiele verantwoordelijkheid en vooral de politieke niet geregeld? Moesten alleen opzettelijk begane misdrijven gestraft worden? Deze en meer dergelijke vragen, die men later bij de openbare beraadslaging herhaalde, werden den Minister gesteld. Bij het verslag was eene afzonderlijke nota van Groen van Prinsterer gevoegd, die in den considerans wilde inlasschen: «Overwegende, dat de Ministers zelfstandige dienaars zijn van den Koning ter uitoefening van het vorstelijk gezag; dat geen beroep op Koninklijk bevel kan vrijwaren tegen de gevolgen eener overtreding van de wet, en dat,

naar den aard der grondwettelijke instellingen, ook de Staten-Generaal, als vertegenwoordigers der Natie, tot een nauwkeurig toezicht over de getrouwe tenuitvoerlegging der wetten bevoegd en verplicht zijn."

Drie dagen duurde de openbare beraadslaging (22—24 Mei). Albarda en Van Hall wilden vooral de staatkundige verantwoordelijkheid geregeld zien, Godefroi de civiele en Duymaer van Twist de financieele. Groen van Prinsterer verdedigde zijne nota, die hij evenwel aldus wijzigde: «Alzoo de verantwoordelijkheid der ministers, hoofden der ministerieele departementen, als waarborg voor de grondwettelijke uitoefening van het souverein gezag des Konings, moet worden geregeld bij de wet." Thorbecke verwonderde zich over den spoed, waarmede men dit zoo ingewikkelde onderwerp had aangevat, meende, dat art. 73 der Grondwet vooral ook op de politieke verantwoordelijkheid betrekking had en eveneens de financieele regeling behoefde, en verzette zich vooral tegen het uitsluitend strafbaar stellen van opzettelijk begane misdrijven. «Hoe", zegt hij, «slechts opzet zal vervolgbaar zijn. Dus culpa, schennis of niet-uitvoering uit hartstocht, traagheid, overijling, lichtzinnigheid niet?... Spreker meent, dat het niet alleen de vraag is, of een minister al dan niet opzettelijk hebbe gehandeld, maar hij is verantwoordelijk, zooverre hij het feit had kunnen voorkomen en dit niet heeft gedaan." De Minister van Justitie handhaafde zijne opvatting van de uitsluitende regeling der strafrechterlijke verantwoordelijkheid en zijn ontwerp met de wijzigingen, bij de memorie van beantwoording daarin gebracht. Het woord «opzettelijk" verdedigde hij met de opmerking, «dat in eene strafwet traagheid of onbekwaamheid niet kunnen worden gestraft."

Het bleek dus, dat de strijd vooral gevoerd zou worden over artikel 1: »De ministers, hoofden der ministerieele departementen kunnen, hetzij gezamenlijk, hetzij ieder afzonderlijk, worden aangeklaagd en vervolgd wegens ambtsmisdrijf, wanneer zij zich opzettelijk aan schending of niet-uitvoering van de Grondwet of van eenige andere wet, aan misbruik van gezag,

of aan eenig feit of verzuim, hetwelk bij de wet is strafbaar gesteld, in de uitoefening hunner bediening schuldig maken."

Het amendement van Godefroi tot weglating der woorden: «hetzij gezamenlijk, hetzij ieder afzonderlijk", werd aangenomen; over dat van Fokker tot weglating van het woord «opzettelijk", de hoofdquaestie dus, staakten de stemmen. Daarop werd de zitting gesloten en in de denzelfden dag gehouden avondzitting het amendement van Fokker met 27 tegen 26 stemmen aangenomen, waarop de Minister van Justitie het wetsontwerp introk. In de volgende zitting, van den 5den Juni, werd het ontslag van Donker Curtius als Minister van Justitie medegedeeld, in wiens plaats benoemd werd Jhr. Mr. H. L. Wichers, lid van den Raad van State, een bekwaam rechtsgeleerde, wiens gezondheid evenwel door zijn verblijf in Indië geknakt was, zoodat hij reeds den 25sten Augustus onbepaald verlof moest vragen, waarop Lightenveld met de tijdelijke waarneming van zijn departement belast werd.

Eene nieuwe verandering in het ministerie werd aan de Tweede Kamer medegedeeld in de zitting van den 19den Juni, nl. het ontslag van G. L. Baud, Minister van Koloniën, en zijne vervanging door den schout-bij-nacht E. A. Bosch. In deze zitting leed het ministerie eene nederlaag, die evenwel meer eene vroegere regeering trof dan deze, door de weigering der gelden, vereischt ter voldoening aan een contract, dat in 1845 gesloten was met C. E. de Bourbon of liever met diens vader, die zich hertog van Normandië, zoon van Lodewijk XVI noemde, wegens eene door hem aan de regeering medegedeelde uitvinding betreffende de toepassing van het percussiestelsel op de granaten. Van de hem toegezegde som scheen evenwel *f* 60,000 bestemd te zijn voor eene vergoeding aan den hertog van Normandië wegens eene vroegere onvoegzame behandeling, in Holland ondervonden. Dit contract, geheel buiten de begrooting en zonder medewerking der wetgevende macht tot

stand gekomen, weigerde de Tweede Kamer als voor haar verbindend te erkennen. (*)

Zoo leed het ministerie herhaalde nederlagen, en werd het door de uittreding van enkele leden meer en meer verzwakt. Ook de wetten, die aangenomen werden, ondergingen vele wijzigingen en veelvuldige bestrijding. Den 16den Juli werd de wet aangenomen tot invoering van de Pharmacopœa Neerlandica en de Nederlandsche Apotheek, in plaats van de vroeger gebruikte Pharmacopœa Belgica. In dit wetsontwerp was de inhoud der geheele Pharmacopœa opgenomen. Thorbecke stelde voor, dezen inhoud uit de wet te doen vervallen en art. 1 aldus in te kleeden: „De nieuwe Pharmacopœa of Nederlandsche Apotheek, door de zorg van het algemeen bestuur vervaardigd en uitgegeven, zal, ter vervanging der Pharmacopœa Belgica, worden ingevoerd op het tijdstip, door Koninklijk Besluit aan te wijzen, met de volgende bepalingen", enz. Aldus wilde hij den inhoud en de later te maken wijzigingen bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur doen vaststellen, in plaats van bij de wet. Het amendement van Thorbecke werd evenwel verworpen en de wet aangenomen met 36 tegen 23 stemmen, evenals later door de Eerste Kamer in de zitting van den 9den Augustus met algemeene stemmen.

Den volgenden dag (den 17den Juli) verzocht Groen van Prinsterer verlof tot eene interpellatie over het al dan niet bestaan van een homogeen ministerie hier te lande, in verband met de werkzaamheden der Kamer. Hij wees op het weinige, dat in deze zitting was tot stand gekomen, niettegenstaande de Ministers zoovele wetsontwerpen hadden ingediend, en de Kamer zoovele zittingen, zelfs avondzittingen had gehouden en den besten wil getoond had, veel af te doen. De oorzaak daarvan meende hij te vinden „in de zamenstelling, in zoover die niet overeenkomt met den aard van een homogeen ministerie", waardoor de regeering van alle

(*) Vgl. over deze quaestie ook: Thorbecke, Parlementaire Redevoeringen, dl. I blz. 220 en Mr. J. Heemskerk Az., De Praktijk onzer Grondwet. Utrecht 1881, dl. I blz. 218.

kracht was beroofd. «Napoleon zeide, toen hij na den eersten glansrijken veldtocht het leger van Italië ontbond: ««Soldats, vous pourrez dire un jour, et moi aussi, j'étais à l'armée d'Italie"". «Wij zullen moeten zeggen, dat wij tot de vergadering behoord hebben, die eene wet gemaakt heeft voor de vermicelli- en macaronifabrieken en voor de Pharmacopœa Neerlandica en Nederlandsche apotheek." Het verlof tot de interpellatie werd verleend, en er werd bepaald, dat zij op Vrijdag den 20sten Juli zou plaats hebben. Toen ze werkelijk plaats had, kon het ministerie er zich op beroemen, dat drie nieuwe wetten waren aangenomen.

De eerste was de Wet tot regeling der toelating en uitzetting van vreemdelingen en de algemeene voorwaarden hunner uitlevering, zooals die den 19den April door den Minister Donker Curtius was ingediend en naar aanleiding van het verslag der rapporteurs (Storm van 's-Gravesande, Storm, Sloet tot Oldhuis, Engelen en Thorbecke) van den 14den Mei door den nieuwen Minister Wichers was gewijzigd. De beraadslaging duurde 5 dagen (van den 18den tot den 23sten Juni) en eindigde met de aanneming der wet met 31 tegen 12 stemmen (tegen: Verwey Mejan, Godefroi, Fokker, Meeussen, Poortman, Dullert, Engelen, Westerhoff, Jespers, Thorbecke, Van der Linden en Wynaendts). In het minder gunstig verslag van de rapporteurs werd hierop aanmerking gemaakt, dat er niet bleek, wie vreemdelingen waren, en dat het bij de Nederlandsche gastvrijheid niet paste, vreemdelingen aan de grens wegens het niet bezitten der noodige bestaansmiddelen af te wijzen. Men had in deze wet alleen vagebonden op 't oog gehad, maar zulk eene wet kon niet in de bedoeling liggen van art. 3 der Grondwet; men had liever repressief dan preventief moeten te werk gaan; bij art. 10 wilde men 's Konings macht tot uitzetting beperken; de voorloopige inhechtenisneming bij uitzetting werd afgekeurd als preventief; de aanhef van art. 15, thans art. 17, die alle bestaande tractaten van uitlevering goedkeurde, werd zeer bestreden, en meer dergelijke aanmerkingen werden gemaakt, die later bij de openbare beraadslaging opnieuw gehoord werden.

De memorie van beantwoording, onderteekend door Wichers,

weerlegde enkele bezwaren en gaf aan andere toe, door wijzigingen aan te brengen.

Bij de beraadslaging ondervond het wetsontwerp veel bijval bij degenen, die meenden, dat men streng te werk moest gaan tegen de behoeftige vreemdelingen, uit andere landen, als Hannover, herwaarts gezonden, om misbruik van onze gastvrijheid te maken. Anderen bestreden het ontwerp, omdat er niet in bepaald was, wie vreemdelingen waren, en dus eene wet op het Nederlanderschap diende vooraf te gáan, ook omdat er geen duidelijk onderscheid tusschen vreemdelingen en ingezetenen gemaakt werd (Godefroi), waarop de Minister antwoordde, dat het Burgerlijk Wetboek de noodige bepalingen bevatte. Engelen meende, dat er te veel op behoeftige en te weinig op gevaarlijke vreemdelingen gelet werd; Groen van Prinsterer wilde bij uitlevering geen absoluut verbod voor staatkundige misdrijven en wees op de misbruiken der drukpers; Poortman verklaarde zich tegen de wet wegens het preventief systeem; Donker Curtius, nu niet langer Minister, maar eenvoudig Kamerlid, verdedigde het ontwerp, maar keurde enkele wijzigingen af, door Wichers gemaakt, zooals de weglating van art. 14, luidende: «Vreemdelingen, in Nederland vervolgd wordende wegens eenig misdrijf, waarop eene zwaardere straf gesteld is dan van drie dagen gevangenis of tien gulden boete, kunnen voorloopig in hechtenis worden gesteld.

«Zij worden echter, wanneer in het bestaande geval tegen Nederlanders geene voorloopige inhechtenisneming is toegelaten, door den rechter, voor wien de zaak moet dienen, tegen geldelijken borgtocht, door dien rechter te begrooten, ontslagen.

«De aangehouden vreemdelingen worden binnen tweemaal vier en twintig uren ondervraagd, en de zaak als van dringenden spoed behandeld."

Van der Linden verklaarde zich tegen de wet, omdat zij niet gastvrij genoeg was, en hare bepalingen beter in eene politiewet of armenwet tehuis behoorden.

Na den afloop der algemeene beraadslagingen begon den 20sten Juli de behandeling der artikelen. Op artikel 1, luidende: «Alle vreemde-

lingen, die voldoende middelen van bestaan hebben of door werkzaamheid kunnen verkrijgen, worden in Nederland toegelaten op den voet, bij de vier eerstvolgende artikelen omschreven" stelde Thorbecke als amendement voor: «Vreemdelingen worden in Nederland toegelaten op den voet, bij de vier volgende artikelen omschreven," teneinde het beginsel van toelating overeenkomstig onze gastvrijheid meer algemeen te maken. Hij wilde geene angstvallige beperking der toelating, noch de zoo lastige ondervraging van reizende vreemdelingen aan de grenzen. Zijn amendement werd verworpen en art. 1 aangenomen met 52 tegen 11 stemmen. Evenzoo werden verworpen het amendement van Wintgens, om de vier laatste alinea's van artikel 2 (bepalingen over buitenlandsche paspoorten) weg te laten, het amendement van Godefroi om art. 14 weer in te lasschen, en dat van Van der Linden, om bepalingen te maken over de aanhouding van vreemd scheepsvolk bij desertiën.

In de Eerste Kamer ondervond de aanmerkelijk gewijzigde(*) wet weinig tegenkanting. Alleen meende Groeninx van Zoelen, dat de quaestie der uitzetting in de practijk groote moeilijkheden kon opleveren, wanneer naburige rijken de uitgezetten niet wilden ontvangen, en dus diplomatieke onderhandelingen noodig zouden

(*) De door de Tweede Kamer in de wet gebrachte wijzigingen zijn de volgende: Op art. 11 werd aangenomen het door Duymaer van Twist gesubamendeerde amendement van Wintgens tot inlassching: »of nadat deze (de vreemdeling bij den kantonrechter) daartoe behoorlijk is opgeroepen".... »Indien de vreemdeling niet is verschenen, wordt daarvan in het proces-verbaal melding gemaakt." Op art. 12 de eenigszins gewijzigde amendementen van Thorbecke: »De vreemdeling, gevaarlijk voor de publieke rust, kan op Onzen last (Thorbecke wilde: op last des Konings) worden uitgezet" en »Hij wordt dan verwijderd, zoo mogelijk over die grens, welke hij zelf zal aanwijzen." Op art. 13 het amendement van Thorbecke: »Van de Koninklijke besluiten, in dit en art. 12 bedoeld, wordt mededeeling gedaan aan de Kamers der Staten-Generaal." Op art. 17 twee amendementen van Thorbecke, tot weglating van »op belofte van wederkeerigheid" en letter e »zuiver staatkundige misdrijven" daar de laatste toch uitgesloten waren, door ze niet te noemen bij de misdaden, waarvan wel uitlevering kon geschieden. Op art. 19 werd aangenomen het amendement van Wintgens: »en met betrekking tot deze wet voor ingezeten worden gehouden" en van Van Nispen van Sevenaer: »noch op den binnen het Rijk gevestigden vreemdeling, die enz."

kunnen worden. De wet werd met algemeene stemmen aangenomen, daarop door den Koning bekrachtigd en als wet van den 13den Augustus 1849 in het *Staatsblad* no. 39 geplaatst.

De twee andere wetten, welke de Tweede Kamer in deze dagen aannam, waren die omtrent het inkomen der Kroon, ingekomen den 6den Juni, en die omtrent de Kroondomeinen, ingekomen den 7den Juni. Art. 27 der Grondwet bepaalt, dat het inkomen der Kroon bij elke nieuwe troonsbeklimming door de wet wordt geregeld. Bij de troonsbeklimming van Willem III was dus eene voordracht hieromtrent noodig, en de Koning stelde met eene onbaatzuchtigheid, die algemeen toegejuicht werd, voor, het inkomen van éen millioen, dat Willem II genoot, tot *f* 600,000 te verminderen, behalve het inkomen uit de domeinen, door de wet van den 26sten Augustus 1822 aan Willem I toegekend en in 1848 door Willem II tot Kroondomeinen aan den Staat teruggegeven. De meerderheid der Kamer meende, dat het tot beoordeeling van het inkomen der Kroon noodig was, eerst de inkomsten uit de Kroondomeinen te kennen en te beslissen, op welke wijze deze aan den Koning ten goede zouden komen. Daarom had zij besloten, dat eerst de wet op de Kroondomeinen en daarna die op het inkomen der Kroon behandeld zou worden. De commissie van rapporteurs (Wichers, Donker Curtius, Van Doorn, Dommer van Poldersveldt en Nedermeyer van Rosenthal) was in 't algemeen der wet gunstig gezind, maar had op de onderdeelen verscheidene aanmerkingen gemaakt. Van Doorn, een van de rapporteurs, die minder gunstig over de wet dacht, maakte bij de algemeene beraadslaging vooral bezwaar tegen het eerste artikel, waarin al de perceelen van het kadaster waren opgenomen.

«Wat wordt ons voorgesteld?" zegt hij, «eene reeks kadastrale nummertjes, beslaande meer dan 100 bladzijden druks en waaruit wel gewisselijk niemand iets kan leeren, niemand zelfs gissingen maken kan, welke goederen daarbij bedoeld zijn." Eene andere quaestie was, of men de teruggaaf der bezittingen tot

Kroondomeinen als eene geheel vrijwillige schenking van Willem II of min of meer als eene verplichting van den Koning, voortvloeiend uit de wijze, waarop zij in 1822 afgestaan waren, moest beschouwen. De afgevaardigde van Arnhem, Nedermeyer van Rosenthal, ging, met het oog op deze quaestie, in 't bijzonder de geschiedenis dezer bezittingen na; hij toonde aan, dat de inkomsten van die bezittingen moesten dienen ter vervanging van de *f* 500,000 van het inkomen der Kroon, en niet tot een bijzonder geschenk als patrimonium van Willem I; hoe verder de Koning ze had afgestaan aan de Maatschappij voor Volksvlijt te Brussel bij notarieele akte, waartegen de Maatschappij zich had verbonden, om na tegeldemaking der domeinen, uit de behaalde winst, in 1849 twintig millioen in 's lands schatkist terug te storten. De scheiding van België had een einde gemaakt, zoowel aan de Maatschappij als aan die regeling; en bij tractaat van 1842 en eene akte van 1843 waren de in Nederland gelegen goederen aan Koning Willem II teruggegeven, en niet aan Willem I, hoewel de laatste nog leefde. "En wanneer het waar is, dat de wilsverklaring, die in de wet van 1822 lag opgesloten, volkomen voldoende is bevonden, om den eigendom der daarbij omschreven goederen van de eene der daarbij opgetreden staatsmachten op de andere over te brengen, dan kan het toch wel aan geen redelijken twijfel onderhevig zijn, dat, wanneer dezelfde staatsmachten in 1848 zijn opgetreden en eene gemeenschappelijke wilsverklaring, niet slechts bij wet, maar op de meest plechtige wijze, bij Grondwet afleggen, aan die wilsverklaring althans eene niet mindere kracht kan worden toegekend, dan aan de wilsverklaring bij de wet van 1822, zoowel op het gebied des burgerlijken, als des staats- en volkenrechts gegeven is; — met andere woorden, dat door de bepaling van art. 27 der gewijzigde Grondwet de bloote eigendom der zoogenaamde Kroondomeinen op eene volkomene wijze op den Staat is overgegaan, en de Staat dus in dien eigendom nimmer, door wien het ook zijn moge, met eenige hoop op gunstig gevolg kan worden bemoeilijkt."

De Minister van Binnenlandsche Zaken verdedigde het ont-

werp, noemde de overdracht eene daad van vrijen wil en hield vol, dat de Kroondomeinen nimmer tot vervreemdbaar staatsdomein mochten gemaakt worden, maar het beheer daarvan uitsluitend aan den Koning behoorde.

Het amendement van Van Doorn, om in plaats van de opnoeming aller kadastrale perceelen eenvoudig te bepalen: «de goederen en regten vermeld in de wet van den 26sten Augustus 1822" werd verworpen en artikel 1 aangenomen. In de zitting van den 25sten Juli werden de volgende artikelen goedgekeurd, maar met eenige belangrijke wijzigingen. Na eene langdurige beraadslaging over de tienden op de Kroondomeinen, vooral de zoogenaamde nova novalia, werd aangenomen het volgende amendement van Van Zuylen van Nyevelt op artikel 4:

«De wetten op de onteigening ten algemeenen nutte en de bepalingen omtrent den afkoop en de aflossing van tienden, krachtens de wet van den 29sten Aug. 1848 *Stbld.* no. 39 of bij eene latere wet vast te stellen, zullen op de Kroondomeinen toepasselijk zijn. Geene tienden zullen immer ten behoeve van het Kroondomein worden geheven van de na de uitvaardiging dezer wet ontgonnen, drooggemaakte of ingedijkte gronden, in art. 2, 9 en 10 der wet van den 6den Juli 1840 *Stbld.* no. 17 nader omschreven".

Dit amendement, hevig bestreden door de regeering, werd aangenomen met 31 tegen 30 stemmen. Artikel 5 had de regeering zelve gewijzigd in dien geest, dat «het jaarlijksch verslag, aan den Minister van Financiën te geven, jaarlijks, voor zooveel den toestand van het Kroondomein betreft, aan de Staten-Generaal (wordt) medegedeeld". Thorbecke stelde voor, de woorden «voor zooveel den toestand van het Kroondomein betreft" er uit te laten, teneinde het geheele verslag aan de Staten-Generaal zou worden overgelegd, ook de opgaaf der inkomsten. Ook dit amendement, krachtig bestreden door Donker Curtius en den Minister van Binnenlandsche Zaken, werd aangenomen met 35 tegen 25 stemmen, en eindelijk de geheele wet met 55 tegen 5 stemmen (tegen: Albarda, Van Hall, Mutsaers, Wichers en Donker Curtius).

Deze overwinning stond voor de regeering wegens de op de wet gemaakte ingrijpende wijzigingen gelijk met eene nederlaag, en daarom adviseerde zij zelve in de Eerste Kamer tot verwerping. Vooral het verbod van nieuwe tienden en de verplichte jaarlijksche mededeeling aan de Staten-Generaal hadden de verwerping der wet ten gevolge met 31 tegen 1 stem (Van Nispen van Pannerden), in deze zitting het eenige voorbeeld van de verwerping eener wet in de Eerste Kamer. Daarentegen werd de wet op het inkomen der Kroon in beide Kamers met algemeene stemmen aangenomen, den 25sten Juli en den 1sten Augustus.

De dag van den 25sten Juli was bestemd voor twee belangrijke interpellaties. De eerste was die van Dommer van Poldersveldt over de afkoopbaarstelling der tienden, eene zaak, die bij de beraadslagingen over de wet op de Kroondomeinen herhaaldelijk ter sprake was gekomen, en waarop reeds tal van petitiën hadden aangedrongen. De Minister van Binnenlandsche Zaken wilde zich evenwel niet tot de indiening van zulk eene wet verbinden, waarop Thorbecke voorstelde, eene commissie te benoemen, belast met het opmaken van een adres aan den Koning, met opgaaf der beginselen, die men daarin wenschte opgenomen te zien. Dit voorstel werd verworpen, maar dat van Schooneveld, om eene commissie te benoemen, teneinde te overwegen, of en in welken zin een voorstel nopens de afkoopbaarheid en aflosbaarheid der tienden zou worden gedaan, met 50 tegen 3 stemmen aangenomen (tegen: Duymaer van Twist, Lotsy en Boreel van Hogelanden).

De tweede interpellatie was de reeds vroeger vermelde van Groen van Prinsterer over de homogeniteit van het ministerie: «Een homogeen ministerie", zegt hij, «is een bewind, dat gegrond is op eenheid van politieke denkwijs: Ziedaar het levensbeginsel! — Dat homogeen ministerie, van die eenheid uitgaande, heeft een vast plan, een stelselmatig ontwerp in de maatregelen, die het voordraagt: Ziedaar de openbaarwording! — En eindelijk, dat eens-

gezind ministerie, hetwelk te werk gaat naar dat vast en welberaamd plan, verkrijgt aldus en behoudt dien invloed, die met de roeping en de waardigheid van elk gouvernement overeenkomt: Ziedaar de vrucht!" Nadat hij daarop de theorie van een homogeen ministerie ten opzichte van den Koning, het parlement en de Grondwet heeft ontwikkeld, onderzoekt hij, of dit ministerie «het ministerie van Mei 1848", gelijk hij het noemt, aan die eischen voldoet, en bevindt, dat het in alle opzichten te kort schiet. Niet alleen dat op het punt van beginselen, zooals bij het adres van antwoord op de troonrede en de tiendenquaestie gebleken is, dat het ministerie zich niet eenstemmig uitlaat en de ministers het ook vaak onderling niet eens zijn; niet alleen, dat het ministerie geen zedelijk overwicht op de Kamers heeft, maar het heeft niets afgedaan, zelfs niets voorbereid; zelfs heeft het door ondergeschikte ontwerpen de Kamers afgeleid van belangrijke zaken. Ten slotte formuleert hij nog eens zijne vraag: «Welke beteekenis hecht gij aan artt. 53 en 73 der Grondwet, in het bijzonder nopens het bestaan van een homogeen ministerie, in verband met de werkzaamheden der Kamer?"

Donker Curtius verdedigt zijne vroegere houding als Minister: terwijl de Minister van Binnenlandsche Zaken voorbereidt, treedt hij met vier wetsontwerpen op; maar hoe zijn deze ontvangen! — De schuld ligt dus niet aan hem. Ook heeft het ministerie wel degelijk een programma: de Grondwet en niets dan de Grondwet! — De Minister van Binnenlandsche Zaken vraagt eenigen tijd tot beraad, waarom de interpellatie op den 30sten Juli wordt voortgezet, zonder evenwel tot eenig resultaat te leiden, daar Groen van Prinsterer weigert, gelijk De Kempenaer van hem verlangt, eene motie van wantrouwen voor te stellen. Hij zegt, dat hij de zaak hier slechts ter sprake heeft willen brengen, slechts eene waarschuwing heeft willen geven.

Augustus bracht niet veel belangrijks op parlementair gebied. Verscheidene wetsontwerpen werden ingediend en de wet tot regeling der vuur-, ton- en bakengelden werd aangenomen; doch de belangrijke wetsontwerpen van den Minister van Financiën Van Bosse, tot heffing eener belasting tot dekking van het tekort over 1848 en 1849, waarin werd voorgesteld om, te beginnen met het jaar 1850, eene inkomstenbelasting te heffen, en daarentegen af te schaffen den accijns op brandstoffen en dien op schapen- en varkensvleesch, werden, na het ongunstig verslag der commissie van rapporteurs (Smit, Duymaer van Twist, Van Dam van Isselt, Van Hall en Van Doorn), in verband met de gunstige financieele uitkomst van het jaar, tot nader orde ingetrokken.

Na een reces van drie weken (van den 11den Augustus tot den 3den September) keerde de Kamer terug en vond nog hetzelfde ministerie, dat evenwel langzamerhand aan verval van krachten ging bezwijken. Wichers had onbepaald verlof gekregen en was tijdelijk vervangen door Lightenveld; evenzoo nam den 13den September de vice-admiraal Rijk zijn ontslag, met wiens portefeuille voorloopig de Minister van Koloniën Bosch belast werd, zoodat men niet minder dan twee tijdelijke ministers had.

Overeenkomstig den wensch van een groot gedeelte der leden van de Tweede Kamer, bij de behandeling van het koloniaal batig slot over 1847 geuit, dat de overeenkomst met de Handelmaatschappij door de wet geregeld zou worden, droeg de Minister van Koloniën eene wet voor, bestaande uit één artikel: «De overeenkomst, op den 7den Juli 1849 tusschen den Minister van Koloniën en de Nederlandsche Handelmaatschappij gesloten, wordt bekrachtigd, zooals dezelve aan deze wet is geannexeerd." De beraadslaging duurde van den 7den tot den 9den September en gaf aanleiding tot bespreking van menig punt van koloniale politiek, van de voor- en nadeelen der Handelmaatschappij en de consignatietractaten. Verdedigd door den Minister van Koloniën, door Godefroi en anderen, werd de wet hevig bestreden door Sloet tot Oldhuis, den voorstander van het beginsel van vrijheid in de koloniale huishouding. Duymaer van Twist betoogde, dat de regeering vol-

komen vrijheid van handelen bezat tegenover de Handelmaatschappij, en de Staat met den 1sten Januari 1850 tot niets tegenover haar verbonden was, behalve de nog te betalen schuld van tien millioen. Nu wilde de regeering ons daarentegen verbinden om vijf en twintig jaar lang geen ander agent dan de Handelmaatschappij te gebruiken en zelfs geene vermindering te vragen van het loon, bij art. 12 aan haar toegekend. Bij de behandeling van art. 2 stelde hij daarom voor, dat het contract zou gelden voor niet langer dan vijf jaar, dat de Handelmaatschappij hare schuld zou kunnen opvragen, maar dat de Staat tot niets verder verbonden zou zijn. Van Zuylen van Nyevelt wilde dien termijn tot drie jaar terugbrengen. Alle amendementen werden evenwel verworpen, en de regeering zag haar voorstel met 32 tegen 26 stemmen aangenomen, evenzoo in de Eerste Kamer op den 13den September met algemeene stemmen. Alzoo was nu bepaald, dat de schuld van 10 millioen, na de afrekening van 1844 overgebleven, pas den 31sten December 1874 kon worden opgevraagd. Daar tegenover stond de verplichte consignatie voor dien tijd van al de koffie, suiker, indigo en specerijen uit Nederlandsch-Indië (art. 3). Verder zou 4 procent van de schuld betaald worden, en de Handelmaatschappij verschillende voordeelen genieten, als 2¾ procent van het te gelde maken der producten, 1 procent voor bestellen en verzending, enz.

Een gevolg van de hervorming van ons muntstelsel waren de wetten tot inwisseling van de zilveren muntspeciën volgens de wet van 1816, en de ontneming der hoedanigheid van standpenningen aan de gouden muntspeciën, volgens die wet geslagen, beide op den 11den September in de Tweede en den 15den September in de Eerste Kamer aangenomen. Intusschen spoedden de zittingen der Kamers ten einde. Het wetsvoorstel tot verhooging der uitgaven van het openbaarmaken van het verhandelde in de Staten-Generaal door invoering der stenographie en aanstelling van 12 stenografen, in de Tweede Kamer den 12den September aangenomen, kon in de Eerste niet meer in behandeling komen, en eindelijk werd den 15den September de vereenigde zitting

door den Minister van Binnenlandsche Zaken gesloten. Veel was er niet tot stand gekomen; van de organieke wetten, door de Grondwet voorgeschreven, alleen de vreemdelingenwet. Ontwerpen van eene kieswet, provinciale wet en wet op het recht van enquête waren ingediend en in de afdeelingen behandeld. Naar aanleiding van de verslagen der commissiën van rapporteurs waren de eerste zoo gewijzigd, dat men een nieuw onderzoek in de afdeelingen wenschelijk had gekeurd. Over hun inhoud zullen wij later spreken, in verband met de werkelijk tot stand gekomen wetten. Het ontwerp eener gemeentewet en dat eener wet op het lager onderwijs waren even vóor het sluiten der zitting ingediend en dus nog niet aan het voorloopig onderzoek onderworpen. Toch beweerde De Kempenaer in de sluitingsrede: «Aan het voorschrift van het 5de der additioneele artikelen der Grondwet is voldaan. Het voorstel der wet, regelende het kiesrecht en de benoeming van afgevaardigden ter Eerste en Tweede Kamer en de voorstellen van de provinciale en de gemeentewetten zijn in deze zitting voorgedragen, onderzocht en beoordeeld."

Wij schreven de eerste bladzijde van onze parlementaire geschiedenis na 1848, een kort verhaal van de werkzaamheden der eerste zitting na de grondwetsherziening van de Staten-Generaal, volgens die herziene Grondwet verkozen. Het is voorzeker niet aan den geest, welke in deze vergadering heerschte, te wijten geweest, dat de zitting van den 13den Februari tot den 15den September 1849 zoo onvruchtbaar gebleven is. De leden waren steeds bereid geweest, het hun aangebodene af te doen, en hadden menige avondzitting gehouden, om de beraadslagingen des te eerder tot een einde te brengen. Aan kennis van zaken en voorlichting bestond geen gebrek in een lichaam, waarvan een Van Hall, Groen van Prinsterer en Thorbecke deel uitmaakten. Wanneer men de

beide eerstgenoemden, die tamelijk wel op zich zelf stonden, uitzondert, was er ook nog weinig sprake van partijen: eene zeer groote meerderheid noemde zich liberalen, voorstanders van de grondwetsherziening. Toch meenden reeds enkelen de aanwezigheid van politieke partijen te bespeuren. Van Dam van Isselt had op den 3den Mei afscheid van de Kamer genomen met eene rede, in welke hij beweerde, tot zijn leedwezen het bestaan van twee partijen opgemerkt te hebben: die van teruggang en van te snellen vooruitgang. Van Voorst rangschikte een paar dagen later zich zelf met het ministerie tot eene derde partij, die tusschen beide instond. Thorbecke bestreed evenwel, eerst tegen hem en later tegen Groen van Prinsterer, het bestaan dier partijen, en beweerde, dat hier slechts van individu's sprake kon zijn.

Eerder dan van een strijd tusschen de partijen in de Kamer onderling, kon men spreken van een strijd tusschen de meerderheid der Kamer en het ministerie. Hoewel de liberale meerderheid een Donker Curtius en een De Kempenaer niet ongenegen kon zijn, maakte zij er toch het ministerie een grief van, dat de eigenlijke aanvoerder der liberalen in den strijd voor de grondwetsherziening, Thorbecke, niet in zijn midden was opgenomen. Was misschien die uitsluiting, bij de samenstelling der Staten-Generaal in 1848, in het belang geweest van het tot stand komen der grondwetsherziening, — thans, nu de Tweede Kamer geheel anders was samengesteld en de meerderheid op zijne hand was, nu het gold die belangrijke organieke wetten tot stand te brengen, welke op ons staatsleven zulk een grooten invloed moesten uitoefenen en het voor zulk een geruimen tijd zouden beheerschen, betreurde men het, dat zijne kennis van ons staatsrecht, zijne scheppingskracht op wetgevend gebied aan het ministerie, met die zware taak belast, bleef ontbreken. De Grondwet, ofschoon door anderen verdedigd, was ten minste voor een groot gedeelte zijn werk geweest; maar de wetten, die thans behandeld gingen worden, werden geheel buiten hem om ontworpen. En wanneer de ontwerpen van het ministerie niet aan het gewicht van de te regelen onderwerpen beantwoordden, dan — daar kon men zeker

van zijn — vielen zij in de Kamer in de handen van een deskundige, die met onverbiddelijk strenge critiek al hunne leemten aan 't oog bloot zou leggen, en wiens afkeurend oordeel reeds in het voorloopig verslag — want in den regel maakte hij deel uit van de commissie van rapporteurs — voldoende was, om die ontwerpen in de geboorte te smoren. Tegen die critiek zijn noch de wetsvoorstellen van Donker Curtius, noch die van De Kempenaer bestand geweest. Het overwicht van dien staatsman als leider der meerderheid maakte elk ministerie, dat meende, zijne hulp te kunnen ontberen, tot eene onmogelijkheid. Terwijl nu aan de eene zijde dat gevoel van onmacht de ministers meer en meer tegen hem in 't harnas moest jagen, nam aan de andere zijde de meerderheid, veel meer nog dan haar leider, eene vijandige houding aan tegen het ministerie, dat zooveel nationalen tijd verloren deed gaan door het aanbieden van wetsontwerpen, die niet aan de verwachting voldeden, terwijl degene, aan wien men bovenal dit werk toevertrouwd achtte, steeds buiten de regeering werd gehouden.

Het eerst had Donker Curtius, hoewel op eervolle wijze, het slagveld moeten ruimen. Aan zijne wetten kon geene halfheid, geen gebrek aan stelsel en eenheid verweten worden. Terwijl De Kempenaer nog aan 't voorbereiden was, had men hem dadelijk met vier wetsontwerpen zien optreden. Twee van deze, het eene tot vereenvoudiging der rechterlijke organisatie strekkende, het andere over de toelating, uitzetting en uitlevering van vreemdelingen, werden aangenomen, het laatste eerst na zijn aftreden; het derde, over de ministerieele verantwoordelijkheid, ingetrokken, en het vierde, over het recht van vereeniging en vergadering, met groote meerderheid verworpen. Wat men aan zijne wetsvoorstellen verweet, was, dat zij te reactionnair waren, te weinig beantwoordden aan de beginselen van vrijheid, in de nieuwe Grondwet nedergelegd. Het schijnt aan krachtige persoonlijkheden eigen te zijn, dat zij, aan de Regeering gekomen, vaak de geestkracht, vroeger in dienst der vrijheid betoond, aan de handhaving van het gezag wijden en een krachtig regeeringsbeleid onmisbaar rekenen, soms wel ten koste der vrijheden, die zij vroeger met hand en tand verde-

digden. Dan ook meende Donker Curtius, evenals velen zijner medestrijders voor eene vrijzinnige grondwetsherziening, dat met de herziening van 1848 het doel van den strijd, waarin zij vergrijsd waren, bereikt was; dat de lang gewenschte vrijheden nu verkregen waren; dat men daarmede tevreden moest zijn, en dat zij, die nog verder wilden — gelijk Van Dam van Isselt, ook een dier medestrijders van vroeger, het uitdrukte — voorstanders waren van een te snellen vooruitgang. Die laatsten nu, de jongere liberalen, meenden, dat, — daar het ontwerp der negen mannen van 1844 en dat der staatscommissie van 1848 in vele opzichten verder gingen — het in de Grondwet verkregene slechts het minimum was van hetgeen men verlangd had; dat men in het regelen der rechten, door de Grondwet toegekend, ten volle mocht nemen wat deze gaf; dat de Grondwet het aanvangspunt was eener nieuwe ontwikkeling van alle krachten, die het volk eenmaal voor eene nog ruimere herziening rijp moest maken. Daarentegen beschouwden Donker Curtius en zijne geestverwanten haar niet als het uitgangspunt, maar als den eindpaal der constitutioneele ontwikkeling.

Daarbij maakten de onrust en de revolutionnaire woelingen, die nog het overige Europa verstoorden, ook hier velen beducht, dat te groote vrijheid tot losbandigheid en oproerigheid mocht overslaan, en schenen zij hun het verstrekken van waarborgen en dwangmiddelen aan de regeering noodzakelijk te maken. Zoo had Donker Curtius geene openbare vergadering zonder voorafgaande machtiging willen toelaten, en was vooral om die bepaling zijne wet op het recht van vereeniging en vergadering verworpen; zoo had ook zijne vreemdelingenwet de toelating van vreemdelingen door allerlei formaliteiten willen bemoeilijken, en had zijn opvolger haar alleen aangenomen gekregen, door enkele ingrijpende wijzigingen, als de weglating van art. 14, aan te brengen. Waar alzoo in den beginne ternauwernood van partijen sprake kon zijn, zag men langzamerhand eene soort van aaneensluiting ontstaan tusschen de aanhangers van het ministerie, de liberalen van vóór 1848, aan de eene zijde, en aan de andere tusschen de liberalen

van na '48, die zich om Thorbecke schaarden. Later zou zich een gedeelte van de eersten met Thorbecke's politiek verzoenen, en zich bij de eigenlijke liberale partij voegen, terwijl een ander gedeelte meer toenaderde tot de partij van behoud van vóor 1848, die zich nu bij de grondwetsherziening begon neder te leggen, en met haar de conservatieve partij ging vormen.

Toen Donker Curtius na de aanneming van het amendement van Fokker op art. 1 der wet op de ministerieele verantwoordelijkheid het ministerie had verlaten, was het verder bestaan van het laatste slechts eene quaestie van tijd geworden. De Kempenaer was een bezadigd, ordelijk, werkzaam Minister, zeer bemind bij de ambtenaren van het ministerie, maar niet de krachtige figuur, het scheppend wetgevend genie, dat in deze omstandigheden noodig was. Geene van de organieke wetten, welker voorbereiding hem ten deel viel, kwam in deze zitting in staat van wijzen. Het onthaal, dat zij in de afdeelingen gevonden hadden, was zoo ongunstig, dat hij kieswet en provinciale wet geheel had moeten omwerken, en het nog voor geen van beide tot een eindverslag gekomen was. Het ontwerp der gemeentewet eindelijk was eerst den 3den September ingekomen, en dus nog niet in de afdeelingen onderzocht. Bovendien was het ministerie verzwakt door de uittreding van Rijk en de ziekte van Wichers, en iedereen was zoozeer van de zwakte er van doordrongen, dat het niet gelukte, de twee tijdelijke Ministers door definitieve te vervangen. Nauwelijks was dan ook de nieuwe zitting der Staten-Generaal geopend, of het ministerie De Kempenaer had den Koning zijn ontslag aangeboden.

Toen, den 17den September 1849, door den nieuwen Koning voor den eersten keer de zitting der Staten-Generaal geopend werd, drukte de troonrede in alle opzichten tevredenheid uit over den toestand des lands, maar bevatte geen woord over de ministerieele crisis. Misschien wilde het ministerie, alvorens tot den

beslissenden stap der aftreding over te gaan, afwachten, of er soms in de stemming der meerderheid eenige verandering gekomen was.

Den volgenden dag, den 18den September, maakte de Tweede Kamer hare voordracht voor het voorzitterschap op. De drie candidaten waren Van Goltstein, Thorbecke en Storm. Het scheelde weinig, of de tweede was tot eersten candidaat gekozen, daar hij 29 en Van Goltstein 31 stemmen op zich had vereenigd. Denzelfden dag verzocht het ministerie den Koning zijn ontslag. Het adres, waarbij dit ontslag werd gevraagd, werd, teneinde verkeerde gissingen te voorkomen, eenige dagen later in de *Staatscourant* (29 September) openbaar gemaakt. Het ministerie beklaagde zich over gemis aan samenwerking met de Tweede Kamer, bij welke het niet dat vertrouwen scheen te genieten, dat vereischt werd voor de totstandkoming van de gewichtige taak, waarmede het belast was. Ten gevolge van dat gemis van samenwerking was het niet gelukt, het ministerie voltallig te houden. «Het is Uwer Majesteit bekend", luidde het adres, «hoe mannen van erkende bekwaamheid en van beproefde vaderlandsliefde, daartoe aangezocht, zwarigheid hebben gemaakt, om de opengevallen ministersplaatsen in te nemen, niet, omdat door hen andere regeeringsbeginselen en inzichten werden beleden, maar, omdat zij vermeenden, de te dikwerf gebroken krachten van dit ministerie niet te kunnen aanvullen en aan hetzelve dat levensvermogen te geven, dat het behoefde tegenover eene vertegenwoordiging, die eerder eene richting van tegenstand dan van afkeuring der door het ministerie verkondigde beginselen van regeering had aangenomen."

Het ontslag van het ministerie moest ook in de Kamer ter sprake komen, bij de beraadslaging over het adres van antwoord op de troonrede. De commissie, tot het opmaken van dat adres benoemd (Engelen, Backer, Thorbecke, Dullert en De Man), had zich nauwer bij de woorden der troonrede aangesloten dan de vorige zitting, met uitzondering van twee punten. In de eerste paragraaf had zij den nieuwen Koning een hartelijk woord toegesproken en hem gewezen op de grootsche taak, voor zijne regeering

weggelegd, namelijk de uitvoering der Grondwet, en in de vijfde paragraaf het ontslag, door het ministerie ingediend, besproken in deze woorden: »Zoo de uitkomsten van de werkzaamheid der vorige zitting zijn gebleven beneden hetgeen wij wenschten en de Grondwet verlangt, wij vleien ons, dat eene hoofdreden dier teleurstelling, gebrek aan overeenstemming tusschen de verantwoordelijke raadslieden der Kroon en deze Kamer, nu zij weggenomen, om te worden vervangen door eene eenparigheid, welke het onderpand zal zijn eener krachtige en spoedige bereiking Uwer hooge volks- en vaderlandslievende bedoelingen. Het wenschelijke, dat de tegenwoordige onzekerheid niet zonder noodzaak worde verlengd, het groote belang, dat de Kroon in ons midden zoodra mogelijk worde vertegenwoordigd op eene wijze, welke de samenwerking aller takken der wetgevende macht waarborge, behoeven wij niet aan te dringen; wij behoeven ons slechts op Uw Koninklijk gevoel en oordeel te beroepen."

De algemeene strekking van dit adres vond alleen tegenkanting bij Van Voorst, die, voorstander van het ministerie, eenvoudig een weerklank op de troonrede had gewenscht. Maar over § 5 en in 't bijzonder over de uitdrukking, dat het gebrek aan overeenstemming tusschen ministerie en Kamer »nu zij weggenomen" werd eerst de eigenlijke slag geleverd. Bachiene stelde voor, de woorden »nu zij weggenomen" te vervangen door »zal kunnen worden weggenomen", daar hij de eerste uitdrukking te stellig achtte. Ook Groen van Prinsterer bestreed de bewuste zinsnede. Wel meende hij, dat niet voldaan was aan hetgeen de Grondwet verlangt, want zij verlangt een verantwoordelijk ministerie, en dit is er geen; maar hij keurt af de uitdrukking: »nu zij weggenomen" en het verlangen naar »eenparigheid" tusschen de raadslieden der Kroon en de Kamer. Hij vindt het adres in 't algemeen te optimistisch gesteld; de partij van vooruitgang schijnt te hooge ideeën van hare macht te hebben; hij verwacht niet zooveel — »zelfs niet eene wet op het onderwijs, die zal in deze zitting nog niet daargesteld worden, daar zou ik u bijkans borg voor durven staan;" — hij zou ruim tevreden zijn met transitoire

bepalingen, waarbij voor de vrijheid van bijzonder onderwijs wordt gezorgd. Hij meent, dat bij de aanhangers van de liberale richting dat zelfvertrouwen, die opgewondenheid niet behoorden te bestaan. Men behoefde slechts het oog te slaan op hetgeen zij in Frankrijk en Duitschland bezig waren uit te voeren; ook het afgetreden ministerie was immers liberaal. Neen, de fout ligt aan gebrek aan homogeniteit en kracht van de Kroon. Daarom stelt hij als amendement voor, de zinsnede aldus te lezen: «Zoo de uitkomsten van de werkzaamheden der vorige zitting, grootendeels door gebrek aan overeenstemming tusschen het verantwoordelijk ministerie en deze Kamer, zijn gebleven beneden hetgeen wij wenschten en de Grondwet verlangt, wij meenen thans, vertrouwende op Uw Koninklijk gevoel en oordeel, te mogen verwachten, dat de Kroon zoodra mogelijk in ons midden zal worden vertegenwoordigd met die eenheid en zedelijke kracht, welke, voor eene behoorlijke samenwerking aller takken der wetgevende macht onmisbaar, aan den invloed der regeering een eigenaardig overwicht geve." De laatste, krachtig bestreden uitdrukking geeft hij evenwel prijs voor het subamendement van Lotsy, zoodat de zinsnede eindigt met: «voor eene behoorlijke samenwerking aller takken der wetgevende macht onmisbaar is."

De Kempenaer verdedigde het ministerie zoowel tegen Groen van Prinsterer als tegen het adres van antwoord: de Grondwet schrijft slechts voor, dat de wetten, in het vijfde der additioneele artikelen genoemd, worden voorgedragen, niet dat zij tot stand komen. Welnu, aan die voorwaarde heeft het ministerie voldaan, terwijl het eigenlijk, in plaats van een jaar, slechts zeven maanden tijd heeft gehad; want eerst den 21sten November 1848 was het definitief benoemd. Zoo er gebrek aan overeenstemming bestaat, de schuld ligt niet aan den Minister, maar aan de Kamer, die te veel verlangt. Men kon niet zeggen, dat er verschil van beginselen bestond tusschen beide; waar het op beginselen aankwam, was er steeds samenwerking geweest, gelijk gebleken was bij de interpellatie van Groen van Prinsterer, die geene motie van wantrouwen had durven voorstellen; maar het was thans voornamelijk de

moeilijkheid, om twee nieuwe Ministers te vinden, die het ministerie gedrongen had, zijn ontslag te vragen.

Backer en Thorbecke verdedigden het ontwerp-adres, waarbij de laatste zich vooral tegen Groen van Prinsterer keerde, wien hij o. a. »de slangsgewijze kronkelende beweging" zijner rede verweet, »die ieder oogenblik van den rechten weg afweek, om met eene bocht daarop terug te komen", waarop deze antwoordde: »Tegen dit gezegde heb ik geen bezwaar, want namelijk, waar het om stijl en voordracht te doen is, acht ik, dat eene gebogen lijn boven de rechte somwijlen de voorkeur verdient." Het einde van het debat was, dat het amendement van Groen van Prinsterer met 32 tegen 24, dat van Bachiene met 44 tegen 12 stemmen werd verworpen, en § 5 volgens het ontwerp der Commissie werd goedgekeurd, waarop ook het geheele adres werd aangenomen met 49 tegen 5 stemmen (tegen: Schooneveld, Van Doorn, Bachiene, Van Voorst en Groen van Prinsterer).

De Eerste Kamer had reeds in de zitting van den 21sten December een adres van antwoord aangenomen, dat meer een zuivere weerklank op de troonrede was. Alleen werd op voorstel van Van Nispen van Pannerden aan het concept een paragraaf toegevoegd, waarin de Kamer haar wensch uitdrukte naar eene spoedige uitvoering der additioneele artikelen. Dit amendement, dat dus eene lichte berisping van het ministerie De Kempenaer bedoelde, werd aangenomen met 27 tegen 6 stemmen (onder de laatsten ook de Minister Lightenveld). Na het aannemen van het adres gingen beide Kamers uiteen, om eerst na de vorming van een ander ministerie opnieuw samen te komen.

HOOFDSTUK III.

DE DERDE EXPEDITIE TEGEN BALI EN DE LAATSTE BESTUURSJAREN VAN DEN GOUVERNEUR-GENERAAL ROCHUSSEN.

Terwijl onder het ministerie De Kempenaer de zitting der Staten-Generaal in vruchtelooze discussiën voorbijging en er door gemis aan samenwerking weinig belangrijks tot stand kwam, hadden in Nederlandsch-Indië gebeurtenissen van treffenden aard plaats, die de aandacht der Nederlanders veel meer gespannen hielden dan de Kamerdebatten in de residentie. Daar was Nederlands gezag zelf bedreigd door de nederlaag, die onze wapenen in den oorlog tegen Bali geleden hadden, en moesten alle krachten ingespannen, zelfs de hulp van het moederland ingeroepen worden, om onze eer te herstellen en ons gezag te handhaven.

Reeds lang had het eiland Bali gegronde redenen gegeven voor de tusschenkomst onzer regeering. Men wist, dat zeeroovers-vaartuigen daar eene veilige schuilplaats vonden, en de slavenhandel er vrij openlijk gedreven werd; eindelijk heerschte er een recht, geheel in strijd met de begrippen onzer beschaving, namelijk het strand- of kliprecht (tawan karang), volgens hetwelk een gestrand schip met lading en bemanning eigendom werd van den vorst, in wiens gebied het gestrand was. Dit lot was zelfs in 1841 het Nederlandsche koopvaardijschip *Overijssel* wedervaren.

De gouvernements-commissarissen, sedert 1839 tot 1846 derwaarts gezonden, om dergelijke misbruiken uit den weg te ruimen, werden door beloften om den tuin geleid en vernederd, „en zelfs had een sebandhar, in bijzijn van inlandsche grooten, het Nederlandsche wapen, op een zeebrief afgedrukt, met een sirivlak bespogen." Het waren vooral de vorsten van Bleling en van Karang Assam (aan de noord- en oostkust), die zich het billijk ongenoegen der regeering op den hals hadden gehaald, en het was dan ook tegen dezen, dat in 1846 de militaire expeditie werd gericht, die onder den naam van eerste Balische expeditie is bekend geworden.

De eerste expeditie, door een korps van 1700 man onder den luitenant-kolonel Bakker ondernomen, had den gewenschten uitslag. De kampongs Bleling en Singaradja, de hoofdplaats van den vorst, werden na dapperen tegenstand ingenomen en de vrede gesloten, bij welken de vorsten van Bleling en Karang Assam beloofden, slavenhandel, zeeroof en kliprecht tegen te gaan, de opgeworpen versterkingen binnen drie maanden te slechten en de oorlogskosten te vergoeden. Te Bleling werd bovendien eene redoute gebouwd, en eene Nederlandsche bezetting daarin achtergelaten. Het bleek evenwel, dat de vorsten niet voornemens waren, zich aan de gesloten tractaten te houden, want de genoemde misbruiken bleven bestaan, nieuwe versterkingen werden aangelegd en aan de bevolking van Bleling werd, onder bedreiging van doodstraf, alle verkeer met de bezetting verboden. Zoo werd dan in Maart 1848 tot eene tweede expeditie besloten, nadat de aan de vorsten van Klonkong (in 't zuidoosten van Bali), Karang Assam en Bleling gestelde eischen, om vergiffenis te vragen, om voldoening van oorlogskosten, schadevergoeding voor geplunderde schepen en uitlevering van Goesti Djilantiek, den rijksbestuurder van Bleling en de ziel van den tegenstand, waren afgeslagen — eischen, die volgens sommigen, „veel in zich hielden, wat den vijand aanleiding moest geven, om liever het uiterste te wagen, dan zich daaraan te onderwerpen" (Weitzel).

Een expeditiekorps van 2265 man onder den generaal-majoor jhr. Van der Wijck, door dezen „eene toereikende macht" genoemd,

om de vorsten te straffen, met eene vloot van 4 stoomschepen, 5 schoonerbrikken en brikken, 9 kruisbooten en transportschepen onder den kapitein-luitenant Sterk, landde op de reede van Boenkoelan aan de noordkust (den 6den Juni). Den 9den Juni rukten de troepen op naar het sterke Djagaraga, ongeveer drie palen van Boenkoelan in 't binnenland, waar een van de hardnekkigste gevechten, in de Indische krijgsgeschiedenis bekend, werd geleverd. Toen eindelijk de ammunitie bijna verbruikt was, de soldaten afgemat en de laatste versche troepen in het vuur gebracht waren, zonder dat men de sterkte had kunnen nemen, gaf generaal Van der Wijck eindelijk het bevel tot den terugtocht naar het strand. De expeditie was dus mislukt ten gevolge van de onbekendheid met het terrein en de macht des vijands, het gebrek aan ammunitie en artillerie en vooral het te geringe aantal koelies voor het vervoer van de benoodigdheden. Op de reede van Boenkoelan bleef de generaal nadere bevelen van den Gouverneur-Generaal afwachten, die den 19den Juni kwamen. De Gouverneur-Generaal gaf als zijne meening te kennen, dat het in de tegenwoordige omstandigheden niet mogelijk was, binnen korten tijd versterkingen te zenden; dat het dus beter was, de expeditie af te breken; dat hij evenwel zeer aanraadde, het fort te Bleling te behouden, terwijl hij den generaal verzocht, in den krijgsraad te overwegen, of het met de aanwezige macht mogelijk was, nog een aanval op Klonkong te doen. De meerderheid in den krijgsraad en de generaal zelf achtten het evenwel beter, de expeditie te staken, waarop de troepen terugkeerden en alleen eene bezetting in het fort Bleling achterlieten (den 20sten Juni).

Het waren vooral de toenmalige omstandigheden op Java, die van het dadelijk doorzetten der expeditie deden afzien. De berichten uit Europa van de uitbarsting der Februari-revolutie en de voorbereiding der grondwetsherziening in Nederland hadden ook op Java de gemoederen der Nederlandsche bevolking in beweging gebracht. Bovendien vreesde men, dat ten gevolge dier revolutie een algemeene Europeesche oorlog zou uitbarsten, waarin ook onze bezittingen gevaar konden loopen, waarom Rochussen,

den last had ontvangen, het leger op groot compleet te houden en Java in staat van verdediging te brengen.

Zoo had men dus op 't oogenblik geene troepen voor eene grootere expeditie beschikbaar, maar de Gouverneur-Generaal Rochussen begreep, dat de oorlog op Bali hiermede niet afgedaan kon zijn. Reeds in zijn brief van den 24sten Juni had hij aan generaal Van der Wijck geschreven: «Mochten nu onze wapenen niet kunnen gewroken worden, dan moet zulks in een volgend jaar. Laat God mij in het leven en de Koning mij in mijne betrekking, dan zal ik niet rusten, voordat Bali in zoover zal ten onder gebracht zijn, dàt het ons niet tarten of schaden kan. Ik heb steeds verklaard, geen conquest tot vermeerdering van eigen gebied te verlangen; dit verlang ik nog niet." (*)

Zoo was dan eene derde expeditie noodig, die beslissend moest zijn, zoo wij niet onzen geheelen invloed op de inlandsche bevolking wilden verliezen. Zoo dacht ook het opperbestuur in Nederland er over, en ook daar werden toebereidselen voor den nieuwen veldtocht gemaakt. Er werden troepen geworven en aan de soldaten van het Nederlandsche leger werd toegestaan, zich aan te melden. De geestdrift was zoo algemeen, vooral onder de manschappen van het korps grenadiers en jagers, dat men genoodzaakt was, beperkende maatregelen te nemen, teneinde het vastgestelde contingent niet te overschrijden. Bovendien werden vijf oorlogsbodems in gereedheid gebracht, om het eskader in Indië te versterken. Zoo 's Konings zoon, Prins Hendrik, niet juist in het voorjaar tot schout-bij-nacht benoemd ware, had hij zelf als commandant van het fregat *Prins van Oranje* aan de expeditie deelgenomen; nu werd hij in 't bevel van dit schip opgevolgd door den kapitein-ter-zee Bouricius. In de maanden Januari en Februari kwamen de schepen te Batavia aan, waar zich spoedig de expeditionnaire macht vereenigde.

De generaal-majoor Van der Wijck zou het bevel over deze

(*) J. J. Rochussen. Toelichting en verdediging van eenige daden van mijn bestuur in Indië. 's-Gravenhage 1853.

expeditie niet voeren. Hij had reeds voor de tweede maal zijn verlangen te kennen gegeven, naar het vaderland terug te keeren, maar bleef nu nog eenigen tijd, om met allen ijver, krachtig gesteund door den Gouverneur-Generaal, den veldtocht te helpen voorbereiden. In zijne plaats werd benoemd de generaal-majoor A. V. Michiels, civiel en militair gouverneur ter Westkust van Sumatra, die zich daar als een bekwaam, doortastend bevelhebber had doen kennen. Tevens werd dezen opgedragen "het beleid en de behandeling van alle staatkundige aangelegenheden, met deze onderneming in verband staande, en zulks met den titel en de macht van Gouvernements-commissaris voor Bali." Jhr. Th. van Capellen, kapitein der artillerie, adjudant van den Gouverneur-Generaal, zou hem in de diplomatieke zaken ter zijde staan. Terwijl de volmacht van den generaal vrij onbeperkt was, en hem alleen de wensch van den Gouverneur-Generaal was te kennen gegeven, dat men niet naar veroveringen streven, maar eer trachten zou, eene duurzame verhouding te vestigen, was de bevoegdheid van zijn opvolger, voor het geval van zijn dood, zeer nauw omschreven, en moest deze in bijna alle gevallen eerst de bevelen van den Gouverneur-Generaal aanvragen.

Het expeditieleger was samengesteld uit 4358 man van het Indisch leger, 310 van het legioen van Madoera en 2293 koelies, (terwijl 1000 koelies in den oosthoek van Java als reserve verzameld bleven), en de zeemacht uit drie fregatten, 1 korvet, 7 stoomschepen, 6 schoeners, 12 kruisprauwen, 18 prauwen-mayang, 16 landschouwen en 26 transportschepen, dus te zamen 89 vaartuigen. Over de zeemacht wenschte de commandant der marine in Indië, de vice-admiraal Machielsen, zelf het bevel te voeren, hoewel hij daardoor ondergeschikt werd aan een generaal-majoor, zijn mindere in rang. Bij besluit van den 17den Januari 1849 werd op zijn verlangen bepaald, dat de bevelhebber der expeditie alleen het debarqueeren der mariniers kon eischen, maar het ontschepen der matrozen aan de overeenkomst tusschen hem en den bevelhebber werd overgelaten, eene bepaling, die later tot botsingen tusschen beiden zou leiden.

Den 15den Maart vertrok het eskader van Batavia en vereenigde zich bij het eiland Gilian, ten oosten van Madoera, met dat van Samarang, waarbij zich later nog dat van Soerabaya voegde, zoodat de gezamenlijke vloot den 30sten Maart aan de noordkust van Bali, tegenover de kampong Timor Sangsit, voor anker kwam.(*) Daar moest de vloot eene vertooning maken, teneinde den vijand aangaande het punt van aanval te misleiden. Ten gevolge van eene verkenning, door den luitenant-kolonel De Brauw naar Singaradja ondernomen, waaruit gebleken was, dat de verovering van deze plaats geene groote bezwaren zou opleveren, gaf de generaal bevel, dat de geheele vloot terstond naar Bleling zou komen. Reeds den volgenden dag (den 31sten Maart) wilde Michiels den aanval wagen, doch, daar nog slechts het fregat de *Prins van Oranje* was aangekomen, verzocht hij, de troepen te doen landen en bovendien over eene landingsdivisie van 250 matrozen en mariniers te mogen beschikken. Krachtens zijne instructie weigerde Machielsen anderen dan de mariniers aan land te zenden, waarover niet alleen de 180 matrozen, die zich aangemeld hadden, maar vooral de generaal zeer ontstemd was, zoodat hij ook de reeds ontscheepte mariniers terugzond en den Gouverneur-Generaal verzocht, de drie fregatten terug te roepen. De laatste stelde evenwel in zijn brief van den 15den April den admiraal in 't gelijk, maar onder zulke verzoenende woorden en met zooveel tact een beroep op beider samenwerking doende, dat ten gevolge daarvan de verstandhouding beter werd en bij latere gelegenheden werkelijk eene landingsdivisie onder den kapitein-ter-zee Bouricius wakker aan den veldtocht heeft deelgenomen.

Werpen wij, voordat wij overgaan tot de beschrijving van de eigenlijke wapenfeiten, eerst een blik op het eiland Bali, het tooneel van den oorlog, zooals het in dien tijd was. Dit eiland, 105 □ geographische mijlen groot, vormt een driehoek, waarvan

(*) Vgl. Arntzenius. De derde Balische expeditie. 's-Gravenhage 1874.

eene der zijden naar 't noorden gekeerd is. Van 't oosten naar het westen wordt het doorsneden door eene zware bergketen met de vulkanen Agoeng Batoer en Tabanan. De noordelijke helft vormt het rijk van Bleling; aan de oostzijde liggen de vorstendommen Karang Assam en Klonkong, Gianjar en Badong aan de zuidpunt, in 't zuidwesten Mengoei en Tabanan, in 't westen Djembrana en in 't midden het staatje Bangli. De kust is moeilijk te genaken: aan de noordkust zijn de reeden van Teboenkoes, Bleling en Sangsit alleen in den goeden moesson (gedurende den zomer) toegankelijk, in 't zuidoosten de baai van Laboean Amok alleen bij een niet te sterken zuidoostmoesson, dus in den vroegen morgen, en niet na half Juni, wanneer de westmoesson doorkomt, terwijl de daarnaast gelegen veilige baai Padang Cove alleen voor kleine vaartuigen toegankelijk is en slechts éen schip te gelijk er kan ankeren. "Wanneer men Bali nadert, ziet men in de valleien, die tusschen de naar zee loopende kleinere bergruggen gelegen zijn, welbebouwde en welige sawahs zich van het strand af terrasgewijze verheffen; naarmate zij rijzen, worden zij smaller en meer en meer afgewisseld hetzij door maïsakkers, hetzij door aanplantingen van katoen en koffie, hetzij eindelijk door den plantendos, waarmee de onbedwongen Indische natuur het gebergte oorspronkelijk had overtogen. Die plantendos verkrijgt ten slotte geheel de overhand en breidt zich uit tot de toppen der bergen. De kruinen der lagere ruggen, die de rietvelden vaneen scheiden, en waarop geen water kan worden gebracht, zijn meestal dor en schaars begroeid." (*) Bevaarbare rivieren treft men er weinig aan, maar in de steile ravijnen, waardoor de bergruggen gescheiden worden, storten zich in den regentijd wilde bergstroomen naar beneden, terwijl zij na droogte bijna geheel waterloos zijn. In dat geval kunnen zij ook tot wegen dienen, maar anders zijn de eenige verkeerswegen enge voetpaden over het gebergte, die men slechts man voor man begaan kan.

(*) Weitzel. De derde militaire expeditie naar het eiland Bali in 1849. Gorinchem 1859.

De bevolking, die tot het Maleische ras behoort, is krachtig gebouwd; zij heeft zwart haar, eene koperkleurige huid en een open, regelmatig gelaat. Zij belijdt nog steeds den godsdienst der Hindoes en heeft dus ook de kastenverdeeling bewaard. De eerste kaste is die der Brahmanen of priesters met den titel Ida, de tweede die der krijgslieden, met den titel Dewa, de derde die der koop- en handwerkslieden, met den titel Goesti, terwijl de vierde kaste, de Soedra's, de mindere bevolking bevat en zoo talrijk is als de andere te zamen. De vorsten behooren niet tot de Brahmanen, maar toch was de vorst van Klonkong, met den titel Dewa agong betara, het algemeen erkend godsdienstig opperhoofd, en genoot hij bij alle vorsten veel aanzien, ook in het wereldlijke. Alleen de vorst van Bangli beschouwde zich als onafhankelijk en weigerde hem den eed van trouw.

Bangli was dan ook bij deze gelegenheid onze eenige openlijke bondgenoot, Badong was ons genegen, Gianjar en Tabanan weifelend, terwijl de anderen allen elkander steunden in den strijd tegen het Nederlandsch gezag. De ziel van den tegenstand was weer goesti Djilantiek, de rijksbestuurder van Bleling, die met kracht alles tot de verdediging in orde had doen brengen. Een afzonderlijk korps scherpschutters was door hem opgericht, en in 't binnenland waren met hulp van deserteurs overal versterkingen opgeworpen, in welke kunst de bevolking zeer bedreven was. In 't bijzonder was Djagaraga, waar de tweede expeditie was afgeslagen, zoo sterk bevestigd, dat de Baliërs het onneembaar achtten. Het was mede om die reden, dat Michiels besloot, het eerst zijn aanval op Djagaraga te richten, teneinde door de inneming daarvan onmiddellijk de kracht en het zelfvertrouwen der inlanders te breken.

Zoodra intusschen de beide andere oorlogsschepen ter reede van Bleling waren aangekomen, had de ontscheping der troepen plaats, daar de bevelhebber besloten had, ook zonder de hulp der matrozen onmiddellijk op Singaradja los te trekken. Den 31sten Maart, dadelijk na de landing, rukte de luitenant-kolonel Le Bron de Vexela met 700 man derwaarts op en nam de plaats, zonder

tegenstand te ontmoeten. Hier werd nu het hoofdkwartier gevestigd, en toen langzamerhand ook de andere schepen waren aangekomen, was eindelijk den 4den April de geheele legermacht hier vereenigd. Intusschen had na de inneming van Singaradja de vorst van Bleling bij den generaal pogingen gedaan tot onderhandeling. Deze eischte daarop, dat de vorsten van Bleling en Karang Assam zich zoo spoedig mogelijk persoonlijk, met zooveel volgelingen, als zij wenschten, te Singaradja bij hem zouden vervoegen, of anders zouden zij onmiddellijk van hunne landen vervallen verklaard worden.

Den 7den April, des namiddags te twee uur, zou de afgesproken bijeenkomst plaats hebben. Daar men niet wist, hoeveel volgelingen de vorsten wel zouden meebrengen, had de generaal behoorlijke maatregelen genomen, om desnoods een onverhoedschen aanval te kunnen afweren. De woning van den generaal werd omringd door eene compagnie Europeesche en eene compagnie Afrikaansche infanterie, en langs de hoofdstraat, waar de vorsten door moesten komen, stonden aan weerszijden vijf à zes duizend man in linie geschaard, aan de beide vleugels gedekt door eene bespannen batterij veldartillerie, gereed, op den eersten wenk haar vuur te openen. "Op een heuvel aan het uiteinde der straat stonden nog twee bataillons met gesloten colonnes in bataille geschaard, die eene uitgestrekte linie vormden en den opmarcheerenden vijand dadelijk in 't oog moesten vallen; en zeker moesten zij op hem een grooten indruk maken, daar hij niet zien noch gissen kon, wat achter die troepen nog voor zijn oog verborgen was." Eerst verscheen de voorhoede der Balische troepen, met pieken of lansen van ongeveer 15 à 16 voet lengte gewapend; enkelen waren voorzien van geweren van ouderwetsch Engelsch model. Allengs kwamen er meer vijanden opzetten, tot er eindelijk een getal van 8 à 9000 aanwezig waren, die tegenover de troepen op nog geen tien pas afstands post vatten. Zoo stonden daar dus een 16000 man gewapend op geringen afstand tegenover elkander, tusschen wie een enkel bij ongeluk afgegaan schot of ander misverstand een vreeselijk bloedbad had kunnen doen ontstaan.

Eindelijk verscheen de vorst zelf met zijne rijksgrooten. Van Capellen liep hand aan hand tusschen den vorst en goesti Djilantiek in, als teeken, dat hij hen in bescherming had genomen. De stoet werd vooratgegaan door een twintigtal voorvechters, geheel in het wit gekleed, met een bos gekleurd geiten- of paardenhaar aan hunne lansen hangend. De vorsten en rijksgrooten waren gekleed in korte roode baadjes, met gouden knoopen versierd; daaronder droegen zij een wit linnen vest, tot den hals dichtgemaakt met knoopjes van hetzelfde metaal, terwijl hunne onderkleeding bestond uit een witten slendang of gordel, tusschen de beenen doorgehaald. Zoo werden zij ontvangen door den generaal, door een honderdtal hoofd- en mindere officieren omringd: een schilderachtig tooneel, dat op de aanwezigen een diepen indruk maakte, maar bij minder beleid en voorzorgen gevaarlijke gevolgen had kunnen hebben. (*)

De generaal stelde niet de strenge eischen, die bij de tweede expeditie gesteld waren; niet eens vorderde hij de volle terugbetaling der oorlogskosten. Maar als eerste voorwaarde verlangde hij, dat de vesting Djagaraga overgegeven zou worden, en de vijand in den muur eene bres zou maken, groot genoeg, om onze troepen door te laten.

Terwijl de onderhandelingen later nog eens hervat werden, en het weldra bleek, dat het den vijand meer te doen geweest was, om tijd te winnen, dan dat hij de onderwerping ernstig meende, had intusschen Michiels Singaradja weer ontruimd, daar hij bevonden had, dat het plan, om van Singaradja Djagaraga om te trekken, bijna onuitvoerbaar was. De troepen waren dus weer ingescheept en naar Sangsit overgebracht. Hier had op den 13den April nog eene bijeenkomst met de vorsten plaats, waarbij dezen eene vrij wat minder deemoedige houding aannamen dan den vorigen keer. En toen het op eene verkenning bleek, dat men nog geen aanvang had gemaakt met het slechten der versterkingen, stelde

(*) Vgl. Herinneringen van Bali in 1849 door den gep. kapt.-ter-zee C. van der Hart in *De Gids* van Dec. 1854.

Michiels als ultimatum, dat, zoo hij den 15den April vóor zes uur 's morgens geene kennisgeving van de slechting had ontvangen, de vredesonderhandelingen afgebroken zouden zijn. Intusschen werd tegen dien dag alles voor den opmarsch gereedgemaakt, die in twee colonnes plaats zou hebben: de eerste, bij welke zich de generaal zelf bevond, zou onder Van Swieten recht op Djagaraga lostrekken, terwijl de tweede onder Le Bron de Vexela zou trachten, een weg te vinden, waardoor Djagaraga omgetrokken kon worden. Het doel der tweede colonne was dus slechts eene verkenning, en de opperbevelhebber verwachtte nog zoo weinig, dat het dadelijk tot het uiterste zou komen, dat hij slechts een gedeelte van het belegeringsgeschut medenam.

Den 15den April, des morgens te zes uur, stelt de hoofdcolonne, ruim 2400 man sterk, zich van Sangsit in beweging, daar nog geen bericht van den vijand ontvangen is. Een paar lunetten, op den weg opgeworpen, worden onbezet gevonden, en te halfacht wordt eene doorgraving bereikt, die twee ravijnen ter weerszijden van den weg verbindt. De brug over die doorgraving is weggenomen, een eerste bewijs van vijandelijke gezindheid. Met hulp der genie wordt binnen een uur tijds eene nieuwe brug er over geslagen; zoo bereikt men de overzijde en heeft weldra het versterkte Djagaraga vóor zich.

Van hunne groote bekwaamheid in het opwerpen van verdedigingswerken hebben de Baliërs in deze stelling blijk gegeven. Zij bestaat uit vier gesloten redoutes, door courtines en grachten aan elkander verbonden, terwijl achterwaarts nog verschillende andere liniën en redoutes zijn aangelegd, om de flanken en den rug te dekken. De borstweringen zijn van 3 tot 3½ meter hoog, uit harde klei opgeworpen, waarin bamboezen kokers voor schietgaten zijn aangebracht, en door droge grachten zonder bodem omgeven. Aan den buitengrachtsboord heeft men paggers van levende doornbamboe, terwijl achter de borstwering afdaken gemaakt en daarachter moddergaten gegraven zijn, om er de kogels in te smoren.

In plaats van tot één geregeld beleg over te gaan, geeft Michiels onmiddellijk bevel tot den aanval en wel in het front. De oorzaak van deze schijnbare onbesuisdheid is, dat men tegen elf uur, toen de brug over de doorgraving even voltooid is, in zuidwestelijke richting een levendig geweervuur gehoord heeft, waartusschen men ook kanonschoten meent waar te nemen, een bewijs, dat de tweede colonne waarschijnlijk in de flank of den rug der stelling is aangekomen en daar in een ernstig gevecht is gewikkeld, zoodat Michiels het zijn plicht acht, onmiddellijk alles in 't werk te stellen, om haar te hulp te komen.

Nadat de troepen hunne stelling hebben ingenomen en de artillerie het vuur heeft geopend, begint ook de vijand het zijne uit al de redoutes, waarbij hij gebruik maakt van ver dragende vuurwapens, zoodat de luitenant-kolonel Meis weldra, door een geweerkogel in de zijde getroffen, moet worden weggedragen. Het geschut der belegeraars schijnt weinig uitwerking te hebben. Daar wordt den generaal te halfeen een briefje gebracht met het bericht, dat de tweede colonne zich in eene hachelijke positie bevindt. De generaal zendt dadelijk de helft van het 5de bataljon der colonne te hulp, en geeft het dertiende onder majoor Sorg bevel tot den aanval.

Met buitengewonen moed wordt de sterkte bestormd, maar tevergeefs; telkens worden de aanvallers afgeslagen. Toch beveelt Michiels vol te houden, vreezende, dat anders de tweede colonne verloren is. Doch alles is vruchteloos; zelfs wonderen van dapperheid kunnen hier niet helpen. De eerste luitenant P. van Swieten beklimt met eene Nederlandsche vlag, die hij opzettelijk tot dat doel heeft laten vervaardigen, slechts gevolgd door den inlandschen sergeant Sariman, den kant der voorgracht, toen hij, door een schot in de borst getroffen, levenloos ineenzinkt. Het bevel tot den terugtocht moet worden gegeven, en men bepaalt zich tot de werking van het artilleriegeschut. Eenige honderden Baliërs wagen zelfs, door eene omtrekkende beweging, een aanval op de ambulance, maar worden door den luitenant-kolonel Van Swieten teruggeworpen. Ook eene tweede bestorming door de helft van

het derde bataljon mislukt, en de generaal ziet in, dat een aanval zonder de noodige voorbereiding door genie en artillerie geen kans van slagen heeft. Daarom laat hij de troepen de nachtkwartieren betrekken en gaat zelf naar Sangsit, om daar alles tot het beleg voor te bereiden. De vijand zendt den aftrekkenden troepen een driewerf herhaald hoera achterna en afgemat, vooral ook door het gebrek aan drinkwater, zinken deze in slaap. De nacht gaat gelukkig rustig voorbij, maar den volgenden morgen tegen halfvijf worden zij gewekt door een geweervuur dicht achter de vijandelijke borstwering, waaruit blijkt, dat de tweede colonne opnieuw tot den aanval is overgegaan. Toen geeft ook Van Swieten bevel tot de bestorming.

Wat heeft intusschen de tweede colonne gedaan? Zij was uitgezonden ter verkenning van een omweg, „maar de onverwachte en buitengewone omstandigheden, waarin zij geraakte, en de persoonlijke hoedanigheden van den chef van den staf (den kolonel De Brauw) die haar geleidde, hebben de colonne er toe gebracht, alleen steunende op eigen krachten, den vijand aan te tasten, en daardoor aan den loop der krijgsverrichtingen op dien dag eene wending gegeven, die geheel buiten alle vooraf gemaakte berekeningen lag."

Ongeveer 900 man sterk, is de colonne 's morgens vertrokken, eerst den linkeroever der rivier van Sangsit volgende. In 't begin loopt een vrij goede weg langs den bovenkant van het ravijn, waarin de rivier stroomt. Maar weldra komt men op geheel onbekend terrein; de weg houdt op; het rivierdal vernauwt zich, en de wanden worden steil en rotsachtig. Nu beproeft men, de rivier over te steken, maar het terrein is aan de andere zijde even onbegaanbaar, en dus besluit men, de bedding der rivier zelve te volgen. Zoo gaat het stroomopwaarts door het water, dat nu eens tot de knieën, dan weer tot het midden reikt, en soms met de kracht van een stortvloed naar beneden bruist. Dan weer moet men hooge steenklompen overklauteren, met gevaar, bij elken tred uit te glijden. Rechts en links ziet men dichtbegroeide, steile rotswanden, die al hooger en hooger worden, soms tot 200

voet toe. Na eenigen tijd slingert een smal voetpad zich langs den rechterwand naar boven. De Brauw klimt dadelijk de hoogte op, om zich te oriënteeren; rechts ziet hij de versterking van Djagaraga en links eene andere versterking in de onmiddellijke nabijheid. Wat nu te doen? Men kon teruggaan en de verkenning als afgeloopen beschouwen, »maar het schijnt, dat een innig bewustzijn hem bezielde, dat hier door moed en taaie volharding iets groots was te verrichten, en dat hij daarin de kracht en het zelfvertrouwen vond, om op eigen verantwoordelijkheid den tocht, die als eene verkenning begonnen was, als eene werkelijke omtrekking te vervolgen en te eindigen." Hij besluit dus verder te gaan, zonder iemand iets van de benting te zeggen. Zoo marcheert men een uur in de kloof verder, hoewel de weg steeds moeilijker wordt. Daar vindt men een pad naar boven, naar den rechteroever. In 't oosten ziet men de versterkingen des vijands; men is in de flank, ja zelfs in den rug der vijandelijke werken aangekomen. Slechts 3 à 400 schreden verwijderd ligt eene vijandelijke schans. Baliërs aan den linkeroever hebben de colonne reeds ontdekt en trachten de bezetting der schans te waarschuwen. Dus dadelijk naar boven, of alles is verloren; en zoo wordt het waagstuk ondernomen, om met 900 bajonetten en twee kleine mortiertjes den vijand in het hart zijner werken te bestoken. Te gelijk wordt aan den generaal een bericht van de positie gezonden, dat hem te halfeen bereikt.

Op handen en voeten klauteren de infanteristen naar boven, om de tien schreden rustende. »Hoe de paarden en het geschut er waren gekomen, kon men naderhand ternauwernood zelf begrijpen." Boven gekomen, schaart het bataljon zich in slagorde, en onder luid hoera, onder het slaan der trommen en het spelen der muziek, maakt het zich gereed ten aanval. Dadelijk geraakt men in een kruisvuur van twee redoutes. Verwoed wordt de eene bestormd; de sergeant Poetoe Soeranga, een Baliër van geboorte, stormt als een dolle over de borstwering heen, houwt een vijand met zijn sabel letterlijk de ruggestreng door, maar wordt door een lanssteek doodelijk getroffen. De schans wordt genomen, de Nederlandsche vlag er op geplant, en ook de

tweede redoute moet de vijand verlaten. De Baliërs dringen nu van alle kanten aan, maar worden afgeslagen, en daar te gelijk de frontaanval van de hoofdcolonne plaats heeft, kunnen de troepen een oogenblik achter de veroverde schans uitrusten. Te halfvijf krijgen zij versterking van het hun te hulp gezonden halve vijfde bataljon. Een nogmaals herhaalde uitval slaat den vijand terug, en den nacht kan men rustig doorbrengen. Daar de positie intusschen nog altijd gevaarlijk is, en men bovendien gebrek aan levensmiddelen en drinkwater heeft, wordt dienzelfden nacht een onderzoek ingesteld, of men zich een weg naar de hoofdcolonne zou kunnen banen. De officieren Egter van Wissekerke en Koster komen terug met het bericht, dat een pad gevonden is langs de achterzijde van eenige versterkingen naar eene slecht bewaakte schans. Bovendien heeft men aan den kant van Djagaraga beweging met fakkels gezien, alsof de vijand zich met den aftocht bezighoudt.

'sMorgens te halfvijf stelt men zich in beweging en vindt de schans verlaten. Van uit deze, die de uiterste linkervleugel der versterkingen vormt, wordt redoute n°. 3 aangevallen, die na dappere verdediging genomen wordt. De Brauw wordt hier door een pijl getroffen en buiten gevecht gesteld. Te gelijk heeft de aanval der hoofdcolonne in het front plaats; de vijand heeft reeds voor een groot gedeelte de sterkte verlaten en biedt slechts hier en daar een flauwen tegenstand. Te kwart over zeven is men meester van de geheele stelling, en hebben de beide colonnes zich vereenigd. Ook de kampong Djagaraga wordt zonder moeite bezet, en de hoeveelheid kruit, daar gevonden, gebruikt men tot het vernielen der schansen. De verliezen des vijands worden op 6000 man geschat, terwijl de Nederlandsche troepen 33 dooden en 148 gewonden tellen.

De val van Djagaraga had de onderwerping van geheel Bleling ten gevolge. De bevolking verliet hare hoofden en onderwierp zich aan het Nederlandsch gezag; de vorst van Bleling werd onttroond, en in zijne plaats verkozen de kamponghoofden

in grooten raad goesti Made Rai, afstammeling van een vroeger verjaagd vorstenhuis, tot pengawah of regent, welke zich voorloopig te Sangsit vestigde. Djembrana werd weer onafhankelijk van Bleling en hier goesti Alit Gentoeh, de zoon van den verdreven vorst, tot radja benoemd. Tevens deed de vorst van Badong, die openlijk onze partij had gekozen, een inval in Mengoei, en hernam die van Bangli het landschap Batoer, waarvan hij door zijne naburen beroofd was. De gezant van den radja, die den generaal het bericht dier verovering kwam melden, trok met 40 ongewapende lieden, voorafgegaan door eene Nederlandsche vlag, ongehinderd de geheele landstreek tot Sangsit door. Den 26sten April hield de radja van Bangli, dewa Gedeh Tangkeban, zelf een mondgesprek met Michiels, die den dewa agong van Klonkong wilde afzetten en hem in diens plaats benoemen. Dit aanbod werd evenwel door den vorst van Bangli, die den naijver der andere vorsten vreesde, afgewezen, en werkelijk schijnt het invloed uitgeoefend te hebben op de vorsten van Badong en Tabanan, die alles inspanden, om den dewa agong tot vrede te bewegen, teneinde zijne afzetting en vervanging door den vorst van Bangli te voorkomen. De radja keerde rijk begiftigd, o. a. met twee Nederlandsche vlaggen, naar zijn land terug en beloofde, ons te helpen, door het verkeer tusschen Klonkong en Karang Assam te belemmeren.

Te Sangsit ontving Michiels nog een gezantschap van den vorst van Mataram op Lombok, die hem 6000 man hulptroepen aanbood en daarvoor het landschap Troelik in Karang Assam vroeg, waarop hij aanspraak maakte. Zijn verzoek werd voorloopig aangehouden, terwijl de troepen, na de verwoesting van Djagaraga te Sangsit vereenigd, zich weer inscheepten, om, voordat de weersgesteldheid het onmogelijk maakte, de baai van Laboean Amok aan de zuidoostkust te bereiken.

Niettegenstaande de zware rolling het landen moeilijk maakte, had den 13den Mei de ontscheping der troepen zonder ongelukken plaats en rukten deze dadelijk op naar de nabijgelegen Padang Cove, waar de generaal zijn hoofdkwartier vestigde. Voordat van hier de operaties tegen Klonkong begonnen, keerde men zich eerst

tegen Karang Assam, om de onderwerping van dit rijk te voltooien. Van Capellen vertrok naar Lombok, om de door den vorst aangeboden hulptroepen te vragen; en dadelijk werden door dezen 4000 man onder goesti Gedeh Rai beschikbaar gesteld. Tevens meldde de vorst, dat hij in onderhandeling was met goesti Madé Djoengoetan, den rijksbestuurder van Karang Assam, die ook reeds den generaal zijne hulp had aangeboden.

De vloot haalde de Lomboksche troepen af en bracht ze over naar de baai van Laboean Amok, van waar zij te land in het rijk van Karang Assam binnendrongen, terwijl de Nederlandsche zich inscheepten, om noordelijker, te Oedjong, te landen. Toen de schepen op laatstgenoemde plaats aankwamen, bleek het, dat de zaak reeds beslist was. De bevolking was onder haar rijksbestuurder van den vorst afgevallen. Deze was gedood, nadat hij eerst zelf zijne vrouwen nog om 't leven gebracht had, en de radja van Bleling met goesti Djilantiek hadden in 't gebergte eene wijkplaats gezocht. Zoo was de oorlog in Karang Assam geëindigd, zonder dat de tusschenkomst onzer troepen was noodig geweest, hetgeen zeer gelukkig was, daar de landing te Oedjong onmogelijk was gebleken. Het eskader keerde dus weer naar Laboean Amok terug, om mede te werken tot de onderwerping van den laatsten vijand, den dewa agong van Klonkong.

Voor deze operaties werd gebruik gemaakt van de hulp van een marinebataljon van 568 man onder den kapitein ter zee Bouricius. Die hulp was noodig geworden ten gevolge van de verzwakking onzer legermacht door ziekten. Van de 3884 man waren er op den 23sten Mei maar 2156 over, en van de koelies waren er nauwelijks 1000 te gebruiken.

Den 24sten Mei begaven de troepen zich op weg naar het westelijk gelegen Kasoemba, van waar een weg noordwaarts naar de residentie van den vorst van Klonkong voerde. De weg liep van Padang Cove eerst door een nauwen pas, dan door bouwland. Het gebergte verwijdert zich langzamerhand van de kust, maar zendt iets verder twee bergruggen naar het strand. Waar de tweede rug de kust bereikt, lag de tampat dewa of tempel van Soenla

Lawas, die door de Baliërs goed versterkt was; dan verwijdert het gebergte zich weer en aan de andere zijde van den tempel bestaat het terrein geheel uit bouwland, met doornachtige heggen doorkruist en hier en daar met kokospalmen beplant.

Zoodra men bij den tempel was aangekomen, werd het vuur dadelijk op de verdedigers geopend, terwijl het 5de bataljon afgezonden werd, om langs den voet van het gebergte de stelling om te trekken en den bergrug te bezetten. Met veel moeite bereikte het laatste den top van den rug, die de stelling beheerschte, en bracht van daar door zijn plongeerend vuur verwarring onder de Baliërs. Te gelijk werd ook de bestorming van voren bevolen en na eene dappere verdediging de tempel genomen. Daarop trokken de troepen verder naar Kasoemba; de helft van het vijfde, het dertiende en het zevende bataljon onder Van Swieten meer langs het gebergte, de andere onder den generaal zelf langs het strand.

Aan den ingang van den kampong Kasoemba stormt eene talrijke bende met gevelde lans en onder groot geschreeuw op de troepen los, maar wordt teruggedreven en de kampong voet voor voet veroverd. De Balische kampongs zijn verdeeld in groote vierkanten, omgeven door steenen muren van acht à tien voet hoog, en elk van deze wordt op zich zelf verdedigd. Vooral in éen blok, waarin zich ongeveer 100 man bevonden, werd met buitengewone dapperheid gevochten. Driemaal waren de onzen binnengedrongen, maar ook driemaal er uit geworpen, totdat eindelijk het geschut eene bres gemaakt had, waarop allen over de kling werden gejaagd.

Intusschen is ook aan den rechtervleugel hard gevochten. Met groote overmacht valt de vijand de troepen aan, maar wordt teruggeslagen. Oogenblikkelijk herzamelt hij zich en dringt, voorafgegaan door eenige tirailleurs, met gevelde lans, voorovergebogen hoofd, onder woest geschreeuw, op de onzen in. Dezen laten hem bedaard naderen, maar ontvangen hem, zoodra hij goed onder schot is, met een tweegeledereuvuur, dat hem opnieuw doet afdeinzen. Een derde aanval heeft plaats, toen de rechtervleugel in de open rijstvelden ten westen van Kasoemba is aangekomen. Het zevende en dertiende bataljon vormen onmiddellijk carré's, daar

de vijand eene omtrekkende beweging heeft gemaakt; tevens wordt hij na de inneming van Kasoemba ook in de flank aangevallen en teruggedreven, waarop hij eindelijk den strijd opgeeft en naar Klonkong aftrekt. Nu blijft nog over, den kampong te zuiveren van de enkele vijanden, die zich nog hier en daar in de huizen hebben genesteld en deze met de grootste woede verdedigen, totdat eindelijk te vier uur in den namiddag de vermoeide troepen hunne kwartieren kunnen betrekken. De generaal neemt zijn hoofdkwartier in den kraton; de troepen worden in den kampong gelegerd en langs de toegangen der verschillende wegen wachten uitgezet, om nachtelijke aanvallen te voorkomen.

De nacht gaat vrij rustig voorbij, doch te drie uur in den morgen hoort men plotseling geweervuur aan twee der wachtposten. Dadelijk wordt alarm geslagen, en worden de troepen in slagorde gesteld. Men ziet den vijand naderen met brandende flambouwen, waarmede hij reeds hier en daar de huizen begint in brand te steken, maar daardoor ook zelf beter zichtbaar wordt. In doodsche stilte wachten de onzen hem af, en nauwelijks is hij tot op honderd schreden genaderd, of hij ontvangt de kogels der drieponders in zijne dichte gelederen. Hij deinst af, herhaalt drie keer zijn aanval, maar wordt even dikwijls teruggeslagen. Toen splitst hij zich in twee afdeelingen, waarvan de eene naar het strand trekt en het marine-bataljon aantast, de andere den kampong overvalt bij de kwartieren van het dertiende bataljon. Het marine-bataljon doet hem door een tweegeledervuur afdeinzen, en evenzoo is ook de tweede aanval vruchteloos.

Intusschen is het enkelen vijanden gelukt, door de onzen heen te dringen en de parklijnen van eenige paarden door te snijden. Zoo komen zij in de nabijheid van generaal Michiels, die, omringd door de officieren van zijn staf en de commandanten der genie en artillerie, in de open ruimte van den kraton zijne bevelen staat te geven. Om het terrein enkele oogenblikken zichtbaar te maken, laat de commandant der artillerie nu en dan een lichtkogel ontsteken. Pas is de eerste ontbrand, of er vallen in de

onmiddellijke nabijheid eenige schoten, waarvan een den officier van gezondheid Schreiner in den arm raakt, een ander den generaal in het rechterbeen treft, zoodat hij ternederstort. Te gelijk heeft een nieuwe aanval op het zevende bataljon plaats, die afgeslagen wordt, waarna de vijand voorgoed terugtrekt.

Dit was het einde van den gedenkwaardigen nacht van den 24sten Mei, van dien woedenden strijd in de duisternis, slechts hier en daar door een opstijgenden lichtkogel, de fakkels der vijanden en de vlammen der brandende huizen verhelderd. Zoowel de wachtposten als de uit hun slaap gewekte troepen hadden moedig hun plicht vervuld, al had er ook sommige oogenblikken eenige verwarring geheerscht, voorzeker niet te verwonderen «te midden van het huilend geschreeuw en amok roepen van zooveel duizenden vijanden; van het knetteren der vlammen, die op verschillende plaatsen in den kampong oprezen; van de zware slagen der door het vuur splijtende bamboe; van het kraken der instortende muren; het knallen van geweerschoten in alle richtingen; het dreunen van kanonvuur; het fluiten der kogels; het brieschen en trappelen van losloopende paarden; het kermen van gewonden en in één woord te midden van al de ontzetting, die een der ijselijkste tooneelen van het oorlogsleven kan te weeg brengen." (Weitzel). Het verlies der Baliërs in de dagen van den 24sten en 25sten Mei werd geschat op 800 dooden en 1000 gewonden, dat van de Nederlanders op 7 dooden en 28 gewonden. Groote verslagenheid verwekte evenwel de dood van den generaal Michiels, die, naar de *Etna* overgebracht, waar zijn rechterbeen geamputeerd werd, denzelfden avond nog was bezweken. Algemeen was de rouw om den uitstekenden krijgsman, die zoowel hier als op Sumatra's Westkust niet alleen door zijn moed en veldheerstalenten, maar, gelijk het officieel blad der Indische regeering getuigde, ook door zijne schranderheid en doorzicht in daden van burgerlijk bestuur had uitgeblonken.

De luitenant-kolonel Van Swieten nam de plaats in van den overledene, doch met zeer beperkte volmacht. Alleen in het onvermijdelijke mocht hij op eigen gezag handelen, maar anders moest hij over alles raadplegen met den chef van den staf en met Van Capellen, waardoor de zoo noodige eenheid van handelen schade leed. Het eenvoudigst besluit scheen, van Kasoemba onmiddellijk naar Klonkong op te rukken en daar den oorlog te eindigen. Zoo was voorzeker ook de gedachte van Michiels geweest. Doch diens opvolger, op wien thans de verantwoordelijkheid voor de gevolgen zou neerkomen, meende zich vooral voor schadelijke overijling in dezen te moeten wachten. De troepen waren vermoeid en door ziekten geteisterd, de munitie haast verbruikt, en de dood van den opperbevelhebber had een ontmoedigenden indruk gemaakt. Men kon er zeker van zijn, dat Klonkong door eene groote overmacht wanhopig verdedigd zou worden. En was het ook zeker, dat dan de oorlog geëindigd zou zijn, en men niet verder de binnenlanden zou moeten intrekken? Al deze overwegingen brachten den bevelhebber en de meerderheid van den krijgsraad er toe, te besluiten, niet naar Klonkong op te rukken, maar Kasoemba, dat bovendien grootendeels een prooi der vlammen was geworden, te ontruimen, en naar Padang Cove terug te trekken.

Den 25sten Mei, 's morgens te elf uur, begon de terugtocht der uitgeputte troepen, van welke menig soldaat onderweg doodelijk afgemat ineenzonk. Te Padang Cove ontving men eindelijk ook bericht van onze bondgenooten. De heer Lange, Nederlandsch agent te Badong, berichtte, dat zijn vorst drie keer een aanval op den vorst van Mengoei gedaan had, maar door dezen was teruggeslagen. Den 28sten Mei bracht goesti Gedeh Rai, de aanvoerder der Lomboksche troepen, bij Van Swieten het bericht, dat de vorst van Bleling en goesti Djilantiek op de vlucht waren omgebracht. Door zijne bemiddeling zond nu Van Swieten een brief aan den vorst van Klonkong, waarin hij hem aanried, spoedig vrede te sluiten, zoo hij in zijne regeering gehandhaafd wenschte te blijven. In dat geval moest de vorst binnen acht dagen gezanten naar Padang Cove zenden. Geschiedde dit niet, dan zouden de troepen

onmiddellijk naar zijne hoofdstad oprukken. Tevens werd op den 6den Juni eene bijeenkomst der verschillende Balische vorsten belegd, teneinde de regeling der zaken te bespreken, welke later tot den 10den Juni werd verdaagd.

Eerst schenen de vorsten van Klonkong, Mengoei en Gianjar genegen tot onderhandelen, en hadden zij hunne onderwerping aangeboden; doch spoedig scheen de oorlogsgezinde partij onder aanvoering van de dewa agong Istri, de zuster van den dewa agong van Klonkong, het overwicht bekomen te hebben, en werd de termijn tot den 10den Juni alleen gebruikt, om zich te versterken, en ook den tempel van Soenla Lawas weer in staat van verdediging te brengen. Van Swieten had een brief van vrijgeleide voor de bijeenkomst van den 10den Juni, met Arabische karakters op papier geschreven, in een omslag van gele zijde genaaid, aan den dewa agong gezonden. Den 9den Juni kwam daarop tegen alle verwachting het antwoord, dat de dewa agong niet zou verschijnen, maar dat de luitenant-kolonel zelf naar Kasoemba moest komen, om vergiffenis te vragen, en te gelijk ontving men een slordigen brief van den radja van Gianjar, op lontarblad geschreven, hetgeen een teeken van minachting was, dat hij niet op de bijeenkomst zou verschijnen, daar een godsdienstig feest hem terughield, en bovendien de Hollanders «wijs genoeg waren, om de zaken zonder hem te regelen."

Nu was spoedig handelen noodig. Terwijl de Lombioksche troepen op de rechterflank door het gebergte naar Klonkong zouden oprukken, begonnen de Nederlandsche den 10den Juni 's morgens te vier uur bij maneschijn hun tweeden tocht naar Kasoemba. Weer versperde de tempel van Soenla Lawas den weg, maar door de artillerie en twee stoomschepen beschoten, werd hij, nadat de verdedigers door handmortieren verdreven waren, bestormd en ingenomen. Ook Kasoemba werd zonder veel moeite bezet, en de troepen, die ter verkenning vooruitgezonden waren, zagen van alle kanten de Baliërs zich terugtrekken in de richting van Klonkong.

De troepen kregen nu rust tot den volgenden dag, doch

'smiddags te twaalf uur verscheen Lange met het bericht, dat de radja's van Badong en Tabanan met 16000 man Klonkong waren binnengetrokken, dat de dewa agong zijn gezag in hunne handen had nedergelegd en hun machtiging verleend had, den vrede te bemiddelen. Van Swieten eischte, dat eerst een gezantschap met een brief van den dewa agong naar Batavia gezonden zou worden, om den gouverneur-generaal vergiffenis te vragen. Den volgenden dag keerde Lange terug met het bericht, dat de radja van Badong namens den dewa agong alle vredesvoorwaarden had aangenomen en Van Swieten verzocht, zijne troepen naar Padang Cove terug te trekken. Deze bleef evenwel te Kasoemba, maar sloot een wapenstilstand tot den 15den Juni.

Voor de 15de Juni was gekomen, was het opperbevel van Van Swieten overgegaan op den nieuwen commandant van het Indische leger, hertog Bernhard van Saksen-Weimar, die den 12den Juni met versterkingen was aangekomen. Na den 14den Juni te Kasoemba de Balische vorsten, die hem hunne opwachting kwamen maken, in eene plechtige audientie ontvangen te hebben, besloot de nieuwe bevelhebber, met het oog op de weersgesteldheid, die de nadering der kust steeds moeilijker maakte, de troepen zoo spoedig mogelijk weer in te schepen. Den 19den Juni verliet hij de baai van Laboean Amok, deed nog Bleling aan, waar het garnizoen intusschen door ziekten veel geleden had, en liet hier Van Swieten achter, om met jhr. Van Capellen de staatkundige aangelegenheden te regelen.

De eischen, aan de Balische vorsten gesteld, waren zeer gematigd, teneinde toekomstige verwikkelingen te voorkomen. Men eischte geen eed van trouw, geen jaarlijksche schattingen, geen Nederlandsche bezetting. De vorsten moesten daarentegen erkennen, dat hunne rijken een gedeelte uitmaakten van het grondgebied van Nederlandsch-Indië, en de Nederlandsche vlag boven de hunne voeren. Zij moesten beloven, hun land nooit aan andere blanke natiën dan de Nederlanders over te geven, noch zonder onze toestemming met hen verbintenissen aan te gaan; ook zonder onze voorkennis geen gezantschappen, geschenken of

brieven te wisselen met andere natiën. Zonder onze toestemming mochten geene Europeanen zich op hun grondgebied vestigen, en alle pogingen daartoe moesten ons dadelijk worden medegedeeld. Daarentegen zouden alle Europeanen, met ons goedvinden toegelaten, bij de vorsten bescherming vinden. Wij kregen het recht, desverkiezende in hunne landen gevolmachtigden aan te stellen en zouden hunne schepen in onze havens als die van andere bevriende Indische vorsten ontvangen. Zij moesten beloven, alle versterkingen te slechten en ons in onze oorlogen bij te staan; verder allen zeeroof verbieden en geene zeeroovers in hunne rijken toelaten; onherroepelijk voor altijd afstand doen van het kliprecht en hulp aan schipbreukelingen verleenen; menschenroof en slavenhandel verbieden, deserteurs en misdadigers uitleveren.

Onze bondgenooten, Bangli en Mataram, werden beloond met uitbreiding van macht en grondgebied, terwijl de invloed van den dewa agong zeer verminderde. De vorst van Bangli werd tot radja van Bleling benoemd, en het rijk van Karang Assam werd aan den vorst van Mataram op Lombok afgestaan. Later bezocht Van Swieten nog Badong, om eenige nadere bijzonderheden te regelen, en daarmede was onze taak volbracht. De derde Balische expeditie had haar doel bereikt en tot een beslissenden afloop geleid, dank zij de doortastende maatregelen van den Gouverneur-Generaal Rochussen, het beleid van den opperbevelhebber en de dapperheid van land- en zeemacht. Die verdiensten bleven niet onbeloond. Bij Koninklijk Besluit van den 11den December 1849 betuigde de Koning zijne tevredenheid aan de troepen; het vaandel van het zevende bataljon infanterie onder Le Bron de Vexela werd met de Militaire Willemsorde versierd; de luitenant-kolonel C. A. de Brauw werd tot 's Konings adjudant in buitengewonen dienst benoemd, evenzoo de kapitein-ter-zee Bouricius, terwijl vele anderen hunner verdiensten door Militaire Willemsorde, Nederlandschen Leeuw of Eervolle Vermelding erkend zagen.

Eindelijk trok de schitterende houding der krijgsmacht in den derden Balischen oorlog ook te recht de aandacht van 's lands vertegenwoordiging. Den 25sten Juli 1849 besloot de Tweede Kamer,

na de mededeelingen van den Minister van Koloniën vernomen te hebben, op voorstel van Wintgens, «den dank der vergadering te betuigen voor de diensten, door de land- en zeemacht bewezen in den strijd tegen Bali en de overwinning, daar behaald".

Het zijn niet alleen de oorlogen op Bali geweest, die het bestuur van den Gouverneur-Generaal Jan Jacob Rochussen merkwaardig hebben gemaakt. In tegenstelling met zijne meeste voorgangers was hij een man, die reeds in het moederland de hoogste staatsambten bekleed had. Onder Willem I had hij de handelstractaten met Frankrijk en Pruisen helpen tot stand brengen. Als secretaris van de Kamer van Koophandel te Amsterdam was hij met onze handelsbelangen zeer goed bekend, en eindelijk in 1840 op raad van Van Gennep en Falck door Willem I tot Minister van Financiën benoemd. Als zoodanig had hij onder zijn opvolger enkele belangrijke wetten tot stand gebracht, als die op den vervroegden overgang van de uitgestelde in werkelijke schuld en die op de rekenkamer en het beheer der geldmiddelen, doch was, na de verwerping zijner conversiewet in 1843 afgetreden en daarop gezant te Brussel geworden. Na den dood van Merkus was hij benoemd tot Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië, waar hij den 30sten September 1845 het bestuur aanvaardde.

Het was gedurende zijn bewind, dat het bericht van den omkeer, die na de Februari-revolutie in Nederland had plaats gehad — het besluit tot de grondwetsherziening en vooral het ontslag van den Minister van Koloniën J. C. Baud, in wien men het stelsel van behoud verpersoonlijkt zag — bij de Nederlandsche bevolking in Indië de levendigste verwachtingen opwekte. Meenden enkelen, dat nu ook voor Indië een tijd van vrijheid zou aanbreken, dat men hier op dezelfde rechten als in het moederland aanspraak zou kunnen gaan maken; anderen gingen zoover niet, maar oordeelden, dat er toch mogelijkheid bestond, enkele grieven, die men tegen den Minister Baud had, uit den weg geruimd te zien. Eene van de hoofdgrieven was, dat het voor

de benoeming tot Indisch ambtenaar een vereischte was geworden, dat men eene Europeesche opvoeding had genoten, vooral sedert het besluit van 1842, waarbij de Koninklijke Academie ter opleiding van burgerlijke ingenieurs te Delft ook dienstbaar gemaakt werd aan de opleiding voor ambtenaars bij den burgerlijken dienst in Nederlandsch-Indië. Ten gevolge van deze bepalingen waren dus de Indische ingezetenen, die aan hunne kinderen eene goede loopbaan wilden verzekeren, gedwongen tot den kostbaren en voor ouders en kinderen zoo harden maatregel, hen voor hunne opvoeding naar Nederland te zenden, in plaats van die zelve op zich te nemen. (*)

Toen nu op Zondag den 14den Mei 1848 de mail te Batavia de heuglijke tijding van het in Nederland gebeurde aanbracht, besloten eenige aanzienlijke ingezetenen, op den 22sten Mei te Batavia eene bijeenkomst te houden, teneinde het eens te worden over het opstellen van een verzoekschrift aan de bevoegde macht tot afschaffing der bepaling omtrent de uitsluiting der in Indië geborenen en opgevoeden van het radicaal van ambtenaar. Degenen, die zich aan het hoofd dezer beweging stelden, waren J. T. Canter Visscher, president van het college van boedelmeesteren, Dr. W. R. baron van Hoëvell, sedert 1837 predikant te Batavia en redacteur van het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, bij wie zich aansloten Mr. P. Mijer, vice-president van het hooggerechtshof, Mr. A. Prins, griffier van dat college, en de heer De Veer, president der Algemeene Rekenkamer, dus allen mannen, die tot Batavia's meest notabele ingezetenen behoorden. De Gouverneur-Generaal had daarom ook geen bezwaar, deze bijeenkomst toe te laten. Sommigen meenden evenwel, dat men veel verder moest gaan, voornamelijk Mr. P. C. Ardesch, president van den Raad van Justitie te Batavia, die een brief aan den resident van Batavia had gericht en dezen in tal van afschriften onder de ingezetenen had laten verspreiden,

---

(*) Vgl. o. a.: De beschuldiging en veroordeeling in Indië en de rechtvaardiging in Nederland van Dr. W. R. van Hoëvell. Zalt-Bommel 1850.

waarin hij hem te kennen gaf, dat hij de bijeengeroepen vergadering zou bijwonen, maar tevens voornemens was, daar ook andere zaken, waaronder waarschijnlijk de vrijheid van drukpers, ter sprake te brengen.

Deze brief maakte op de regeering een zeer onaangenamen indruk en verwekte hare bezorgdheid voor den afloop der voorgenomen bijeenkomst. Wel werd deze toegelaten, en zelfs met nog minder beperking dan vroeger, zoodat het meer eene openbare vergadering werd en men daarom zelfs een ruimer lokaal, dat van «de Harmonie" uitkoos; maar tevens nam de regeering uitgestrekte militaire maatregelen, om bij de minste opschudding de troepen bij de hand te hebben. Zelfs liep het gerucht, dat men zich na de vergadering in massa naar het gouvernementsgebouw zou begeven, bij enkele leden van den Raad van Indië eene ketelmuziek zou brengen en daarna naar den Chineeschen kampong zou trekken, om zich met de bevolking te verbroederen.

Van al het gevreesde gebeurde evenwel niets, en de hulp der militaire macht bleek overbodig. De vergadering op den 22sten Mei was zeer talrijk bezocht, niet alleen door de aanzienlijke ingezetenen, maar ook door velen van de geringere standen, sinjo's en inlandsche kinderen. Van Hoëvell, tot president gekozen, bepaalde zich bij de ambtenaarsquaestie en stelde voor, eene commissie te benoemen, belast met het opmaken van een adres aan den Gouverneur-Generaal. Na de benoeming der commissie werd de vergadering gesloten. Van Hoëvell verwijderde zich en toen nog anderen, die over meer punten gesproken wilden hebben, achterbleven, maande Mr. P. Mijer, die het presidium op zich had genomen, de vergadering aan, uiteen te gaan, hetgeen eindelijk geschiedde. Te negen uur was de zaal ontruimd en ook op straat niets, wat naar oproerigheid zweemde, te bemerken. De vrees voor de gevolgen, die eene dergelijke vergadering had kunnen hebben, leidde er evenwel toe, dat door den Gouverneur-Generaal het houden van vergaderingen niet alleen te Batavia, maar ook te Samarang, Soerabaia en elders verboden werd. Door het opperbestuur in Nederland werden de handelingen van den Gouverneur-Generaal

in dezen goedgekeurd en het ongenoegen over de gebeurtenis van den 22sten Mei te kennen gegeven.

Bij deze preventieve handelingen liet de regeering het evenwel niet; zij wilde ook diegenen bestraffen, die de eerste aanleiding tot de vergadering van den 22sten Mei geweest waren en daarin eene hoofdrol gespeeld hadden. Van Hoëvell, tegen wien de aanklacht ingediend was, dat hij zelfs van eene godsdienstige bijeenkomst in de Buitenkerk gebruik gemaakt had, om tot het bijwonen der vergadering aan te sporen, werd op voorstel van het Protestantsche kerkbestuur van zijn ambt ontzet. Toen hij evenwel de ongegrondheid van de aanklacht bewees, werd het vonnis ingetrokken en hem, evenals den heeren Canter Visscher en Ardesch, de ontevredenheid der regeering over hun gedrag betuigd.

Zich onschuldig gevoelende, wilde Van Hoëvell die berisping niet verdragen; hij vroeg onmiddellijk zijn ontslag, dat hem eervol, met behoud van recht op pensioen, verleend werd. Naar Nederland teruggekeerd, rustte hij niet, voordat hij volkomen eerherstel had verkregen, hetwelk hem ook gewerd bij beschikking van den tijdelijken Minister van Koloniën E. B. van den Bosch, van den 13den September 1849. Daarbij werd zijn ontslag ingetrokken en hem medegedeeld, dat hij beschouwd zou worden als predikant te Batavia, met verlof hier te lande, terwijl hem een verlofstraktement van *f* 3000 werd toegelegd. Weldra werd hem eene andere voldoening gegeven door zijne verkiezing tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor het kiesdistrict Zalt-Bommel, in welke vergadering hij onvermoeid het stelsel van behoud in Indië bestreden heeft en, evenals door zijn letterkundige werkzaamheid, de belangstelling van het moederland voor de koloniën heeft weten op te wekken en levendig te houden.

Hoewel de Grondwet van 1848 niet, gelijk Thorbecke wilde, het bestuur der koloniën geheel onder het bereik der wet had gebracht, had zij toch in de art. 59 en 60 de regeling van verschillende belangrijke onderwerpen aan de wetgevende macht in Nederland

opgedragen. Meer en meer begon zich daarom sedert dien tijd, ook ten gevolge van het optreden van Van Höevell, de aandacht van 's lands vertegenwoordiging op de koloniale politiek te vestigen. Ook daar buiten trok zich de pers in tal van brochures en tijdschriftartikelen de koloniën aan en richtte zich vooral met scherpte tegen het Cultuurstelsel, dat, evenals het te voren verheerlijkt was, nu aan aanvallen van alle zijden blootstond. Bovendien had het laatste tevens zijn krachtigsten verdediger verloren door de aftreding van J. C. Baud als Minister van Koloniën. Hoewel diens opvolgers, G. L. Baud en Pahud, evenals hij, voorstanders van het stelsel van Van den Bosch waren, en de laatste zich in vele opzichten door Baud, toen lid der Tweede Kamer geworden, liet leiden, gingen zij met meer gematigdheid te werk en lieten vooral meer vrijheid aan het Indisch bestuur, waar dit hervormingen noodig achtte. Ook de Gouverneur-Generaal Rochussen, die geen onbeperkt voorstander van het Cultuurstelsel was en dit o. a. onvereenigbaar achtte met het stelsel van individueel landbezit, had zich herhaaldelijk in zijne pogingen tot hervorming door den Minister van Koloniën belemmerd gezien. Het voorstel, door hem in 1847 gedaan tot uitbreiding van het korps ingenieurs van den waterstaat, teneinde o. a. de noodige waterwerken voor den rijstbouw tot stand te kunnen brengen, werd afgewezen. Indië moest altijd maar producten en geld zenden, maar mocht zelf niets vorderen, wat geld kon kosten. Nu kreeg ook hij evenwel de handen meer vrij, om noodige verbeteringen aan te brengen. Daarbij werd ook de financieele toestand van het moederland beter. De tekorten hielden op, om voor batige saldo's plaats te maken, en zoo werd het mogelijk, ook iets voor Indië te ondernemen, waar men vroeger geene ooren naar had.

Eindelijk, zoo iemand nog de oogen had kunnen sluiten voor de schadelijke gevolgen, welke de verkeerde toepassing en de buitengewone opdrijving van het Cultuurstelsel moest hebben, hem werden zij thans geopend door de vreeselijke berichten van den hongersnood in de landschappen Demak en Grobogan in het jaar 1849.

Terwijl de Gouverneur-Generaal op eene reis naar Borneo en Celebes door ziekte gedwongen was, te Soerabaia te vertoeven, kwam te Batavia onverwachts een brief van den resident van Samarang van den 30sten October 1849 met het bericht, dat er in de regentschappen Demak en Grobogan gebrek aan voedsel heerschte, en dat er zelfs menschen van honger stierven, ten gevolge van den mislukten rijstoogst. Het gouvernement stelde dadelijk eenig geld ter beschikking, en toen Rochussen, nog altijd ziek, te Batavia aankwam, waar de vice-president Reynst intusschen zijn ontslag had genomen, zoodat hij zich niet verwijderen kon, trachtte hij dadelijk, nadere berichten te verkrijgen. In een volgenden brief van den 8sten Januari 1850 verzekerde de resident, dat de toestand niet zoo erg was, als de berichten van anderen het voorstelden, en dat er slechts 1551 personen naar Samarang waren opgekomen, welke daar allen behoorlijk waren gehuisvest, gevoed en aan 't werk gesteld.

Spoedig bleek het evenwel, dat juist die brief van den resident, die zich bij de geheele ramp aan onverantwoordelijke nalatigheid heeft schuldig gemaakt, onwaarheid bevatte, en de nood de vreeselijkste afmetingen had aangenomen. Duizenden menschen zijn in de twee genoemde regentschappen den hongerdood gestorven. Scharen uitgemergelde wezens, die meer op geraamten dan op levende menschen geleken, doolden door het land en trachtten, zich met gras en boomblaren te voeden. Moeders vermoordden hare kinderen, om hun gekerm niet te moeten hooren. Terwijl reeds duizenden op de velden waren omgekomen, wisten andere scharen de stad Samarang te bereiken, en „wierpen zich daar op de mestvaalten, teneinde er de beenen en ingewanden van kippen uit te zoeken." (*) In weerwil van de hulp, hun daar door de regeering en de particuliere liefdadigheid verstrekt, bezweken nog velen aan de gevolgen van de doorgestane

(*) Van Soest. Geschiedenis van het Cultuurstelsel. Vgl. ook Veth's Java, dl. II, Rochussens Toelichting en de rede van Sloet tot Oldhuis in de Tweede Kamer 23 Dec. 1850.

ontbering. Het aantal van degenen, welke van October 1849 tot Maart 1850 in de nabijheid van Samarang den hongerdood gestorven zijn, wordt op meer dan 100,000 geschat. In Demak waren ruim 200,000 inwoners gevlucht of omgekomen, en de bevolking van Grobogan verminderde van 98,500 tot 9000.

En wat waren de oorzaken van die vreeselijke volksramp? Vrij eenstemmig is het antwoord: de schadelijke opdrijving der gouvernements-cultures ten koste van de volksvoeding. Voor de eerste werden alle krachten der bevolking ingeroepen, zoodat er voor den rijstbouw geen beschikbare grond, geen tijd en geen personeel genoeg overbleef. «Nu eens werden de velden na afloop der gouvernements-cultuur te laat aan de bevolking teruggegeven, dan weder — gelijk met de suiker het geval was — had de regeering voor hare ondernemingen de beste gronden in beslag genomen; maar zeer dikwijls ontvingen de inlanders hun land in zulk een uitgeputten toestand terug, dat de teelt van goede rijst in den eersten tijd onmogelijk was." (*) In plaats van de vroegere goede rijst, die 6 tot 8 maanden noodig had om te rijpen (padi dalem), gebruikte men eene slechtere soort, die slechts 3 tot 4 maanden vorderde, maar ook 30 tot 50 pCt. minder waard is (padi gendja). Bovendien moesten de inlanders dikwijls slecht padizaad gebruiken, en werd hun door fabrieken en voor andere doeleinden het noodige water voor bevloeiing onttrokken. Had Daendels vroeger een groot moeras in die streken laten droogmaken, teneinde 30,000 morgen voor den rijstbouw te winnen, dit werk was op onvoldoende wijze verricht en later niet voltooid, zoodat de inlander ook hiervan geen nut had. Bovendien was de teelt der tweede gewassen belemmerd door de verplichte tabakscultuur, die men juist aan de bewoners van deze streken had opgelegd. Rochussens opvolger, Duymaer van Twist, merkte in 1852 nog op, hoe de teruggekeerde bevolking zich op een aanzienlijken afstand vestigde van de ruïnen der tabaksschuren, alsof zij in deze de oorzaak van hare ellende zag. Eindelijk hadden de knevelarijen

(*) Pierson. Koloniale politiek.

van de verdorven inlandsche bestuurshoofden — want tot zulke koos men vaak degenen, welke zich meer door buitengewonen ijver voor de cultures en door slaafsche ondergeschiktheid jegens het Nederlandsch gezag, dan door zorg voor de hun toevertrouwde bevolking onderscheidden — de bevolking zoo verarmd en uitgeput, dat het misgewas van 1849 haar geheel weerloos vond en een ontzettenden hongersnood ten gevolge had.

Aan Rochussen moet de eer gegeven worden, dat, zoodra hij van den werkelijken toestand op de hoogte was, hij dadelijk doortastende maatregelen heeft genomen, om den nood te lenigen, de schuldigen te straffen en dergelijke rampen voor 't vervolg te voorkomen. De resident van Samarang en evenzoo de regent van Demak en de rongga van Grobogan werden ontslagen, en de uiterste zorg werd gewijd aan de verbetering van den rijstbouw; gelijk Rochussen ook reeds vroeger, o. a. in zijne circulaire van den 18den Juni 1847 en in die van den 15den September 1848 de zorg voor dit volksvoedsel ter harte had genomen. Voor de besproeiing werden niet minder dan 84 waterwerken onder zijn bestuur aangelegd.

Met de bevordering van den rijstbouw moest noodzakelijk gepaard gaan de inkrimping der gouvernements-cultures, voor zooverre die op de bevolking een ondraaglijken druk uitoefenden. Daarom is het jaar 1850 een keerpunt geworden in de geschiedenis van het Cultuurstelsel. De voortdurende uitbreiding van dat stelsel werd toen door eene voortdurende beperking vervangen, en naast de belangen van de schatkist werd ook het belang van den inlander ter harte genomen. Rochussen heeft met die inkrimping een aanvang gemaakt; het was zijn ernstig streven, van den inlander nooit meer dan een vijfde van zijn grond voor de cultures in beslag te nemen, de suiker- en indigo-cultuur werd in Bantam afgeschaft en het bevel gegeven, de indigo-cultuur overal in te trekken, waar zij geen dertig Amsterdamsche ponden per bouw opleverde. Zoo werd de geheele opheffing van deze meest bezwarende en uitputtende der cultures voorbereid en verminderde de uitgestrektheid bouws, daarmede beplant, van 1845 tot 1850 van

41,578 tot 23,354. Evenzoo werd de tabakscultuur beperkt van 4380 tot 1342 bouws.

Daarentegen werd de suikercultuur uitgebreid van 37,629 bouws tot 41,487, maar tevens het plantloon per huisgezin van *f* 16.96 tot *f* 22.02 verhoogd. De opbrengst nam van 1,073,103 pikols tot 1,406,464 pikols toe, en ten gevolge van de nieuwe regeling met de suikerfabrikanten in 1842 bracht zij in dezen tijd gemiddeld 3½ millioen gulden 's jaars voordeel aan het gouvernement.

Ook de koffiecultuur trachtte Rochussen meer winstgevend en te gelijk minder drukkend voor de bevolking te maken, hoewel juist de uitbreiding der teelt van tuinkoffie ten koste van die der bosch- en paggerkoffie vermeerdering van arbeid eischte. In plaats van nieuwe contracten voor het fabriekmatig pellen der koffie te sluiten, werden, evenals in Brazilië, waar Rochussen zelf den koffiebouw bestudeerd had, kleine pelmolentjes in de nabijheid der koffietuinen geplaatst en der bevolking de keus gelaten, de koffie in roode peul of gepeld en gedroogd te leveren. De opbrengst vermeerderde onder Rochussens bewind van 637,595 tot 1,064,029 pikols en de aan de bevolking betaalde inkoopsprijzen van *f* 4,651,647 tot *f* 7,046,530. In 't algemeen was de strekking der maatregelen van den Gouverneur-Generaal, om wel, als het kon, de opbrengst te vermeerderen, maar tevens het aantal der bij de cultures ingedeelde huisgezinnen en in beslag genomen bouws te verminderen. Zoo waren voor koffie, suiker en indigo te zamen in 1845 792,303 huisgezinnen bezig op 79,207 bouws, aan wie *f* 9,136,855 betaald werd, en in 1850 waren deze getallen 667,422 huisgezinnen, 64,841 bouws en *f* 11,121,757. Bij de kleine cultures was het verschil nog sterker. Zoo verminderde de oppervlakte, door de gouvernements-cultures in beslag genomen, van 84,541 op 70,651 bouws, terwijl die, voor eigen cultuur gebruikt, vermeerderde van 1,478,200 tot 1,547,841 bouws. Tevens trachtte Rochussen ook, de heerendiensten te beperken, die volgens zijn oordeel van den inlander slechts in zijn vrijen tijd gevergd mochten worden en nooit in belasting mochten ontaarden.

In zijne circulaire van den 23sten Mei 1850 bepaalde hij, dat het aantal dagelijks op te roepen werkbare mannen niet te boven mocht gaan: éen man van de zeven dienstplichtige huisgezinnen; dat de heerendiensten slechts gevergd mochten worden voor nuttige en onmisbare werken en voor den dienst der inlandsche hoofden, en dat eindelijk vestingbouw alleen mocht geschieden met vrijwillige, betaalde koelies.

Een van de belangen, die dringend regeling vorderden, maar waarvoor de geldmiddelen, ter verbetering vereischt, gedurende het ministerie van Baud niet gevonden hadden kunnen worden, was het Indisch muntwezen, dat in eene heillooze verwarring was geraakt. Ten gevolge van het over het hoofd zien der eenvoudigste economische waarheden, was die verwarring voortdurend grooter geworden, en daardoor werd het ook voortdurend moeilijker en kostbaarder, het in een goeden staat te brengen. Schijnbaar was dat muntwezen eenvoudig en voldoende geregeld door de Koninklijke Besluiten van 1825 en 1826, waarbij de Nederlandsche muntregeling van 1816 ook in Nederlandsch-Indië was ingevoerd, alleen met uitzondering van de koperen dubbele, enkele en halve duiten, die men in omloop had gelaten, hoewel men de waarde van den duit gelijk een honderdste van den gulden verklaard had. Bij een tweede Koninklijk Besluit van 1839 was de waarde van den gulden, evenals in 't zelfde jaar door de wet in Nederland geschied was, van 9,613 wichtjes fijn zilver op 9,45 verlaagd. (*)

De werkelijkheid beantwoordde evenwel volstrekt niet aan deze wettelijke regeling. Het ergst was de toestand in de Buitenbezittingen, waar allerlei Nederlandsche en vreemde munten door elkander omliepen, vooral de Spaansche matten of piasters, die sedert den tijd der Compagnie het voornaamste ruilmiddel waren gebleven, maar daarnaast ook verschillende andere soorten

(*) Vgl. Mr. W. C. Mees. Het muntwezen van Nederl.-Indië. Amsterdam 1851.

van koperen, zilveren en papieren munt, die alle voor verschillende verrekeningen gebruikt werden, naarmate de betaling in de eene of andere muntsoort bedongen was, zoodat hier van eenheid in het muntstelsel geen sprake kon zijn.

Op Java was de toestand iets geregelder, maar liet toch zeer veel te wenschen over. Wel was de zilveren gulden de wettelijke standaardmunt; doch werkelijk zag men evenmin zilveren als gouden muntspeciën in omloop; zoo deze er waren, werden zij als koopwaar tegen een veranderlijken koers in den handel gebracht, of ten dienste van goud- en zilversmeden opgekocht, maar nooit zelve als geld gebruikt. De eenig werkelijke munt, die men in omloop zag, was koper, namelijk de dubbele, enkele en halve koperen duit. Wel schreef het besluit van den Commissaris-Generaal Du Bus de Gisignies van den 18den Februari 1826, waarbij ingevolge het Koninklijk Besluit van 1825 het Indische muntstelsel, gelijk wij gezien hebben, werd geregeld, voor, dat niemand meer kopergeld zou behoeven aan te nemen dan ter waarde van 10 guldens. Maar dat besluit werd nimmer nageleefd, en de grootste sommen werden, zelfs door het bestuur, in koper betaald. De innerlijke waarde van 100 duiten is evenwel — daar wettelijk 160, in werkelijkheid 166 of 167 duiten op een Amsterdamsch pond gaan, — bij de geringe waarde van het koper niet meer dan ruim 25 cts., en er was dus bij de betaling van koper in plaats van zilver veel voordeel te behalen. Het gouvernement zelfs liet zich die gelegenheid niet ontgaan, en de muntfabrieken te Utrecht en te Soerabaia werden er opzettelijk toe ingericht, om groote hoeveelheden koper in omloop te brengen. Men berekent, dat op die wijze van 1816 tot 1845, toen de aanmunting eindelijk gelukkig gestaakt werd, het bedrag koperen duiten tot 4.700.000.000 is gestegen. Natuurlijk, dat ook particulieren van deze omstandigheid gebruik maakten, om zich te verrijken, hetgeen niettegenstaande het verbod van invoer van kopermunt bij de uitgestrektheid der Indische bezittingen niet moeilijk was, zoodat de Nederlandsch-Indische duit zelfs een vrij regelmatig fabrieksartikel te Birmingham was.

Het spreekt vanzelf, dat het zilver op die wijze geheel uit den omloop verdween en, om het te verkrijgen, agio van 12 tot 32 percent betaald moest worden, zoodat de zilveren gulden in plaats van met 100, werkelijk met meer dan 120 duiten betaald werd.

Daar nu het gebruik van koper voor groote betalingen lastig is, werd bij publicatie van den 23sten Augustus 1832 de uitgifte van koper vertegenwoordigend papier aangekondigd, waarvan het bedrag weldra tot *f* 6,000,000 klom. Op die wijze verkreeg men tweeërlei Indische guldens, den gulden zilver, betaalbaar in zilveren of gouden specie of in de bankbiljetten van de in 1828 opgerichte Javasche bank, ter waarde van ruim 120 duiten, en den gulden koper, betaalbaar in 100 duiten kopergeld of in koperpapier. Deze toestand werd ook eindelijk erkend bij besluit van den Gouverneur-Generaal van den 4den Januari 1834, waarbij 5 guldens zilver gelijk aan 6 guldens koper werd gesteld.

De Javasche bank, die verplicht was, de haar aangeboden bankbiljetten te verzilveren, geraakte ten gevolge van het wegvloeien van het zilver en de kosten, om dit te verkrijgen, in voortdurend grooter moeilijkheid, vooral daar zij de onvoorzichtigheid had begaan, door blanco-crediten en op andere wijzen de circulatie harer bankbiljetten veel te ver uit te breiden. In 1839 zag zij zich zelfs genoodzaakt, de verzilvering harer biljetten te staken. Het gevolg was, dat evenals de gulden koper evenzoo de gulden zilver, in oninwisselbaar papier betaalbaar, eenvoudig een rekenmunt werd, in waarde dalend bij den werkelijk zilveren gulden, die dus opnieuw agio deed en geheel uit den omloop verdween. Ten gevolge daarvan daalde ook de wisselkoers in 1843 zelfs tot 72 cts. Eindelijk begon een zekere L. van Vliet, die later door zijne geschriften over Indische zaken een tijdlang opgang maakte, eene procedure tegen de Bank, om verzilvering van eene assignatie van den agent der Bank te Soerabaia te eischen. Deze eisch werd door den eersten rechter afgewezen, maar in hooger beroep toegestaan.

Nu zag de Bank, wier bankbiljetten slechts voor een vierde

door zilver gedekt waren, zich in groot gevaar gebracht. De regeering kwam haar te hulp door de publicatie van den waarnemenden Gouverneur-Generaal Reijnst van den 29sten Maart 1845, waarin «aan de Javasche Bank verboden werd, om gedurende den tijd van een jaar verwisselingen van de door haar uitgegeven biljetten aan toonder tegen specie te doen", terwijl aan alle rechtbanken gedurende dien termijn verboden werd, kennis te nemen van rechtsvorderingen, om de Javasche Bank tot zulke verwisselingen te dwingen.

Daar dit verbod slechts voor een jaar kon gelden, was het intusschen hoog noodig geworden, dat de regeering maatregelen nam, om den toestand te verbeteren. De voorstellen van Merkus, om twintig millioen ter beschikking te stellen, teneinde het muntwezen in den grond te verbeteren, waren vroeger afgewezen; thans nam de nieuwe Gouverneur-Generaal Rochussen, in overeenstemming met den Minister Baud, zijne toevlucht tot een minder kostbaren maatregel, die ten minste tijdelijk het kwaad eenigszins kon verzachten, ofschoon hij volstrekt niet in staat was, het geheel weg te nemen. Bij publicatie van den 4den Februari 1846, gevolgd door verschillende andere, werden recepissen ingevoerd ter waarde van *f* 1, *f* 5, *f* 10, *f* 25, *f* 100 en *f* 500. Zij werden verkrijgbaar gesteld voor koper, de gulden-recepis voor 120 duiten, voor bankbiljetten gulden voor gulden, en voor kopervertegenwoordigend papier, 6 guldens koperpapier voor 5 guldens recepis. Op die wijze werd eene groote hoeveelheid koper- en koperpapier buiten omloop gesteld en door recepissen vervangen. Ten gevolge der bepaling, dat de biljetten der Javasche Bank tot den 29sten Maart bij 's lands kassen aangenomen zouden worden en tegen recepissen verwisselbaar zouden zijn, gelukte het, van de *f* 7,422,175 bankbiljetten, die in omloop waren, 7 millioen binnen te krijgen, zoodat den 29sten Maart 1846, toen de termijn van een jaar voorbij was, de verzilvering van het overige geen bezwaar kon opleveren. Tevens werd de inrichting der Bank veranderd, en de voortaan door haar uit te geven biljetten opvraagbaar gesteld in recepissen, in plaats van in specie, terwijl bij besluit van

den 3den Maart 1848 aan de Bank een nieuw octrooi en reglement werden gegeven, waardoor zij onder strenger toezicht werd gesteld. Het gevolg was, dat de Javasche Bank zich kon herstellen, en hare aandeelen, die in 1845 op 63 stonden, in 1851 tot 115 waren gestegen.

Genoten de recepissen, nu tot wettig betaalmiddel verheven, hoewel zij niet tegen zilver inwisselbaar waren, door den waarborg, dien zij in het gouvernement zelf vonden, al dadelijk een zeker vertrouwen, dat vertrouwen werd nog versterkt, toen het gouvernement bekendmaakte, dat tot wederopzeggens voor erkende behoefte tot een koers van niet beneden 95 pCt. steeds wissels op het Ministerie van Koloniën 10 maanden na dato verkrijgbaar waren, en dat de recepissen uitsluitend in betaling dier wissels zouden worden aangenomen. De aanzienlijke uitvoer, in 't bijzonder de verzendingen der Handelmaatschappij, maakten het mogelijk, de wissels steeds op dien koers te houden, hoewel éen keer door de regeering voor een millioen gulden suiker gekocht werd, om het noodige fonds voor de wissels te verkrijgen.

Door deze maatregelen was het muntwezen op Java — want op de Buitenbezittingen veranderde de toestand niet veel — aanzienlijk vereenvoudigd. Men had nu zuiver den koperen standaard en daarnaast papieren geld met gedwongen koers. De algemeene rekeningsmunt was de recepis-gulden geworden, die den kopergulden en zoogenaamden zilvergulden vervangen had en 120 duiten gold. Wel was de recepis-gulden in de publicatie van den 26sten Maart 1846 voorgesteld als vertegenwoordigende den Nederlandschen standpenning of zilveren gulden van 9,45 wichtjes; maar daar hij niet te verzilveren was, kon deze verklaring geen gevolgen hebben en bleef het zilver steeds 12 à 16 pCt. agio doen, hetgeen ook ongeveer overeenstemt met den wisselkoers van 95 cts. 10 maanden na dato, daar zulk een wisselbrief van *f* 95 te Batavia voor 100 recepis-guldens en voor *f* 87,33 Ned. te verkrijgen was. Ook de bepaling, dat het koper slechts als pasmunt gebezigd zou worden, en tot geen hooger bedrag behoefde aangenomen te worden dan 5 guldens recepis, kon men bij den overvloed van

koper niet handhaven, en voortdurend bleven ook grootere betalingen in koper geschieden. Alleen gelukte het, den kopervoorraad met 400 à 500 millioen stuks duiten door intrekking te verminderen, zonder dat daartegen recepissen werden uitgegeven, en werd bij besluit van den 16den Mei 1847 alle invoer van kopergeld van de Buitenbezittingen op Java verboden, waardoor de toestand hier verbeterde, maar op de Buitenbezittingen natuurlijk verergerde.

Wanneer wij de veranderingen, die de invoering van het recepissenstelsel door Rochussen in het Indisch muntwezen ten gevolge had, samenvatten, dan komen zij hierop neer, dat de verwarring in de Buitenbezittingen even groot bleef, maar op Java door eene aanzienlijke vereenvoudiging eene hervorming van het muntwezen werd voorbereid, doordat men daar nu alleen in omloop had het koperen geld en den recepis-gulden met een gedwongen koers van 120 duiten. Dat zulk eene regeling nog zeer gebrekkig was en door eene meer afdoende moest vervangen worden, zag Rochussen zelf ook best in, en hij zelf ried, zoo spoedig mogelijk tot den zilveren standaard, met eene verplichte inwisseling der oude munt tegen pari, over te gaan. Eene wet, tot regeling van het Indisch muntwezen, in 1851 door den Minister Pahud ingediend, werd evenwel in de zitting van den 9den Juli 1852 met 38 tegen 22 stemmen verworpen, en eerst onder Rochussens opvolger, Duymaer van Twist, in 1854, kwam eene afdoende hervorming van het muntstelsel tot stand.

De oorlogen op Bali, de hongersnood in Demak en Grobogan en de invoering van het recepissen-stelsel hebben er het meest toe bijgedragen, om het bestuur van den Gouverneur-Generaal Rochussen voor de geschiedenis onzer Indische bezittingen merkwaardig te maken, en zoovele andere minder belangrijke gebeurtenissen en maatregelen overschaduwd. Want niet alleen op Bali werd oorlog gevoerd, maar ook in de Palembangsche

bovenlanden, op de westkust van Borneo, op het eiland Banka en tegen de zeeroovers op de Soeloe-eilanden, terwijl zelfs op Java in Bantam en Djokjokarta onlusten hebben geheerscht. Niet alleen een hongersnood heeft Java geteisterd, maar ook epidemische ziekten, die men aan vulkanische uitbarstingen toeschreef, groote branden en andere rampen. Niet alleen in de cultures en in het muntwezen heeft Rochussen veranderingen gebracht, maar ook heeft hij aan de opiumpacht en het verdedigingsstelsel op Java zijne zorgen gewijd, havens opengesteld en nieuwe verkeersmiddelen in het leven geroepen.

Intusschen had het bestuur van den Gouverneur-Generaal reeds de vijf jaar overschreden, en met de verandering van het stelsel van bestuur in Nederland, wenschte men ook het bewind over onze Indische bezittingen aan andere handen toe te vertrouwen. Den 10den November 1850 werd Mr. G. J. Bruce, Gouverneur van de provincie Overijsel, die zich vroeger als een der bekwaamste leden der Staten-Generaal onder Willem I onderscheiden had, tot Gouverneur-Generaal benoemd, doch reeds den 30sten December overleed hij ter reede van Tessel, aan boord van de *Sumatra*, die hem naar zijne nieuwe standplaats zou overbrengen. In zijne plaats werd benoemd Mr. A. J. Duymaer van Twist, toen voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, die den 9den Mei 1851 te Batavia aankwam, waarop Rochussen hem den 12den Mei het bestuur overdroeg. De vertrokken Gouverneur-Generaal trad hiermede evenwel niet voorgoed van het staatstooneel af, maar zou weldra als lid der Staten-Generaal en zelfs als Minister in het moederland een belangrijken werkkring te vervullen hebben en in de gelegenheid gesteld worden, ook schriftelijk zijn beheer in Indië tegen de aanvallen, daartegen gericht, toe te lichten en te verdedigen.

HOOFDSTUK IV.

HET MINISTERIE THORBECKE EN DE UITVOERING DER GRONDWET.

Nauwelijks had het ministerie De Kempenaer zijn ontslag verzocht (den 18den September 1849), of de Koning had den Minister Lightenveld, lid der Eerste Kamer, en den oud-Minister Donker Curtius, lid der Tweede Kamer, bij zich ontboden en hun de opdracht gedaan, de vorming van een nieuw ministerie voor te bereiden. Na eenige vruchtelooze pogingen kwamen deze mannen tot de overtuiging, dat het onmogelijk zou zijn, een ministerie te vormen, dat steun bij de Kamer vond, wanneer niet Thorbecke daarin was opgenomen. Den 3den October werd daarom deze met Nedermeyer van Rosenthal, lid der Tweede Kamer voor Arnhem, naar Den Haag geroepen door een brief van Donker Curtius, waarin deze hun meedeelde, dat het 's Konings wensch was, dat zij zich zouden belasten met de voordracht van een Kabinet. Die taak werd aanvaard, en hoewel zij hier en daar eenige moeilijkheden ondervonden, was den 15den October de voordracht opgemaakt en werd deze den Koning aangeboden. Twee dagen daarop ontvingen zij van Donker Curtius, naar aanleiding van een schrijven, door dezen van den directeur van het Kabinet des Konings A. G. A. van Rappard ontvangen, het antwoord, dat de Koning zijn oordeel over de voordracht wenschte op te

schorten, totdat hij hunne meening had vernomen omtrent de volgende punten:

«1°. waarin hunne beginselen verschillen van die der tegenwoordige Ministers;

2°. welke hoofdwijzigingen zij willen brengen in de organieke wetten, welke zijn voorgedragen, en welke hunne beginselen zijn omtrent het recht van vereeniging en de verantwoordelijkheid der Ministers;

3°. welke hunne denkbeelden zijn omtrent het leger, de zeemacht en het stelsel van verdediging des rijks;

4°. welke beginselen zij zullen voorstaan omtrent het koloniaal beheer en de tusschenkomst der wetgeving daarin, en omtrent vrijheid of bescherming van handel, scheepvaart en nijverheid;

5°. welke hunne inzichten zijn omtrent de organisatie van het rechtswezen;

6°. welke hunne financieele inzichten omtrent het belastingstelsel en hunne financieele plannen, bepaaldelijk ook ten opzichte van het overblijvend tekort van 1848, zijn en eindelijk

7°. welke hunne voornemens zijn omtrent de werkzaamheden der ministeriën van Eeredienst, die zij willen doen vervallen, en omtrent de buitenlandsche zendingen, de academiën, de generaalmeesters van de munt, de houtvesterij en meer onderwerpen, vermeld in het verslag van 13 November 1848".

Op dit schrijven antwoordden Thorbecke en Nedermeyer van Rosenthal, dat zij het stellen dezer vragen als een blijk van wantrouwen beschouwden en zij zich dus van de vorming van het ministerie geheel terugtrokken, waarop zij de residentie weder verlieten. Zij meenden, dat zij, nu de voordracht opgemaakt was, eindelijk zelf een onderhoud met den Koning dienden te hebben, om alle bedenkingen daartegen op te lossen; maar dat de onderhandelingen thans niet langer door middel van andere raadslieden moesten plaats hebben, die boven hen het koninklijk vertrouwen genoten.

Thans werd (den 22sten October) de voorzitter der Tweede Kamer Van Goltstein met de vorming van een ministerie belast,

doch toen deze inzage kreeg van de onderhandelingen, met Thorbecke en Nedermeyer van Rosenthal gevoerd, ried hij den Koning, deze eerst tot een einde te brengen en hun persoonlijk het verlangde onderhoud toe te staan. Zoo werden de onderhandelingen dus opnieuw aangeknoopt, en was binnen drie dagen de formatie van het ministerie gereed. Op de bijeenkomst met den Koning van den 30sten October gaf Nedermeyer van Rosenthal de stelligste verzekering omtrent de goede bedoelingen van Thorbecke, en deze, die later met den generaal Van Spengler kwam, verzekerde, dat hij middellijk noch onmiddellijk in betrekking stond tot de dagbladen, die zulke hevige aanvallen op het vorig Kabinet gericht hadden. Daarop werd de samenstelling van het ministerie goedgekeurd, dat bij monde van Thorbecke den 13den November 1849 in de Tweede Kamer de geschiedenis van zijn ontstaan heeft medegedeeld. De Ministers waren: Mr. J. R. Thorbecke voor Binnenlandsche Zaken, Jhr. Mr. J. F. H. Nedermeyer ridder van Rosenthal voor Justitie en tijdelijk voor Hervormde en andere Eerediensten, Mr. H. van Sonsbeeck voor Buitenlandsche Zaken en tijdelijk voor Roomsch-Katholieken Eeredienst, Mr. P. P. van Bosse, de eenige, die uit het vorig Kabinet in dit overging, voor Financiën, de generaal-majoor Jhr. J. F. van Spengler voor Oorlog, de vice-admiraal E. Lucas voor Marine en C. F. Pahud voor Koloniën.

Zoo was dan eindelijk de leiding der regeering toevertrouwd aan het erkende hoofd der liberale partij, Mr. Johan Rudolf Thorbecke, die thans reeds zijn tweeenvijftigste levensjaar was ingetreden. Den 14den Januari 1798 te Zwolle geboren, had hij daar het gymnasium en vervolgens het athenæum te Amsterdam en de hoogeschool te Leiden bezocht. In 1820 promoveerde hij met eene dissertatie over Asinius Pollio in de letteren; het doctoraat in de beide rechten werd hem eerst later honoris causa verleend. Na volbrachte studiën bezocht hij eenige Duitsche hoogescholen, teneinde daar onderzoekingen te doen in de bibliotheken, en

vestigde zich daarop als privaat-docent te Giessen en later te Göttingen. In 1825 werd hij tot hoogleeraar in de staats- en rechtswetenschappen te Gent benoemd, waar hij door enkele kleinere geschriften blijk gaf van zijne belangstelling in de regeling van het onderwijs, en na den Belgischen opstand kreeg hij eene aanstelling te Leiden, waar hij evenals Scholten, van Franeker overgeplaatst, eerst overcompleet was, maar later tot gewoon hoogleeraar benoemd werd. Daar gaf hij achtereenvolgens colleges over de diplomatieke geschiedenis van Europa van Lodewijk XIV tot het Weener Congres, over de Grondwet, de staatkundige geschiedenis van Nederland, Romeinsche rechtsgeschiedenis, handelsrecht en administratief recht. Door zijne uitstekende methode, die tot eigen onderzoek aanspoorde, en zijne heldere voordracht kweekte hij die schare van bekwame staats- en rechtsgeleerden, die ook later van hunne gehechtheid aan en bewondering voor hun vroegeren leermeester in schrift en woord blijk zouden geven — de oude garde der Thorbeckianen —; doch aan de andere zijde maakten de hooge eischen, die hij stelde, en vooral zijne gestrengheid bij examens andere studenten tot zijne verbitterde vijanden. Na vroeger, vooral in het *Journal de la Haye*, de regeering van Willem I tegen de Belgen en in zake de Afgescheidenen gesteund te hebben, trad hij vooral door zijn beroemde „Aanteekening op de Grondwet" in 1839 (2de druk in 1841—1843) op als het aangewezen hoofd der liberale partij, die eene ruime grondwetsherziening overeenkomstig de zuiver constitutioneele beginselen, en toepassing dier beginselen door de regeering verlangde.

Met de uitgaaf van dit werk begint zijne belangrijke rol in het staatkundig leven van ons vaderland. Maakte het aan de eene zijde zulk een onaangenamen indruk op de regeering, dat de Minister Van Maanen voorstelde, Thorbecke als professor te Leiden te ontslaan, aan den anderen kant schonken de Staten van Holland hem hun vertrouwen, door hem in 1840 tot lid van de dubbele Kamer voor de tweede lezing der grondwetsherziening en in 1843 tot gewoon lid der Tweede Kamer te verkiezen. De herzieningswetten van 1840, die hij niet voldoende achtte, werden door hem stelsel-

matig afgestemd, en in 1844 was hij de eerste der negen mannen, die eene ruimere herziening voorstelden, waarin zelfs het stelsel van rechtstreeksche verkiezingen, dat hij vroeger bestreden had, was opgenomen. Doch zijne houding droeg niet de goedkeuring der Staten van Zuid-Holland weg, die hem in 1845 niet herkozen, zoodat hij weer tot zijn hoogleeraarschap terugkeerde. Spoedig evenwel werd hem de gewichtige taak opgedragen, als voorzitter der Staatscommissie van den 17den Maart 1848, een nieuw plan van herziening te ontwerpen. Dat plan werd als de Grondwet van 1848 met eenige wijzigingen door het tijdelijk Ministerie Donker Curtius—De Kempenaer ingediend, welke wijzigingen in Thorbecke's „Bijdrage tot de herziening der Grondwet" aan eene scherpe critiek werden onderworpen. In 1848 kozen de Staten van Zuid-Holland hem opnieuw tot lid der Tweede Kamer, en in 1849 werd hij lid van het nieuwe lichaam, volgens het voorloopig kiesreglement gevormd, voor het kiesdistrict Leiden.

Dit zijn de voornaamste, algemeen bekende data uit de levensgeschiedenis van Thorbecke vóor zijn optreden als Minister. Wij hebben gezien, hoe zijne uitsluiting uit het ministerie Donker Curtius—De Kempenaer tot den val van dit ministerie heeft bijgedragen. Over de redenen dier uitsluiting bestaat verschil tusschen de mededeeling van Thorbecke in de Kamerzitting van den 17den Juni 1868, dat hij zelf den Koning, die hem wilde benoemen, verzocht had, niet in aanmerking te komen, en die van den staatsraad, directeur van het Kabinet des Konings, A. G. A. van Rappard (*) en anderen, waaruit eer zou blijken, dat die uitsluiting geweten moet worden aan Schimmelpenninck, die Thorbecke eene scherpe critiek over zijne biographie van Rutger Jan Schimmelpenninck niet kon vergeven, en later aan Donker Curtius, die reeds in de Staatscommissie het met Thorbecke dikwijls oneens was en diens houding van meerderheid niet kon verdragen. Koning Willem II zelf, zegt Van Rappard in zijn dagboek, zou niets tegen

(*) Vgl. Levensbericht van Jhr. Mr. A. G. A. van Rappard, door J. de Bosch Kemper, in de „Handelingen der Maatschappij van Nederl. Letterkunde, 1870.

de benoeming van Thorbecke gehad hebben, evenals ook diens opvolger over alle bezwaren heenstapte en eindelijk, na vele onderhandelingen, hem de portefeuille van Binnenlandsche Zaken toevertrouwde.

De blijkbare tegenzin tegen Thorbecke's opneming in de regeering lag voor een groot gedeelte daarin, dat men hem zeer revolutionnaire gevoelens toeschreef en sommigen hem zelfs voor een vermomden republikein aanzagen. Toch was niets verder van Thorbecke verwijderd: zijn geheele vroegere levensloop, elk woord van zijne staatkundige geschriften, zijne geheele loopbaan als minister bewijzen het tegendeel. Veeleer was hij, die zelfs in zijne eerste geschriften de politiek van Willem I heeft gesteund, een man van het gezag, en heeft men hem wel eens niet ten onrechte met den Minister Van Maanen vergeleken. Voor dezen gevoelde hij zelfs eene zekere sympathie, en Olivier verhaalt in zijne «Herinneringen aan Thorbecke", dat toen de hoogleeraar hoorde, dat Van Maanen hem na de verschijning van zijn «Aanteekening op de Grondwet" tot ontslag had voorgedragen, hij alleen opmerkte: «Van Maanen is een consequent man, een man die durft". Wintgens oordeelde, dat het bestuur van Thorbecke meer een autoritair dan een liberaal karakter had. Nooit heeft hij als Minister geduld, dat op het prerogatief des Konings in het minst inbreuk werd gemaakt, en vaak is hem zelfs door zijne tegenstanders machtsoverschrijding verweten. Doch aan den anderen kant bezat hij geene der eigenschappen van een hoveling, en was hij te veel doordrongen van het voortreffelijke van den constitutioneelen regeeringsvorm, dan dat hij ooit de rol van een Strafford had kunnen spelen. Falck en Van Hogendorp waren de mannen, die hij het liefst tot voorbeeld nam.

Hoe hij zich den meest gewenschten regeeringsvorm voor ons land voorstelde, wat zijne denkbeelden waren over het constitutioneele staatsrecht, dat heeft hij uitgesproken in zijne staatsrechterlijke werken, vooral in zijne «Aanteekening op de Grondwet". In het kort heeft hij de hoofdtrekken der constitutioneele monarchie in de «Narede" van zijne «Parlementaire redevoeringen" aldus omschreven:

«Zelfstandigheid der monarchische regeering met onbeperkte parlementaire verantwoordelijkheid der Ministers;

Vrij gekozen volksvertegenwoordiging, zelfstandig, naar eigen inzicht en oordeel besluitende, zonder eenigen band met de kiezers; de algemeene wetgeving gezamenlijk met het monarchische gezag uitoefenende, maar zonder deelneming aan de uitvoerende macht, wier werking zij door middel der ministerieele verantwoordelijkheid controleert;

Selfgovernment van provinciën en gemeenten, leden van het geheel en als zoodanig ondergeschikt, doch tot autonomische lichamen geformeerd met eigen vertegenwoordiging naar het beeld en onder de hoede van dat geheel."

Een man uit éen stuk, een man van de theorie, van de school, maar ook van de daad, zoo wordt hij ons afgeschilderd. «Velen weten niet, wat zij willen; deze man alleen wist, wat hij wilde" zegt Opzoomer. (*) «Een der hoofdtrekken van zijn karakter is onverzettelijkheid. Heeft hij eenmaal een voornemen opgevat, dan moet het er door, wie en wat er zich ook tegen verzet," schrijft Van Rappard. Aan dat karakter beantwoordde het uiterlijk: «Thorbecke was — zijne beste vrienden kunnen het niet ontkennen — een leelijk man, maar zijne leelijkheid was vol karakter." (§) «Het was zelfs, of natuur gewild had, dat hij in alle dingen uit éen stuk zou zijn. Reeds in zijn uiterlijk zag men zijn karakter, zijne wijze van denken en doen; men hoorde het in zijne stem; zijn vaste gang, zijne sobere, zelfs stijve gebaren, zijne strenge gestalte moesten het verraden" (Opzoomer). Op eene andere plaats zegt dezelfde schrijver, van zijn redenaarstalent sprekende: «Aan den inhoud paste de vorm. Dat was geene aangeleerde, geene nagebootste beknoptheid, dat kernachtige was niet gezocht, maar

(*) Thorbecke. Een woord van hulde in de Kon. Akademie van Wetenschappen (letterk. afdeeling), gesproken door den algemeenen voorzitter, Mr. C. W. Opzoomer. Amsterdam 1872.

(§) Herinneringen aan Mr. J. R. Thorbecke van Mr. W. C. D. Olivier. Arnhem 1872.

natuurlijk; het was één met het wezen; aan het stevige eikenhout past de diepgegroefde stam". «Zijne zinsneden deden denken aan nieuwe, scherp gestempelde muntstukken", zegt Olivier. Zelden vergiste hij zich; geheel onvoorbereid sprak hij in eene taal, «gelijk men alleen gewoon is te schrijven." (*) «Geen argument, hem toegevoerd, liet hij onbeantwoord, tenzij hij het noodig achtte, den spreker door zijn stilzwijgen te bestraffen; maar hij vatte alle aangevoerde redenen in één greep te zamen, om in het hart der quaestie door te dringen. Onzen wetsstijl heeft hij geschapen. De onverstaanbare breedsprakigheid, waarin zich de stellers onzer staatsstukken plegen te vermeien, werd onder zijne hand besnoeid tot een laconisme, dat hem door sommigen als overdrijving naar den anderen kant werd toegerekend. Men verweet hem gewrongenheid en gezochtheid. Maar van hem gold ten volle het woord, dat de stijl de man is." (§) «Rhetorisch karakter, weelde van voorstelling of bewoording zal men niet vinden. Wil iemand hoofdtrekken, geen uitgewerkte teekening, eene rede steeds strevende, om op den kortsten weg tot een bepaald doel en besluit te komen; geen ander oogmerk, dan om het rechte en ware te treffen; geen andere kunst, dan om daarop een straal helder, zuiver licht te doen vallen; wil iemand zich daarmede vergenoegen, hij zou, indien ik kiezen mocht, de rechter zijn, dien ik verlang", zegt Thorbecke zelf in de voorrede zijner Parlementaire Redevoeringen.

Zoo oordeelden tijdgenooten, die hem in de volle kracht van zijn staatkundig optreden gekend hebben, over den eminenten staatsman der negentiende eeuw.

Wat was de reden, dat die groote figuur, wiens gaven zoowel zijne voor- als tegenstanders, en onder de laatsten geen mindere dan een Groen van Prinsterer, evenzeer bewonderden, van wien

---

(*) Politieke Nabetrachting, door Mr. W. Wintgens. 's-Gravenhage 1887, blz. 8.

(§) Verzamelde Geschriften van Mr. S. Vissering. Leiden 1889. Tweede bundel, blz. 86.

een vreemdeling zeide: »hij is te groot man voor een klein land" (*); waarom was het, dat diezelfde staatsman tevens zulke hevige vijandschap heeft verwekt en zoo bitter gehaat is; dat men geen wapens, zelfs niet dat der verdachtmaking, heeft ontzien; dat de een beweerde, dat hij een vermomde republikein, de ander, dat hij een geheime Jezuïet was, een derde, dat hij niet te vertrouwen was en dat Geel met den onoprechten stijl hem op het oog had — dat men sprak van Thorbeckomanie en Thorbeckophobie, van Thorbeckianen en Anti-Thorbeckianen? — In zijne meerderheid zelve moest reeds eene reden van ergernis liggen voor degenen, die hunne minderheid niet wilden erkennen; maar het ergste was, dat hij die meerderheid toonde en er zich zelf van bewust was; dat hij zich niet de moeite gaf, aanvallen en verdachtmakingen te weerleggen, maar ze alleen beantwoordde met een verachtelijk schouderophalen en, alsof er niets gebeurd was, zijn gang ging; dat hij vaak zijn wil doorzette zonder den niet overtuigde genoegzame redenen op te geven, hem integendeel als een knaap op meesterachtige wijze terechtzettende, en dat hij daardoor ook dikwijls vrienden van zich afstootte. Er van overtuigd, dat hij steeds het beste voor zijn vaderland bedoelde, kon hij zich eene andere meening dan de zijne soms niet begrijpen en schreef die aan verkeerde beweegredenen toe. Hem ontbrak in den omgang met de menschen die fijne gave, om zonder te vleien of eigen meening te verbergen, anderen niet noodeloos aanstoot te geven; hem ontbrak, wat men tact noemt, en gelijk hij vaak in de keuze zijner vrienden heeft bewezen, ook soms menschenkennis. Hij ging recht op het doel los, dat hij zich voor oogen had gesteld, alles omverwerpende, wat zijn weg versperde. Zoo heeft hij zich vele tegenstanders gemaakt: in de eerste plaats degenen, die door hem, omdat hij ze niet de meest geschikte medewerkers achtte, van hunne posten — uit de ministerieele bureau's, uit hun burgemeestersambt en dergelijke betrekkingen — verwijderd waren; anderen, die door zijne hervormingen hunne particuliere be-

(*) Mr. J. R. Thorbecke, herdacht door M. Buys. Tiel 1872.

langen bedreigd zagen; weer anderen, die zich door geboorte, langdurigen staatsdienst of hooge betrekkingen zijne meerderen waanden, maar zich door hem als minderen zagen behandeld, en eindelijk — en dat waren wel de eerbiedwaardigsten zijner tegenstanders — diegenen, welke meenden, dat hij zich niet genoeg bekommerde om historisch geworden toestanden, om het Nederlandsche volkskarakter, om de eigenlijk Nederlandsche instellingen; maar ons bestuursvormen gaf, die Nederlands geschiedenis en karakter miskenden, en die daarom uit beginsel een strijd op leven en dood tegen hem voerden. Dat waren inzonderheid Groen van Prinsterer en de anti-revolutionnairen met een gedeelte der conservatieven, wier staatsrecht lijnrecht tegenover dat van Thorbecke stond, terwijl het onderscheid tusschen zijne partij en de overige tegenstanders meer in een verschil van graad dan in beginsel gelegen was.

Tegelijk met Thorbecke was de Arnhemsche advocaat, tevens lid der Tweede Kamer voor Arnhem, Nedermeyer van Rosenthal, over de samenstelling van het ministerie geraadpleegd. Hij had zich het meest bekendgemaakt door zijn voorstel tot eene partieele grondwetsherziening in 1845, dat evenzeer als dat van de negen mannen mislukt was. Ofschoon hij onder het vorig ministerie meestal met Thorbecke meegegaan was en zich vooral op het laatst meer en meer met dezen ingenomen had betoond, gold hij toch in 't algemeen voor meer behoudend, en werd hij als een soort van tegenwicht tegen diens anders misschien te radicale politiek beschouwd. De Ministers van Oorlog, Marine, Koloniën en Financiën stonden meer als specialiteiten dan als mannen van bepaald staatkundige richting bekend. Van Sonsbeeck had zich tot nu toe meer op juridisch dan op diplomatiek gebied onderscheiden. Vooral zijn «Proeve over de onafhankelijkheid der rechterlijke macht" had de aandacht getrokken; doch in de buitenlandsche staatkunde was hij minder gelukkig, zoodat sommigen beweerden, dat er eene vergissing had plaats gehad en

dat voor hem eigenlijk de portefeuille van Justitie was bestemd geweest. (Mr. H. van A.) Als Katholiek was hij ook tijdelijk belast met de portefeuille van Katholieken Eeredienst, evenals Nedermeyer van Rosenthal met die van Hervormde en andere Eerediensten. Het was het plan, om deze beide Ministeriën allengs geheel op te heffen, zoowel uit het oogpunt van scheiding van Kerk en Staat, als ter bezuiniging, een voornemen, dat bij de behandeling der begrooting van beide departementen van verschillende zijden hevig werd aangevallen.

De beide Ministers Thorbecke en Nedermeyer van Rosenthal waren in tegenstelling met Donker Curtius, Lightenveld en Mutsaers van meening, dat het niet wenschelijk was, het lidmaatschap der Kamer met het ministersambt te vereenigen, en namen daarom hun ontslag als lid der Tweede Kamer. In plaats van Thorbecke koos Leiden J. A. de Fremery, een liberaal, bij herstemming tegen De Kempenaer; Nedermeyer van Rosenthal werd voor Arnhem vervangen door Van Dam van Isselt, die zich weer verkiesbaar had gesteld. Diens vroeger kiesdistrict Zalt-Bommel had intusschen den predikant Van Höevell afgevaardigd. Eindelijk had er nog eene verandering plaats in het kiesdistrict Leeuwarden, waarvoor Albarda zijn ontslag had genomen, en de oud-Minister Mr. S. baron van Heemstra verkozen was.

Bij het onderzoek der geloofsbrieven van Van Höevell openbaarde zich verschil van meening over de uitlegging van art. 91 der Grondwet ten opzichte van de onvereenigbaarheid van het ambt van geestelijke of bedienaar van den godsdienst met het lidmaatschap der Staten-Generaal. De commissie tot onderzoek der geloofsbrieven stelde voor, Van Höevell toe te laten, daar hij afstand had gedaan van het recht van admissie tot den predikdienst, hem door het provinciaal kerkbestuur in 1835 verleend. Groen van Prinsterer vereenigde zich wel met de conclusie der commissie, maar niet met de motieven, daar hij het reeds voldoende achtte, wanneer de benoemde gedurende zijn lidmaatschap zijne geestelijke bedioning niet waarnam, ook zonder van het recht daarop voorgoed afstand te doen. Art. 91 bepaalde volgens

hem «de uitsluiting niet wegens het karakter van geestelijke, maar wegens de gelijktijdige dienstwaarneming".

Eene dergelijke staatsrechterlijke quaestie moest uitgemaakt worden in de vergadering van den 13den en 14den Februari 1850. Den 1sten Januari 1850 had namelijk de herbenoeming der burgemeesters moeten geschieden, welke volgens de bestaande reglementen voor zes jaar benoemd werden. Bij die gelegenheid had Thorbecke verschillende veranderingen in het personeel gemaakt en verscheidene burgemeesters niet herbenoemd, òf omdat hij hen ongeschikt achtte voor hunne betrekking, òf omdat hij van deze gelegenheid gebruik wilde maken, om de vereeniging van verschillende kleinere gemeenten voor te bereiden, door slechts éen burgemeester over meerdere te benoemen, òf wel, om eene meer stipte uitvoering te geven aan de bepaling der wet, die in den regel de vereeniging van het ambt van burgemeester met dat van notaris verbood. De daardoor teweeggebrachte veranderingen, bij welke Thorbecke weer had getoond, zich volstrekt om geene persoonlijke invloeden te bekommeren, wekten een storm van verontwaardiging op, van welke vooral Hoffmann zich in de Eerste Kamer de tolk maakte.

Aan de andere zijde waren ook vele burgemeesters herbenoemd en onder dezen enkele leden der Staten-Generaal. Nu was het de vraag, of zulk een lid, bij zijne herbenoeming tot burgemeester, krachtens artikel 91 der Grondwet zich al dan niet aan eene nieuwe verkiezing moest onderwerpen. Stond herbenoeming gelijk met benoeming, was het burgemeesterschap een bezoldigd staatsambt, had de Kamer of de Regeering in dezen te beslissen? De meeste leden waren genegen, art. 91 niet op eene herbenoeming toepasselijk te verklaren, hoewel zij het burgemeesterschap als een staatsambt beschouwden. Thorbecke stemde daarmede niet in: hij meende «het kenmerk van een staatsambtenaar in deze drie eigenschappen te vinden: dat hij is benoemd door den Koning; bezoldigd uit 's lands kas; in den algemeenen dienst van het land". De eerste eigenschap vond hij hier wel aanwezig, maar de beide andere niet. Hij wees ook op de zonderlinge gevolgen, wanneer Tweede en Eerste Kamer eene tegenstrijdige beslissing namen, en

oordeelde zelfs, dat de Regeering, wanneer de Kamer van eene andere meening was dan zij, aan het besluit der Kamer wel eens geen gevolg kon geven en dat zij geene nieuwe verkiezing behoefde uit te schrijven. Van Dam van Isselt bracht de zaak op practisch terrein terug door zijn voorstel, om een der betrokken leden, Hengst, afgevaardigde van Grave, toe te laten. Dit voorstel werd met 27 tegen 20 stemmen aangenomen, en evenzoo geschiedde het met de anderen, die in dezelfde omstandigheden verkeerden, zoowel in de Tweede als in de Eerste Kamer. Principieel was de zaak dus hiermede niet uitgemaakt. Evenmin was dit het geval geweest met eene andere quaestie, of sluiting der zitting ook stuiting medebracht, dat wil zeggen, of alle in de vorige zitting niet afgedane voorstellen als vervallen beschouwd moesten worden, dan wel of zij in het stadium, waarin zij waren gebleven, zouden worden voortgezet. Thorbecke was van meening, dat sluiting stuiting ten gevolge moest hebben, doch de beslissing werd uitgesteld door de aanneming der motie Van Zuylen van Nyevelt, om de zaak te beslissen in het reglement van orde, wanneer de nieuwe wet op het recht van enquête eene herziening daarvan noodzakelijk zou maken.

De korte zittingstijd, die nog vóor den 1sten Januari 1850 overbleef, was gewijd aan de behandeling der staatsbegrooting voor 1851. Het was bijna geheel dezelfde als die, welke het vorig ministerie in September had ingediend, daar de tijd nog ontbroken had, eene nieuwe op te maken. De meest in 't oog vallende wijziging had Van Bosse aangebracht, door hoofdstuk I B Geheime Uitgaven door hoofdstuk XII Onvoorziene Uitgaven te vervangen. Het ministerie wilde dan ook deze begrooting meer als eene eenvoudige kredietwet beschouwd zien, en het was ook als zoodanig, dat de meerderheid van de Kamers er zich mee vereenigde, zonder in eene verdere beoordeeling te treden. Alleen van twee zijden werd niet zoozeer de begrooting als wel het ministerie aangevallen. Donker Curtius vroeg, waarom het ministerie met geen programma optrad, zooals dat in constitutioneele staten gebruikelijk was; hij zag in de overneming van het budget van het vorig ministerie thans eene erkenning der verdiensten van dat

Kabinet, dat vroeger zoo fel bestreden was, keurde de wijze van overschrijving voor nieuwe posten, die nog niet genoemd waren, af, en verzette zich vooral tegen de begrooting van Oorlog. Groen van Prinsterer begon zijne rede, met zich een vriend van het nieuwe ministerie te noemen, waaraan hij gaarne zijn vertrouwen wilde schenken. Maar toch wenschte ook hij gaarne een programma te hooren, en, daar het ministerie dit niet gaf, zou hij trachten het zelf op te maken. Hij geloofde, evenals Thorbecke het in zijne rede van den 13den November uitgedrukt had, dat het programma van het ministerie eigenlijk was, homogeen te zijn met de meerderheid der Kamer. Maar was die dan homogeen? Hare homogeniteit was eene negatieve, en zoo was het ook met dit ministerie. Het telde vier specialiteiten, Van Sonsbeeck was onbekend, maar van de twee eigenlijke hoofden, Thorbecke en Nedermeyer van Rosenthal, was de eerste meer revolutionnair, de tweede reactionnair, of als men 't liever had, de eerste een man van vooruitgang, de tweede meer behoudend. Zoo was ook de geest der Kamer: geene revolutie en geene reactie; maar, zegt hij, «dat geeft niets positiefs, geene waarborg voor de toekomst". Deze geheel ironische redevoering, die onder den schijn van eene vriendschapsbetuiging een hevigen aanval op het ministerie inhield, veroorzaakte eene niet geringe beweging en werd een tijdlang als het ware het middelpunt van het debat, zoodat de begrooting er geheel bij vergeten raakte. De spreker had scherpe terechtwijzingen, zoowel van verscheidene Kamerleden (De Lom de Berg en anderen) als van de Ministers te verduren. Bij de behandeling der begrooting van hun departement trachtten enkelen van dezen een soort programma te geven. «Wij behooren", zeide Van Sonsbeeck, «tot die school, die gehecht is aan eenvoudigheid, degelijkheid, waarheid en rechtvaardigheid in alles, in tegenoverstelling van eene andere staatkundige school, die het beginsel van handigheid in haar schild voert. En deze beginselen in toepassing gebracht op de taak, die ons wacht, de algeheele invoering der Grondwet, zoo is vanzelf ons programma gemaakt." En bij de behandeling van het vijfde hoofdstuk, dat van Binnenlandsche Zaken, dat wegens ziekte van Thorbecke tot het

laatst was uitgesteld en toen nog door Nedermeyer van Rosenthal moest verdedigd worden, voegde deze Groen van Prinsterer toe: «Wanneer het den geachten spreker uit de residentie ernst is, een ministerie te ondersteunen, dan moet hij het niet herhaaldelijk toeroepen: ««ge zijt krachteloos en zoo de storm opkomt, kunt ge u niet redden, omdat gij rust op verkeerde beginselen."" Ik moet zeggen, dat het mijne beginselen zijn, de Grondwet, zooals zij daar ligt, ten uitvoer te helpen brengen. Ik heb geene vraag, die tot mij gericht is, ooit onopgelost gelaten. En nu meen ik, dat de man, die ons altijd toeroept: ««ge zijt krachteloos,"" het ministerie niet kan, niet mag ondersteunen, maar dat hij het met open vizier moet bestrijden, totdat hij zelf met zijne uitgelezen kudde op deze plaats kunne staan, wanneer de storm loeit, en dan de bij hem berustende krachten aanwende, om het vaderland te redden." Het kortst en krachtigst antwoord was dat van Thorbecke, die nog aan het begin der beraadslaging had kunnen deelnemen en zijn programma samenvatte in deze woorden: «Wacht op onze daden!" een stout programma, maar dat niet te stout gebleken is.

De Eerste Kamer kon wegens den beknopten tijd slechts twee zittingsdagen aan de begrooting besteden, die dan ook als kredietwet zonder veel bezwaar aangenomen werd.

Nu zou men dan eindelijk het ministerie aan het werk zien gaan, om de Grondwet uit te voeren en de taak, die het vorig Kabinet te zwaar gebleken was, te vervullen. Het duurde evenwel nog tot Juni 1850, eer de eerste der groote organieke wetten, de kieswet, in de openbare beraadslaging kwam. De ziekte van den Minister van Binnenlandsche Zaken en de noodzakelijke voorbereiding en besprekingen met de Gedeputeerde Staten der verschillende provinciën moesten de natie nog zoolang geduld doen oefenen. Intusschen zag Van Bosse zijne postwet en muntwet aangenomen, en bracht Nedermeyer van Rosenthal de

wet op de Voogdij en die op het Regentschap in de vereenigde zitting der beide Kamers, welke in de maanden April tot Juli 1850 bij tusschenpoozen gehouden werd, in behandeling.

Den 19den April 1850 had de eerste vergadering plaats onder voorzitterschap van Graaf van Limburg Stirum, den voorzitter der Eerste Kamer. De zitting werd geopend door den Minister van Justitie, die eerst eene quaestie van vorm opwierp, nl. of de Kamers in vereenigde zitting alleen een besluit moesten nemen, volgens artt. 36 en 41 der Grondwet, dan wel, of zij de wet in haar geheel moesten behandelen. De regeering wilde zich in deze quaestie onzijdig houden, en meende, dat zij daarom het best handelde, met het ontwerp in de vereenigde zitting aan te bieden. Daarop verdedigde hij de door de regeering voorgedragen wetten. De regeering oordeelde, dat het tot vermijding van alle moeilijkheden het beste was, het stelsel aan te nemen, dat de Grondwet op eene andere plaats huldigde (art. 46) en dat in vele vreemde landen gevolgd werd, namelijk om den naasten meerderjarigen troonopvolger (agnaat) tot regent te benoemen, dus in dit geval Prins Hendrik der Nederlanden, 's Konings broeder, hoevele redenen er ook voor andere personen, Prins Frederik of de Koningin, mochten pleiten. De toepassing van dit stelsel werd in dit geval nog gemakkelijker gemaakt door de eigenschappen van dien Prins, die bovendien, tot vlootvoogd opgeleid, persoonlijk onze overzeesche bezittingen had bezocht. Voor de opvolging in het regentschap zou het wel niet noodig zijn te zorgen. Wel achtte de Minister het van belang, de wijze te regelen, waarop de regent den voorgeschreven eed moest afleggen voor het geval, dat de Staten-Generaal niet vergaderd waren. Voor de regeling der voogdij achtte de regeering eene geheel exceptioneele wet noodig, daar het gewone burgerlijk recht hier niet kon gelden. Hoewel een getal van vijf personen voor den raad van voogdij voldoende zou zijn geweest, had men er elf voorgedragen, teneinde bij sterfgeval of bedanken een genoegzaam aantal over te houden. Eindelijk verdedigde de Minister ook de keus der voogden.

Na het vertrek des Ministers stelt de voorzitter voor, eerst

een reglement van orde voor de vereenigde zitting vast te stellen, doch dadelijk staat Groen van Prinsterer op, en verklaart, dat de behandeling van dit voorstel de door den Minister gestelde quaestie zou praejudiceeren. Hij houdt zich vast aan de woorden der Grondwet, die alleen van het nemen van een besluit in vereenigde zitting spreekt. Volgens hem moet het aldus toegaan: de wetsontwerpen worden aan de Tweede Kamer verzonden; deze behandelt de voorstellen in de afdeelingen en in de openbare beraadslaging, en zendt ze dan, zonder een besluit te nemen, naar de Eerste Kamer, die ze eveneens overweegt. Daarop komen de beide Kamers samen tot het nemen van een besluit. Dit gevoelen wordt van verscheidene kanten bestreden, en het voorstel van den voorzitter aangenomen, waarop eene commissie tot het ontwerpen van een reglement van orde wordt benoemd.

Den 22sten April dient de commissie het ontwerp-reglement in. Groen van Prinsterer bestrijdt het, daar het reglement bestemd schijnt voor deze zitting, waarin volgens hem zulk een reglement niet te pas komt. Doch hij vindt van geen enkele zijde ondersteuning. Men meent, dat de Grondwet op andere plaatsen duidelijk genoeg zegt, wat de bedoeling is, dat een besluit nemen ook het beraadslagen daarover in zich sluit, dat de door Groen van Prinsterer voorgestelde oplossing eene zeer ongewone is, en dat hij eindelijk met zijn voorstel te laat komt, daar de indiening reeds in de vereenigde zitting heeft plaats gehad. De voorzitter zal eerst de algemeene strekking in stemming brengen, en zoo deze verworpen wordt, het volgend voorstel van Groen van Prinsterer: „De Staten-Generaal, ten gevolge der uitnoodiging, namens het gouvernement door den Minister van Justitie gedaan, beschouwen de ontwerpen als aan de Tweede Kamer verzonden, ter behandeling overeenkomstig de art. 36 en 41 der Grondwet.” De algemeene strekking wordt goedgekeurd met algemeene stemmen op éene na (Groen van Prinsterer), zoodat Groens voorstel vervalt.

Bij de beraadslaging over het reglement is de voornaamste vraag, of de vereenigde zitting al dan niet het recht van amendement zal bezitten. De voorstanders der toekenning, voornamelijk Wintgens,

beweren, dat dit recht alleen bij uitzondering aan de Eerste Kamer onthouden is, dat de vereenigde zitting niet minder rechten dient te bezitten dan de Tweede Kamer alleen, en dat het recht vanzelf reeds voortvloeit uit het recht van initiatief, aan de vereenigde zitting toegekend. De tegenstanders, voornamelijk de commissie met het ontwerpen belast, daarentegen zeggen, dat het recht bij uitzondering alleen aan de Tweede Kamer is toegekend en dat vóor 1848 de Tweede Kamer ook het recht van initiatief bezat, zonder het recht van amendement. De commissie wordt door de vergadering in het gelijk gesteld en het amendement van Wintgens, om het recht van amendement toe te kennen, met 87 tegen 7 stemmen verworpen.

Den 2den Mei wordt de beraadslaging over de wet op het regentschap geopend. Deze wet stelt voor, tot regent te benoemen Willem Frederik Hendrik, Prins der Nederlanden, en verder in art. 3, dat zoo de Staten-Generaal niet vergaderd zijn, de regent onmiddellijk eene proclamatie zal uitvaardigen, waarin de voorgeschreven eed wordt opgenomen onder belofte, dien na de bijeenkomst te zullen herhalen. Zoowel in het verslag der commissie van rapporteurs als bij de beraadslaging werden verschillende bedenkingen in het midden gebracht. Wynaendts wilde liever Prins Frederik benoemd zien, daar anders verkeerde heerschzucht van den agnaat soms gevaarlijk voor den jongen Koning kon worden en tot een staatsgreep kon leiden. Engelen verklaart zich tegen het beginsel, om steeds den naasten agnaat te nemen. Groen van Prinsterer, die bij het verslag eene afzonderlijke nota gevoegd had, vermeit zich in eene lange uitweiding over art. 198 der Grondwet, dat hij zeer bedenkelijk acht; ook oordeelt hij verkiesbaarheid van den regent in strijd met de beginselen der monarchie. Hij wil den wensch doen uitspreken, om bij een waarschijnlijk spoedig volgende ontbinding der Kamers eene herziening der Grondwet, in 't bijzonder van art. 198 te doen plaats hebben. Van Dam van Isselt, Van Höevell, Storm en Lotsy hadden liever de Koningin tot regentes benoemd gezien; anderen keurden het verband met de wet op de voogdij af en wenschten, dat de regent geene zitting in den raad van

voogdij had. Na verdediging door den Minister wordt de wet evenwel aangenomen met 86 tegen 14 stemmen (tegen: Duymaer van Twist, Wynaendts, Verwey Mejan, Van Höevell, Van Mierlo, L. D. Storm, Boreel van Hogelanden, Donker Curtius, Van Dam van Isselt, Sloet tot Oldhuis, De Fremery, Dommer van Poldersveldt, Van Nispen van Sevenaer en Lotsy).

Veel heviger tegenkanting ondervond de wet op de voogdij. Volgens deze werden tot voogden benoemd 11 personen, nl.: de Koningin, Prins Hendrik, Prins Frederik, Mr. H. J. Baron van Doorn van Westcapelle, Minister van Staat en Opperkamerheer, Jhr. W. G. van de Poll, voorzittend lid van den Raad van State, de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer, W. A. Baron Schimmelpenninck van der Oye van de Poll, Gouverneur van Gelderland en Minister van Staat, den Minister van Oorlog, A. W. baron van Brienen van de Groote Lindt, kamerheer in buitengewonen dienst, en Mr. A. G. A. Ridder van Rappard, directeur van het Kabinet des Konings; dit getal mocht tot vijf uitsterven, voordat aanvulling noodig was; de jonge Koning mocht zich niet langer dan twee maanden buitenslands begeven zonder goedkeuring door de wet, en verder werd in elf artikelen de zorg voor 's Konings goederen geregeld in afwijking van het gewone burgerlijke recht.

Het verslag der commissie van rapporteurs over dit wetsontwerp was zeer ongunstig. Men achtte der Koningin het standpunt niet aangewezen, dat haar toekwam; de regent moest niet te gelijk voogd zijn; de lijst der aanzienlijke Nederlanders vond veel afkeuring, daar zij staatkundige voorrechten aan den adel scheen te geven, en namen bevatte van mannen die bekendstonden als niet gunstig gezind jegens de Grondwet; men keurde de afwijking van het burgerlijk recht af, en wilde vooral meer invloed en macht aan de Koningin zien toegekend; men vond het aantal voogden te groot en in verschillende punten de wet onvolledig. Eene afzonderlijke nota van Backer was gericht tegen art. 15, dat de verantwoording van de inkomsten der kroondomeinen regelde, daar er nog geen wet op de kroondomeinen bestond. Bij de memorie van beantwoording werden enkele kleine wijzigingen gemaakt, zooals

het brengen van het minimum voogden op het getal van zeven, en bij art. 5 eerste lid ingevoegd: «De bewaring en de dagelijksche zorgen voor de persoon des minderjarigen Konings blijven bij de Koningin-moeder berusten."

De openbare beraadslaging had eerst plaats op den 19den Juli, doch niemand vroeg het woord. Toen trachtte nog eens de Minister van Justitie het ontwerp te verdedigen. Alleen Poortman, die aan het onderzoek in de afdeelingen geen deel had genomen, beantwoordde hem, om de wet te bestrijden, en het ontwerp werd met 59 tegen 21 stemmen verworpen. Daarop sloot de Minister van Justitie de vereenigde zitting.

In hetzelfde zittingsjaar werd nog een ontwerp tot bepaling van de som, bestemd tot goedmaking van de kosten van het regentschap, ingediend, waarbij het traktement van den regent bepaald werd op *f* 175,000. Dit ontwerp werd in beide Kamers zonder discussie met algemeene stemmen aangenomen.

Eindelijk dan naderde de tijd, dat men de groote organieke wetten in behandeling zou gaan nemen. Den 7den Maart had, op de vraag van Duymaer van Twist, hoever de samenstelling dier wetten was gevorderd, de Minister van Binnenlandsche Zaken de redenen van het uitstel medegedeeld. Eerst had hij zich op de hoogte moeten stellen van de zaken van zijn departement; toen had eene ziekte van zes weken hem verhinderd, het groote werk ter hand te nemen; hij had daarna veranderingen moeten brengen in het ambtenaarspersoneel, zich als het ware voor dien arbeid nieuwe organen moeten scheppen. Toen moesten kieswet en provinciale wet te gelijk ontworpen worden wegens het verband, dat tusschen beide bestond, vooral wegens het grondwettig vereischte van een gelijken census. Om den census der kiesbevoegdheid te kunnen vaststellen, had hij zich laten voorlichten door commissiën, uit leden der Gedeputeerde Staten van de verschillende provinciën samengesteld. Bij

Koninklijk Besluit van den 9den Januari 1850 waren vier zoodanige commissiën benoemd, aan wie de taak opgedragen was, elk een gedeelte van het land in kiesdistricten te verdeelen. Eerst moesten dus de rapporten dier commissiën afgewacht worden, eene gezamenlijke vergadering worden gehouden, om eenheid in het plan te brengen, hier en daar wijzigingen worden aangebracht en dan nog de Raad van State worden gehoord.

Den 3den Mei kwamen gelijktijdig het ontwerp van de kieswet en de provinciale wet bij de Kamer in. Het ontwerp der kieswet was gesplitst in twee afdeelingen. De eerste handelde van het kiesrecht, zoowel voor Tweede Kamer, Provinciale Staten als Gemeenteraden, in 3 paragrafen, nl. van de kiezers, van de lijsten der kiezers en van het stemmen der kiezers. De tweede afdeeling handelde uitsluitend van de benoeming van afgevaardigden ter Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal en van den rooster hunner aftreding, eveneens in 3 paragrafen; daarop volgden nog overgangsbepalingen, verschillende voorschriften en tabellen. Het ontwerp was vergezeld van eene memorie van toelichting, die de beweegredenen der gekozen indeeling en behandeling duidelijk uiteenzette. De commissie van rapporteurs, waartoe verkozen waren Wintgens, De Moraaz, Fokker, Van Heemstra en Duymaer van Twist, bracht den 17den Mei haar voorloopig verslag uit. Den 30sten Mei volgde de memorie van beantwoording met wijzigingen, waarop de commissie van rapporteurs geene nieuwe overweging in de afdeelingen noodzakelijk achtte, zoodat den 4den Juni tot de openbare beraadslaging kon worden overgegaan, die tot den 15den Juni geduurd heeft. Het behoeft niet gezegd te worden, dat zoowel memorie van toelichting als verslag van rapporteurs en memorie van beantwoording, vergeleken met de gelijknamige stukken, over het ontwerp van De Kempenaer handelende (*), belangrijke bijdragen zijn voor de kennis van ons staatsrecht.

Den 4den Juni dan werden de openbare beraadslagingen geopend door Schiffer, die het ontwerp ongrondwettig achtte,

(*) Vgl. over den inhoud dier stukken de Bijlagen aan het slot van dit deel.

daar volgens zijne meening de Grondwet eene provinciale indeeling in enkelvoudige kiesdistricten verlangde. Van Hall volgde hem met tal van bezwaren vooral tegen den census, dien hij te laag vond; hij zou de voorkeur geven aan een gemiddelden census van *f* 90. Het scherpst werd op dezen dag de wet aangevallen door Groen van Prinsterer, die zich tegen het beginsel van het rechtstreeksche stemrecht kantte, dat volgens hem tot volkssouvereiniteit, revolutie en communisme leidde. Met kracht werd het ontwerp daarentegen verdedigd door Bachiene, die zijne rede aldus eindigde: «Met warmte en geestdrift zal ik alzoo stemmen voor dit ontwerp, en hoop ik, dat eene indrukwekkende meerderheid het spoedig naar de Eerste Kamer doe overbrengen". Ook op de volgende zittingdagen van den 6den, 7den en 8sten Juni vond het ontwerp zoowel tal van bestrijders (Van Naamen, Mutsaers, De Lom de Berg e. a.) als verdedigers (Van Zuylen van Nyevelt, Lotsy enz.). De scherpste bestrijding was die van Donker Curtius, die het ontwerp van De Kempenaer verre boven dat van Thorbecke stelde, dat hij op alle punten aanviel. «Deze wet is zoo slecht, is zoo ongrondwettig" — eindigde hij — «dat ik zeg — liever geene kieswet dan deze wet."

Den 8sten Juni eindelijk, nadat reeds meer dan dertig redevoeringen waren uitgesproken, nam de Minister zelf het woord. Hij bracht de bedenkingen tegen het ontwerp terug tot vier hoofden: 1°. die tegen de rechtstreeksche verkiezingen zelve; 2°. tegen het samenvatten van het geheele kiesrecht in éene wet; 3°. tegen de voorgestelde verdeeling van het rijk en 4°. tegen den gestelden census. Wat de eerste soort van bedenkingen betrof — het waren vooral die van Groen van Prinsterer — hij behoefde bij deze niet lang stil te staan, daar de Grondwet immers zelve rechtstreeksche verkiezingen voorschreef. Ten opzichte van de tweede quaestie, was het voornaamste bezwaar gericht tegen de bepaling, dat voor het vereischte van kiezer voor den gemeenteraad in de kieswet overal het halve bedrag gesteld werd van den census, in die gemeente voor het kiesrecht van de Tweede Kamer vereischt. Men meende, dat ten gevolge van die

bepaling niet voldaan kon worden aan art. 139 der Grondwet, dat de census naar de plaatselijke gesteldheid geregeld wilde hebben, en dat de bedoeling der Grondwet was, den census voor de gemeenteverkiezingen geheel afgescheiden van dien voor de Tweede Kamer te regelen, mits het minimumbedrag niet lager dan van 10 tot 80 gulden gesteld werd. Ook Thorbecke achtte de laatste regeling verkieselijk, maar meende, dat zij in strijd was met de Grondwet. «Het is mij voorgekomen" zegt hij, «dat die woorden: de belastingsom daar bepaald wordt op de helft gebracht, niet anders kunnen worden verstaan dan van de som, die volgens art. 76 in de kieswet zou worden bepaald. Art. 139 zegt: de belastingsom daar bepaald, maar art. 76 bepaalt geen belastingsom; de 160 en 20 gulden zijn in den eigenlijken zin van het woord geene belastingsommen, maar grenzen van de belastingsom, door de kieswet aan te wijzen. Ik zelf heb verlangd eene andere uitlegging aan art. 139 te kunnen geven, dan nu daaraan gegeven is. Ik moet echter gelooven, dat de Grondwet wel beveelt, ten aanzien van den census voor de algemeene verkiezingen bijzonderlijk de plaatselijke gesteldheid te raadplegen, maar dat een verder onderzoek van de plaatselijke gesteldheid, ten behoeve van de gemeentelijke verkiezingen, niet meer kan plaats hebben."

Wat de verdeeling van het rijk in kiesdistricten betreft, had men tweeërlei soort van bedenkingen gemaakt. Van verschillende kanten had men verlangd, dat evenals in het voorloopig kiesreglement en het ontwerp van De Kempenaer, de provinciale grenzen bij de verdeeling in acht zouden genomen worden, dat dus elke provincie in een aantal kiesdistricten zou verdeeld worden. Men was zelfs zoover gegaan, dat men van de samenvoeging van deelen van verschillende provinciën tot één district hevige onmin, haast een kleine burgerkrijg verwachtte. Thorbecke antwoordde, dat de Grondwet de zaak uitmaakt door te spreken van de kiesdistricten, waarin het rijk verdeeld wordt (art. 76) en het getal leden der Tweede Kamer te bepalen naar de bevolking; voor iedere 45000 één (art. 77).

Door de verdeeling van het rijk in 68 kiesdistricten bleef er slechts een klein overschot over, dat verwaarloosd kon worden, maar bij provinciale indeeling zou men 66 districten verkrijgen en dus niet aan de letter der Grondwet voldoen. En dan, men mag de zelfstandigheid der onderdeelen, provinciën en gemeenten, handhaven, maar men moet niet het provincialisme in de wet willen brengen, waar de Grondwet het niet bedoelt. »Wij moeten niet meer louter een samenstel van provinciën, wij moeten een Nederlandsche staat zijn. En wanneer ik zeg, dat ieder Nederlander zich, in de eerste plaats, lid van den Staat moet gevoelen, dan geloof ik, een woord te zeggen, hetwelk hier althans op alle banken weerklank zal vinden. En ook buiten deze Kamer, Mijne Heeren, zijn wij op dezen weg reeds verre gevorderd. En nu zou men in de wet een beginsel brengen, dat de ontwikkeling van dat goede tegengaat? Provinciale afzondering in de wet vestigen? Niet numerieke meerderheid, maar het besef der Nederlandsche eenheid is het beginsel van het nieuwe systeem."

Hetzelfde beginsel, om de volksvertegenwoordiging niet eene vertegenwoordiging van locale belangen, maar werkelijk van het geheele volk te doen zijn, ligt ten grondslag aan het beginsel der groote, voornamelijk dubbele kiesdistricten van 90 000 zielen, in de wet opgenomen. Ook dit beginsel vond hevige bestrijding bij de voorstanders der enkele districten. Zelfs beweerden dezen, dat het in strijd was met de Grondwet, die één vertegenwoordiger op de 45 000 zielen voorschreef, waarop Thorbecke antwoordde, dat die bepaling alleen diende om het getal leden der Tweede Kamer te bepalen, en niet op de districten zag. Een ander voordeel van de dubbele districten zag hij daarin, dat bij de periodieke aftreding nu de geheele bevolking haar stem mee kon uitbrengen, en anders om de twee jaar slechts de eene helft der bevolking invloed op de samenstelling der vertegenwoordiging zou uitoefenen en de andere niet. Wat eindelijk de opmerking betreft, dat zijn stelsel de minderheden zou onderdrukken, antwoordde hij: »Zoozeer als iemand eerbiedig ik, Mijne Heeren, de krachten, die in minderheden kunnen schuilen. Ik heb jaren lang

zelf behoord tot eene minderheid, en ik wenschte vooral geene kracht te onderdrukken, die begint minderheid te zijn en meerderheid moet worden. Maar waardoor zal zij het worden? Zij zal, zoo ik mij niet bedrieg, meerderheid worden door hare zedelijke kracht, door den invloed, dien zij uitoefent op het geheel. Zij zal het niet worden, wanneer gij haar afzondert en in een hoek plaatst, waar ze alleen meester is; wanneer gij ze plaatst buiten verband met het lichaam, waarop ze moet werken."

Eindelijk waren de vierde soort van bedenkingen gericht tegen de vereischte belastingsom. In 't algemeen werd die te laag gevonden. Men oordeelde, dat de wetgever van het in de grondwet gestelde maximum, en niet van het minimum, gelijk het voorgestelde ontwerp, had moeten uitgaan; dat men de gelegenheid tot een latere verlaging had moeten openlaten; dat niet genoeg op de plaatselijke gesteldheid gelet was; dat er geene vaste verhouding bestond tusschen het aantal kiezers en de bevolking in elk district; dat men tal van ongeschikte kiezers zou verkrijgen. Het viel niet moeilijk, de meeste dezer bezwaren te weerleggen, vooral met het beroep op het oordeel der deskundigen, die de Minister geraadpleegd had, en de wijze, waarop het onderzoek was ingesteld. Borret had reeds denzelfden dag, ofschoon hij een tegenstander van het ontwerp was, de opmerking gemaakt, dat wel vele sprekers den census in 't algemeen te laag hadden geacht, maar geen enkel dien voor zijn eigen district, dat hij natuurlijk het best kende, te laag had bevonden. En wat het opnemen van ongeschikte kiezers betreft, antwoordde Thorbecke: «Hoe men den census vaststelle, het is onvermijdelijk, dat die ongeschikte kiezers zal insluiten; maar hetgeen een rechtvaardig en verstandig gouvernement moet willen is, dat de census zooveel mogelijk al de geschikte kiezers insluite. Derhalve moet de wetgever zoo laag mogelijk gaan. Men zal nooit kunnen vermijden, dat sommige geschikte kiezers worden buitengesloten, noch dat ongeschikte kiezers worden ingesloten; maar ik meen, en dit is en was mijn beginsel, dat, wanneer men te kiezen heeft tusschen het insluiten van ongeschikte kiezers en het buitensluiten van

kiezers, die als geschikt schijnen te moeten worden beschouwd, het laatste vooral behoort te worden gemijd. De grens moet daar worden geplaatst, waar men op eene massa van ongeschikte kiezers zou stuiten."

Den 10den Juni begon de behandeling der afzonderlijke artikelen. Nu eerst zou door stemming uitgemaakt kunnen worden, hoe de meerderheid der Kamer over de beginselen en de toepassing dier beginselen in het wetsontwerp dacht. Reeds bij art. 1, dat de vereischten voor het kiezerschap opnoemde, begon de strijd met het amendement van Van Doorn, om, in plaats van den census voor de gemeenteverkiezingen op de helft van dien voor de Tweede Kamer te bepalen, de laatste alinea aldus te lezen: «Tot de bevoegdheid van kiezer van leden van den gemeenteraad, wordt de betaling gevorderd eener som, bij de gemeentewet vast te stellen". Dit amendement, verdedigd door De Man, Van Zuylen van Nyevelt en Van Dam van Isselt, en bestreden door Godefroi en den Minister, werd met 33 tegen 32 stemmen aangenomen en alzoo de beslissing der vraag tot de behandeling der gemeentewet uitgesteld. De stemming over het overige gedeelte van het artikel met de daarop voorgestelde amendementen, die vooral de censustabel betroffen, werd uitgesteld tot na de behandeling van art. 100 (thans art. 99).

Had het ministerie bij art. 1 eene nederlaag geleden, bij art. 2 behaalde het de overwinning op de oppositie, aangevoerd door Van Hall en Donker Curtius. Dit artikel verklaart, wat volgens deze wet onder Nederlander, ingezeten, meerderjarig en betalen verstaan werd. Verwey Mejan oordeelde het artikel ongrondwettig, daar de wet de Grondwet niet mocht gaan uitleggen; Donker Curtius meende, dat ingezeten zijn volgens de Grondwet eenvoudig inwonen beteekende, en de wet geene andere vereischten mocht stellen. Van Hall verklaarde zich sterk tegen de laatste alinea, die voor betalen der belasting hield het aangeslagen zijn in de kohieren, die tot den loopenden dienst behooren. Hij verstond onder betalen betaald hebben en stelde een amendement in dien geest voor, dat hij later evenwel introk, om zich te vereenigen met dat van

Lotsy, dat aan de laatste alinea wilde toevoegen: «in het betaald hebben van de helft van den daarin gestelden aanslag, voor zooveel de personeele belasting en het patent betreft, vóor den 31sten Januari". Dit amendement, krachtig bestreden door den Minister, die oordeelde, dat de Grondwet alleen bedoelde, een onderzoek in te stellen naar de gegoedheid op het oogenblik, dat men van zijn kiesrecht gebruik maakt, en niet naar de financieele quaestie van het al of niet betaald hebben, wat men verschuldigd is, werd eindelijk verworpen met 32 tegen 24 stemmen. Daarentegen werd een ander amendement van Van Höevell, om ook hun, die achttien maanden in de overzeesche bezittingen gewoond hebben, het kiesrecht toe te kennen, aangenomen, en evenzoo het geheele artikel met 45 tegen 11 stemmen. De volgende artikelen, die over de kiezerslijsten en de procedure over het kiesrecht handelen, werden achtereenvolgens ongewijzigd aangenomen, met uitzondering van eenige amendementen van Wintgens op artt. 14, 15, 17, 21, 25 en 26 ter verduidelijking en bespoediging der procedure en een van Godefroi op art. 20. Evenzoo werden de bepalingen over de wijze van stemmen goedgekeurd. Een amendement van Lotsy op art. 39, om ook schriftelijke stemming toe te laten, werd verworpen, maar dat van Costerus op art. 61, om onderteekende stembriefjes van onwaarde te verklaren, in weerwil van de bestrijding door den Minister, die op zulk eene daad van openhartigheid geene straf wilde stellen, met 36 tegen 30 stemmen aangenomen.

Bij de behandeling der tweede afdeeling werden de bepalingen over de verkiezing van leden der Eerste Kamer met eene kleine verbetering in art. 82 goedgekeurd. Over de verkiezing der afgevaardigden ter Tweede Kamer ontbrandde opnieuw een hevige strijd. Het eerste artikel dezer paragraaf, art. 98, luidde aldus:

«Deze wet houdt: voor bezoldigde staatsambtenaren hen, die door Ons in den algemeenen staatsdienst aangesteld, eene jaarwedde uit 's lands kas genieten;

Voor bevordering in den staatsdienst beklimming van een hoogeren trap in dien dienst, of vermeerdering der jaarwedde van den staatsambtenaar.

Deze vermeerdering geldt niet als bevordering, wanneer zij het gevolg is eener algemeene verhooging der jaarwedden van geheele klassen van ambtenaren."

Met kracht werd dit artikel, waardoor dus de veelbesproken burgemeestersquaestie uit den weg geruimd zou worden, door Donker Curtius, Verwey Mejan en Schooneveld, die beweerden, dat de beslissing in elk geval aan de Kamers behoorde, bestreden, en, hoewel ijverig door den Minister verdedigd, met 41 tegen 24 stemmen verworpen. Daardoor schoven de andere artikelen een nummer op, en werd art. 100, waarover de groote strijd geleverd moest worden, nu art. 99.

Art. 99 (100) dan met de daarbij behoorende tabel regelde de verdeeling van het Rijk in kiesdistricten, schreef voor, dat die tabel om de vijf jaar zou worden herzien, en dat de Minister van Binnenlandsche Zaken, gehoord de Gedeputeerde Staten, de onderkiesdistricten zou aanwijzen. Hier zou dus te beslissen vallen over de beginselen: enkelvoudige of dubbele, provinciale of rijkskiesdistricten, en eindelijk over tal van amendementen, die wijzigingen in de voorgestelde tabel wilden brengen. Het meest ingrijpende amendement, dat de beginselquaestie zou uitmaken, was dat van Groen van Prinsterer en Van Dam van Isselt: «Het Rijk blijft verdeeld in de kiesdistricten, zooals die ten gevolge van het voorloopig kiesreglement zijn vastgesteld, met uitzondering van de steden Amsterdam, Rotterdam en 's-Hage, die elk één kiesdistrict zullen uitmaken" enz. Natuurlijk waren het weer dezelfde redenen, die in de algemeene beraadslaging waren aangevoerd, welke hier herhaald werden; doch de Minister won het pleit: het amendement werd met 53 tegen 13 stemmen verworpen. Hetzelfde lot onderging het amendement van Schiffer, die bij het district Gorkum nog 24 Noordbrabantsche gemeenten wilde voegen uit het land van Altena, om zoo een Protestantsch kiesdistrict in Noord-Brabant te verkrijgen, dat met 64 tegen 2 stemmen verworpen werd, en eveneens een ander van Storm van 's Gravesande. Daarentegen werd het amendement van Van Nispen van Sevenaer, ondersteund door Dommer van Poldersveldt en Van

Zuylen van Nyevelt, dat eene andere verdeeling van Gelderland op 't oog had, en daar het aantal enkele kiesdistricten vermeerderde, met 34 tegen 32 stemmen aangenomen. De laatste alinea van het artikel werd nog hevig bestreden door Donker Curtius en Verwey Mejan, die de aanwijzing der onderkiesdistricten door den Minister ongrondwettig oordeelden en meenden, dat deze door de wet of door een algemeenen maatregel van inwendig bestuur moest geschieden. Thorbecke bestreed de ongrondwettigheid en oordeelde de aanwijzing door de wet of algemeenen maatregel, hoezeer ook misschien gewenscht, met de eischen der practijk moeilijk te vereenigen. Het geheele artikel werd eindelijk aangenomen met 48 tegen 18 stemmen en evenzoo later het hiermede in verband staande art. 1, na verwerping der voorgestelde amendementen.

Als overgangsbepaling schreef art. 118 (119) voor, dat eene bij de wet gevoegde tabel zou aanwijzen, in welk van de nieuwe districten de tegenwoordige leden der Tweede Kamer zouden geacht worden verkozen te zijn. Groen van Prinsterer stelde hier een nieuw artikel voor, luidende: «De aftreding van de leden der beide Kamers heeft plaats met den 3den Maandag in September 1850", met het doel, om aldus tot ontbinding der Kamers te dwingen. De Minister beriep zich evenwel op het koninklijk prerogatief, om de Kamers te ontbinden, wanneer de Kroon dit het geschiktst oordeelde, en het amendement werd met 52 tegen 13 stemmen verworpen. Eindelijk werd de geheele wet op den 18den Juni aangenomen met 46 tegen 19 stemmen (tegen: Verwey Mejan, Wintgens, Van Naamen, Van Doorn, Schiffer, De Lom de Berg, Groen van Prinsterer, Lotsy, Van Dam van Isselt, Luyben, Mutsaers, Boxman, Van Randwijck, Boreel van Hogelanden, Donker Curtius, Van Hall, Van Rijckevorsel, Borret en de voorzitter [Van Goltstein]).

Het aldus aangenomen ontwerp werd thans naar de Eerste Kamer gezonden, waarin de commissie van rapporteurs (Van Welderen Rengers, Martens van Sevenhoven, Van Nispen van Pannerden en Van Sasse van Ysselt) den 27sten Juni haar verslag,

te gelijk met de memorie van beantwoording, uitbracht. Twee dagen duurden de beraadslagingen, waarin dezelfde strijd over groote en kleine, provinciale en niet-provinciale kiesdistricten, hoogen en lagen census terugkeerde. Hevig bestreden door Van Lightenveld, Van Nispen van Pannerden, Hoffman, die, evenals Donker Curtius in de Tweede Kamer, de wet "zoo slecht en ongrondwettig vond, dat hij liever geene kieswet dan deze had", en anderen, verdedigd door Gevers van Endegeest en door den Minister in eene uitvoerige, belangrijke rede, werd het ontwerp den 2den Juli aangenomen met 26 tegen 10 stemmen (tegen: Van Heeckeren van Wassenaer, Lightenveld, Insinger, Martens van Sevenhoven, Engelkens, Van Nispen van Pannerden, Taets van Amerongen, Van Mierlo, Van Aylva van Pallandt en Hoffman). De Koning bekrachtigde het ontwerp en liet het als wet afkondigen in het *Staatsblad* van den 4den Juli, N°. 37.

Te gelijk met de kieswet (den 3den Mei) was het wetsontwerp regelende de macht en samenstelling der Provinciale Staten bij de Tweede Kamer ingekomen, geheel in overeenstemming met den wensch, door de commissie van rapporteurs in het voorloopig verslag van den 13den Augustus 1849 over het wetsontwerp van De Kempenaer uitgesproken. Genoemd verslag, waaraan Thorbecke zelf als rapporteur had medegewerkt, en waarin niet alleen het ontwerp van De Kempenaer werd beoordeeld, maar de lijnen aangegeven waren van het gebouw, dat men opgetrokken wenschte, had voor een groot gedeelte tot grondslag gediend van de nu ingediende wet. De memorie van toelichting erkende dat zelve door te verklaren: "de thans voorgedragen bepalingen vinden dus voor een groot deel haar verklaring in de opmerkingen, welke dat verslag behelst". De commissie van rapporteurs (Wynaendts, Van Heloma, Dullert, Dirks en Lotsy) bracht den 18den Mei haar voorloopig verslag uit, waarbij twee nota's gevoegd waren, éene van Duymaer van Twist over de reken-

plichtigheid en éene van Backer over de bevoegdheid ten opzichte van de waterschapskeuren, dat uiterst gunstig was, en het ontwerp «een goed stelselmatig geheel" oordeelde, «dat met zorg was uitgewerkt, en op verre de meeste punten met helderheid toegelicht". De Minister beantwoordde het verslag den 8sten Juni met eene memorie van beantwoording, vergezeld van een op eenige punten gewijzigd ontwerp, dat tot geen verder onderzoek in de afdeelingen aanleiding gaf, zoodat den 18den Juni de openbare beraadslagingen konden aanvangen, die tot den 24sten Juni hebben geduurd.

Het ontwerp sluit zich bijna geheel aan bij de wijze van behandeling in de eerste en tweede afdeeling van het vierde hoofdstuk der Grondwet. Het was eveneens verdeeld in twee afdeelingen: de eerste van de samenstelling der Provinciale Staten en de tweede van de macht der Provinciale Staten. De eerste handelde, na de Algemeene bepalingen, achtereenvolgens van de leden der Staten, van den Commissaris des Konings, van den Griffier, van de leden der Gedeputeerde Staten en van de vergadering der Staten en der Gedeputeerde Staten. De tweede afdeeling besprak na de Algemeene bepalingen, eerst de Begrooting, vervolgens de door de Staten uit te voeren wetten en koninklijke bevelen, de regeling en het bestuur van het provinciale huishouden, de dagelijksche leiding en uitvoering van zaken, het schorsen en vernietigen der besluiten van de Staten en Gedeputeerde Staten, en bevatte eindelijk de Overgangsbepalingen.

Bij de algemeene beraadslaging verklaarden zich al dadelijk enkele sprekers tegen eene belangrijke wijziging, die de regeering in haar oorspronkelijk voorstel gebracht had. Oorspronkelijk bepaalde art. 4, dat de verdeeling der provincie in kiesdistricten volgens de plaatselijke gesteldheid zou geschieden door een provinciaal reglement, met inachtneming van eenige regels ten gunste van groote kiesdistricten, terwijl art. 5 luidde: «Het getal der in elk hoofdkiesdistrict te kiezen leden van de Staten wordt bij het in art. 4 bedoeld reglement bepaald. Daarbij wordt op de bevolking der verschillende districten gelet." Het voorloopig

verslag had deze regeling afgekeurd, vooral in verband met de voorloopige tabel, in art. 177 (later art. 180) opgenomen, bij welke de oude indeeling in steden en plattelandsdistricten tijdelijk gehandhaafd werd. De meerderheid vertrouwde aan eene aldus samengestelde vergadering de vaststelling van de definitieve verdeeling in districten niet toe. «Men meende toch met grond te mogen vreezen, dat het behoud van eene stedelijke en landelijke afscheiding vooral op de eerste keuzen nadeelig werken, plaatselijke vooringenomenheid versterken en licht aan het een of ander deel te groot overwicht zou geven.” Liever wenschte men dan nog een vaststelling bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur, of anders goedkeuring van het provinciaal reglement door de wet. De memorie van beantwoording kwam aan dit bezwaar te gemoet door een nieuw artikel 4: «Eene afzonderlijke wet regelt, nadat de Staten zijn gehoord, de verdeeling der provinciën in kiesdistricten, en bepaalt het getal der in elk district te kiezen leden;” terwijl bij art. 180 eene nieuwe tabel gevoegd was, welke de verdeeling in districten van het voorloopig kiesreglement voor de Tweede Kamer overnam, dus uitsluitend de bevolking tot grondslag had. Tegen deze wijziging kwamen nu met kracht de afgevaardigden van Alkmaar en Hoorn, De Moraaz en Scheltinga Winterberg op, voornamelijk, omdat, wanneer men alleen de bevolking tot grondslag nam, Amsterdam een te groot overwicht in de Staten van Noord-Holland zou verkrijgen.

De eenige, die dadelijk als principieel tegenstander optrad, was Groen van Prinsterer. «Drie vragen,” zegt deze, «heb ik mij ter beantwoording voorgesteld:

1°. is eene provincie in deze wet, hetgeen zij volgens het op den voorgrond gestelde beginsel van zelfstandigheid behoort te zijn?

2°. zoo niet, ben ik dan verplicht uit dien hoofde de wet te verwerpen?

3°. indien ik de wet evenwel kan aannemen, zijn er dan uit mijn standpunt andere gronden, waarom ik tot een afkeurend votum verplicht ben?”

De eerste vraag beantwoordt hij ontkennend. *Zelfstandigheid* noemt hij *onafhankelijkheid in eigen kring*, en die hebben de provinciën in ons land niet bezeten van 1795 tot 1850, noch zullen zij die bezitten volgens het voorgestelde ontwerp. Bij alle handelingen komt het centraal gezag tusschenbeide, en al de verleende bevoegdheid komt eigenlijk hierop neer: »de Provinciale Staten zijn bevoegd, om al datgene te doen, wat de Koning, dat is de Minister, goedvindt." Zal hij *uit dien hoofde* de wet verwerpen? Neen, want bij de voorgestelde samenstelling der Provinciale Staten is het een geluk, dat zij niet meer in te brengen hebben. »En waarom? Omdat de Provinciale Staten, die wij nu ontvangen, geene Provinciale Staten zijn, geene Staten der provincie: dat is een gevolg van het beginsel eener representatie naar het zielental. Wij hebben geene wezenlijke representatie der provincie, der provinciale rechten en belangen; hier is toepasselijk al hetgeen gezegd is bij de discussie over de kieswet. De zoogenaamde provinciale verkiezingen zullen evenmin provinciaal zijn als de nationale verkiezingen nationaal. Geene vertegenwoordiging der provincie, evenmin als gij eene vertegenwoordiging der natie verkrijgt. Gij zult ook in de provincie enkel hebben de vertegenwoordiging eener numerieke meerderheid, gelijk die onder den invloed van opgewondenheid en partijgeest zal worden gevormd. Gij brengt de provincie niet slechts onder eene *fictie*, maar ook (ik gebruik het woord om de eigenaardigheid der uitdrukking) onder eene *factie*. Het zullen kleine departementale parlementen zijn; ik mag er zoo over spreken, althans nu ze nog niet bestaan, een soort van *provinciale clubs*, uit de toevallige combinatiën eener keuze naar het zielental te voorschijn geroepen, en waarvan de werking niet wel te berekenen valt. Maar dan zeg ik: zou tegenover zoodanige vergadering, hetgeen anders nadeel zou wezen, niet als wezenlijk voordeel mogen worden beschouwd?"

Zoo hij dan niet om deze reden de wet afkeurt, zijn er dan andere gronden ter verwerping? Ja, en »die redenen zijn in éene opmerking vervat. Deze wet maakt een samenhangend geheel uit

met de kieswet. Hier ligt hetzelfde beginsel van organisatie ten grondslag, dat ik in de kieswet geschetst heb; hier is dezelfde gevaarlijke strekking, ook hier vind ik democratische richting en anarchieke begrippen. Deze provinciale wet zal in de practijk erger zijn dan de kieswet, omdat zij nog meer zal ingrijpen in het leven van het volk" ..... «Wanneer de beginsels dezer beide wetten worden ontwikkeld, zullen ze leiden tot tweedracht, tot de overmacht van het gepeupel. Ik ben geen voorstander bij uitsluiting der aristocratie; ik waardeer den middenstand, en waar ik ellende en onrecht der lagere standen aanschouw, ben ik niet onverschillig. Het eerbiedigen der natuurlijke verhouding van alle standen behoort tot het eigenaardige van elken welingerichten staat. Het is het ongeluk van onzen tijd, dat men de democratie isoleert. Het zal ons niet baten, dat wij aan den middenstand het gezag verleenen. Ook dit is eene nieuwe aristocratie en een nieuw privilegie en zal slechts een overgang zijn. Dit is de strekking dezer wetten. Of Nederland in de tegenwoordige of aanstaande omstandigheden en in het karakter der bevolking waarborgen daartegen zal hebben, reken ik minstens twijfelachtig. Zoo niet, dan, ik herhaal het, vervallen wij tot de numerieke overmacht van het gepeupel, in eene anarchie, waartegen we enkel òf, eer ze komt, door gouvernementeele willekeur, òf, wanneer zij gekomen is, door nog erger despotisme zullen worden behoed. Op deze gronden zal ik tegen de wet stemmen."

Deze merkwaardige redevoering, geheel in overeenstemming met de antirevolutionnaire staatsleer van den welsprekenden redenaar, beantwoordt Thorbecke met de opmerking, dat de wet die zelfstandigheid geeft, welke de Grondwet verlangt, dat Groen van Prinsterer eigenlijk de Grondwet bestrijdt, maar dat, hetzij die Grondwet al of niet het voortbrengsel zij van «revolutionnaire ideeën, de regeering eenvoudig de Grondwet heeft uit te voeren, en een ontwerp moest voordragen tot ontwikkeling der Grondwet, zooverre die ontwikkeling aan den gewonen wetgever is overgelaten."

Na de spoedig afloopende algemeene beraadslaging gaat men

onmiddellijk, nog denzelfden dag, over tot de behandeling der artikelen. Zij worden achtereenvolgens aangenomen, zooals de regeering ze voorgesteld of bij de memorie van beantwoording gewijzigd heeft (o. a. het brengen van den leeftijd voor verkiesbaarheid van 23 op 25 jaar in art. 17). Op art. 21 had Van Randwijck voorgesteld, bij de onvereenigbare betrekkingen te voegen: de ambtenaren op de provinciale griffie, daar hij dezen niet als ambtenaren in dienst der provincie beschouwde. Zijn amendement werd evenwel verworpen, evenals dat van Groen van Prinsterer, die eene andere redactie aan het artikel wilde geven.

Op het derde hoofdstuk, over den Commissaris des Konings handelende, had Van Randwijck eene reeks van amendementen voorgedragen, teneinde diens macht uitgestrekter te maken, dan de wet ze bepaalde, en meer gelijk aan hetgeen zij oorspronkelijk was. Zoo bepaalde art. 31, dat de voorloopige instructie van ingekomen stukken door hem alleen in spoed eischende gevallen mocht geschieden. Van Randwijck stelde voor de woorden „in spoed eischende gevallen" weg te laten. Zoo wilde hij in art. 34 de benoeming en het ontslag van de ambtenaren ter griffie aan den Commissaris alleen in plaats van aan Gedeputeerde Staten op diens voordracht opdragen. Zoo stelde hij bij art. 35 voor, dat het lid van Gedeputeerde Staten, dat den Commissaris tijdelijk zou vervangen, door dezen zelf aangewezen zou worden. Al deze amendementen, die ten doel hadden, den invloed van den Commissaris des Konings te vergrooten, werden achtereenvolgens verworpen. Van hetzelfde beginsel, de versterking van het centraal gezag ten koste van dat der provinciale vertegenwoordiging, ging zijn amendement op art. 36 uit, om den griffier door den Koning te doen benoemen in plaats van door Provinciale Staten, dat hij evenwel na het lot, aan zijne vorige amendementen ten deel gevallen, zelf introk. Gelukkiger was hij met het voorstel, om onder de met het griffierschap onvereenigbare betrekkingen, ook die van notaris, procureur en praktizeerend advocaat op te nemen (art. 39), dat door de regeering werd overgenomen. Zoo was het ook bij de beraadslaging over Gedeputeerde Staten, dat Van Rand-

wijck (art. 51) alleen bloedverwantschap of zwagerschap in den eersten graad verboden wilde zien en (art. 88) bij staking van stemmen den voorzitter wilde laten beslissen, welke amendementen beide verworpen werden.

Zoo was men eindelijk genaderd tot het tweede hoofdstuk: Van de macht der Provinciale Staten. Deze afdeeling ontving de bijzondere goedkeuring van Wintgens, die de beraadslagingen opende met eene redevoering, waarin hij het hier aangenomen beginsel van gematigde centralisatie verdedigde tegen Groen van Prinsterer, uit wiens Handboek der Vaderlandsche Geschiedenis hij verschillende plaatsen aanhaalde, waarin deze juist het gemis van een nauwen band gedurende de tijden der republiek beklaagde. Het eerste belangrijke punt van geschil, dat reeds vroeger herhaaldelijk was ter sprake gekomen en nu eindelijk in deze wet voorgoed uitgemaakt zou worden, was de vraag (art. 116), of in de wet ter goedkeuring van provinciale belastingen ook «de enkel provinciale en huishoudelijke behoeften, tot welker dekking zij moeten dienen" opgenoemd en beoordeeld mochten worden, dan wel of dit eene zaak was, met welke de wetgevende macht zich niet had in te laten. Door de verwerping van een amendement van Van Randwijck met 45 tegen 17 stemmen werd in eerstgemelden zin beslist.

Opnieuw werd een felle strijd gevoerd over art. 117, dat accijnzen als provinciale belastingen verbood. De Man wilde dit verbod beperkt hebben tot accijnzen op rogge- en tarwemeel, varkensvleesch en spek, zout, zeep en in 't algemeen op de eerste levensbehoeften, doch zag zijn amendement verworpen. Daarentegen werd een ander amendement van denzelfde, om de 2de alinea van het artikel, luidende: «Heffingen voor het gebruik van openbare provinciale werken of inrichtingen, of voor het genot van diensten, vanwege het provinciaal bestuur verstrekt, worden tot geen hooger bedrag aangevraagd, dan hetgeen noodig is, om de kosten der werken of inrichtingen te vergoeden of de diensten te beloonen" te laten vervallen, met 36 tegen 29 en het geheele artikel met 43 tegen 20 stemmen aangenomen. Bij de provinciale

rekenplichtigheid trachtte Bachiene het zuiver repressieve stelsel door een aantal preventieve bepalingen te vervangen, die evenwel geene goedkeuring vonden.

Toen men aan het derde hoofdstuk van de tweede afdeeling was gekomen, dat handelde over de door de Staten uit te voeren wetten en koninklijke bevelen, liet opnieuw Groen van Prinsterer zich hooren, om de straks vermelde rede van Wintgens te bestrijden. Ook hij was niet afkeerig van centralisatie, maar maakte onderscheid tusschen «centralisation gouvernementale en centralisation administrative, de eene onmisbaar, de andere doodelijk voor de ware belangen van den Staat." Alleen bij uitzondering komt de laatste te pas, en dat is onder andere het geval bij het onderwijs; daarom stelt hij voor, om de 3de alinea van art. 127, welke ook de uitvoering van de wet op het onderwijs aan de Provinciale Staten opdraagt, te doen vervallen, welk amendement evenwel wordt verworpen.

Eene der langdurigste beraadslagingen werd in de vergadering van den 23sten Juni gehouden over art. 158: «De keuren of politieverordeningen der waterschappen behoeven hunne (d. i. van Gedep. Staten) goedkeuring" en het daarop voorgestelde amendement van Donker Curtius: «De politieverordeningen der waterschappen worden òf op hunne voordracht, òf, nadat zij daarop zijn gehoord, door Gedeputeerde Staten onderzocht en door de Provinciale Staten vastgesteld." De quaestie liep dus voornamelijk over het verschil tusschen reglementen en keuren, of art. 192 der Grondwet al of niet op de laatste toepasselijk was en of aan de waterschapsbesturen in verbinding met Gedeputeerde Staten al dan niet wetgevende bevoegdheid mocht worden toegekend. Het amendement van Donker Curtius werd met 38 tegen 25 stemmen verworpen en het artikel met dezelfde meerderheid aangenomen. Bij art. 162 (over het provinciaal verslag) verwekte de regeering zich zelve eene hevige oppositie, door gedurende de beraadslaging er eene derde alinea aan toe te voegen: «Een algemeen reglement van inwendig bestuur regelt de oprichting van bureau's van statistiek in de onderscheidene provinciën."

Zoowel het plotselinge van deze wijziging als de wijziging zelve wegens de daaruit voortspruitende kosten werden door Donker Curtius, Van Hall, Groen van Prinsterer en anderen ten zeerste afgekeurd. Het amendement van Van Heiden Reinestein, om die slotalinea te doen vervallen, werd evenwel verworpen en het artikel met 33 tegen 28 stemmen aangenomen.

Eindelijk wilde nog Scheltinga Winterberg bij de voorlaatste der overgangsbepalingen, art. 180, de daarbij gevoegde tabel, naar het voorloopig kiesreglement opgemaakt, zoo veranderen, dat in Noord-Holland Amsterdam slechts 27 in plaats van 36 der 72 leden van Provinciale Staten zou verkiezen, welk amendement met 58 tegen 5 stemmen verworpen werd. De geheele wet werd daarop den 24sten Juni aangenomen met 58 tegen 6 stemmen (tegen: Scheltinga Winterberg, De Moraaz, Van Nispen van Sevenaer, Groen van Prinsterer, Van Randwijck en Wintgens).

Ook in de Eerste Kamer vond de wet eene zeer gunstige ontvangst. Het verslag der commissie van rapporteurs (Van Welderen Rengers, Martens van Sevenhoven, Engelkens en Cost Jordens) werd te gelijk met de memorie van beantwoording den 3den Juli uitgebracht. Den 4den Juli werden de beraadslagingen geopend en ten einde gebracht en werd het geheele voorstel met 33 tegen 2 stemmen (Van Nispen van Pannerden en Hoffmann) aangenomen. De meeste bestrijding vond nog de invoering der bureau's van statistiek in art. 162. Door den Koning bekrachtigd werd het ontwerp als de wet van den 6den Juli 1850 in het *Staatsblad* no. 39 opgenomen.

Om den noodigen tijd te hebben, teneinde de wet dadelijk in werking te kunnen brengen, werd een wetsvoorstel ingediend, om de zomervergadering der Provinciale Staten te verdagen tot den 1sten Dinsdag in Augustus, welk voorstel in beide Kamers werd aangenomen.

Nadat de Tweede Kamer zich eerst eenige dagen beziggehouden had met de scheepvaartwetten van den minister Van

Bosse (27 Juni tot 8 Juli), trad Thorbecke opnieuw op, om met Nedermeyer van Rosenthal de wet op het Nederlanderschap te verdedigen (9 tot 12 Juli). Daar de kieswet en provinciale wet bestemd waren, om terstond in werking te treden, was het van belang, duidelijk te bepalen, aan wie het kiesrecht voor Provinciale Staten en Staten-Generaal toekwam, in 't bijzonder wie als Nederlanders en ingezetenen het recht hadden, dit burgerschapsrecht uit te oefenen. Alzoo maakte het wetsontwerp ter uitvoering van art. 7 der Grondwet met kieswet en provinciale wet één geheel uit. Den 15den Juni 1850 werd het genoemde ontwerp bij de Tweede Kamer ingediend, met eene memorie van toelichting, onderteekend door Thorbecke en Nedermeyer van Rosenthal. Den 27sten Juni bracht de commissie van rapporteurs (Wichers, Van Heemstra, Fokker, Dullert en Poortman) haar voorloopig verslag uit. De memorie van beantwoording der beide ministers volgde den 29sten Juni, vergezeld van eene nota van wijzigingen, en den 9den Juli werden de openbare beraadslagingen geopend. Niettegenstaande dit wetsontwerp, dat niet alleen volgens het voorschrift van art. 7 der Grondwet het Nederlanderschap regelde, maar ook bepaalde, wie ingezeten was, hoe men genaturaliseerd werd, en zijn Nederlanderschap verloor, slechts negen artikelen telde, duurden de beraadslagingen nog vier dagen, en werd het niet dan na hevigen strijd aangenomen.

«De wet verklaart, wie Nederlanders zijn," schrijft art. 7 der Grondwet voor. Maar, zoo merkte Wintgens op, die wet bestaat reeds, het is het Burgerlijk Wetboek, dat in art. 5 het Nederlanderschap regelt. En acht men de omschrijving in dat artikel onvoldoende, laat men dan de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek herzien, maar niet eene andere wet daarnevens stellen. Nu krijgt men tweeërlei soort van Nederlanderschap, dat tot allerlei moeilijkheden zal leiden. Terwijl in den regel de burgerlijke rechten op ruimer schaal worden toegekend dan de burgerschapsrechten, zal men nu Nederlanders krijgen, die alle politieke rechten bezitten, maar die geene Nederlanders zijn naar het bur-

gerlijk recht. Volgens art. 9 van het Burgerlijk Wetboek immers, verliest men zijn Nederlanderschap terstond bij vestiging in den vreemde met het kennelijk voornemen niet terug te keeren, en volgens deze wet eerst na vijf jaar. „Ik zie hier gesteld in de plaats van het gansche Nederlandsche volk tweederlei Nederlanders, waarvan eene soort bestaat uit staatsburgers, die burgerschapsrechten kunnen uitoefenen, en eene andere soort, de burgerrechtelijke Nederlanders. Het verschil moest mijns inziens niet gelegen zijn in dat verschillend Nederlanderschap, maar in de rechten, in de bevoegdheid, die men aan den Nederlander toekent." (*)

Schooneveld keurde eene andere afwijking van het Burgerlijk Wetboek af, nl. dat deze wet het Nederlanderschap niet toekende aan de inboorlingen onzer koloniën. Donker Curtius verzette zich eveneens tegen het tweeërlei soort van Nederlanderschap, maar in het bijzonder, evenals bij de kieswet, tegen de bepaling, dat men hier zekeren tijd moest ingewoond hebben, om ingezeten te zijn, volgens hem ongrondwettig, daar ingezeten zijn eenvoudig wil zeggen: zijne vaste woonplaats hebben, en er geene verdere definities te pas komen. Ook Wynaendts en Dullert maakten aanmerkingen op de regeling van het ingezetenschap.

Thorbecke antwoordde, dat er geen strijd tusschen deze wet en het Burgerlijk Wetboek zou ontstaan, dat er van geen tweeërlei Nederlanderschap sprake zou zijn. Want wel zegt art. 1 van het Burgerlijk Wetboek: „Het genot der burgerlijke rechten is onafhankelijk van de staatkundige rechten, welke alleen overeenkomstig de Grondwet kunnen worden verkregen" en kan dus iemand de burgerlijke rechten van den Nederlander zonder de burgerschapsrechten bezitten; maar het omgekeerde is niet waar. „Wordt dit ontwerp wet, dan zal uitsluitend uit deze wet moeten worden opgemaakt, wie Nederlanders zijn.... Het Nederlanderschap, dat de burgerschapsrechten aan den Nederlander geeft, sluit de burgerlijke rechten van den Nederlander in.... Volgens dit ont-

(*) Vgl. Mr. W. Wintgens. Redevoeringen en adviezen (1849—1861) 's-Gravenhage 1862, blz. 279.

werp zal dus van een burgerlijk Nederlanderschap in overstelling tegen een politiek Nederlanderschap, in den eigenlijken zin van het woord, geen spraak kunnen zijn. Had het Burgerlijk Wetboek in plaats van te spreken van Nederlanders, gezegd: »in het genot van de burgerlijke rechten van den Nederlander zijn deze en gene personen," dan zou, waar nu eene tegenstelling aanwezig schijnt, deze evenmin in naam als in het wezen der zaak bestaan. Mijns inziens zal het begrip van Nederlanderschap zuiver en in zijn geheelen omvang alleen uit de bepalingen dezer wet worden gekend." Wat betreft de bepaling, dat men vijf jaar buitenslands gevestigd moet zijn, deze is niet in strijd met, maar eene verduidelijking van het Burgerlijk Wetboek; zoo is het ook met de bepalingen over het ingezetenschap, die de onbestemde uitdrukking »wonen, gevestigd zijn", door een onmiddellijk kenbaar vereischte verduidelijken en moeilijkheden afsnijden.

Bij de behandeling der artikelen keerden voor een gedeelte de gemaakte bedenkingen terug, zich nu en dan openbarend in den vorm van amendementen. Van Eck had voorgesteld uit art. 1, dat bepaalt, wie Nederlanders zijn, weg te laten de woorden: »ten aanzien van het genot van burgerschapsrechten," woorden door den Minister opgenomen, teneinde niet in strijd met het Burgerlijk Wetboek te komen, hoewel hij tegen de weglating geen bezwaar had. Het amendement werd evenwel niet genoegzaam ondersteund en art. 1 met 35 tegen 15 stemmen aangenomen.

Art. 2, dat over natuurlijke kinderen handelde, was eerst ten gevolge van het voorloopig verslag in de wet opgenomen en vond alleen bestrijding bij Donker Curtius, die meende, dat de erkenning door den vader niet die gevolgen mocht hebben, zoodat misschien een rijke Spaansche bastaard, die zich voor geld door een armen Nederlander liet erkennen, daardoor Nederlander zou worden. Slechts 5 stemmen verklaarden zich evenwel tegen het artikel.

Art. 3 over het ingezetenschap vond, gelijk wij reeds gezien hebben, levendige bestrijding en gaf aanleiding tot tal van opmerkingen, vragen en amendementen. Eindelijk werd het artikel met

52 tegen 5 stemmen aangenomen, zooals het door Duymaer van Twist gewijzigd was, met welke wijziging de Minister zich had kunnen vereenigen, nl. dat voor vreemdelingen in plaats van één jaar 18 maanden inwoning vereischt werd, eer zij kennis konden geven van hun voornemen tot vestiging, en met deze bijvoeging: «Nederlanders, die ter zake van 's lands dienst in een vreemd land wonen, worden voortdurend als ingezetenen beschouwd. De bepalingen van ingezetenschap in bijzondere wetten voorkomende, gelden alleen voor zooveel betreft de onderwerpen, in die wetten behandeld."

Art. 4, dat betrekking had op hen, die anders door de afscheiding van België hun Nederlanderschap zouden verloren hebben, werd zonder discussie aangenomen. Op art. 5 werd een amendement van Van Eck aangenomen, om voor den vreemdeling, die zich wilde laten naturaliseeren, een zesjarig in plaats van een tienjarig verblijf te vorderen. Artt. 6 en 7 leverden geene bezwaren op. Na artikel 7 werd volgens het amendement van Bachiene een nieuw art. 8 in de wet opgenomen. «Aan ieder, die door de wet genaturaliseerd is, zullen door ons brieven van naturalisatie worden uitgereikt." Bij art. 9 nam de Minister van Justitie, die zich met de verdediging der bepalingen over de naturalisatie, als tot zijn departement behoorende, had belast, een amendement van De Fremery over, dat een uitvloeisel was van het nieuwe artikel 8, en bij de verklaring van aanneming de overlegging van een afschrift der geregistreerde brieven van naturalisatie vorderde. Op art. 10 werd het amendement van Meeussen aangenomen, waardoor, in plaats dat het, uit feiten of omstandigheden blijkbaar oogmerk om terug te keeren, het verlies van Nederlanderschap na vijfjarig verblijf in een vreemd land verhinderde, alleen het kennelijk voornemen om niet terug te keeren, dat verlies medebracht.

Van Eck en Donker Curtius trachtten nog elk een nieuw artikel bij de wet te voegen, de eerste om te verklaren, dat de vrouw den staat van den man en de minderjarige kinderen die van hun vader volgden, waardoor later vele moeilijkheden uit den weg zouden geruimd zijn, en Donker Curtius, om te be-

palen, dat artt. 1, 2, 3, 4 en 10 alleen van toepassing zouden zijn op burgerschapsrechten. Het eerste werd evenwel niet genoeg ondersteund en het tweede verworpen. Daarop werd het geheele wetsontwerp aangenomen met 46 tegen 12 stemmen (tegen: Wintgens, Groen van Prinsterer, Sloet tot Oldhuis, Van Heloma, Van Randwijck, Boreel van Hogelanden, Van Dam van Isselt, Van Hall, Wynaendts, Donker Curtius, Schiffer en de voorzitter).

Den 16den Juli bereikte het voorstel de Eerste Kamer, waar de commissie van rapporteurs (Van Welderen Rengers, Gevers van Endegeest, Lightenveld en Van Beeck Vollenhoven) haar verslag met de memorie van beantwoording den 25sten Juli indiende. Den volgenden dag had de openbare beraadslaging plaats. Vond het ontwerp ook daar op verschillende punten krachtige bestrijding en was zeker voor een groot deel de omstandigheid, dat zonder de aanneming vele inwoners van ons land geen deel zouden hebben kunnen nemen aan de aanstaande verkiezingen, de reden van de goedkeuring; eene bijzondere onvoorziene omstandigheid had nog bijna de mislukking van het ontwerp ten gevolge gehad. Aan den voorzitter der Tweede Kamer was na de invoeging van art. 8 de verandering in de volgorde der artikelen opgedragen, doch hij had daarbij vergeten, de verwijzing naar art. 9 in de laatste alinea van het eerste artikel door die naar art. 10 te vervangen. Later gaf hij daarvan wel kennis aan den voorzitter der Eerste Kamer, evenals van de hem door de Tweede Kamer verstrekte machtiging, om het cijfer te veranderen; doch de meerderheid der Eerste Kamer, meenende, dat het voorschrift der Grondwet „zooals het (ontwerp) daar ligt" zulk eene wijziging na de aanneming door de Tweede Kamer verbood, weigerde deze nog te doen plaats hebben. Alleen de belofte der regeering, spoedig een wetsontwerp ter verbetering der fout te zullen indienen, had de aanneming met 17 tegen 11 stemmen ten gevolge (tegen: Van Aylva van Pallandt, Martens van Sevenhoven, Lightenveld, Gevers van Endegeest, Taets van Amerongen, Van Sasse van Ysselt, Tonckens, Van Heeckeren van Wassenaer, Corver Hooft, Hoffmann en Van Lidth de Jeude). De wet werd den 28sten Juli 1850 bekrachtigd

en in het *Staatsblad* no. 44 opgenomen. Later werd zij aangevuld door de wet van den 21sten December 1850, die bepaalde, dat voor naturalisatie-brieven een recht van *f* 50.— zal geheven worden; en door de wet van den 3den Mei 1851, die de gevorderde verbetering van het cijfer 9 in 10 in art. 1 aanbracht. Naar aanleiding van laatstgenoemd wetsontwerp hadden er in beide Kamers vrij uitvoerige discussiën plaats over de wet van den 28sten Juli 1850 zelve, welke vele leden veranderd wenschten te zien, en tot welker herziening zij beweerden, dat Thorbecke in de Eerste Kamer de toezegging gedaan had. (*)

De Minister van Justitie wist op het einde der zitting nog een wetsontwerp aangenomen te krijgen, dat indertijd reeds door Donker Curtius was ingediend, maar niet in openbare beraadslaging was gekomen. Reeds den 16den April was het wetsontwerp tot regeling van het recht van onderzoek (enquête) bij de Tweede Kamer ingekomen. De commissie van rapporteurs (Godefroi, Meeussen, Dullert, Mutsaers en Heemskerk) had een vrij gunstig verslag uitgebracht, en den 13den Juli werd de openbare beraadslaging gehouden.

Donker Curtius, die zich tot nu toe zulk een fel bestrijder der regeering betoond had, verklaarde zich in 't algemeen met dit wetsontwerp van den Minister van Justitie ingenomen en noemde het op vele punten eene verbetering van het vroeger door hem ingediende. Alleen meende hij, dat het verder moest gaan, de wijze van het aan de orde stellen in de Tweede Kamer meer in bijzonderheden moest regelen en deze niet aan het reglement van orde moest overlaten. Van Doorn achtte het recht van enquête een uitnemend voorrecht. «Ik stel mij voor," zegt hij, «dat

(*) Vgl. L. F. G. P. Schreuder, Wetten van den 28sten Juli 1850 (*Stb.* no. 44) den 21sten December 1850 (*Stb.* no. 75) en den 3den Mei 1851 (*Stb.* no. 46) betreffende het Nederlanderschap, het ingezetenschap en de naturalisatie. Schiedam 1880.

het in den regel zal moeten dienen, om daadzaken, waarover geschil bestaat, tot klaarheid te brengen; om ten aanzien van sommige vraagpunten, waarover de wetgeving moet beslissen, de voorlichting in te winnen van deskundigen; om, wanneer het maatregelen of werken van algemeen belang betreft, in de voorstelling van het een of ander, wat daarmede in verband staat, onjuist of onduidelijk wordt geacht, de ingezetenen, welke er het naast belang bij hebben, te hooren of te raadplegen; om alzoo in het algemeen van dit recht gebruik te maken, zoo dikwijls de Kamer oordeelt, dat zij beter of vollediger dan door tusschenkomst der regeering de inlichtingen zal kunnen verkrijgen, welke zij nuttig of noodig acht" . . . . «ook, weet ik wel, dat het recht het onderzoek kan medebrengen over malversatiën, prevaricatiën en soortgelijke zaken, maar zoodra het op aanklagen van een persoon aankomt, moet de zaak aan den rechter worden overgelaten. Strenge strafbepalingen oordeel ik daarom overbodig en zelfs ongewenscht, omdat in bewogen tijden daaruit wellicht aanleiding zoude kunnen genomen worden, om onrust en wrevel aan te kweeken en zoo het gemeene welzijn te verkorten." Van Dam van Isselt is daarentegen juist voor strenge strafbepalingen, maar is tegen de vrijstelling der ministers van de verplichtingen dezer wet. «Een ambtenaar kan zich op het verbod van den minister beroepen en deze kan getuigenis weigeren; waar blijft dan zijne verantwoordelijkheid?" Ook wenscht hij, dat de commissie van enquête zich zal kunnen verplaatsen. Costerus is juist tegen de verplaatsbaarheid der commissie, die hij vooral in tijden van onrust zeer gevaarlijk acht. Wintgens waarschuwt tegen het misbruik, dat van het recht gemaakt zou kunnen worden; het moet zooveel mogelijk van de regeering en de Kamers samen uitgaan. Voor de nijverheid zou hij liever eene algemeene vertegenwoordiging van nijverheid wenschen, zooals «les états-généraux de l'industrie française." Groen van Prinsterer verklaart zich tegen art. 90 der Grondwet. Volgens hem is het recht van enquête gedachteloos in de Grondwet gekomen, om aan de Tweede Kamer nog een recht meer te verzekeren; het is geene Nederlandsche instelling en leidt tot

botsingen met de Kroon. Hij ziet geen verschil tusschen de uitdrukking «regeling en beperking" bij het recht van vereeniging en «regeling" bij dat van enquête, want elke regel beperkt; daarom wenscht ook hij dit recht door de wet, zooveel het kan, te beperken.

De Minister van Justitie meent, dat met de regeling in art. 90 der Grondwet, welke regeling volstrekt geene beperking behoeft in te sluiten, alleen bedoeld wordt de regeling van de bevoegdheid, aan de Tweede Kamer toekomende. Deze moet in haar reglement van orde de wijze van het aan de orde stellen van het voorstel tot eene enquête bepalen; alleen moet het aan de orde gesteld worden, opdat de minister er van op de hoogte zij. Maar de wet moet judicieele bepalingen maken, opdat de commissie van enquête niet machteloos zal zijn. De verplichting van de ministers, om inlichtingen te geven, is reeds voorgeschreven in art. 89 der Grondwet, dus behoeft niet in deze wet opgenomen te worden; alleen zal men den minister in de volle Kamer, in verband met de enquête, om inlichtingen moeten vragen. Hij erkent, dat een enquête dient tot onderzoek naar toestanden, maar niet tot inquisitie of vervolging mag strekken. De verplaatsbaarheid der enquête-commissie acht hij niet wenschelijk en blijkens het voorbeeld van Engeland ook niet noodig.

Volgens zijn stelsel stelt Donker Curtius bij art. 1 een amendement voor, om in te lasschen, dat het voorstel eerst in de afdeelingen der Kamer onderzocht moet zijn. De Minister van Justitie heeft voor zich zelf daartegen geen bezwaar; het is een recht van de Kamer; wil zij zich zelve binden, dan moet zij het weten. Het amendement wordt met 27 tegen 24 stemmen aangenomen.

Het amendement van Van Dam van Isselt, om de 2de alinea van art. 3 «De hoofden der ministerieele departementen kunnen alleen ondervraagd worden op de wijze, bij art. 89 der Grondwet voorgeschreven," te doen vervallen, wordt met 41 tegen 9 stemmen verworpen. Ook de overige artikelen ondergaan geene belangrijke wijzigingen, hoewel die, welke dwangbepalingen inhouden,

door Van Doorn en anderen bestreden worden. Eindelijk wordt de geheele wet aangenomen met 38 tegen 9 stemmen (tegen: De Fremery, Duymaer van Twist, Van Nispen van Sevenaer, Van Doorn, Dullert, Dommer van Poldersveldt, Van Dam van Isselt, Van Randwijck en Borret).

In de Eerste Kamer diende de commissie van rapporteurs (De Jonge van Ellemeet, Martens van Sevenhoven, Cost Jordens en Van Aylva van Pallandt) den 26sten Juli haar verslag in, en werd het wetsontwerp in de vergadering van den 2den Augustus met 24 tegen 3 stemmen aangenomen (tegen: Hoffmann, Insinger en Martens van Sevenhoven). Als wet van den 5den Augustus 1850 werd het in het *Staatsblad* n°. 45 opgenomen.

De aanneming dezer wet was de laatste belangrijke werkzaamheid der Tweede Kamer. Het wetsontwerp van Thorbecke, tot bepaling van straffen op de overtreding van keuren van waterschappen, werd op diens verzoek wegens de vele werkzaamheden onbepaald uitgesteld. Reeds hadden verscheidene leden kennis gegeven, dat zij met den 3den Maandag in September hun ontslag zouden nemen, als om het ministerie te dwingen, de Kamers te ontbinden, teneinde de nieuwe kieswet in werking te brengen, toen den 20sten Augustus de Kamers weer werden bijeengeroepen, om haar mededeeling te doen van het koninklijk besluit tot ontbinding der Staten-Generaal en sluiting der zitting. Die sluiting had in vereenigde zitting op denzelfden dag plaats door den Minister van Binnenlandsche Zaken, die 's Konings tevredenheid over de gewichtige werkzaamheden, in deze zitting afgedaan, uitdrukte en verklaarde, dat de Staten-Generaal werden ontbonden, niet om eenig gebrek aan overeenstemming of uit wantrouwen, maar om de natie aanstonds op de meest volledige wijze in het genot van haar wettig kiesrecht te brengen.

De verkiezingen van het jaar 1850, hoewel volgens eene nieuwe kieswet en door een ander kiezerspersoneel geschied,

bevestigden het ministerie Thorbecke, door de herkiezing van eene aanzienlijke liberale meerderheid. Natuurlijk hadden er enkele veranderingen in de samenstelling der Kamers plaats, hetzij door sterfgevallen, zooals van Verwey Mejan, of omdat sommige leden niet voor eene nieuwe verkiezing in aanmerking wenschten te komen, gelijk Van Naamen, voor Amsterdam, die door Stolte, een Indische specialiteit, werd vervangen; of De Monchy en Rijckevorsel voor Rotterdam, die voor twee behoudsmannen, den oud-Minister J. C. Baud en het vroeger lid der Eerste Kamer Hoffmann plaats maakten. Door de verandering der kiesdistricten, vooral die van enkelvoudige in dubbele, verloren enkele leden hun zetel, of zagen zich door geheel andere districten verkozen. Van Nispen van Sevenaer, vroeger afgevaardigde voor Doetichem, werd thans door Nijmegen verkozen. Van Höevell trad in plaats van voor Zalt-Bommel, dat, nu het district Tiel geworden, Van Dam van Isselt weer verkoos, voor Almelo op, Anemaet in plaats van voor Brielle voor Zieriksee, waardoor Fokker uit de Kamer trad. Eindelijk was het in andere districten eene partijquaestie, en moesten enkele leden voor tegenstanders in politieke richting hunne plaats ontruimen. Van de liberale partij zien wij als nieuwe leden optreden de meer gematigde Ypey voor Leeuwarden in plaats van Van Heemstra, die Commissaris des Konings in Utrecht werd, en de meer radicale Jongstra voor Sneek; Gouda koos den kundigen Metman, Dordrecht den in handelszaken ervaren Mr. P. Blussé. De conservatieve partij won Leiden, waar in plaats van De Fremery, Gevers van Endegeest en Taets van Amerongen verkozen werden, en Rotterdam, waar, zooals gezegd is, Baud en Hoffmann werden afgevaardigd, maar verloor Almelo, dat Donker Curtius niet herkoos. Van Hall werd te Amsterdam slechts bij herstemming gekozen tegen Mr. J. Heemskerk Az., die toen het eerst voor afgevaardigde in aanmerking kwam. Onder de Katholieke leden hadden in Limburg enkele veranderingen plaats, als de verkiezing van De Limpens in plaats van Villers de Pité te Maastricht. Eindelijk was Groen van Prinsterer, nu voor Zwolle, niet meer de eenige woordvoerder der anti-revolutionnaire partij; hij zag zich in de Tweede Kamer

versterkt door twee geestverwanten: Mr. W. baron van Lynden en A. baron Mackay, beiden door Arnhem verkozen.

Ook de Eerste Kamer, wier leden nu niet meer door den Koning benoemd werden, maar voor het eerst door de nieuwe Provinciale Staten verkozen waren, onderging eenige veranderingen in hare samenstelling, die gedeeltelijk het gevolg waren van het overgaan van eenigen harer leden in de Tweede Kamer. Zoo vinden wij er bij de nieuwe zitting niet meer terug: Lightenveld voor Noord-Brabant; Gevers van Endegeest, Taets van Amerongen en Hoffmann, allen in de Tweede Kamer overgegaan, noch Groeninx van Zoelen voor Zuid-Holland; Diemont, Corver Hooft en Van Verschuer voor Noord-Holland; Van Welderen Rengers en Van Limburg Stirum voor Friesland, van welke de laatste tot Commissaris des Konings in Groningen benoemd was, en meer anderen. Aan den anderen kant ontmoeten wij enkele oud-leden der Tweede Kamer als Van Rijckevorsel en Boxman voor Zuid-Holland, en Villers de Pité voor Limburg. De Koning benoemde tot haren voorzitter voor deze zitting Blankenheym en tot voorzitter der Tweede Kamer den eerste der voordracht, Duymaer van Twist, en na diens benoeming tot Gouverneur-Generaal in Januari 1851: Boreel van Hogelanden.

Gedurende het zittingsjaar hadden nog eenige veranderingen in de samenstelling plaats, wat de Eerste Kamer betreft door den dood van Mr. Bosch, die voor Utrecht vervangen werd door baron d'Ablaing van Giessenburg, en in de Tweede Kamer door het vertrek van Duymaer van Twist, voor Steenwijk vervangen door J. A. de Fremery; door de benoeming van Jhr. Backer tot Commissaris des Konings in Overijsel, voor Amsterdam vervangen door Mr. Provó Kluit, en door de benoeming van Mr. Mutsaers tot lid van den Hoogen Raad, voor Tilburg vervangen door Mr. P. Gouverneur.

De belangrijkste feiten dezer verkiezingen zijn voorzeker het optreden van Baud en van de twee Arnhemsche anti-revolutionnairen, de omzetting van Leiden en de niet-verkiezing van Donker Curtius geweest.

Ten gevolge van het uitstel, door de vele verkiezingen met herstemmingen, zoowel voor Provinciale Staten als Staten-Generaal veroorzaakt, werd de vereenigde zitting eerst den 7den October 1850 door den Koning geopend. De troonrede drukte tevredenheid uit over den binnen- en buitenlandschen toestand, niettegenstaande eenige moeilijkheden met Duitschland over Limburg en met de republiek Venezuela, den middelmatigen oogst en de rampen, door stormen en hoogen watervloed den laatsten winter geleden. Zij beloofde verschillende wetsontwerpen, betrekking hebbende op zee- en landmacht en de koloniën, ter bevordering der verkeersmiddelen, ter verbetering van het belastingstelsel, verder op het gemeente- en armbestuur, de onteigening, het recht van vereeniging en vergadering, de ministerieele verantwoordelijkheid en de rechterlijke inrichting.

Het concept-adres van antwoord, opgemaakt door Van Zuylen van Nyevelt, Metman, Backer, Dullert en Van Höevell, was grootendeels een weerklank op de troonrede, waarom ook tegenstanders van het ministerie als Baud er zich mede vereenigden. Van Dam van Isselt oordeelde het evenwel te rooskleurig en Van Goltstein drong aan op volledige uitvoering van het vijfde der additioneele artikelen. Toch verklaarden zich slechts drie stemmen (Van der Veen, Luyben en Van Dam van Isselt) tegen de algemeene strekking. Bij de negende paragraaf kwam weer de wet op het onderwijs ter sprake, wier spoedige indiening Mackay verlangde. Het amendement van Groen van Prinsterer, dat zijne eigene opvatting van de Grondwet van 1848 in het adres van antwoord wilde nederleggen door te spreken van «het gemeen overleg van de Kroon (in plaats van de Regeering) en de vertegenwoordiging van het Nederlandsche volk ter naleving en ontwikkeling van de in 1848 met behoud der eigenaardigheid van haar beginsel gewijzigde Grondwet" enz. kon slechts acht stemmen van anti-revolutionnairen en conservatieven (Van Goltstein, Baud, Taets van Amerongen, Groen van Prinsterer, Mackay, Hoffmann, Boreel van Hogelanden en Gevers van Endegeest) op zich vereenigen, en het geheele ontwerp-adres werd met 53 tegen

7 stemmen goedgekeurd. Het sierlijk adres van antwoord der Eerste Kamer, opgesteld door Van der Lek de Clercq, Cost Jordens, Van Nispen van Pannerden en De Brauw, drukte in § 13 bepaald den wensch uit, dat het ontwerp van wet op het onderwijs niet bij de andere mocht achterblijven. Een amendement van Van Beeck Vollenhoven, om de teleurstelling der Kamer over het uitstel van sommige wetsontwerpen uit te spreken, werd verworpen en het geheele adres met algemeene stemmen aangenomen.

De strijd tusschen de partijen werd hervat bij de behandeling der staatsbegrooting, de eerste, die zelfstandig door dit ministerie was opgemaakt. Vooral de verklaring van den Minister van Binnenlandsche Zaken in de memorie van beantwoording op § 4: »dat, wanneer men in 't oog gelieft te houden, dat reeds sedert vele jaren de staatsuitgaven telkens meer zijn ingekrompen, dat genoegzaam alles, wat naar weelde zweemt, reeds sedert lang uit de staatshuishouding verbannen is, dan zal men de overtuiging moeten verkrijgen, dat de weg, om door aanzienlijke bezuinigingen groote sommen opeens te besparen, hier te lande voor de Regeering gesloten is. Het eenige, wat nog ten deze tot vereenvoudiging van uitgaven leiden kan, is eene andere inrichting van de rechterlijke macht. Daarmede is echter de rij der groote vereenvoudigingen van den staatsdienst gesloten." Deze ruiterlijke verklaring bood der oppositie eene gunstige gelegenheid, om scherpe aanvallen op het ministerie te richten, dat nu zelf verklaarde, geene groote bezuinigingen meer te kunnen invoeren, nadat zoo lang de kreet: redding door bezuiniging! het algemeene wachtwoord geweest was. Daarbij kwam weer de oude klacht over de niet-uitvoering van het additioneel artikel 5 en dus over niet-naleving der Grondwet, die den tegenstanders van het ministerie, Van Goltstein, Groen van Prinsterer, Hoffmann, Baud en anderen stof tot scherpe philippica's verschafte. Toch werden al de Hoofdstukken achtereenvolgens met aanzienlijke meerderheid aangenomen. Tegen dat van Binnenlandsche Zaken, waarover de debatten tot drie uur na middernacht (van Zaterdag den 21sten op Zondag den 22sten December) voortduurden, verklaarden

zich slechts twee stemmen: Van Hall en Van Goltstein. In de Eerste Kamer verklaarden er zich vijf stemmen tegen en tegen dat van Oorlog acht, doch talrijker is ook daar de oppositie tegen geen der hoofdstukken geweest.

Vóor de behandeling der begrooting was door de Regeering een wetsontwerp ingediend tot uitvoering van het tweede der additioneele artikelen, nl. tot schadevergoeding aan de leden der voormalige Eerste Kamer, die voor hun leven lang benoemd waren, en jaarlijks voor reis- en verblijfkosten eene som van *f* 3000 ontvingen. De Regeering meende, dat die som volgens de Grondwet slechts tot vergoeding van reis- en verblijfkosten en niet tot bezoldiging diende. Zij had daarom voorgesteld, alleen aan drie voormalige leden, welke niet uit anderen hoofde pensioen genoten, eene schadeloosstelling van *f* 4000 te verleenen, welk getal later zelfs tot twee werd teruggebracht. De Kamer oordeelde evenwel, dat aan alle leden schadevergoeding toekwam en verwierp het voorstel met op éene na algemeene stemmen. Later dienden Metman, Schooneveld en Storm van 's-Gravesande een voorstel in, om aan alle leden *f* 1500 schadeloosstelling toe te kennen, wanneer zij daartoe binnen drie maanden aan den Minister van Financiën aanvraag deden, dat aangenomen werd met 32 tegen 28 stemmen, doch in de Eerste Kamer met 19 tegen 15 stemmen verworpen werd, zoodat deze zaak verder ongeregeld bleef.

Voor de gewichtige werkzaamheden, welke de Kamer nog te vervullen had, nam zij de proef met eene nieuwe wijze van werken. De aanneming der enquête-wet had eene wijziging in het r e g l e m e n t v a n o r d e noodzakelijk gemaakt. Wintgens had bij het begin der zitting voorgesteld, bij deze gelegenheid het reglement geheel te herzien en eene commissie tot dat doel te benoemen. Die commissie bracht den 11den Maart 1851 een voorstel ter tafel, dat het stelsel van zelfstandige rapporteurs aannam, die eerst na de beraadslaging in de afdeelingen verkozen zouden worden, voortdurend met de ministers in betrekking zouden treden, over de wetsontwerpen een zelfstandig verslag met advies tot goedkeuring of verwerping zouden uitbrengen, en wier oordeel

over elk amendement gehoord moest worden. Den 6den Mei stelde Lotsy voor, om dit concept-reglement bij wijze van proef tot het einde der zitting in te voeren, welk voorstel den volgenden dag met 36 tegen 23 stemmen werd aangenomen. Later werd op voorstel van Dullert die termijn onbepaald verlengd. Doch den 4den Mei 1852 kwam de Kamer op haar besluit terug en werd het stelsel van zelfstandige rapporteurs opnieuw prijsgegeven, om tot de oude wijze van werken terug te keeren. Eene belangrijke wet kon evenwel op de wijze, door het concept-reglement voorgeschreven, geheel behandeld worden, namelijk de Gemeentewet, welke de belangrijkste der zitting van 1850/1851 is geweest, en zich op waardige wijze bij de organieke wetten der vorige zitting heeft aangesloten.

Reeds den 3den September 1849 had het ministerie De Kempenaer het ontwerp eener Gemeentewet ingediend, dat evenwel ten gevolge van de aftreding van het ministerie niet in behandeling was gekomen. Het ministerie Thorbecke had de aanneming van Kieswet en Provinciale Wet laten voorafgaan, ten einde overeenkomstig het voorschrift der Grondwet de Provinciale Staten, volgens de nieuwe wet samengesteld, over het ontwerp te kunnen hooren, hetgeen in hunne Novembervergadering van 1850 was geschied. Den 3den Maart 1851 werd het ontwerp met memorie van toelichting bij de Tweede Kamer ingediend. De commissie van rapporteurs (Gevers van Endegeest, Dullert, Heemskerk, Jongstra en Lotsy) bracht den 27sten Maart haar voorloopig verslag uit, den 19den April door de regeering beantwoord. Den 12den Mei werden de openbare beraadslagingen geopend, welke den 4den Juni met de aanneming van het ontwerp eindigden.

De indeeling van het ontwerp was logisch en in overeenstemming met de Grondwet. De eerste afdeeling, over de samenstelling en inrichting der gemeentebesturen handelende, besprak de colleges en personen, die het bestuur der gemeente uitmaken, nl. den raad, diens samenstelling en vergaderingen, den burge-

meester, de wethouders, den secretaris en den ontvanger; de tweede afdeeling, over de bevoegdheid der gemeentebesturen, handelde achtereenvolgens van de regeling en het bestuur van de huishouding der gemeente, en wel in 't bijzonder van de plaatselijke verordeningen en het dagelijksch bestuur der gemeente; in de tweede plaats van de besluiten der gemeentebesturen aan de goedkeuring der Gedeputeerde Staten te onderwerpen; verder van de begrooting van inkomsten en uitgaven der gemeente en de daartoe betrekkelijke rekening en verantwoording, van de gemeente-eigendommen, werken en inrichtingen en van plaatselijke belastingen.

Het was geen wonder, dat zulk een belangrijk wetsontwerp naast veel bijval ook veel tegenstand moest ondervinden; het laatste bij degenen, die den vroegeren toestand beter keurden of eene andere inrichting hadden voorgetrokken. Reeds de Provinciale Staten van Noord- en Zuid-Holland hadden hunne afkeuring over het stelsel der wet uitgesproken; in het voorloopig verslag ontbrak het, bij eene in 't algemeen gunstige beoordeeling, niet aan aanmerkingen, en bij de openbare beraadslaging ondervond het ontwerp eene hevige bestrijding van anti-revolutionnairen en conservatieven. Men verweet het te strenge centralisatie en onderdrukking der gemeentelijke autonomie, het doordrijven eener eenheid en gelijkmatigheid, die het verschil tusschen groote en kleine steden, stad en platteland geheel over het hoofd zag, eene verkeerde indeeling, daar de samenstelling en inrichting van elkaar gescheiden moesten zijn, en keurde eindelijk de gelijkstelling van allerlei heffingen met belastingen af. Vooral de titel, over de plaatselijke belastingen handelende, werd wegens de voorschriften, over die belastingen gegeven, en het voortrekken van directe belastingen boven accijnzen het voorwerp van een hevigen, langdurigen strijd. Bij de openbare beraadslagingen waren het vooral Mackay, die in de wet te veel centralisatie vond, Wintgens, die verschil tusschen groote en kleine gemeenten wilde gemaakt zien, Van Lijnden, die aan steden en plattelandsgemeenten eene onderscheiden inrichting wilde geven, Van Goltstein en vooral Groen

van Prinsterer, die het ontwerp bestreden. »Zij, die deze wet voordragen of onveranderd aannemen," sprak de laatste, »mogen, naar mij voorkomt, spreken van vrijzinnigheid, o ja! maar niet van vrijheid; van eene liberale, maar niet van eene Nederlandsche, van een nationale politiek" (den 11den Mei) en later (den 13den Mei): »Wilt gij, dat ik beproeve, de strekking dezer wet in weinige woorden te schetsen? Door dergelijke wetten worden geene autonomen, maar automaten, en, wat bepaaldelijk deze voordracht betreft, plaatselijke automaten en centrale autocraten gevormd."

Voorzeker, het was een stoute greep, dien de minister in het bestaande gemeenterecht gedaan had, door aan alle dezelfde inrichting te geven, hetzij ze groot of klein, fabrieksteden of dorpsgemeenten waren; maar aan den anderen kant kon hij er op wijzen, dat ook de Grondwet geen verschil tusschen stad en platteland maakte, dat zij voor alle dezelfde regelen aangaf, dat de achteruitzetting van het platteland bij de steden reeds te lang geduurd had, en dat men ook daar het gemeenteleven moest gaan opwekken. »Vergelijkt", sprak de minister, »zoo gij wilt, hetgeen de gemeenten zullen worden, met hetgeen zij tot dusverre zijn. Zoo er tot dusverre eenige werking, eenige zelfstandigheid, gelijk men pleegt te zeggen, bij de gemeenten bestaat, dan is die alleen te vinden in de ongeveer 80 steden, maar niet in de gemeenten op het platteland. De gemeenten op het platteland, bijkans ten getale van 1200, zullen nu door deze wet tot een vrijheid worden gebracht, veel grooter, veel uitgestrekter, veel krachtiger dan die op het oogenblik door de grootste steden van het land wordt genoten. Ik meen niet noodig te hebben, meer te zeggen, om te bewijzen, dat deze wet geen getuigenis draagt van vrees, maar van vertrouwen in eene edele en trouwhartige natie." De vroegere steden waren eenvoudig corporaties geweest, en daarvoor was thans onder deze Grondwet de tijd voorbij, en, wat het verschil tusschen groote en kleine gemeenten betreft, waar zal men de grens tusschen beide trekken, en welk onderwerp moet dan bij de eene anders dan bij de andere geregeld worden?

Bij de behandeling der artikelen werd de strijd hervat. Zegt

het eerste artikel, dat het bestuur der gemeente uit een raad, een burgemeester en wethouders bestaat, Van Goltstein achtte de toevoeging van »wethouders" ongrondwettig, daar de Grondwet niet van zulken sprak. Zijn amendement, dit woord er uit te laten, werd evenwel niet genoegzaam ondersteund. Art. 4, dat het aantal leden van den raad bepaalde, stelde eerst het aantal leden op 7 in gemeenten beneden de 3000 inwoners, op 9 van 3000—6000, klom verder telkens met 2 op tot 35 voor gemeenten van 80 000—100 000, en stelde dan 39 voor gemeenten daarboven. Op dit artikel werd het amendement van Smit aangenomen, om dien sprong met 4 in plaats van op 't eind aan 't begin te doen, zoodat de raad in gemeenten van 3000—6000 inwoners 9 leden telde en van 80000—100 000: 37. Slechts 2 leden stemden tegen het zoo gewijzigde artikel, Van Lijnden en Van Nispen van Sevenaer, welke eene vertegenwoordiging van buurten wenschten. Art. 5 keerde terug tot het door het amendement van Van Doorn uit de kieswet geschrapte beginsel, om den census voor de gemeenten op de helft van dien, voor de Tweede Kamer vereischt, te brengen. Natuurlijk verzette Van Doorn zich tegen die bepaling, trok evenwel zijn eerst voorgesteld amendement: »betalen de som, vermeld in de bij deze wet gevoegde tabel" weer in, toen de minister eene andere regeling onuitvoerbaar noemde, maar stemde met 15 anderen tegen het artikel. Op art. 23 werd een amendement van Dr. Westerhoff aangenomen, om de betrekking van genees-, heel- en verloskundige, met de armenpraktijk belast, niet onvereenigbaar met het lidmaatschap te verklaren; zoo ook een amendement van Godefroi ter verbetering der redactie van het slot van art. 24. Anemaet trachtte door eene reeks van amendementen de macht van Gedeputeerde Staten over de gemeentebesturen te verminderen, door de verplichte mededeeling van sommige besluiten, in de wet voorgeschreven, daaruit te doen vervallen, hetgeen hem evenwel niet gelukte (bij art. 6 en art. 28). Op art. 40 werd het amendement van De Man aangenomen, om ook aan »burgemeester en wethouders" de bevoegdheid te geven, den raad te beleggen. In art. 62 werd bij amendement van Godefroi de betrekking van ambtenaar bij 's rijks directe belastingen onvereenigbaar met het burgemeestersambt verklaard.

Na aldus met enkele wijzigingen de bepalingen over de samenstelling en inrichting van de gemeentebesturen aangenomen te hebben, kwam men den 19den Mei tot de meer ingrijpende regelen over de bevoegdheid. Het waren hier vooral art. 121 over de regeling van gemeenschappelijke belangen door besturen van verschillende gemeenten en artt. 128 en 130 over de vereeniging en splitsing van gemeenten, die tot belangrijke discussie aanleiding gaven. Op art. 148, waar de regeering reeds vooruitliep op de wet op het armbestuur, door de goedkeuring van den raad te vorderen op de begrooting en rekening van instellingen van liefdadigheid, die uit de gemeentekas onderstand genieten of naar de regelen, bij de wet op het armbestuur te stellen, rekenplichtig zijn, werd het amendement van Dommer van Poldersveld, om de laatste zinsnede te doen vervallen, door Wintgens en anderen ondersteund, met 37 tegen 25 stemmen aangenomen. In art. 150 zegt de wet, dat plaatselijke verordeningen, waaronder alle voorschriften en beschikkingen van den raad en van burgemeester en wethouders worden verstaan, niet in hetgeen van algemeen Rijks- of provinciaal belang is, mogen treden. Groen van Prinsterer wilde lezen: »Plaatselijke verordeningen, waardoor (voorzoover bij deze wet geen uitzonderingen gemaakt zijn) enkel algemeene voorschriften van den raad ten aanzien van regeling en bestuur van de huishouding der gemeente worden verstaan.” Zijn amendement werd met kracht bestreden en kon slechts 6 stemmen verwerven. De artikelen 186-191 over de handhaving der openbare orde achtten Provó Kluit en Van Eck beter in eene algemeene politiewet tehuis. Ook de voorschriften over de inrichting der plaatselijke begrooting, de vereischte goedkeuring door Gedeputeerde Staten en de bepaling, welke uitgaven er op gebracht moeten worden (art. 205), gaven aanleiding tot belangrijke beraadslagingen. Op art. 225, de rekenplichtigheid betreffende, werden twee amendementen aangenomen, een van Smit, dat Gedeputeerde Staten persoonlijk aansprakelijk zouden zijn voor de betaling door hun bevolen, en een van Wichers, dat de door de wet opgelegde uitgaven ook eerst op de begrooting gebracht moesten zijn.

Zoo kwam men eindelijk den 24sten Mei tot den zesden titel: Over de plaatselijke belastingen, waarover de algemeene beraadslagingen alleen vijf dagen duurden en door een Van Hall, Groen van Prinsterer, Van Nispen van Sevenaer, Wintgens en den Minister zelf uitvoerige, allerbelangrijkste redevoeringen werden uitgesproken.

De Grondwet schrijft voor, dat plaatselijke belastingen 's Konings goedkeuring behoeven. Volgens het ontwerp (artikel 237) werden voor plaatselijke belastingen gehouden of daarmede gelijkgesteld alle heffingen en rechten voor het gebruik van openbare gemeentewerken, bezittingen of inrichtingen, en dat van door of vanwege het gemeentebestuur verstrekte diensten; niet, gelijk de memorie van beantwoording zegt, omdat »de wetgever zich in de staathuishoudelijke vraag, of eene bepaalde heffing in het wezen der zaak al dan niet belasting ware, moest verdiepen. De bedoeling was, al de genoemde en dergelijke heffingen met belastingen bij de wet gelijk te stellen, teneinde daarop alle waarborgen, tegen ongepaste belasting geschonken, te kunnen toepassen. Dit schijnt noodzakelijk, zal men niet gevaar loopen, dat in de meening of onder voorwendsel, zoodanige heffing zij geene belasting, een druk op de ingezetenen worde gelegd, die onder een anderen naam niet zou zijn toegelaten" en verder: »De bedoeling is alleen, om de gelden voor het gebruik of genot van openbare gemeentewerken, bezittingen of inrichtingen, de gelden alzoo, die krachtens publiek recht gevorderd worden, als eene belasting tot stand te doen komen."

In het tweede hoofdstuk »Van de bijzondere soorten van plaatselijke belastingen" schrijft de wet de verplichte rangregeling voor, door de gemeentebesturen bij het uitschrijven der belastingen in acht te nemen. Het doel van deze bepalingen was tweeledig. Ten eerste was de regeering, die het recht tot goedkeuring heeft, vrij, zich zelf eene rangregeling voor oogen te stellen bij die goedkeuring; maar meer waarborgen geeft het, zoo die rangregeling niet van willekeur afhangt, maar in de wet zelve wordt opgenomen; ten tweede was het aangenomen stelsel een eerste stap, om de gemeentebelastingen op den goeden weg te brengen en de zoo drukkende en belemmerende gemeente-accijnzen meer en meer door

directe belastingen te vervangen. Van het drukkende dier accijnzen gaf de memorie van toelichting talrijke voorbeelden. In 379 gemeenten hief men een accijns op het gemaal, welke in meer dan 100 gemeenten de hoofdsom van den rijksaccijns overtrof; zoo was het ook in 49 van de 560 gemeenten, waarin eene plaatselijke belasting op het gedistilleerd bestond; ja, in enkele gemeenten bedroeg de belasting op het gemaal 350, op het geslacht 220 procent van de hoofdsom van den rijksaccijns, en zoo was het met andere verbruiksartikelen naar verhouding.

De voorgestelde artikelen 240-256 bepaalden nu, dat de gemeenten eerst konden beginnen, met tot 15 opcenten op de grondbelasting van de gebouwde en tot 10 opcenten op die van de ongebouwde gronden te heffen; daarna tot 25 opcenten op het personeel, naar gelang van de huurwaarde der perceelen en de bevolking der gemeente. Wanneer de opcenten op de grondbelasting tot 10 en 5, op het personeel tot 15 waren geklommen, kon de gemeente ook een hoofdelijken omslag of andere directe belasting heffen, waarvoor enkele algemeene bepalingen werden aangegeven. Eerst wanneer het laatst aangegeven maximum bereikt was, kon de gemeente beginnen, plaatselijke belastingen op het gebruik te heffen. Accijnzen op zout, zeep, op voorwerpen tot voortbrengend gebruik in fabrieken bestemd, op bouwmaterialen voor rijkswerken waren verboden. Ook mocht de accijns de hoofdsom van den rijksaccijns niet overtreffen, tenzij de eerstgenoemde maxima bereikt waren. Dan mochten het gemaal van tarwe, het geslacht van runderen en kalveren, wijn en gedistilleerd tot uiterlijk anderhalfmaal het bedrag van den rijksaccijns worden belast. Eindelijk voegde de regeering even vóor het begin der beraadslagingen, om den tegenstand eenigszins te breken, er een nieuw artikel aan toe (255) bepalende, dat bijzondere wetten de gemeenten konden aanwijzen, in wier belang van de gemelde regels kon worden afgeweken. Bij de overgangsbepalingen (art. 291) was eindelijk een termijn van vijf jaar voor de herziening der gemeentebelastingen gesteld.

De voorgestelde bepalingen ondervonden zoowel in de afdee-

lingen als bij de openbare beraadslagingen eene krachtige bestrijding. Provó Kluit stelde zelfs voor, de artikelen 240-255 geheel te doen wegvallen, en te bepalen, dat eene afzonderlijke wet algemeene regels ten aanzien der plaatselijke belastingen zou geven. Zoowel hij, als na hem Van Hall, pleitten voor de belangen van Amsterdam, dat zij door de voorgestelde regeling financieel zeer benadeeld achtten. Groen van Prinsterer bestreed zelfs de grondwettigheid van het voorgestelde en dreigde met de tegenwerking der gemeenten. Eindelijk, op den vijfden dag, nadat het ontwerp reeds verdedigers gevonden had in Lotsy, Van Zuylen van Nyevelt, Gevers van Endegeest en anderen, nam de Minister zelf het woord, en in eene uitvoerige rede, aan welke een Van Hall zijne bewondering niet kon ontzeggen, bestreed hij de tegenwerpingen, tegen zijn stelsel gemaakt. »Ik zal, mijne Heeren," begon hij, »trachten samen te trekken, hetgeen in de vierdaagsche discussie is gezegd, voor zoover dit van mijne zijde een antwoord schijnt te vereischen, voor zoover het niet reeds is beantwoord in den loop der discussie, en voor zoover de punten betrekking hebben tot de beschouwing van dit belastingstelsel in het algemeen." Hij beantwoordt eerst de bedenkingen van degenen, welke de regeling willen verschuiven en niet in deze wet opnemen; 2°. de bedenkingen tegen de wet, als niet in overeenstemming met de Grondwet of als niet goed; 3°. tracht hij te bewijzen, dat deze wet eene weldaad is en ten 4°. beantwoordt hij eenige hem gedane vragen en eindigt eindelijk met deze woorden: „Mijne Heeren, ik ben ten einde, althans voor het oogenblik. Men heeft gesproken van de populariteit van deze wet; men heeft, en volkomen terecht, aan deze wet veel gehecht; ik zeg niet aan dit ontwerp, maar aan eene gemeentewet. Men heeft dit ontwerp genoemd een populair ontwerp; men heeft gewenscht — en in eene zeer loyale, edele rede heeft inzonderheid de vertegenwoordiger uit de hoofdstad (de heer Godefroi) dit doen uitkomen — men heeft gewenscht, zeg ik, dat de populariteit, welke deze wet kon hebben, op geenerlei wijze werd doorkruist door het onpopulaire aan dit gedeelte, de belastingen betreffende, verbonden.

"Mijn geweten zegt mij, Mijne Heeren, dat ik nooit een woord heb gesproken, nooit een regel heb geschreven, nimmer een stap heb gedaan, om de gunst te bejagen, hetzij van het volk, hetzij van een vorst. Verdienen desniettemin mijne woorden, verdient mijne daad populair te zijn, ik zal er mij over verblijden; maar ik kan aan populariteit niets opofferen van hetgeen ik meen te behooren tot naleving van de Grondwet, niets opofferen van hetgeen ik in het algemeen belang noodzakelijk reken. Voor de werking van dergelijken grooten maatregel als de gemeentewet is, is populariteit een gunstig element; maar zoo er dan populariteit moet wezen, dan vraag ik niet de populariteit van het oogenblik, maar ik vraag duurzame populariteit. En wanneer voor het oogenblik al in dit stelsel van bepalingen bezwaren mochten worden gevonden, en men zal na eenige jaren getuigen, dat de invoering daarvan een weldaad is geweest voor ons land, dan zal de ware, de echte populariteit zijn verkregen. De populariteit van den minister heeft misschien schade geleden — maar het zal zijn de duurzame populariteit van de zaak, en die roep ik in, aan die hecht ik waarde!"

Toen het kwam tot de stemming over de artikelen, behaalde het stelsel der regeering de overwinning. Art. 238, dat heffingen met belastingen gelijkstelde, werd met 45 tegen 20 stemmen aangenomen; het amendement van Provó Kluit op art. 240 met 54 tegen 11 stemmen verworpen, en de achtereenvolgende artikelen met verschillende meerderheid goedgekeurd, alleen een amendement van Sloet tot Oldhuis op art. 249 om ook gemeente-accijnzen op aardappelen, varkensvleesch en schapenvleesch te verbieden, aangenomen. Zoo ging het ook met de overgangsbepalingen. Een amendement van Baud op art. 294, om de wet in 1861 te doen herzien, werd verworpen en eindelijk de geheele wet met 52 tegen 13 stemmen goedgekeurd (tegen: Provó Kluit, Van Lijnden, Sloet tot Oldhuis, Van Hall, Mackay, Van Goltstein, Hoffmann, Wintgens, Schooneveld, Boreel, Van Hasselt, Van Doorn en Groen van Prinsterer).

In de Eerste Kamer bracht de commissie van rapporteurs

(Van Eysinga, Van Nispen van Pannerden, Van Royen en De Brauw) den 25sten Juni een in 't algemeen gunstig verslag uit. Bij de openbare beraadslagingen gaven ook hier de gelijke inrichting van alle gemeenten, de centralisatie en het stelsel van plaatselijke belastingen aanleiding tot bestrijding. Van Nispen van Pannerden beweerde zelfs, dat door deze wet de laatste schaduw van persoonlijke vrijheid vernietigd zou zijn, waarop de Minister antwoordde »dat zij integendeel eene gemeentelijke vrijheid zal scheppen, zooals nog nooit eene bestaan heeft, zoolang Nederland in de geschiedrollen bekend is". Het ontwerp werd met 28 tegen 7 stemmen aangenomen (tegen: Van Nispen van Pannerden, Borski, Insinger, Van Wessem, Van Foreest, Bosch van Drakestein en Van Andringa de Kempenaer) en als wet van den 29sten Juni 1851 in het *Staatsblad* No. 85 opgenomen.

De Gemeentewet was niet de eenige belangrijke, die Thorbecke in deze zitting tot stand heeft gebracht. Ook het wetsontwerp op de onteigening ten algemeenen nutte werd in beide Kamers aangenomen. Na de beraadslagingen over de Gemeentewet was evenwel eerst de Minister van Oorlog opgetreden ter verdediging van vier gewichtige wetsontwerpen. Reeds te voren in de vergadering van den 6den Maart was door de Tweede Kamer een wetsontwerp van Van Bosse goedgekeurd tot wijziging der wet van den 9den Mei 1846 op de burgerlijke pensioenen, hoewel hij, naar aanleiding van de bestrijding in het voorloopig verslag, de twee belangrijkste wijzigingen, die hij had willen aanbrengen, nl. de opheffing van het burgerlijk pensioenfonds en de invoering eener vaste, doorloopende korting van vijf procent, had moeten terugnemen. Den 24sten April vereenigde ook de Eerste Kamer zich met dit wetsontwerp.

Van dergelijken aard waren de vier militaire wetsontwerpen, thans in behandeling (8-11 Juni 1851). Zij bestonden uit: een wetsontwerp tot regeling van de bevordering en het ontslag

en het op pensioen stellen van de militaire officieren der landmacht, een tweede hetzelfde regelende ten opzichte van de officieren der zeemacht, en nog twee wetten over de pensioenen bij de landmacht en die bij de zeemacht. Het eerst werden de wetten betrekking hebbende op de landmacht behandeld. In de plaats van de regeling bij Koninklijk besluit zou thans, volgens het voorschrift der Grondwet, de waarborg van regeling bij de wet treden. De bevordering zou tot en met den rang van kapitein voor vijf zesden bij ancienneteit, daarboven geheel naar keuze geschieden; ontslag alleen op verzoek of op vonnis van een raad van onderzoek verleend worden; na veertig jaar dienst en op vijfenvijftigjarigen leeftijd had de officier recht op pensioen. De tweede wet over de pensioenen bepaalde het bedrag niet alleen voor de officieren, maar ook voor de mindere rangen, en tevens van die voor weduwen en kinderen. Een amendement van Taets van Amerongen op art. 5 der eerste wet: „Geen officier zal van de gewone bevordering worden uitgesloten dan op advies van een raad van onderzoek," en dat van Van Höevell op art. 27, dat de verplichting der officieren, om 's Konings toestemming tot het aangaan van een huwelijk te vragen, deed wegvallen, werden met nog andere verworpen, en het eerste ontwerp werd met algemeene stemmen op éene na (Taets van Amerongen), het tweede met algemeene stemmen aangenomen. Op het eerste ontwerp betrekkelijk de zeemacht werden eene reeks amendementen van Ter Bruggen Hugenholtz aangenomen, om den raad van onderzoek alleen in het moederland en door het lot te doen benoemen, en niet, zooals het ontwerp wilde, door den commandant van het eskader of door den Minister. Het wetsontwerp werd met 48 tegen 3 stemmen (Groen van Prinsterer, Hoffmann en Van Lijnden) en dat op de pensioenen met algemeene stemmen op éene na (Ter Bruggen Hugenholtz) aangenomen. De Eerste Kamer keurde al de vier ontwerpen met algemeene stemmen goed.

De ontwerpen, die betrekking hadden op de zeemacht, waren door Lucas onderteekend, doch zij werden door den Minister van Oorlog Van Spengler verdedigd. De vice-admiraal Lucas was namelijk

reeds den 20sten April 1851 afgetreden. Den 10den April was een wetsontwerp tot verhooging van hoofdstuk VIII der Staatsbegrooting tot herstelling eener schipsluis te Willemsoord in de Tweede Kamer behandeld, en had daar eene hevige bestrijding ondervonden, hoewel het toch met 32 tegen 22 stemmen was aangenomen. De minister was door dien tegenstand onaangenaam getroffen en diende den 20sten April zijn ontslag in. Zijne portefeuille werd aan den Minister van Oorlog Jhr. Van Spengler ad interim opgedragen. Deze kon evenwel de schipsluis niet redden, want het aangevraagde krediet werd in de Eerste Kamer, door sommigen wegens de kosten, door anderen, omdat zij een drijvend dok voortrokken, bestreden en met 25 tegen 8 stemmen verworpen. Gedurende het interim van Van Spengler werd nog eene verandering gebracht in de opleiding der adelborsten, door het Instituut der Marine te Medemblik, welke plaats men om gezondheidsredenen ongeschikt oordeelde, op te heffen en de adelborsten naar de Koninklijke Militaire Academie te Breda over te brengen, een maatregel, die door bijna alle zeeofficieren sterk werd afgekeurd.

Behalve de wet op het onderwijs, welke nog steeds op zich liet wachten, en die op het armbestuur, welke aan het einde dezer zitting (den 10den September) werd ingediend, schreef het vijfde der additioneele artikelen nog drie wetsontwerpen voor, welke uiterlijk in de tweede zitting na de afkondiging der veranderingen in de Grondwet moesten worden voorgedragen. Het ministerie De Kempenaer had twee van deze ontwerpen zelfs reeds dadelijk in behandeling gebracht nog vóor alle andere, doch was, zooals wij gezien hebben, met zijne voordrachten niet gelukkig geweest. Thans was die taak aan den Minister van Justitie Nedermeyer van Rosenthal opgedragen, die ook werkelijk de drie ontwerpen had ingediend. Het ontwerp tot regeling en beper-

king der uitoefening van het recht van vereeniging en vergadering was den 3den December 1850 ingekomen, dat op de samenstelling der rechterlijke macht en het beleid der justitie den 21sten Februari 1851, en dat tot regeling der verantwoordelijkheid van de hoofden der ministerieele departementen den 14den Maart 1851. Over het laatste ontwerp, waarin de strafrechterlijke en de financieele verantwoordelijkheid werden geregeld, was het voorloopig verslag der commissie van rapporteurs (Groen van Prinsterer, Van der Linden, Van der Veen, Van Nispen van Sevenaer en Van Hall) uitgebracht, dat zich voornamelijk over het ontbreken van de regeling der staatkundige verantwoordelijkheid beklaagde. Het tweede ontwerp was zelfs nog niet in de afdeelingen onderzocht, en alleen het eerste bracht het tot de openbare beraadslaging.

Het wetsontwerp behandelde in de eerste afdeeling het recht van vereeniging, in de tweede dat van vergadering, en begon met een stel definities. De minister verklaarde zich voor het repressieve stelsel, doch met die verklaring waren moeilijk overeen te brengen de volgende voorschriften: dat het bestuur mededeeling kon eischen van het doel, de statuten, de namen der bestuursleden en leden en van de vergaderplaatsen eener vereeniging; dat reeds bij een getal van drie leden eene vereeniging aanwezig was, en dat eene bijeenkomst van twaalf personen, zelfs in een particulier huis, eene vergadering uitmaakte en dus onder het bereik van den kantonrechter kwam; dat eindelijk bij elke vergadering op eene openbare plaats de politie het recht had, preventief tusschen beide te komen. Zoowel de commissie van rapporteurs (Groen van Prinsterer, Dullert, Meeussen, Van Eck en Metman) als later bij de openbare beraadslaging (14—16 Juli 1851) bijna alle sprekers, maar in 't bijzonder Groen van Prinsterer en Jongstra, verzetten zich krachtig tegen dit stelsel. Groen van Prinsterer en Van Goltstein trachtten zelfs, den Minister van Binnenlandsche Zaken in de algemeene afkeuring te betrekken. De eerste beweerde, dat de ministerieele homogeniteit vorderde, dat over zulk een belangrijk wetsontwerp ook de andere minis

ters geraadpleegd waren, en er hunne goedkeuring aan gegeven hadden. Thorbecke antwoordde, dat een dergelijke eisch van homogeniteit nergens gesteld werd, daar de verwezenlijking daarvan onuitvoerbaar zou zijn, dat de verantwoordelijkheid personeel was en alleen op handelingen betrekking had, en dat de werkzaamheden van een minister voor zijn eigen departement veel te omvangrijk waren, dan dat hij ook de inrichting der wetsontwerpen van zijne ambtgenooten voor zijne verantwoording kon nemen. Het eenige, wat men gezamenlijk kan doen, is, dat men over het ontwerp in hoofdtrekken spreekt, zijne opmerkingen aan den betrokken minister mededeelt; maar deze zelf draagt, na daarvan al of niet gebruik gemaakt te hebben, zijn ontwerp aan den Koning voor.

Het ontwerp van den Minister van Justitie was nu zoo ingericht, dat het wel het repressief stelsel in beginsel aannam, maar in de toepassing daarmede in strijd was. De verdediging van Nedermeyer van Rosenthal was dan ook zeer zwak, en toen de afgevaardigde Poortman eene reeks amendementen voordroeg, die het preventief stelsel geheel wegcijferden uit de wet, en al de definities vervingen door stellige voorschriften als: in welk geval eene vereeniging verboden was, en dat alleen voor het verkrijgen van rechtspersoonlijkheid vooraf gaande mededeelingen aan het bestuur noodig waren, enz., verzette de minister zich zelfs niet tegen die wijzigingen, die eigenlijk een geheel nieuw ontwerp vormden. De vergadering besloot evenwel met 33 tegen 26 stemmen, de amendementen van Poortman eerst naar de afdeelingen te verzenden. Den 19den Juli stelde hetzelfde lid een nieuw uitstel der behandeling voor, dat met 40 tegen 17 stemmen aangenomen werd, en den 23sten Juli werd zelfs met 40 tegen 16 stemmen besloten, de behandeling tot na het reces uit te stellen, waardoor het ontwerp eigenlijk geheel van de baan werd geschoven. De Minister van Justitie berustte in alles, niet zonder evenwel eenige scherpe opmerkingen te moeten hooren, waartegen hij zich een paar dagen later meende te moeten verdedigen. Het wetsontwerp kwam echter niet meer voor den dag, en alleen

de grootmoedigheid van de Kamer had den minister eene bepaalde nederlaag bespaard.

Die nederlaag bleef op den duur niet uit. Toen in de volgende zitting van 1851 op 1852 bij de behandeling der staatsbegrooting het hoofdstuk justitie aan de orde kwam, werd de houding van den minister aan eene scherpe critiek onderworpen, in 't bijzonder wegens zijn ontwerp over de rechterlijke organisatie, dat reeds op 't eind der vorige zitting ingekomen was en nu te gelijk met dat over de ministerieele verantwoordelijkheid opnieuw was ingediend (den 7den October 1851). Een post van de begrooting tot bezoldiging van twee directeuren der rijkspolitie, te Amsterdam en te Rotterdam, werd verworpen, en 17 stemmen verklaarden zich tegen het geheele hoofdstuk (den 26sten November 1851).

De rechterlijke organisatie werd in ons land nog altijd beheerscht door de wet van 1827, welke eerst in 1838 in werking getreden was. Volgens deze wet waren er vier arrondissements-rechtbanken als rechtbanken van eersten aanleg en voor minder gewichtige zaken (civiele zaken zonder appèl tot *f* 30.— met appèl tot *f* 200.—, correctioneele zonder appèl tot *f* 20.— boete, met appèl *f* 75.— en zeven dagen hechtenis). Verder had elke provincie een gerechtshof, tevens hof van appèl voor de zaken, in eersten aanleg bij de arrondissements-rechtbanken behandeld, terwijl de Hooge Raad tot hof van appèl diende voor de zaken van eersten aanleg, bij de gerechtshoven behandeld, zelf in eersten aanleg uitspraak deed over bepaald aangewezen zaken en personen, maar voor het overige uitsluitend hof van cassatie was.

Deze organisatie, naar Fransche beginselen ingericht en oorspronkelijk voor het Vereenigde Koninkrijk bestemd, werd algemeen afgekeurd. Daarom had de Grondwet van 1848 de indiening van een nieuw ontwerp binnen korten termijn voorgeschreven. Het rapport van het tijdelijk ministerie Donker Curtius—De Kempenaer van den 13den November 1848 had de geheele opheffing der provinciale gerechtshoven voorgesteld. Zoo ver was evenwel niet het later aangenomen voorstel van Donker

Curtius gegaan, dat slechts een geheel voorloopig karakter had en bedoelde, eenige bezuinigingen in te voeren. Het thans ingediende ontwerp van Nedermeyer van Rosenthal ging van geheel andere denkbeelden uit dan het rapport van den 13den November. Het behield vier gerechtshoven, op welke hooger beroep bestond van alle strafzaken, welke dus in eerste instantie voor de arrondissements-rechtbanken behandeld werden. Verder stelde het afzonderlijke ambtenaren van het openbaar ministerie bij de kantongerechten in, kantonnale commissarissen van politie genoemd, en onbezoldigde referendarissen bij alle rechterlijke colleges. De minister berekende de aldus te verkrijgen bezuiniging op ongeveer 200,000 gulden jaarlijks. De commissie van rapporteurs (Van Goltstein, Metman, Dullert, Van Hall en Godefroi) bracht den 12den December een hoogst ongunstig verslag uit, eindigende met het advies: «De Commissie heeft ten slotte de eer, der vergadering de afwijzing van het voorstel aan te raden." Het rapport wilde minder instanties voor de behandeling van civiele zaken, en de meerderheid verklaarde zich tegen het appèl in strafzaken; ook verwierp het de aanstelling der referendarissen en kantonnale commissarissen van politie. De openbare beraadslaging liet lang op zich wachten, zoodat in de vergadering van den 2den April 1852 Van Hall den Minister van Justitie deswege interpelleerde. Eindelijk, den 12den Mei, na de afdoening van verscheidene andere wetsontwerpen, werden de beraadslagingen geopend. De minister had gemeend, aan vele bezwaren te gemoet te kunnen komen, door den 4den Mei ter aanvulling zijner wet een wetsontwerp in te dienen tot regeling van het rechtsgebied en aanwijzing der zetels van de verschillende rechtscolleges, de classificatie der arrondissements-rechtbanken en kantongerechten, en de vaststelling der bezoldigingen van de verschillende rechterlijke ambtenaren.

De beraadslaging werd geopend door Godefroi, die wel zijne instemming uitsprak met de twee hoofdbeginselen der wet, het behoud van den Hoogen Raad als hof van cassatie en de uitbreiding van het appèl in strafzaken, maar toch verklaarde,

het ontwerp te moeten afstemmen, daar het onvolledig was en dus niet in zijne gevolgen te beoordeelen. Immers een zelfde ontwerp diende te omvatten, zoowel de rechterlijke indeeling als de standplaatsen en bezoldigingen der rechters. Eindelijk diende in allen gevalle met de wet gepaard te gaan eene herziening van het wetboek van strafvordering. Hij zelf wenschte het behoud van den Hoogen Raad als hof van cassatie, maar afschaffing der gerechtshoven en der arrondissements-rechtbanken in de hoofdsteden der provinciën, behalve te Assen, en de vervanging dier rechtbanken door raden, met dezelfde bevoegdheid als de vroegere rechtbanken, maar bovendien als hoven van appèl in civiele en strafzaken. Die vermindering van het aantal rechtbanken wenschte hij ook in het belang van de ambtenaren. «Ik ben zelf lid van de rechterlijke macht," zegt hij, «maar ik schroom niet te zeggen, dat bij zeer vele rechtscollegiën in ons land de rechterlijke betrekking bijna gelijk staat met eene sinecure." Metman ging de geheele geschiedenis der rechterlijke organisatie in ons land na, keurde het bestaande stelsel, als zoovele andere rechtsgeleerden, op wie hij zich beriep, ten strengste af, maar oordeelde het aangeboden wetsontwerp nog kostbaarder en slechter dan het bestaande. Wintgens stelde, gelijk vele andere sprekers vóor hem, zijn stelsel tegenover dat van den minister; hij is tegen de cassatie in civiele en het appèl in strafzaken; wil daarentegen civiele zaken in hooger beroep brengen bij den Hoogen Raad; de gerechtshoven en arrondissements-rechtbanken ter hoofdplaats der provincie samensmelten en zes raadsheeren zonder appèl in strafzaken het geding laten beslissen, eveneens bij de rechtbanken de correctioneele zaken door vier rechters.

De verdediging van Nedermeyer van Rosenthal is welsprekend, maar zonder kracht; zelfs zijne poging, om art. 1, dat het hoofdbeginsel inhoudt, nl. het behoud van den Hoogen Raad als hof van cassatie, aangenomen te krijgen, door zich op het recht der Kamer tot wijziging der overige bepalingen te beroepen, doet Dullert verklaren, dat hij tegen art. 1 zal stemmen, daar zijns inziens het recht van amendement hier geen heil kan

geven. Overeenkomstig den raad van Metman, om door afstemming van artikel 1 zijne afkeuring van het geheele ontwerp uit te spreken, wordt dit artikel met 44 tegen 15 stemmen verworpen (Voor: Taets van Amerongen, Limpens, Zijlker, Bieruma Oosting, Bots, De Poorter, Hoffmann, Meeussen, Dirks, Sloet tot Oldhuis, Anemaet, Gouverneur, Reinders, Schiffer en Van Wylick.) De minister trekt daarop zijn wetsontwerp in, en vraagt den Koning ontslag, dat hem den 15den Juli 1852 verleend wordt.

Nedermeyer van Rosenthal was met zijne werkzaamheden niet gelukkig geweest: in de eerste zitting was wel zijn ontwerp op het recht van enquête aangenomen, evenals de wet op het Nederlanderschap, van welke hij de bepalingen op de naturalisatie had verdedigd, maar in de regeling van de ministerieele verantwoordelijkheid en van het recht van vereeniging en vergadering was hij niet geslaagd, evenmin als in die van de rechterlijke organisatie. Alleen enkele kleinere wetsontwerpen op rechterlijk gebied waren tot stand gekomen, zoo eene zeer belangrijke en in zijne gevolgen beteekenisvolle verandering in ons strafstelsel door de invoering van het stelsel van eenzame opsluiting bij de wet van 28 Juni 1851 (*Staatsblad* N°. 68), volgens welke bij veroordeeling tot gevangenisstraf van één jaar of minder, op zijn hoogst de helft van die straf cellulair kon worden opgelegd; eindelijk ook in de zitting van 1851 op 1852 de wet over de afkondiging van Algemeene Maatregelen van Bestuur (wet van den 26sten April 1852). Ware misschien de minister in gewone tijden voor zijne taak berekend geweest, voor de buitengewone omstandigheden, waarin men thans verkeerde, schoten zijne krachten te kort; en evenals zijn vroegeren ambtgenoot bij de Arnhemsche balie, vriend en lateren levensbeschrijver De Kempenaer, (*) woog de ministerieele portefeuille hem te zwaar, zoodat deze proefneming voor beiden de eerste en laatste is geweest. En toch was zelden een minister met zooveel

(*) Vgl. Levensbericht van Jhr. Mr. J. Th. H. Nedermeyer van Rosenthal door Mr. J. M. de Kempenaer. Handelingen Maatschappij v. Ned. letterkunde, 1857.

welwillendheid door de vertegenwoordiging ontvangen, niet alleen door de liberalen, die het ministerie wenschten te steunen, maar ook door de conservatieven, die in hem van den beginne een tegenwicht tegen de vooruitstrevende richting van den Minister van Binnenlandsche Zaken hadden gezien. Een Donker Curtius, die niet genoeg zijne afkeuring over Thorbecke's ontwerpen kon te kennen geven, had voor de regeling van het enquêterecht niet anders dan lof overgehad, en haar zelfs boven zijn eigen ontwerp gesteld, en de wet op het recht van vereeniging en vergadering had de meerderheid door een onbepaald uitstel voor eene verwerping bewaard. Men had evenwel geene mogelijkheid gezien, den minister te blijven sparen, en zoo was hij dan de tweede geworden, die het ministerie Thorbecke had moeten verlaten.

Op denzelfden datum als aan Nedermeyer van Rosenthal werd het ontslag verleend aan den Minister van Oorlog, Jhr. Van Spengler, die intusschen den 1sten November 1850 zijn tijdelijk ministerschap van marine aan den nieuwen minister, den schout-bij-nacht J. Enslie had overgedragen. In de vergadering van den 16den Februari 1852 was een door hem ingediend wetsontwerp, houdende bepalingen omtrent het bouwen, planten en het maken van andere werken binnen zekeren afstand van de vestingwerken van den staat, door de Tweede Kamer met 31 tegen 23 stemmen verworpen. Zijne belangrijkste werkzaamheden hadden bestaan in de vier wetten over bevordering, ontslag, pensionneering en de pensioenen der officieren van land- en zeemacht, de overbrenging van de opleiding der adelborsten van Medemblik naar Breda en het besluit van den 10den April 1850 tot instelling van een comité van defensie.

Nog een derde minister zag zich na den afloop derzelfde zitting, van 1851 op 1852, genoodzaakt, zijne portefeuille neder te leggen. Van Sonsbeeck, erkend als bekwaam rechtsgeleerde, was niet gelukkig geweest in zijne regeling der buitenlandsche betrek-

kingen. Herhaaldelijk had zijn beleid scherpe aanvallen te verduren gehad, zoowel in de Kamer bij de begrooting, vooral van de zijde van Van Rijckevorsel, eerst lid van de Tweede, later van de Eerste Kamer, die hem gemis aan zorg voor onze handelsbetrekkingen verweet, als in de pers daar buiten, o. a. van professor Vreede in het *Utrechtsch Dagblad.* (*) De verzameling onzer tractaten met vreemde mogendheden (**) noemt eene reeks van handels- en scheepvaart-, post- en andere verdragen, tractaten ter wering van smokkelhandel en tot uitlevering van misdadigers, gedurende zijn ministerschap, gedeeltelijk ten gevolge der nieuwe scheepvaartwetten, postwet en vreemdelingenwet tot stand gekomen. Doch het zijn vooral drie quaestiën geweest, wier regeling den minister ten kwade werd geduid en zijn val heeft bewerkt: de betrekking van Limburg tot den Duitschen bond, de Russische schuld en het tractaat over den nadruk met Frankrijk. Eene juiste beoordeeling van de buitenlandsche politiek blijft altijd moeilijker dan die van eenigen anderen tak van bestuur, daar nergens meer geheimzinnigheid heerscht, nergens meer persoonlijke invloeden en intriges achter de schermen werkzaam zijn dan in de diplomatieke betrekkingen. Toch is het ook waar, dat de werkelijk groote staatslieden nooit het licht der openbaarheid hebben behoeven te schuwen, en boven de geheime kronkelpaden der kleine geesten er steeds de voorkeur aan gegeven hebben, recht op hun doel los te gaan.

Van Sonsbeeck heeft niet tot onze groote diplomaten behoord. Al de drijfveeren, die vooral tot de regeling der eerste twee zaken hebben geleid, zijn nog niet op te sporen, maar wat als openbaar geworden in 't kort kan worden medegedeeld, is het volgende:

De gebeurtenissen van 1848 in Duitschland hadden tot de

(*) Vgl. Mr. G. W. Vreede. Een twintigjarige strijd. Utrecht 1869.

(**) Vgl. Receuil de traités et conventions, conclus par le Royaume des Pays-Bas etc. par E. G. Lagemans. La Haye. 1858—1886. dl. III en IV.

Vgl. ook over dezen tijd Mr. T. M. C. Asser. Het Bestuur der Buitenlandsche betrekkingen. Amsterdam 1860,

ontbinding van den Duitschen Bondsdag te Frankfort en de bijeenkomst van het parlement aldaar geleid, dat voor het rijk een nieuwe constitutie zou ontwerpen. Wij hebben gezien, hoe in dat parlement de betrekking van Limburg tot Nederland ter sprake kwam en hoe van de gebeurtenissen in Duitschland zelfs moeilijkheden in Limburg onder het ministerie Donker Curtius—De Kempenaer het gevolg waren. Nu was door de latere gebeurtenissen, den loop der revolutie in Pruisen en Oostenrijk, de republikeinsche woelingen en andere oorzaken de taak van dat parlement mislukt, en het voorloopig aangestelde centraal bestuur onder den aartshertog Johan van Oostenrijk als rijksbestuurder wenschte van zijne werkzaamheden ontslagen te worden. Daarop hadden Pruisen en Oostenrijk den 30sten September 1849 een verdrag gesloten, teneinde een nieuw voorloopig centraal bestuur te vestigen, waaraan de rijksbestuurder zijne taak kon overdragen. Bij dit verdrag zouden Oostenrijk en Pruisen tot den 1sten Mei 1850 namens de gezamenlijke bondsregeeringen het centraal gezag van den Duitschen Bond op zich nemen, en werd aan de bondsstaten eene uitnoodiging gezonden, om tot gemeld verdrag toe te treden. Ook bij de Nederlandsche regeering was die uitnoodiging voor Limburg ontvangen, doch tijdens de ministerieele crisis van September en October 1849 blijven liggen. Zoodra Van Sonsbeeck onder het ministerie Thorbecke de portefeuille van Buitenlandsche Zaken had aanvaard, had hij evenwel de zaak ter hand genomen, en had de Nederlandsche regeering aan de uitnoodiging gevolg gegeven, door bij akte van den 23sten November 1849 voor Limburg tot het verdrag van den 30sten September toe te treden. Op die wijze bleef dus de band tusschen Limburg en Duitschland bestaan, en werd van de gelegenheid, om dien los te maken, geen gebruik gemaakt. Bij eene bespreking met de commissie van rapporteurs voor de staatsbegrooting van 1850 had de minister o. a. als redenen van die toetreding opgegeven:

»dat vermits, naar de zienswijze der Regeering, de bondsakten van 1815 en vervolgens, waardoor ook Nederland voor zooveel Limburg betreft, verbonden is, en die nooit anders dan

facto buiten werking zijn geweest, thans weder herleefden, de Nederlandsche Regeering zich aan de poging tot het tot stand brengen eener nieuwe schikking omtrent het Duitsche bondgenootschap niet kon onttrekken" .... en later »dat de voortdurende weigering van Nederland, om insgelijks voor Limburg tot het verdrag van den 30sten September toe te treden, en dus tot eene zaak, die de Nederlandsche Regeering voor goed en nuttig hield, ons noodeloos den haat van geheel Duitschland zou berokkenen."

Eindelijk zegt het proces-verbaal van die bijeenkomst: »Op eene bepaald gedane vraag, of men zich voor Limburg niet geheel van Duitschland zou kunnen losmaken, heeft de minister geantwoord, dat zijns inziens de gelegenheid daarvoor dan eerst geboren zou kunnen worden, als er eene finale scheuring tusschen Noord- en Zuid-Duitschland plaats vond, waarvan het vervallen van geheel het Duitsch Verbond het gevolg zou kunnen zijn."

Bij de beraadslagingen over die begrooting, hadden Boreel van Hogelanden in de Tweede en Beerenbroek in de Eerste Kamer de toetreding ter sprake gebracht, en in de vergadering van den 22sten Februari 1850 richtte Boreel tot den minister een interpellatie over het tractaat, waarop deze antwoordde, dat de stukken reeds ter visie gereedlagen. Op denzelfden dag werd bij missive van den minister een afschrift van het verdrag aan de Tweede Kamer gezonden, ingevolge art. 57 van de Grondwet, waarvan den 25sten Februari mededeeling gedaan werd. Eene commissie, met het onderzoek der stukken belast (Van Randwijck, Verwey Mejan, Mutsaers, Storm van 's Gravesande en De Villers de Pité), bracht in de vergadering van den 25sten April haar verslag uit. Dat verslag was in 't algemeen niet gunstig voor het tractaat. Ten opzichte van den vorm maakte men bezwaar, dat de uitnoodiging tot toetreding niet was geschied voor Limburg en Luxemburg gezamenlijk, maar aan de Koninklijke Nederlandsche Hertogelijk-Limburgsche regeering. Ten opzichte van den inhoud wilde men niet dadelijk het beginsel toegeven, dat de Duitsche Bond nog voortdurend bestond en diende behouden te blijven, maar meende men, dat de Bondsdag met zijne

laatste zitting van den 12den Juli 1848 had opgehouden te bestaan en dus niet weer stilzwijgend in 't leven kon worden geroepen, dat daarom de toetreding van Limburg het vormen van eene nieuwe betrekking was in plaats van de verbrokene en dus voorafgaande goedkeuring der Staten-Generaal, en niet alleen mededeeling werd gevorderd. Ware integendeel, gelijk anderen meenden, de Bondsdag blijven bestaan en de bestaande betrekking eenvoudig in stand gehouden, dan zou zelfs die mededeeling niet eens noodig zijn. Ook wat de beweegredenen betrof, was de commissie het niet geheel eens met de regeering, en kwam zij tot de volgende conclusie:

»Uwe commissie is van oordeel met het oog op de in Duitschland heerschende zoo uiteenloopende begrippen en stelsels ten opzichte van het al of niet geheel of gedeeltelijk voortdurend bestaan van den Duitschen Bond van 1815 en 1820, dat bijaldien dit wettig en onveranderd bestaan niet klaar en duidelijk uitgemaakt mocht zijn bij het verloopen van den termijn, vastgesteld bij het verdrag van den 30sten September, de regeering alvorens tot eenige andere en verdere verbintenis over te gaan, in rijpe overweging zal moeten nemen, of niet de band, die Limburg met Duitschland verbond, met dat tijdstip als geheel verbroken beschouwd zal kunnen en moeten worden, en dat, zelfs bij het aannemen van het voortdurend bestaan van den bond, de regeering insgelijks ernstig zal behooren te overwegen, of er geene genoegzame en geldige redenen aanwezig zijn, om zich van overeenkomsten als die van den 30sten September te onthouden. Tot het slot van dit haar verslag genaderd, heeft uwe commissie de eer voor te stellen, te besluiten tot het doen drukken en ronddeelen van hetzelve met de bijlagen, teneinde de gelegenheid te geven aan die leden, welke daartoe in deze stukken aanleiding mochten vinden, nadere inlichtingen van de regeering te vragen of interpellatiën aan haar te richten."

Deze conclusie werd in de vergadering van den 25sten April zonder discussie aangenomen.

Was het oordeel over de toetreding voor Limburg tot het

verdrag van den 30sten September niet gunstig, bepaalde verontwaardiging verwekte het tractaat met Rusland over de zoogenaamde Russische schuld. (*)

Indertijd had het Russische rijk door tusschenkomst van het huis Hope in Holland eene leening gesloten van 80 millioen gulden. In 1814 was er sprake van, dat Engeland tot vergoeding voor de opofferingen door Rusland in den oorlog tegen Napoleon gedaan, een gedeelte van die schuld zou overnemen. Bij de conventie van den 19den Mei 1815 te Londen, vond Engeland evenwel een middel om Ruslands voordeel aan het behoud van België bij het Koninkrijk der Nederlanden duurzaam te verbinden, door te bepalen, dat het nieuwe Koninkrijk de betaling der rente van dat gedeelte (25 millioen) op zich zou nemen, maar slechts zoo lang als België met Noord-Nederland vereenigd bleef. Nu had, gelijk men weet, de formeele scheiding van België in 1839, doch de feitelijke reeds in 1830 plaats gehad. Het was de vraag, wie nu voor de rentebetaling gedurende dat tijdvak verantwoordelijk was. Eindelijk werd onder Van Sonsbeeck de conventie van den 30sten Augustus (den 18den Augustus oude stijl) met Rusland gesloten, waarbij bepaald werd, dat Rusland ons de rentebetaling gedurende dat tijdvak zou kwijtschelden, tegen voldoening van de som van *f* 1,318,750 of de termijnen door Rusland voorgeschoten op den 1sten Januari en den 1sten Juli 1831, waardoor Rusland een blijk gaf, gelijk het heette, van zijne onbaatzuchtigheid (désinteressement) in dezen. (†) Den 1sten April 1851 werd nu bij de Tweede Kamer een wetsontwerp ingediend tot verhooging van de begrooting voor 1850 voor het achterstallig aandeel van Nederland in de Russische schuld.

De commissie van rapporteurs (Van Goltstein, Storm, Godefroi, Van der Heijden en Van Hall) bracht over dit ontwerp een zeer ongunstig verslag uit, achtte het vernederend voor ons; nadeelig, daar met de feitelijke scheiding van België in 1830 onze

---

(*) Vgl. o. a. Mr. G. W. Vreede. De Russische Schuld. Amsterdam 1851.

(†) Vgl. Lagemans. Recueil des traités et conventions etc. dl. III No. 246.

verplichting vervallen was, en ongrondwettig, daar de ratificatie van het verdrag plaats had gehad zonder voorafgaande bekrachtiging door de Staten-Generaal. De behandeling moest evenwel uitgesteld worden tot de volgende zitting van 1851/1852. Ook het toen uitgebracht verslag (door Van Goltstein, Huguenin, Dullert, Van Hall en Godefroi) ried tot verwerping. In de openbare beraadslagingen van den 24sten tot den 26sten Juni 1852 werd de handelwijze van den minister door bijna alle sprekers gegispt. Velen verklaarden te zullen tegenstemmen, als Gevers van Endegeest en Metman, teneinde daardoor de regeering te dwingen, over een nieuw, meer eervol tractaat te onderhandelen. Anderen achtten het noodzakelijk, nu de zaak eenmaal gebeurd was, het geld te geven, maar wenschten daarom volstrekt niet in de wet hunne goedkeuring van het tractaat zelf uitgedrukt te zien. Te dien einde stelde De Fremery eene andere redactie voor, waardoor alleen de vereffening met de rekenkamer mogelijk werd gemaakt, zoodat de wet nu zou luiden:

»Eenig artikel: Verhooging der begrooting voor 1851, hoofdstuk IX A, art. 19: Bedrag der declaratiën ten behoeve van de Keizerlijke Russische Regeering, afgegeven door den Minister van Financiën op den 4den Juni en den 10den September 1831, te zamen ter somme van *f* 1,318,750."

Van Höevell stelde voor den considerans aldus te wijzigen: »Alzoo Wij ... enz. dat behoort te worden voorzien in de betaling eener schuldvordering van Rusland." Beide amendementen werden aangenomen en evenzoo het wetsontwerp zelf met 31 tegen 21 stemmen. De Eerste Kamer volgde den 17den September na eene scherpe bestrijding door Van Rijckevorsel, De Brauw en andere leden, met 27 tegen 6 stemmen.

Deze aanneming stond voor den minister gelijk met eene nederlaag. De besliste nederlaag volgde op het einde der zitting door de afstemming van het tractaat met Frankrijk tot het weren van nadruk, na eene vergadering in comité-generaal op den 4den Augustus 1852, met algemeene stemmen, hoewel sommige leden, als Wintgens, de wering van nadruk niet uit het oogpunt van recht maar van

billijkheid wenschelijk achtten. De bezwaren bestonden evenwel hierin, dat het tractaat werd losgemaakt van het handelstractaat van 1840, en men dus de gelegenheid verzuimde, op ander gebied gunstige bepalingen te kunnen bedingen; dat in artikel 12 van het tractaat bepaald was, dat het zou worden geratificeerd binnen drie maanden na de sluiting, zonder die ratificatie van de goedkeuring der Kamers afhankelijk te stellen, en dat het beginsel om de in elk der landen op dit punt bestaande wetgeving »wederkeerig op die van het andere land toepasselijk te verklaren", geheel ten voordeele van Frankrijk strekte, daar onze wetgeving meer beperkte dan de Fransche, door nl. onder het kopijrecht ook te begrijpen het uitgeven van het werk »geheel of gedeeltelijk, verkort of verkleind, in éene of meer talen." Om al die redenen kon het ontwerp geen enkelen verdediger vinden.

Na deze neerlaag was de positie van den minister onhoudbaar. Hij vroeg zijn ontslag, dat hem ingaande den 16den October 1852 verleend werd.

Het was in dezelfde zitting, dat ook Van Bosse zijne rentebelasting en Pahud zijne muntwet voor Nederlandsch Indië verworpen zag. Alleen het hoofd van het ministerie, Thorbecke, leed in de Tweede Kamer geene enkele nederlaag. Zijne positie was nog sterker dan ooit te voren. Wel trachtten zijne tegenstanders, onder het inroepen der homogeniteit, hem voor de daden zijner ambtgenooten aansprakelijk te stellen en hem in hun val mede te sleepen; wel ontbrak het niet aan scherpe aanvallen en pogingen, om hem met zich zelf in tegenspraak te brengen of een blaam op zijne handelingen te werpen, doch alles tevergeefs. »Met uitgezochte wapenen viel men aan, en dreigende interpellaties werden beproefd. Maar het wapen ontzonk de zwakke hand, en de bedreiging liep in eene dankbetuiging uit." (Opzoomer.)

Bij het adres van antwoord op de troonrede was Groen van

Prinsterer weer als aanvaller opgetreden met eene reeks van amendementen. Zoo had de troonrede de tevredenheid uitgesproken over de werking van Kieswet, Provinciale en Gemeentewet. De commissie, belast met de samenstelling van het adres van antwoord (Van Goltstein, Engelen, Van der Linden, Schooneveld en Van Voorst) had in § 6 deze betuiging aldus beantwoord: »De verzekering, dat de kieswet, de provinciale- en de gemeentewet in hare werking, voor zooveel die tot hiertoe kon worden nagegaan, aan het doel van den wetgever beantwoorden, bevestigt ons in het vertrouwen, dat deze en andere instellingen, door de gewijzigde Grondwet in het leven geroepen, terwijl zij de rechten des volks hebben uitgebreid, te gelijk in grooter en kleiner kring de kracht en werking van het bestuur zullen verhoogen". Groen stelde als amendement deze redactie voor: »Met belangstelling hebben wij vernomen, hetgeen ons door Uwe Majesteit omtrent de aanvankelijke werking van de kieswet, provinciale en gemeentewet medegedeeld werd. Wij wenschen, dat de tot stand gekomen politieke organisatie van het volk in verband met nationale bezadigdheid en veerkracht ter verlevendiging van burgerzin moge strekken." Hij meende toch, dat tot nu toe van de verlevendiging van den burgerzin nog weinig te bemerken viel en wees op de geringe opkomst der kiezers te Amsterdam, het hart van 't land, waarop Thorbecke zich de scherpe uitdrukking liet ontvallen, dat »dat hart en die hartader flauw klopten," eene uitdrukking, welke niet geschikt was, hem de genegenheid der hoofdstad te doen winnen, en een hevig protest van de afgevaardigden dier stad, vooral van Van Hall, uitlokte. Toch kon Groens amendement slechts 4 stemmen verwerven (Groen, Mackay, Van Lijnden en Hoffmann). Slechts 6 leden (dezelfden met Stolte en Schiffer) gingen mede met zijn amendement op § 10: «Terwijl wij bij het uitzicht, dat Uwe Majesteit ons op de voordracht van andere wetten opent, vooral het tot stand komen in deze zitting van eenige voorziening in den toestand van het lager onderwijs wenschelijk achten", welk amendement tot een levendig onderwijsdebat aanleiding gaf tusschen Van Dam van Isselt, Van Höevell en den minister als verdedigers

der openbare school tegen Groen en Mackay. Het geheele adres werd eindelijk met 45 tegen 7 stemmen goedgekeurd.

Het onderwijs, waarop wij later meer in 't bijzonder terugkomen, was het strijdperk, waarin de minister niet alleen door Groen, maar ook van vele andere zijden, hetzij wegens de nietindiening der onderwijswet of om andere redenen werd aangevallen. Zoo had den 7den October 1851 Gevers van Endegeest voor de daartoe benoemde commissie rapport uitgebracht over het schoolverslag van 1849/1850 en daarover een afkeurend oordeel uitgesproken, omdat het zijns inziens veel te weinig gaf. In de vergadering van den 24sten October, toen de minister eenige mededeelingen aan de Kamer deed, nam hij tevens het woord over dit rapport, om het op zijne eigenaardige heldere wijze te bestrijden. »Hierop slaat inzonderheid," ging hij na eenige algemeene opmerkingen voort, »hetgeen de commissie laat volgen: »»Uwe Commissie blijft het gevoelen aankleven van alle de voorafgaande, dat men over den eigenlijken gang en inwendigen toestand van het onderwijs niet genoegzaam bij de regeeringsverslagen wordt ingelicht. Men vindt er den materieelen toestand en dit in de twee laatste verslagen met hare uitgebreide statistieke tabellen veel vollediger dan vroeger; men leert er in vele opzichten materieele uitbreiding uit kennen; maar de richting en uitkomsten van het onderwijs, den staat der scholen, zoekt men er te vergeefs."" »Op mijne laatste reis in Friesland te Franeker zijnde," antwoordt de minister, »heb ik met bewondering een werktuig beschouwd, dat ik tot dusverre als een lastpost op de begrooting heb aangemerkt. Het is het planetarium van Eysinga, waar men aan de zoldering van een klein vertrek de loopbanen der planeten beschreven ziet, welke die daar afleggen in denzelfden tijd, dien zij aan den hemel noodig hebben om hunne kringen te beschrijven. Men ziet echter wel de planeten, maar de beweging ziet men niet. Ja, wanneer men na langen tijd terugkomt, dan zal men bemerken, dat bijvoorbeeld Jupiter van plaats veranderd is, maar een middag, een geheelen dag daar vertoevende, ontwaart men niets van de beweging, ofschoon die inderdaad plaats vindt. Mijne Heeren, zoo geloof ik, is het

ook met den staat van de scholen en het onderwijs over een land, wanneer men zich bepaalt binnen den tijdkring van één jaar. Uit den tijd, toen ik eene vorige betrekking bekleedde, herinner ik mij, dat de hoogleeraren te Leiden eene aanschrijving ontvingen, om aan de curatoren jaarlijks een verslag te zenden omtrent de resultaten van het onderwijs. Wij hebben gelachen; het was eene onmogelijkheid. Wie het onderwijs kent, wie het weet te beoordeelen, weet ook vooreerst, dat die resultaten moeten worden nagegaan door menschen, buiten het onderwijs geplaatst; — en vervolgens dat de resultaten van eene groote inrichting van onderwijs niet over één jaar kunnen worden meegedeeld, althans niet zooals in een regeeringsverslag behoort te geschieden. Een regeeringsverslag toch moet iets anders zijn dan een verslag van een toerist, die de scholen onderzoekt, en bij alles, wat hij ziet, bij alles, wat hij mededeelt, reflecties maakt; reflecties, die zeer belangrijk kunnen wezen, maar toch zeker niet zijn, wat door het gouvernement kan of behoort te worden voorgedragen aan de vertegenwoordiging van een land."

Waren bij het lager onderwijs de anti-revolutionnairen meer uitsluitend de aanvallers, bij het hooger onderwijs gaf een maatregel van den minister aanleiding tot bestrijding van verschillende zijden, en stelde de commissie van rapporteurs zelfs voor, art. 105 der Staatsbegrooting, hoofdstuk Binnenlandsche Zaken, hierop betrekkelijk, geheel te doen wegvallen. Bij besluit van den 23sten Mei 1845 was een staatsexamen ingesteld voor de toelating tot de hoogescholen. Op aandrang van Thorbecke, die het hooger onderwijs meer voor ieder toegankelijk wilde maken, was bij Koninklijk besluit van den 1sten Juli 1850 eerstgenoemd besluit in dien geest gewijzigd, dat een getuigschrift van afgelegd examen voldoende was voor de toelating. Zoo bleef dus het staatsexamen bewaard, maar werd tot eene zuivere formaliteit gemaakt, daar toch iedereen werd toegelaten. Trouwens was dit besluit slechts een overgangsmaatregel tot het besluit van den 4den Augustus 1852, waarbij bepaald werd, dat voortaan de inschrijving op de rol der studenten aan eene hoogeschool of het athenaeum te Amsterdam of

te Deventer zou geschieden zonder overlegging van eenig getuigschrift omtrent vroegere studiën. Dit besluit vond veel afkeuring bij hen, die meenden, dat door de toelating van niet genoegzaam voorbereiden het gehalte van het hooger onderwijs zou dalen, maar aan de andere zijde veel bijval bij degenen, die het staatsexamen als eene soort van noodelooze pijniging beschouwden of met den minister meenden, dat de toegang tot het hooger onderwijs of de beoefening der wetenschap voor een ieder moest openstaan en alleen de toekenning van academische graden met daaraan verbonden bevoegdheid na behoorlijk examen diende te geschieden.

Een tweede maatregel, die veel bestrijding vond, was die van den 26sten October 1851, tot opheffing van het Koninklijk Instituut van wetenschappen, letteren en schoone kunsten, opgericht door Koning Lodewijk, en de vervanging daarvan door de Koninklijke Academie van wetenschappen, wier taak zou zijn de bevordering der wis- en natuurkunde in haar geheelen omvang. De minister oordeelde de werkzaamheden van het Koninklijk Instituut niet in verhouding tot de kosten; de onderhandelingen met het Instituut gevoerd, om het op eene minder kostbare schaal te hervormen, waren mislukt, en daarom werd het thans opgeheven en door eene andere inrichting vervangen, die slechts *f* 6000.— subsidie jaarlijks van den staat ontving.

Beide maatregelen kwamen ook bij de begrooting voor 1852 ter sprake en vonden zoowel verdedigers als bestrijders. In 't algemeen geven de debatten over het hoofdstuk Binnenlandsche Zaken instemming met en bewondering voor de werkzaamheid des ministers te kennen. Merkwaardig was vooral de toenadering van Van Hall, die beweerde, dat met uitzondering van drie leden tusschen de groote meerderheid der Kamer en het ministerie niet alleen homogeniteit, maar zelfs eenzelvigheid bestond en aldus den minister de hand toestak in den strijd tegen de beginselen der anti-revolutionnaire partij. Daarentegen werd de verwijdering tusschen Thorbecke en Groen, eenmaal vrienden, voortdurend grooter en verweet de eerste bij de algemeene beraad-

slagingen den laatste zelfs deloyauteit, toen hij, om het stelsel van den minister aan de kaak te stellen, diens wetsontwerp op het armbestuur aanviel, dat de minister toch bij deze gelegenheid niet kon gaan verdedigen, voordat het zelfs nog in de afdeelingen onderzocht was. Op deze uitdrukking kwam Groen terug bij de algemeene beraadslagingen over het hoofdstuk Binnenlandsche Zaken, en zoowel toen als later bij de afdeeling onderwijs voerde hij een uit het oogpunt van beginselen allermerkwaardigst debat met den minister. In dien strijd stond hij met zijne kleine kudde evenwel alleen, en slechts drie stemmen (Groen, Mackay en Van Lijnden) verklaarden zich tegen het vijfde hoofdstuk, dat in de Eerste Kamer zelfs met algemeene stemmen werd aangenomen. Toen den volgenden dag, den 3den December 1851, de behandeling van het zesde hoofdstuk, over den Hervormden Eeredienst, aan de orde werd gesteld, was de tijding van Napoleons coup d'état van den 2den December hier te lande bekend geworden, welke een buitengewonen indruk maakte, zoodat Van Hall voorstelde, om met het oog op de gevaren, welke deze daad voor Europa's rust kon opleveren, als een bewijs van eendracht de volgende hoofdstukken eenparig aan te nemen. Hoewel niet allen dien raad volgden en de indruk niet blijvend was, gingen toch velen met zijn voorstel mede en liep de verdere behandeling spoediger af, dan misschien anders het geval geweest ware.

Twee belangrijke wetten, welke de minister in deze zitting wist te doen aannemen, waren die over de jacht en visscherij en de telegraafwet. Minder gelukkig was hij met zijn wetsontwerp tot regeling van den plicht der provinciën om behoeftigen gemeenten te hulp te komen, dat in de Tweede Kamer gewijzigd aangenomen, maar in de Eerste verworpen werd met 28 tegen 5 stemmen.

Gedurende het laatste gedeelte dier zitting had de Kamer weer eene andere wijze van werken gekozen door wijziging van haar reglement van orde. Het stelsel van zelfstandige rapporteurs, dat bij wijze van proef was ingevoerd, had herhaaldelijk tegenkanting gevonden bij degenen, die beweerden, dat op die wijze

enkele specialiteiten de geheele Kamer tyranniseerden, en de andere leden niet genoeg op de hoogte der zaken bleven. Reeds meer dan eens was het voorstel gedaan, om tot het oude reglement van orde terug te keeren. Den 5[den] Mei 1852 werd eindelijk een nieuw gewijzigd reglement aangenomen, waarbij het stelsel van zelfstandige rapporteurs werd prijsgegeven.

Toen de volgende zitting van 1852/1853 geopend werd, was er ook in de samenstelling der Kamer eenige wijziging gekomen, daar in 1852 de periodieke aftreding van de helft der leden had plaats gehad. Reeds gedurende de vorige zitting had het ontslag nemen om verschillende redenen door Wichers, Ypey, Van Hasselt en Lotsy enkele nieuwe leden in de Kamer gebracht, als S. Blaupot ten Cate, vroeger doopsgezind predikant, die zeer voor het onderwijs ijverde, voor Groningen, Bieruma Oosting voor Leeuwarden, Van Nierop voor Hoorn en De Raadt voor Dordrecht.

Thans keerden na de aftreding wel de meesten terug (30 van de 34 leden), doch niet allen. Bieruma Oosting moest zijne plaats weer afstaan aan den meer liberalen Verwey; Hoffmann, de zwager van Groen, te Rotterdam aan zijn liberalen tegenstander Gevers Deynoot; Gouverneur te Tilburg aan Beens en Borret te Maastricht aan Van Wintershoven. Groen werd met moeite te Zwolle herkozen, en Stolte in Amsterdam tevergeefs bestreden door den oud-minister en gouverneur-generaal Rochussen, die evenwel kort daarop voor Alkmaar verkozen werd. Weldra kwam eene nieuwe vacature door de verkiezing van Van Dam van Isselt tot lid der Eerste Kamer voor Gelderland, waarop het district Tiel met 614 stemmen Mr. J. A. A. Leemans verkoos tegen 477 op De Kempenaer uitgebracht, die dus weer in de minderheid bleef. Tot eersten candidaat voor het voorzitterschap verkoos de Kamer Mr. W. H. Dullert, die door den Koning tot voorzitter werd benoemd.

Ook het ministerie, dat thans voor de Kamer optrad, had

veranderingen ondergaan. In plaats van Nedermeyer van Rosenthal was Mr. P. H. Strens, een katholiek, procureur-generaal bij het hof van Noord-Brabant, tot Minister van Justitie benoemd, terwijl het departement van Hervormde en andere eerediensten aan Van Bosse werd opgedragen. Van Spengler was als Minister van Oorlog vervangen door den generaal-majoor H. F. C. baron Forstner van Dambenoy, en toen ook Van Sonsbeeck den 16den October zijn ontslag nam als Minister van Buitenlandsche Zaken, werd in zijne plaats benoemd Mr. J. P. P. baron van Zuylen van Nyevelt, die zich vooral door zijne redevoeringen op staathuishoudkundig gebied had bekendgemaakt, en een der warmste voorstanders van het ministerie Thorbecke was. Hij nam terstond ontslag als lid der Kamer en werd voor Zutfen vervangen door Jhr. Van Panhuys.

Het meeste opzien verwekte de benoeming van Forstner van Dambenoy, lid van de anti-revolutionnaire kiesvereeniging »Nederland en Oranje" te 's-Gravenhage, en als zoodanig beschouwd als aanhanger der beginselen van Groen van Prinsterer en de zijnen. Bij het adres van antwoord op de troonrede vroeg Jongstra, of het waarheid was, dat, gelijk de dagbladen meldden, de Minister van Oorlog lid was der vereeniging »Nederland en Oranje", en hoe hij met de denkbeelden dier vereeniging in dit ministerie plaats kon nemen? De minister antwoordde, dat het devies »Nederland en Oranje" dat van zijn geheele leven geweest was, en hij daarom er volstrekt geen bezwaar in zág, lid van eene vereeniging onder dien naam te worden. Dat antwoord bevredigde natuurlijk niemand, en zoowel Van Dam van Isselt als Van Höevell eischten dadelijk nadere verklaringen: dat devies kon iedereen aannemen en, in plaats van zich daarachter te verschuilen, moest de minister liever op open terrein komen en verklaren, hoe hij dacht over het programma dier vereeniging, wier beginsel van het goddelijk recht in lijnrechten strijd was met de beginselen van dit ministerie. Groen kwam zijn medestander te hulp en zeide, dat de spreker den minister onverhoeds verrast had en eerst verlof tot eene interpellatie had moeten vragen. »Wil mijnheer Groen, dat de vergade-

ring hem verlof geve den minister te interpelleeren?" vroeg de in zijn eer getaste nieuwe president. Groen antwoordde, dat dit onnoodig zou zijn, daar hij genoeg in de gelegenheid was, om met den minister over diens beginselen te spreken. Den volgenden dag verklaarde Thorbecke evenwel, dat Forstner hem verzekerd had, nooit met Groen gesproken te hebben, waarop deze antwoordde, dat hij dan toch in zijne vereeniging met den minister had kunnen spreken. Het geschermutsel ging nog eenigen tijd voort, totdat Thorbecke er zelf voorloopig een einde aan maakte door te verklaren, dat hij te voren een onderhoud met Forstner gehad had, en deze op zijne vraag: wat hij dacht over den gang van het bestuur sedert 1848 en 1849? een antwoord gegeven had, waaruit bleek, dat er overeenstemming over de hoofdbeginselen bestond.

Daarbij bleef het evenwel niet. Zoodra was namelijk niet het adres van antwoord met 50 tegen 4 stemmen (de drie antirevolutionnairen met Baud) goedgekeurd, of Van Höevell vroeg verlof, den Minister van Oorlog te interpelleeren. Niettegenstaande het verzet van Van Hall, Van Goltstein en verscheidene liberalen werd dit verlof met 35 tegen 19 stemmen gegeven. Opnieuw antwoordde de minister ontwijkend; ook bevredigde de verdediging van Thorbecke niet, dat men vaak van zulke vereenigingen op verzoek van vrienden lid wordt, zonder de beginselen te kennen, en toen Poortman opnieuw aandrong en den minister als man van eer opriep te kiezen tusschen »Nederland en Oranje" en zijne portefeuille, antwoordde Forstner, dat, zoo de afgevaardigde van Delft soms twijfelde, of hij man van eer was, hij de middelen zou weten te vinden, om den ander tot die overtuiging te brengen. Eene nadere verklaring voorkwam een duel, en eindelijk werd aan de zaak een einde gemaakt door de aanneming der motie van Metman: „De Kamer, voldaan met de door den Minister van Oorlog gegeven inlichtingen, gaat over tot de orde van den dag" met 42 tegen 2 stemmen (Van Eck en Ter Bruggen Hugenholtz).

Zoo begon reeds onder een onaangenamen indruk de voor het ministerie Thorbecke zoo noodlottige zitting van 1852/1853. Een amendement van Groen om opnieuw op de onderwijswet aan te drin-

gen, was in de Tweede Kamer verworpen, en evenzoo ging het in de Eerste met het amendement van De Brauw, om uit te spreken, dat de Kamer het »betreurde" dat de wet op het onderwijs nog niet was ingediend. „In allen gevalle" merkte de minister ten opzichte van de redactie dier wijziging op: „zoo ik kiezen moet tusschen eene drijvende Kamer en eene treurende Kamer, Mijne Heeren, geef ik aan eene drijvende Kamer de voorkeur."

Na de afdoening van enkele spoedig afloopende wetsontwerpen, als dat ter verdeeling der provinciën in kiesdistricten, kwam de Staatsbegrooting aan de orde, die opnieuw den partijen gelegenheid gaf zich te meten. Toch werden de verschillende hoofdstukken achtereenvolgens met enkele wijzigingen aangenomen. Zoo werd, evenals reeds het vorig jaar gedaan was, het tafelgeld voor den Minister van Buitenlandsche Zaken verworpen, bij het hoofdstuk Justitie de bezoldiging der directeurs van politie, en bij dat van Marine de buitengewone belooningen aan ingenieurs en andere beambten van 's rijks werven afgestemd. Daarna werden enkele wetten aangenomen, vooral op financieel gebied, en enkele andere ingediend. Doch de val van het ministerie bracht de meeste niet verder dan tot de aanneming in de Tweede Kamer. Zoo was het ook met het nieuwe wetsontwerp betrekkelijk het bouwen, planten enz. bij vestingwerken, en eveneens met de belangrijke wet regelende de strafwetgevende macht der waterschapsbesturen.

Art. 191 der Grondwet bepaalde, dat het algemeen en bijzonder bestuur van den waterstaat door de wet geregeld zou worden. De additioneele artikelen hadden hier evenwel geen termijn voorgeschreven, binnen welken deze wet moest tot stand komen, en terecht, daar eerst nog heel wat voorbereiding noodig was, eer men eene wet van zulk een omvang op een tot nog toe bijna braak liggend terrein kon in 't leven roepen. Dit nam niet weg, dat enkele belangen dringend eene spoedige regeling vereischten.

Zoo was het onder andere met de strafwetgevende macht der waterschapsbesturen, want herhaaldelijk had de Hooge Raad beslist, dat strafbedreigingen op de overtreding van waterschapskeuren ongeldig waren, daar deze op eene wet moesten berusten, zoodat de waterschapsbesturen feitelijk machteloos bleven. Zelfs werd door velen betwijfeld, of de waterschapsbesturen wel eens het recht hadden, keuren te maken, en De Kempenaer had zich bij de verdediging der grondwetsherziening zeer tegen het beginsel verklaard, dat de waterschappen keuren of politie-verordeningen zouden mogen vaststellen.

Thorbecke was evenwel van eene geheel andere meening, en reeds den 12den Februari 1850 diende hij bij de Tweede Kamer een wetsontwerp in, houdende bedreiging van straf tegen overtreding der keuren of politie-verordeningen van waterschappen, waarvan het eenig artikel luidde: „De overtreding der keuren of verordeningen van politie, door de besturen van waterschappen krachtens hunne bevoegdheid gemaakt of te maken en van daarmede gelijkstaande voorschriften worden gestraft met boeten van een tot vijf en zeventig gulden en gevangenis van éen tot zeven dagen te zamen of afzonderlijk." Het verslag der commissie van rapporteurs (Fokker, Van Dam van Isselt, Donker Curtius, Van der Linden en Meeussen) behandelde de vraag, of de waterschappen wel het recht hadden, keuren te maken en deze bevoegdheid door de inlijving bij Frankrijk, niet voorgoed hadden verloren, of het dus in allen gevalle niet wenschelijk was, eerst die bevoegdheid aan de waterschappen toe te kennen. De memorie van beantwoording meende, dat de omschrijving dier bevoegdheid beter in de algemeene waterstaatswet te huis behoorde, en dat hier door de strafbepalingen op de keuren van zelve de bevoegdheid tot het maken van keuren erkend werd, die trouwens nergens in de Grondwet aan de waterschappen ontzegd was; maar dat de voorgestelde wet natuurlijk niet van toepassing zou zijn, waar reeds door andere wettelijke bepalingen, zooals het keizerlijk decreet van 1811 voor Zeeland en de algemeene reglementen voor Noord-Brabant, Gelderland en Overijsel, die op de wet van den 6den Maart 1818 berustten, die

bevoegdheid geregeld was. Het wetsontwerp kwam gedurende deze zitting evenwel niet in openbare beraadslaging. Den 28sten Mei werd op voorstel van Lotsy besloten, de behandeling uit te stellen, totdat art. 158 der provinciale wet, dat over de bevoegdheid der waterschappen, om keuren te maken, besliste, aangenomen was. Na de aanneming der provinciale wet stelde Thorbecke zelf den 17den Juli voor, de beraadslaging wegens de vele werkzaamheden onbepaald uit te stellen.

Eerst twee jaar later kwam het ontwerp opnieuw in behandeling, maar nu aanmerkelijk uitgebreid. Het heette nu Wetsontwerp tot regeling der strafwetgevende macht der waterschapsbesturen, alsmede van het gezag van den Koning en van Gedeputeerde Staten, bij niet behoorlijke voorziening in de behoeften van den waterstaat, en werd den 1sten Mei 1852 bij de Tweede Kamer ingediend. De commissie van rapporteurs (Gevers van Endegeest, Dullert, Godefroi, Van der Veen en Van Nispen van Sevenaer) bracht eerst den 17den Juni haar voorloopig verslag uit, en daar het ontwerp eerst den 17den Juli in de openbare beraadslaging kwam, werd de behandeling wegens het te gering aantal leden uitgesteld, zoodat het ook in deze zitting niet werd afgedaan. Opnieuw werd het ingediend bij het begin der volgende zitting (den 1sten October 1852). De commissie van rapporteurs, thans bestaande uit de leden Dommer van Poldersveldt, Van der Linden, Gevers van Endegeest, Van der Veen en De Fremery, bracht den 29sten November haar voorloopig verslag uit; de memorie van beantwoording volgde den 8sten Februari 1853; den 25sten Februari werd het eindverslag uitgebracht, en de openbare beraadslaging had plaats van 8 tot 10 Maart 1853.

Het wetsontwerp, dat den 1sten Mei 1852 en later den 1sten October opnieuw ingediend werd, was evenwel een geheel ander dan dat van 1850. Het regelde niet meer alleen de strafwetgevende macht der waterschapsbesturen, maar tevens in een tweede paragraaf de macht van Gedeputeerde Staten, om de waterschappen tot de uitvoering van werken te dwingen, en in de derde para-

graaf 's Konings bevoegdheid, om belangen van waterschappen, twee of meer provinciën aangaande, «over wier regeling de Staten dier provinciën zich niet of niet behoorlijk verstaan", te regelen. De eerste paragraaf bestond thans, in plaats van uit één, uit zes artikelen. Het eerste bepaalde, dat de waterschapsbesturen tegen overtreding der keuren, door hen gemaakt «krachtens de hun toegekende of tot hiertoe wettig uitgeoefende bevoegdheid" (zoo werd in overeenstemming met het eindverslag van 1850, zoowel als met het voorloopig verslag van 1852 de uitdrukking »krachtens hunne bevoegdheid" gewijzigd) eene geldboete van op zijn hoogst vijf en twintig gulden, en gevangenisstraf van één tot drie dagen konden stellen, terwijl de volgende artikelen de bijzonderheden en gevolgen dier bepaling omschreven. De tweede paragraaf regelde een belang, dat in den laatsten tijd meer en meer op den voorgrond was getreden, vooral ten gevolge van moeilijkheden over het kanaal van Steenenhoek en met de waterschappen Amstelland en Delfland. Voor het eerste werk weigerden de waterschappen, op de Linge uitwaterend, de noodige kosten bij te dragen; Amstelland wilde de kosten van zijne dijken niet langer betalen, zoolang het waterschap Bijleveld voortging er zijn water op te loozen, en in Delfland weigerden de ingelanden, de zeekusten van den Hoek-van-Holland tot Scheveningen te onderhouden, zoodat in al die zoo noodzakelijke werken slechts door gebrekkige hulpmiddelen voorzien werd. Thans werd aan Gedeputeerde Staten de bevoegdheid verleend, om het waterschap, «dat naar het oordeel van Gedeputeerde Staten krachtens zijne inrichting (in plaats van het woord «instelling" in het ontwerp van den 1sten Mei 1852), eene wet, een algemeenen maatregel van inwendig bestuur, Onze daartoe betrekkelijke bevelen of eene provinciale verordening verplicht is, de werken te ondernemen of door onderhoudsplichtigen te doen verrichten" (art. 7) tot de uitvoering van de werken te dwingen, of ze zelf uit te voeren, met verhaal der kosten. Bij verschil van meening bestond er beroep op den Koning. De inhoud der derde paragraaf eindelijk is reeds medegedeeld.

Bij de openbare beraadslagingen op den 8sten en 9den Maart

1853 werd het ontwerp in zijn geheel van verschillende zijden hevig aangevallen. Anemaet zag daarin eene te ver gedreven centralisatie; nog meer Wintgens, die voor het zelfbestuur der waterschappen opkwam; evenzoo Van Lijnden, Mackay, Gevers van Endegeest en Schiffer. Mackay vatte zijn oordeel samen in deze woorden: «Wat § 1 betreft, daar ga ik over heen, op § 2 stuit ik, over § 3 struikel ik." Daarentegen werd het ontwerp verdedigd door Gevers Deynoot, Van Akerlaken, Van Nierop, en den 9den Maart door den minister.

De eerste paragraaf vond minder bezwaar, hoewel nog enkele leden tegen het recht der waterschappen om politieverordeningen te maken, opkwamen; maar de eigenlijke strijd ontbrandde over artikel 7, vooral tusschen Thorbecke en Groen van Prinsterer, van wien het den minister bevreemdde, hem ook op dit terrein tegenover zich te zien. Doch volgens Groen heerschte in al de ontwerpen, zoowel dat van provinciale als gemeentewet als in het nu behandelde over den waterstaat, éenzelfde stelsel, nl. centralisatie en onderdrukking van de zelfstandigheid der onderdeelen. „En gij, Mijne Heeren," zegt de spreker, „wanneer gij aan art. 7 uw votum geeft, vreest ge niet, dat gij uwe medeïngezetenen weerloos aan een centraliseerend gezag prijs geeft?" Vooral de bepaling, dat ook de inrichting, algemeene maatregelen van bestuur en koninklijke bevelen de genoemde verplichting aan een waterschap konden opleggen, vond de sterkste bestrijding. De minister stelde daar tegenover, eerst bij de algemeene beraadslagingen, later bij dit artikel, zijn eigen stelsel in de volgende woorden: „Men heeft ons wel eens verweten, dat wij niet waren een militair volk. Dit is echter betrekkelijk, maar ten opzichte van den waterstaat mogen wij wel bij voorkeur een militair volk, een militaire staat worden genoemd; ten aanzien van onzen aanhoudenden strijd tegen een onvermoeiden vijand, tegen het water, niet enkel, om ons daartegen te beschermen, maar ook om daarop te winnen, mogen wij ons met ieder volk vergelijken. Bij dien strijd van elken dag, van elk uur, is tucht en eenheid van handeling noodig. Maar waar het tucht en eenheid geldt, daar openbaart zich aan de

andere zijde verlangen naar zelfstandigheid, daar treedt de vraag naar de grenzen tusschen mogelijke vrijheid en noodig gezag te voorschijn. Ziehier het oogpunt, waaruit de wet is bestreden." .... „Deze wet zal in de wereld komen, om zich zelve overbodig te maken, zoodra men weet, dat een regel bestaat; dat er eene macht is, om dien te doen gelden, en de uitvoering niet achterwege blijven zal, en dit is juist wat ik verlang. Ik verlang, dat noch de provinciale macht, noch de rijksmacht in het geval komen — en ik voorzie dat dit het geval zal wezen — om van hare macht gebruik te maken. Beter vrijwillige betrachting van hetgeen recht en billijk is, dan dwang; ofschoon dwang, wanneer men het niet mocht willen, bij zoo hooge Regeeringsbelangen moet kunnen worden gebezigd." De stemming over artikel 7 zou tevens over het lot van het wetsontwerp beslissen. Het werd aangenomen met 41 tegen 20 stemmen. Tegen verklaarden zich Van Doorn, Baud, Schooneveld, Groen van Prinsterer, Mackay, Boreel van Hogelanden, Van Hall, Leemans, Stolte, Luyben, Van der Linden,Van Heiden Reinestein, Gevers van Endegeest, Rochussen, Wintgens, De Moraaz, Engelen, Van Walchren, Van Lijnden en Schiffer.

Bij de volgende artikelen maakte men bezwaar tegen het uitsluitend beroep op den Koning, en wilde liever als waarborg den Raad van State of een opzettelijk ingesteld administratiefrechterlijk college met de uitspraak belast zien, hetgeen de minister evenwel strijdig met de Grondwet oordeelde. Eindelijk in de derde paragraaf, art. 23, vond vooral de bepaling tegenstand, dat de Koning ook zou beslissen, zoo de provinciën het niet behoorlijk eens konden worden. Hierbij kwamen voornamelijk de quaesties van Amstelland en Steenenhoek ter sprake. Van Lijnden, Van Nispen van Sevenaer en Mackay bestreden deze bepaling, die huns inziens de ingelanden zonder eenigen waarborg aan het goedvinden der regeering overleverde; ook omdat het der regeering zelfs mogelijk zou zijn, nieuwe waterschappen te scheppen hetgeen men in strijd met de Grondwet achtte. Toch deed 's ministers verdediging, èn op de wet èn op het algemeen belang ge-

grond, dit artikel aannemen, en evenzoo de geheele wet met 40 tegen 21 stemmen, nl. de 20 bovengenoemden en Jongstra, die zich niet met de eerste paragraaf kon vereenigen. Het ontwerp werd evenwel geene wet, daar de Eerste Kamer na den val van het ministerie, den 16den Juni 1853, het besluit nam, dat de wetsontwerpen, vóor de ontbinding der Tweede Kamer tot haar gekomen, als vervallen beschouwd moesten worden.

En thans komen wij weder terug tot het vijfde der additioneele artikelen van de Grondwet van 1848. De uitvoering van dat artikel, waarin het ministerie Donker Curtius—De Kempenaer niet geslaagd was, was na zijne aftreding in het bijzonder de taak van het ministerie Thorbecke geworden. En nu is het de vraag: heeft dat ministerie die taak vervuld? — Naar de letter der Grondwet zeker niet; maar ook niet naar den geest, naar de blijkbare bedoeling van het grondwetsartikel?

Drie plichten legt artikel 5 der regeering op: in de eerste zitting na de afkondiging der veranderingen in de Grondwet moeten worden voorgedragen het voorstel van kieswet, van provinciale en van gemeentewet; ten 2de uiterlijk in de daarop volgende zitting de wetten betreffende de verantwoordelijkheid der ministers, de rechterlijke organisatie, onderwijs, armbestuur en het recht van vereeniging en vergadering; en ten 3de uiterlijk binnen drie jaar na de afkondiging de regeeringsreglementen voor de koloniën en bezittingen in andere werelddeelen.

Volgens de letter der Grondwet kon men, gelijk De Kempenaer zich trachtte te verontschuldigen, onder het voordragen dier wetten alleen het indienen verstaan, al ware het dan ook geheel aan het einde der zitting, en al waren de ontwerpen met zoo weinig zorg en ernst samengesteld, dat zij niet de minste kans hadden om aangenomen te worden. Doch zóo kon voorzeker niet de bedoeling van het grondwetsartikel zijn: die bedoeling kon geene andere wezen, dan dat de regeering van haren kant al het

mogelijke gedaan had, om binnen den gestelden termijn de genoemde wetten tot stand te brengen; dat zij tijdig degelijke, met ernst voorbereide ontwerpen ter tafel bracht en allen aandrang bezigde, opdat zij tijdig onderzocht werden en in de openbare beraadslaging konden komen; dat de ontwerpen op zijn minst, gelijk men het noemt, in staat van wijzen waren gebracht. De eisch, dat zij ook aangenomen zouden zijn, kon de Grondwet niet stellen, want onvoorziene omstandigheden, of regeling van andere dringende belangen konden noodzakelijk uitstel met zich brengen, en eindelijk bleven beide Kamers toch hunne vrijheid behouden, om elk aangeboden ontwerp af te stemmen.

Eindelijk spreekt het artikel van de eerste zitting volgende op die, waarin de veranderingen der Grondwet afgekondigd waren. Voorzeker wordt met zulk eene zitting niet bedoeld eene van twintig dagen, — het in de Grondwet geoorloofde minimum —; maar eene van een vol jaar, gelijk ook reeds vóor de herziening het parlementaire gebruik medebracht; vooral wanneer men in aanmerking neemt de omslachtige wijze van werken onzer Kamers, de spraakzaamheid van enkele leden en de uitvoerigheid der debatten, waarover zich vreemdelingen wel eens verwonderen, wanneer men er eindelijk aftrekt den tijd, vereischt voor het antwoord op de troonrede, de begrooting, dringende wetsontwerpen, interpellaties en recessen.

Nu had de plechtige afkondiging der grondwetsherziening plaats in November 1848, het ministerie De Kempenaer was eerst den 21sten November definitief benoemd, en de nieuwe Staten-Generaal, volgens het voorloopig kiesreglement verkozen, kwamen eerst in Februari 1849 bijeen. Daar het ministerie nu reeds in September zijn ontslag indiende, is het niet in de gelegenheid geweest aan art. 5 te voldoen. Men mocht op zijn hoogst betwijfelen, of het er bij langer leven wel aan voldaan zou hebben, al had het ook de vereischte ontwerpen reeds ingediend, daar bij zijn aftreden nog geen enkel daarvan aangenomen was, en noch kieswet noch provinciale wet de openbare beraadslaging bereikt hadden, ook of het gehalte der ontwerpen wel zoodanig was, dat men aanneming kon verwachten.

Toen het ministerie Thorbecke nu optrad, moest de in de Grondwet genoemde termijn gerekend worden opnieuw te beginnen. Het ministerie was eerst in November 1849 gevormd en had geene volle zitting meer voor zich. Wanneer men nu nog in aanmerking neemt, dat de Grondwet voorschreef, dat over het ontwerp van gemeentewet de Provinciale Staten moesten gehoord worden, en het ministerie zeker in overeenstemming met den geest der Grondwet handelde, wanneer het als zoodanig beschouwde de Provinciale Staten volgens de nieuwe Grondwet, dat is dus eerst gevormd na het in werking treden van kieswet en provinciale wet, dan was voorzeker aan den geest der Grondwet voldaan, wanneer in de eerste volledige zitting van 1850/1851 de ontwerpen van kieswet, provinciale wet en gemeentewet waren aangenomen. Nu zijn de beide eerste wetten in de zitting 1849/1850 en de laatste in die van 1850/1851 tot stand gekomen. In zooverre heeft het ministerie Thorbecke, of liever de minister Thorbecke, die alleen de genoemde wetsontwerpen indiende, op eene schitterende wijze zijne taak vervuld.

In de nu volgende zitting van 1851/1852 was het dan uiterlijk de tijd voor in de tweede plaats genoemde wetsontwerpen. In die zitting vinden wij ingediend een wetsontwerp op het armbestuur (den 3den October 1851), waarover in deze zitting een voorloopig verslag wordt uitgebracht; een wetsontwerp betreffende de samenstelling der rechterlijke macht en het beleid der justitie (den 7den October), dat in de openbare beraadslaging komt, maar na de verwerping van artikel 1 wordt ingetrokken (den 14den Mei 1852); een wetsontwerp tot regeling der verantwoordelijkheid van de hoofden der ministerieele departementen (den 7den October), welke drie ontwerpen ook reeds in de vorige zitting waren ingediend, maar niet in beraadslaging waren gekomen; eindelijk was ook reeds in de vorige zitting 1850/1851 ingediend het wetsontwerp tot regeling en beperking der uitoefening van het recht van vereeniging en vergadering, dat evenwel in de openbare beraadslaging onbepaald uitgesteld, of op verschoonende wijze afgemaakt was. De verdediging der drie laatstgenoemde wetsontwerpen

was aan den minister Nedermeyer van Rosenthal opgedragen, die met geen van alle slaagde en daarom aftrad; hij werd vervangen door Strens, die in de zitting van 1852/1853 ontwerpen tot regeling der ministerieele verantwoordelijkheid en der rechterlijke organisatie aanbood, terwijl Thorbecke opnieuw zijn ontwerp op het armbestuur indiende. Ten slotte had Pahud in de zitting 1851/1852 een ontwerp-regeeringsreglement voor Oost-Indië en West-Indië ingediend. Zoo hadden dus alle ministers het hunne gedaan, om aan het voorschrift der Grondwet te beantwoorden. Werkzaamheid kan men hun ten minste niet ontzeggen: het register der wetsontwerpen, ingediend in de zitting 1850/1851, noemt er niet minder dan 100, dat op de zitting 1851/1852 89. Doch alleen de drie organieke wetten: kieswet, provinciale wet en gemeentewet zijn van de in het 5de additioneele artikel genoemde tot stand gekomen en aan Thorbecke te danken. Die, welke aan de andere ministers opgedragen waren, zijn niet tot verwezenlijking gekomen. Alleen twee wetten, die Thorbecke zou verdedigen, heeft deze niet tot stand gebracht, nl. die op het armbestuur en die op het onderwijs. De eerste heeft hij reeds op het einde der zitting 1850/51 ingediend en later in staat van wijzen gebracht, de tweede is zelfs niet ingediend, en in zooverre is door hem aan het voorschrift der Grondwet te kort gedaan. Men kon voor het laatste alleen als verzachtende omstandigheden aanvoeren, dat nog twee ministers na hem vergeefs hunne krachten daaraan hebben beproefd, en eerst in 1857 door een derde de wet is tot stand gebracht; dat wegens het verschil van meening de totstandkoming zeer groote zwarigheden opleverde en zelfs Groen van Prinsterer den minister ried, liever eene voorloopige voorziening te treffen; dat de zeer vrijzinnige meening van Thorbecke op dit gebied hem in botsing zou gebracht hebben met de toenmalige gevoelens van de meerderheid der natie en der vertegenwoordiging, van die meerderheid, die in art. 194 tegen den zin der staatscommissie de vrijheid van onderwijs beperkte door er de derde alinea te doen invoegen, en dat ook zonder de Aprilbeweging het ministerie waarschijnlijk vanzelf over de regeling van armbestuur en onderwijs zou gestruikeld

zijn; dat de wet van 1806 veel verdienstelijks bevatte en eene nieuwe regeling niet zoo dringend noodig was, en dat er eenige reden bestond, den minister indemniteit te verleenen wegens zoovele belangrijke wetsontwerpen op ander gebied, in 't bijzonder het zoo schoon aaneensluitend geheel van kieswet, provinciale wet en gemeentewet.

De drie wetten, die regelende het kiesrecht en de benoeming van afgevaardigden ter Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal, mitsgaders den rooster hunner aftreding, die regelende de samenstelling en macht van de Provinciale Staten en die regelende de samenstelling, inrichting en bevoegdheid der gemeentebesturen, vormen een onvergankelijk monument voor het eerste ministerie Thorbecke. Hoeveel bestrijding zij ook mochten ondervinden, niemand kon zijne bewondering ontzeggen aan de logische volgorde en indeeling, het stelselmatig geheel en de volledige bewerking. Het eerste gedeelte der kieswet vormde de inleiding tot al de drie genoemde wetten, door de regeling van het kiesrecht en de wijze van verkiezing, zoowel voor Tweede Kamer, Provinciale Staten als Gemeenteraden. Alleen had de aanneming van het amendement van Van Doorn ten opzichte van den gemeentecensus den band met de gemeentewet voor een gedeelte verbroken. In die regeling had de minister blijk gegeven van de meest vrijgevige beginselen en een vast vertrouwen in de goede gezindheid der natie, door niet het maximum, maar het minimum van den in de Grondwet gestelden census tot grondslag der kiesbevoegdheid te maken. In dat vertrouwen op de natie was hij zelfs verder gegaan dan de vertegenwoordiging, die tegen 's ministers voorstel onderteekende stembiljetten van onwaarde verklaard had. Het tweede gedeelte der kieswet regelde de benoeming der leden van Eerste en Tweede Kamer, evenals de eerste afdeeling der provinciale wet de samenstelling der Provinciale Staten en die der gemeentewet de samenstelling en inrichting der Gemeentebesturen.

De tweede afdeeling van beide laatstgenoemde wetten onderscheidde de bevoegdheid van Provinciale en Gemeentebesturen als onderdeelen en organen van het algemeen bestuur ter uitvoering van wetten en bevelen van de boven hen gestelde machten onder hoogere goedkeuring, en die betreffende het bestuur van het provinciaal en gemeentehuishouden, overgelaten aan de autonomie der provinciale en gemeentebesturen, behoudens 's Konings recht van sanctie ten opzichte van de provinciale, en van veto ten opzichte van de gemeentelijke verordeningen, volgens de voorschriften der Grondwet. Eindelijk gaf zij algemeene regels ten opzichte hunner financiën, in het belang der eenheid en als waarborg tegen willekeur. Waar verder de Grondwet voor provinciale belastingen de goedkeuring der wetgevende macht en voor gemeentebelastingen die des Konings eischte, stelde de wet aan die macht zelve eene beperking, door de richting aan te wijzen, in welke van dat recht tot goed- of afkeuring gebruik gemaakt moest worden, en in het algemeen belang de provinciale accijnzen te verbieden en de afschaffing der gemeente-accijnzen voor te bereiden.

Men kon evenwel dat logische, stelselmatige bewonderen en toch vragen, of het daarom wel juist de voorkeur verdiende en niet tot eenzelvigheid moest leiden; of er wel genoeg acht geslagen was op bestaande toestanden; of het stelsel wel voor het Nederlandsche volk paste, en niet al te doctrinair eene toepassing van algemeene beginselen was, die voor elk land, zonder onderscheid, dienstig kon zijn. In 't bijzonder gold deze opmerking de gemeentewet, die voor alle gemeenten eene zelfde regeling aannam en geen onderscheid maakte tusschen groote en kleine gemeenten, tusschen stad en platteland. Vooral van anti-revolutionnaire zijde werd die vraag gedaan, en het stelsel als revolutionnair en onnederlandsch bestreden.

Er lag voorzeker waarheid in die bewering, maar aan de andere zijde kon de minister er zich op beroepen, dat men ook een nieuwen tijdkring was ingetreden, waarin met veel bestaande toestanden gebroken moest worden, zou men op de hoogte van zijn tijd blijven. De reusachtige uitbreiding der verkeersmiddelen

van den nieuweren tijd, die het verkeer tusschen de natiën onderling zooveel gemakkelijker maakte, moest nog veel meer binnen een zelfde rijk de scheidsmuren tusschen provinciën en gemeenten onderling omverhalen en de grenzen uitwisschen. Het was geen bezwaar voor hem, die zijn leven lang op dezelfde plaats doorbracht, zoo de eene gemeente en de eene provincie in een anderen staatsrechtelijken toestand dan de andere verkeerde; doch waar, gelijk in den lateren tijd, de verplaatsingslust en de behoefte tot verplaatsing toenam, was het niet wenschelijk, dat men bij elke verplaatsing in een anderen rechtstoestand kwam; hier meer, daar minder aandeel in het bestuur kreeg; zich hier vrijer, daar meer gebonden voelde in zijne bewegingen. En zoo toch al de trek om van het platteland en de kleinere gemeenten naar de groote steden te verhuizen zich in dezen tijd misschien reeds te sterk openbaart, daar bestond geen reden dien nog meer te versterken door ook staatsburgerlijke voorrechten aan de inwoning in groote steden boven die in kleine of op het platteland te verbinden. In zooverre bewees de minister dien zienersblik in de toekomst te bezitten, allen grooten geesten eigen, en vooral den staatsman zoo onmisbaar, die zijn volk voorgaan en het de richting zijner ontwikkeling aanwijzen wil. De ondervinding heeft bewezen, dat Thorbecke goed gezien had. Het provinciaal en gemeenteleven heeft zich door en na zijne wetten ontwikkeld en zijn stelsel heeft zelfs de grondwetsherziening van 1848 overleefd.

De overtuiging van het voortreffelijke, dat de geniale staatsman geschapen had, drong ook meer en meer door tot zijne tijdgenooten, en niemand had in den zomer van 1852 vermoed, dat de val van den minister zoo nabij zou zijn. Ofschoon hij nooit populair geworden is, was toch zijn naam overal bekend geworden als die van een staatsman, tot groote dingen in staat. Mr. H. van A. verhaalt in zijne «Herinneringen", hoe hij bij een bejaard landbouwer in de Betuwe, weinig ontwikkeld maar ijverig lezer der nieuwspapieren, in diens achterhuis den naam Thorbecke met groote letters tegen de balken geschreven vond. Toen de minister

in den zomer van 1852, terwijl hij zelf nog eene uitgebreide taak voor zich meende te hebben, eene reis door het land ondernam, teneinde zich persoonlijk op de hoogte te stellen van hetgeen er verbetering behoefde, werden hem op verscheidene plaatsen, vooral te Arnhem, uitbundige ovaties gebracht, die niet nalieten in hooger kringen bedenkingen op te wekken, en waarvan zijne vijanden gebruik maakten, om den minister, die als een vorst ontvangen werd, aan het hof verdacht te maken. En toch was zulk een blijk van belangstelling in 's lands zaken in den minister eer prijzenswaardig, wanneer men bedenkt, dat tot zijn departement ook de waterstaat behoorde, en dat de minister naast de schepping der organieke wetten tot taak had, door ontwikkeling van verkeersmiddelen en op andere wijze de volkswelvaart te bevorderen. Het is vooral tot deze zijde van de werkzaamheid van het eerste ministerie Thorbecke, dat wij ons thans moeten wenden, en in het bijzonder tot datgene, wat op dit gebied verricht werd door zijn bekwamen ambtgenoot, den Minister van Financiën, Van Bosse.

HOOFDSTUK V.

VAN BOSSE ALS MINISTER VAN FINANCIËN EN DE STAATSZORG VOOR DE STOFFELIJKE WELVAART.

Mr. P. P. van Bosse, onder Van Hall referendaris bij het departement van financiën, uit het tijdelijk ministerie Donker Curtius—De Kempenaer in het definitieve overgegaan, was de eenige uit dit Kabinet, dien Thorbecke in zijn ministerie had opgenomen. Theorie en practijk vereenigden zich in hem tot een voortreffelijk geheel. In al de details van zijn departement volkomen te huis, overzag hij tevens met ruimen blik ons geheel financiewezen en achtte de taak, hem door zijn ministerie opgelegd, niet verricht met alleen te zorgen voor de stijving der schatkist, maar bovenal te bestaan in de ontwikkeling en bevordering der volkswelvaart. Niettegenstaande enkele zijner tijdgenooten in hem niet meer meenden te zien dan «een knap rekenmeester, bijzonder gevat in het groepeeren van cijfers" (Mr. H. van A.), heeft hij in werkelijkheid vele belangrijke hervormingen op financieel gebied tot stand gebracht, werd hij later, in moeilijke gevallen als de financieele specialiteit tehulp geroepen, en maakte zelfs het buitenland gaarne van zijne voorlichting gebruik.

Toen hij de portefeuille van financiën aanvaardde, hadden onze geldmiddelen de moeilijkste crisis doorworsteld, nadat de groote

financieele maatregelen van Van Hall orde en regelmaat hadden ingevoerd en eene betere toekomst hadden geopend. Toch was de toestand nog verre van rooskleurig. De tweejaarlijksche begrooting over de jaren 1848 en 1849, bij de wetten van den 9den Augustus 1847 vastgesteld, raamde de rente van de nationale schuld (Hoofdstuk IX A) op *f* 36.271.811,33. Het revolutiejaar 1848 was zeer nadeelig voor de Nederlandsche financiën geweest, ten gevolge van de onkosten voor de krijgstoerustingen en de mindere opbrengst der belastingen. Het vermoedelijk tekort over 1848 werd, na aftrek der batige saldo's van vorige jaren, geschat op *f* 9.818.969,46. Het eerste vereischte was dus, niet alleen het evenwicht op de begrooting te herstellen, maar bovendien aanzienlijke overschotten te verkrijgen, die tot schulddelging aangewend konden worden, teneinde de zoo drukkende rentenbetaling te verlichten. «Redding door bezuiniging" was de leus zoowel van het ministerie Donker Curtius—De Kempenaer als van dat van Thorbecke.

De begrooting voor 1850, de eerste jaarlijksche volgens de nieuwe Grondwet, legde getuigenis af van dat streven. Waren de uitgaven voor 1849 op *f* 71.530.164,16' geraamd, die voor 1850 werden begroot op *f* 69.644.141,77. Van meer belang dan de bezuinigingen, die op den duur geen aanzienlijk bedrag konden bereiken, — gelijk ook de memorie van beantwoording bij de begrooting voor 1851 verklaarde, «dat de weg om door aanzienlijke bezuinigingen groote sommen op eens te besparen, hier te lande voor de regeering gesloten is", — was de vermeerdering der inkomsten, waartoe niet het minst de meerdere opbrengst der koloniale producten sedert 1848 bijdroeg. Blijkens het verslag, door den Minister van Financiën aan den Koning in 1851 gedaan, bleek het overschot over 1849 *f* 8.297.373,99' te bedragen, het voorloopig overschot over 1850 *f* 5.777.917,11, en blijkens de rekening over de Indische remises in 1850 het koloniaal batig slot van dat jaar niet minder dan *f* 9.082.698,15'. Zoo bestond er dus gelegenheid om tot schulddelging over te gaan, gelijk bij de wet van den 2den Mei 1851 reeds de som van een millioen gulden aangewezen werd

tot amortisatie en bij die van den 22sten April 1852 de amortisatie verhoogd werd met *f* 3.200.000 uit het fonds der koopprijzen van de domeinen. De schulddelging bedroeg in de jaren

	Uit het fonds koopprijzen der domeinen.	Opbrengst der inkomsten en middelen.	Voordeelige sloten.
1850		*f* 1.321.923,84^{5}	*f* 5.639.775,02
1851	*f* 3.200.000	- 321.975,92^{5}	- 4.490.210,69^{5}
1852	- 650.000	- 322.000,00	- 4.255.610,63^{5}

Op 1 Januari 1852 bedroeg de schuld *f* 1229.269.465,31, rentende *f* 35.851.012,99 (nl. *f* 815.215.300 2½ procents, *f* 120.422.330,70 3 procents, *f* 237.409.500 4 procents en *f* 22.108.000 amortisatie syndicaat 3½ procents enz.). Bovendien had de regeering nog geen gebruik behoeven te maken van de wet van den 18den Juni 1851, welke haar volmacht gaf, tot een bedrag van *f* 9,800.000 schatkistbiljetten en nog 4 millioen bovendien voor tijdelijke behoefte uit te geven, tegen eene rente door haar te bepalen, maar op 't hoogst 4¼ procent. (*)

De gunstige wending, welke de toestand onzer geldmiddelen na het jaar 1848 nam, oefende haar invloed uit op de belastingplannen van den Minister van Financiën. Eén zelfde streven is deze in al zijne ontwerpen getrouw gebleven: beperking der indirecte belastingen, met vervanging door directe, en naast stijving der schatkist bovenal de opening der bronnen van welvaart, door het uit den weg ruimen der belemmeringen, welke daaraan in den weg stonden ten gevolge van het heerschend belastingstelsel. Reeds in Juli 1848, toen het eerste doel nog moest zijn, het vermoedelijk tekort voor dat jaar te dekken, had Van Bosse een voorstel ingediend, dat toch te gelijk de strekking had, om de afschaffing van enkele drukkende accijnzen mogelijk te maken. Ter voorziening in het tekort van dat jaar en tevens ter vervanging van den accijns op varkens, schapen en rogge, en gedeeltelijk van dien op tarwe,

(*) Vgl. voor bovenstaande vooral J. J. Weeveringh, Handleiding tot de geschiedenis der Staatsschulden, dl. I. Haarlem 1852.

Mr. J. T. Buys. De Nederlandsche Staatsschuld sedert 1814. Haarlem 1857.

droeg hij eene buitengewone belasting voor van ³/₄ procent op de bezittingen boven de *f* 2000,—. Wegens de ongunstige ontvangst in de afdeelingen ook na eene latere wijziging tot een half procent en ten gevolge van de verbeterde omstandigheden trok de minister het voorstel in. In de zitting van den 19den Februari 1849 wordt opnieuw een ontwerp ingediend tot het heffen eener buitengewone belasting van vijf procent op de inkomsten over de jaren 1849 en 1850. Na minder gunstige ontvangst, wordt bij de memorie van beantwoording eene belasting van drie, in plaats van vijf procent voorgesteld, gepaard gaande met de afschaffing der belasting op brandstoffen, varkens- en schapenvleesch. Thans is het niet meer het tekort, maar de hervorming van ons belastingstelsel, die op den voorgrond gesteld wordt. Den 11den Augustus wordt evenwel ook dit voorstel door den minister voor deze zitting weer ingetrokken.

Dat waren de ontwerpen, tijdens het ministerie Donker Curtius—De Kempenaer ingediend. Ook het ministerie Thorbecke was opgetreden met het plan tot belastinghervorming. Wij hebben reeds gezien, hoe een zelfde streven heerschte in de provinciale wet, die de provinciale accijnzen afschafte, als in de gemeentewet, die beperking der gemeente-accijnzen ten doel had. Eerst in de zitting van 1850 op 1851 trad Van Bosse met eene reeks wetsvoorstellen tot hervorming van ons belastingstelsel voor den dag, namelijk:

1°. tot heffing eener belasting op de renten van kapitalen, niet bestaande in onroerend goed, noch aangelegd tot eenigen tak van nijverheid.

2°. tot afschaffing van den accijns
   a. op turf,
   b. op steenkolen en tot invoering van een invoerrecht op dezelve.

3°. tot vermindering van het tonnengeld der zeeschepen. — Met deze wet zal worden verbonden de vermindering van sluis- en kanaalrechten.

4°. tot verbetering van den accijns op het zout.

5°. tot verbetering van den accijns op de suiker. — Dit onderwerp zal nader worden aangeboden.

6°. tot wijziging van den vrijdom van accijns op binnenlandsch gedistilleerd.

7°. tot wijziging en aanvulling der wet op het zegelrecht van 3 October 1843 (*Staatsblad* no. 47).

8°. tot wijziging van de bestaande wetten op het recht van patent — zal nader worden aangeboden." (*)

Slechts een klein gedeelte van dit grootsche plan heeft de minister kunnen verwezenlijken. Het eerste ontwerp, de rentenbelasting van drie procent op het kapitaal in portefeuille, kwam deze zitting niet in behandeling, maar werd in de volgende van 1851 op 1852 opnieuw ingediend. De commissie van rapporteurs (Blussé, Storm van 's Gravesande, Van Zuylen van Nyevelt, Van Hall en Dirks) ried met 3 tegen 2 stemmen tot verwerping, om sommige zeer vreemd klinkende motieven, als «dat bij belastingen het treffen van ieder ingezeten naar evenredigheid van zijne inkomsten wel als wenschelijk, maar tevens slechts als secundair belang door ieder bevoegd beoordeelaar wordt erkend", terwijl zij, in plaats van het inkomen, de vertering als maatstaf van belasting wilde zien aangenomen. De minister bestreed in de bij zijn eenigszins gewijzigd ontwerp gevoegde memorie van beantwoording deze opvatting ten krachtigste en verdedigde de billijkheid eener rentenbelasting. Den 8sten Maart kwam het ontwerp bij de Tweede Kamer in de openbare beraadslaging en werd hevig bestreden door Groen van Prinsterer, Van Hall en anderen, maar verdedigd door den Minister van Financiën en ook door Thorbecke, die verklaarde: «Mocht dit beginsel (belasting der rente) onaannemelijk worden gevonden, ikzelf zou dan, zoolang ik de eer zal hebben in den Raad van Ministers te zitten, geen Minister van Financiën durven aanraden, een nieuw voorstel voor hetgeen men eene grondige verbetering van ons belastingstelsel mag noemen, aan de vertegenwoordiging in te dienen" (12 Maart 1852).

Artikel 1, dat het beginsel bevat, wordt dan ook met 33 tegen 31 stemmen goedgekeurd; maar over de toepassing is men het

(*) Vgl. Bijblad 1850/1851 Bijlagen blz. 373—376.

oneens, en na de verwerping van art. 3 ziet de minister zich genoodzaakt, het wetsontwerp in te trekken. Dit lot deelen de ontwerpen 2 en 3 of de afschaffing der accijnzen op turf en steenkolen en de vermindering der tonnengelden, die met het eerste in verband staan. Het zevende ontwerp, dat tot wijziging en aanvulling der wet op het zegelrecht, met waarborgen tegen ontduiking, wordt in de Tweede Kamer aangenomen met eenige belangrijke wijzigingen, voorgesteld door de commissie van rapporteurs, nl. om het zegel van dagbladen te verminderen op ½ ct. voor elke 15 vierkante palm en bijvoegsels van couranten en nieuwspapieren vrij te stellen; doch in de Eerste Kamer, na bestrijding door Blankenheym, die zich voornamelijk tegen de regeling van het zegel op wissels verklaarde, vooral wegens de bepaling, dat nalatigheid verlies van regres tegen de endossanten zou meebrengen, met algemeene stemmen verworpen. Evenzoo had reeds in de vorige zitting van 1850 op 1851 de Eerste Kamer een ander door de Tweede aangenomen ontwerp afgestemd, nl. het wetsvoorstel tot afschaffing der leges en tot regeling der kosten van toezicht en verificatie in zake van in- en uitgaande rechten en accijnzen.

Gelukkiger was de minister met de ontwerpen 4, 5, 6 en 8, de regeling van de accijnzen op zout, suiker en gedistilleerd en de wijziging van het patentrecht. De wet tot verbetering van den accijns op het zout van den 26sten April 1852 (*Stbl.* no. 93) belastte ook zeewater, voor de ziederij in gebruik, schafte alle korting af, behalve voor gekleurd ruw Fransch zout en het zoutgehalte in zeewater, hief de bestaande gradeerwerken (te Katwijk) op, en liet geene nieuwe toe, dan met toestemming des Konings, stond uitvoer van geraffineerd zout ook aan de landzijde toe en beperkte het ongedekt vervoer binnen het onvrij terrein tot één kilo per persoon in plaats van vijf, teneinde de uitgestrekte sluikerij van zout op de grenzen, door geheele benden kinderen gedreven, te beperken. Bij de wet, houdende nadere bepalingen nopens den accijns op de suiker van denzelfden datum (*Stbl.* no. 94), werd de afschrijving bij uitvoer van geraffineerd verlaagd, de som van *f* 1½ millioen als minimum van opbrengst per jaar vast-

gesteld en de merkwaardige bepaling opgenomen, dat, «wanneer er ook hier te lande uit beetwortels of andere plantaardige zelfstandigheden suiker mocht getrokken worden", de regeering gemachtigd werd voorloopige bepalingen vast te stellen. Eenige dagen vroeger waren afgekondigd de wet tot wijziging van den vrijdom van accijns op het binnenlandsch gedistilleerd (*Stbl.* no. 62), waarbij verschillende vrijdommen werden ingetrokken, en de wet tot herziening van de wetgeving op het recht van patent (*Stbl.* no. 61), die de regeling van het patent op de binnenlandsche scheepvaart vereenvoudigde.

Het was nog in dezelfde zitting, dat het den minister gelukte, in plaats van het ingetrokken voorstel tot afschaffing van den accijns op de brandstoffen, de opheffing van een anderen accijns, reeds in 1848 door hem voorgesteld, tot stand te brengen. Nadat door tien leden der Tweede Kamer (De Fremery, Dullert, Lotsy, Van Zuylen van Nyevelt, Meeussen, Van Nispen van Sevenaer, Luyben, Van der Heyde, Hengst en Poortman) den 19den December 1851 een voorstel ingediend was tot afschaffing van den accijns op varkens en schapen, werd dit voorstel den 2den April 1852 door de regeering overgenomen, en in beide Kamers met algemeene stemmen goedgekeurd. Zoo werd dan door de wet tot wijziging der bepalingen nopens den accijns op het geslacht van den 28sten April 1852 (*Stbl.* no. 96) «de accijns op de schapen, de lammeren, de varkens en de speenvarkens, vastgesteld bij art. 1 der wet van den 2den Augustus 1822 (*Stbl.* no. 31), afgeschaft" en daardoor ten minste het gebruik van vleesch voor de mindere standen niet geheel onbereikbaar gemaakt. (*)

(*) Vgl. over de hervorming onzer accijnzen door Van Bosse: de Geschiedenis der Nederlandsche Belastingen sedert het jaar 1810, door Mr. F. N. Sickenga. Utrecht 1883, dl. II, blz. 32 tot 36. Eene belangrijke monographie over dit onderwerp belooft te worden »De Belastingen in het Nederlandsche Parlement van 1848—1888 door Dr. W. P. J. Bok", waarvan tot nu toe evenwel alleen de Inleiding verschenen is. (Haarlem 1888.)

Van Bosse heeft veel van hetgeen hij gewild heeft zien mislukken. Maar éene hervorming heeft hij tot stand gebracht, die, ook zoo zij de eenige gebleven ware, welke van hem was uitgegaan, toch aan zijn naam de eerste plaats naast dien van den Minister van Binnenlandsche Zaken gedurende het eerste ministerie Thorbecke verzekerd zou hebben. Dan dient evenwel met den naam van den Minister van Financiën aan de bedoelde hervorming onzer scheepvaartwetgeving een andere naam verbonden te blijven, die van zijn kundigen referendaris Mr. Gerrit de Clercq.

De zoon van den beroemden improvisator Willem de Clercq, den secretaris en directeur der Nederlandsche Handelmaatschappij, had van zijn vader niet alleen diens belangstelling in handelszaken, maar ook zijn letterkundigen aanleg geërfd, zijne gemakkelijke en rijke woordenkeus, zijne levendige verbeelding. Wat hij niet van hem overnam, waren de Calvinistisch godsdienstige begrippen, waardoor Willem de Clercq als een der vaders van het réveil, de ontwaking van het godsdienstig gemoedsleven in de eerste helft dezer eeuw, bekendstaat. De veelbelovende, gevierde jonge man met zijn scherpzinnig helder verstand, zijn vonkelend vernuft, zijn tintelenden levenslust kon zich moeilijk vereenigen met de leer der erfzonde en der menschelijke onvolkomenheid, tot groot verdriet zijns vaders, die evenwel niet kon nalaten, toch de schoone ontwikkeling van den genialen jongeling te bewonderen. In de rechten gepromoveerd met eene dissertatie over de Nederlandsche Handelmaatschappij, had de jonge advocaat zich dadelijk in den stroom der politiek en der letterkunde geworpen, vooral sedert hij, op Potgieters aandrang, in 1845 in de redactie van *De Gids* was opgenomen. Daar had hij in verschillende artikelen niet alleen de vaan van het jonge liberalisme ontplooid, maar, de meeste liberalen van zijn tijd vooruit, in de studie over Louis Blanc, de sociale quaestie aangegrepen en de socialistische theorieën wel bestreden, maar toch met waardeering van hare strekking en erkenning van het verkeerde in de bestaande maatschappelijke toestanden. Eene memorie over Limburg, in 1848

door hem bij de toenmalige regeering ingediend, bezorgde hem een aanbod, zoowel van den Minister van Buitenlandsche Zaken als van dien van Financiën, om in hun departement werkzaam te zijn. Hij koos het laatste, en werd op zesentwintigjarigen leeftijd referendaris bij het departement van financiën.

Dat was een terrein, waar de jonge Amsterdammer zich te huis gevoelde. „Allerlei economische quaesties kwamen daar aan het departement te berde, om weldra in den vorm van wetsontwerpen gegoten te worden. Er scheen met Van Bosse een levenwekkende adem gekomen te zijn over al de onderwerpen, die anders aan de officieele kringen der residentiestad meer dan vreemd waren. Niet alleen waren de quaestiën der graanwetten en der suikerwetten aan de orde gesteld, maar de minister was bezig met eene hervorming van de accijnzen, hield zijne ambtenaren voortdurend werkzaam met het in orde brengen van nieuwe handelstractaten, bereidde eene spoorwegpolitiek voor, was onvermoeid druk met tariefverlagingen en durfde een stouten zet wagen met een maatregel tot opheffing der scheepvaartrechten." (*) Aan al die maatregelen nam De Clercq deel en bevorderde hunne totstandkoming, zoowel door hunne verdediging in de pers, zooals zijn geschrift over: «De hervorming der Engelsche scheepvaartwetten" of zijne brieven in de *Indépendance Belge*, als vooral door tal van memoriën door hem gesteld, onder welke eene der merkwaardigste is de memorie van toelichting tot de scheepvaartwetten. In 1851 verliet hij dien werkkring voor den nog drukkeren van secretaris der Nederlandsche Handelmaatschappij, om in die betrekking in 1857 op slechts zesendertigjarigen leeftijd het vaderland te ontvallen.

Meer dan aan eenigen anderen maatregel op economisch en financieel gebied is De Clercq's naam aan de Nederlandsche scheepvaartwetgeving verbonden: «deze is geheel zijn werk en de bekwaamheid, waarmede hij die taak verrichtte, heeft niet slechts in het vaderland goedkeuring, maar hulde en toejuiching

(*) Prof. Quack in *De Gids* van Dec. 1886, blz. 473.

zelfs bij tegenstanders zijner beginselen in den vreemde gewekt." (J. Heemskerk Bzn.) (*)

Als handelsstaat heeft Nederland altijd vrijheid van beweging begeerd en zich al sinds de tijden van Karel V krachtig verzet tegen elke poging, om, ter bescherming van landbouw of nijverheid, het vrije handelsverkeer te belemmeren, hoezeer in tijden van verzwakking van ondernemingsgeest, gelijk in de achttiende eeuw, op dat beginsel nu en dan inbreuk gemaakt werd. Slechts in één tijdvak van onze geschiedenis heeft het stelsel van bescherming gezegevierd en wel gedurende onze vereeniging met België, toen ter wille van België's nijverheid door de wet van den 15den September 1816, het tarief van 1822 en de wet tot verhooging der invoerrechten op het graan van 1825, met het stelsel van vrijheid gebroken werd. Eerst na de revolutie van 1830 kon een einde komen aan «de opoffering der Hollandsche handelsvrijheid aan het Belgische beschermingstelsel" (Lipman).

Het duurde evenwel nog eenigen tijd, eer dat einde kwam, waarmede Willem I zijn beginsel van vaderlijke zorg in strijd achtte. Nog bij de graanwet van den 29sten December 1835 werd een schaalrecht ingevoerd, waardoor het invoerrecht in omgekeerde rede met de graanprijzen steeg of daalde. Eene eerste schrede tot den terugkeer tot het stelsel van vrijheid, hoewel slechts eene weifelende schrede, was de tariefwet van 1845, door Van Hall voorgesteld. Verschillende verbodsbepalingen werden daarin door in- en uitgaande rechten vervangen; vrijstelling van vele ingaande rechten verleend, wanneer de goederen op Nederlandsche schepen en daarmee gelijkgestelde werden ingevoerd; de uitvoerrechten beperkt; de doorvoerrechten met enkele uitzonderingen op 16 cts. per 100 pond gesteld; koloniale waren, op Nederlandsche schepen vervoerd, vrij van in- en uitvoerrechten verklaard; alle Neder-

(*) Mr. G. de Clercq herdacht. Amsterdam 1887.

landsche visscherijen van het betalen van rechten vrijgesteld. Hoezeer dit tarief eene aanzienlijke vrijstelling van lasten scheen mede te brengen, was deze in werkelijkheid niet zoo groot, wanneer men berekent, dat van de circa 400 artikelen 34 vrij waren, 36 tot beneden 1 procent, 68 tot 2 procent, 46 2—3 procent, alle andere meer rechten betaalden, de meeste 6 à 7 procent, 60 artikelen 10 à 75 procent, ruw zout met vreemde schepen aangevoerd 150 en geraffineerd 300 procent, dus de helft der artikelen meer dan 6 procent. (*Handelsblad* van den 29sten Mei 1845.) De voordracht voldeed dan ook volstrekt niet aan de meerderheid der leden, maar werd alleen goedgekeurd, omdat, gelijk het eindverslag verklaarde, men de wet aan zou nemen als eenige verbetering brengende. Eene meer doortastende hervorming was de graanwet van 1847, die het schaalrecht afschafte en door een vast beperkt inkomend recht op granen verving, dat op tarwe van *f* 8.50 per last en op de andere granen naar verhouding, terwijl bepaald werd, dat in de zitting 1850/1851 het bedrag der rechten aan eene herziening onderworpen zou worden.

Was door genoemde wetten reeds inbreuk gemaakt op het stelsel van bescherming, nog veel meer geschiedde dit door de achtereenvolgende handelstractaten met de voornaamste vreemde staten gesloten, die hunne schepen met de Nederlandsche ten opzichte van de rechten gelijkstelden en alzoo het tarief van 1845 in zijn geheel slechts bij uitzondering in werking lieten.

Daar bracht de hervorming, welke de scheepvaartwetgeving van Europa's aanzienlijkste handelsmogendheid onderging, ook onze regeering tot een beslissenden stap. Nadat Robert Peel door de afschaffing der graanwetten en de verandering der tarieven aan het vrijhandelsstelsel in Engeland de zege had verschaft, brak hetzelfde beginsel zich ook baan in de scheepvaartwetgeving en werd Cromwell's akte van navigatie, welke reeds onder Huskisson en door verschillende tractaten zeer beperkt was, geheel afgeschaft. Nadat eene parlementaire commissie den invloed dier akte op handel en scheepvaart onderzocht en in een belangrijk rapport hare werking schadelijk geoordeeld had, stelde de handels-

minister Labouchère de geheele afschaffing voor, welk voorstel, ondersteund door mannen als Ricardo, Richard Cobden, sir Robert Peel en Gladstone, bestreden door Disraëli en lord George Bentinck, (*) zoowel in Lager- als Hoogerhuis werd aangenomen. Ten gevolge van deze wet werd de vaart uit vreemde havens op Engeland en zijne koloniën voor ieder vrijgesteld; alleen de kustvaart in Groot-Brittannië werd aan Engelsche schepen voorbehouden, terwijl in Indië de openstelling daarvan aan den Gouverneur-Generaal werd overgelaten. Daarentegen werd aan de Koningin het recht toegekend, om de geheele gelijkstelling der vlaggen op te heffen ten aanzien van die natiën, welke de betoonde vrijzinnigheid niet op gelijke wijze beantwoorden zouden. De laatste bepaling, de bevoegdheid tot retorsie, kon tegen den Nederlandschen Staat, die ook na het tarief van 1845 aan Nederlandsche schepen aanzienlijke voordeelen boven de vreemde toekende, een gevaarlijk dwangmiddel worden, en ons van het aandeel, dat ons anders in den handel op Engeland en zijne koloniën wachtte, geheel berooven.

De Nederlandsche regeering had evenwel de indiening der Engelsche scheepvaartwetten niet afgewacht, om in denzelfden geest werkzaam te zijn. Ook hier begon het belang van den handel zich te doen hooren, begonnen de nieuwe denkbeelden der staathuishoudkunde uit de school van Adam Smith tolken te vinden in een Sloet tot Oldhuis en Van Zuylen van Nyevelt in de Tweede Kamer, weldra in een De Bruyn Kops en anderen daarbuiten. Reeds gedurende het vorig ministerie, in Juni 1848, hadden de ministers De Kempenaer en Lightenveld de Kamers van Koophandel geraadpleegd over de afschaffing der differentieele rechten en een onderzoek ingesteld naar de kosten van den scheepsbouw hier en elders. Op het eind van dat jaar (den 27sten December 1848) had de Engelsche gezant Disbrowe aan onze regeering kennis gegeven van de indiening der Engelsche scheepvaartwetten en

(*) Vgl. Mr. G. de Clercq, De hervorming der Engelsche scheepvaartwetgeving. Amsterdam 1850.

gevraagd, wat het Nederlandsche gouvernement zou doen, teneinde op gelijken voet behandeld te worden. Den 10den Augustus 1849 kon dezelfde gezant aan onze regeering kennis geven, dat de Engelsche scheepvaartwetten in het Parlement waren aangenomen, doch dat aan de Engelsche regeering het recht tot retorsie was gebleven, en het dus aan de Nederlandsche regeering stond te beslissen, of ons land al de voordeelen, in die wetten toegekend, zou kunnen genieten. Eerst na de verandering van ministerie (den 29sten November 1849) ontving hij van den nieuwen Minister van Buitenlandsche Zaken, Van Sonsbeeck, antwoord, dat ook in Nederland eene nieuwe scheepvaartwetgeving voorbereid werd, die de vreemde vlag met de onze zou gelijkstellen bij den handel op ons land en in geval van wederkeerigheid ook bij dien op de koloniën.

Den 3den December 1849 werden bij de Tweede Kamer drie wetsvoorstellen ingediend tot regeling van de belangen der Nederlandsche scheepvaart. Zij werden vergezeld door eene gezamenlijke memorie van toelichting, die den aard en strekking der voorgedragen hervormingen in 't licht stelde, van welk merkwaardig stuk — gelijk wij boven vermeldden, door De Clercq opgesteld — wij hier den aanhef overnemen.

«Het drietal wetsontwerpen, dat hierbij aan de Staten-Generaal wordt aangeboden, hoewel schijnbaar tot onderwerpen van onderscheiden aard in betrekking staande, heeft éene hoofdstrekking: bevordering van de belangen des handels door eene zoo volkomen mogelijke bevrijding der scheepvaart van alle belemmeringen, welke hare ontwikkeling in onderscheidene bepalingen der bestaande wetgeving ontmoet.

Eene zoodanige bedoeling behoeft wel geene opzettelijke verdediging. Het belang van den handel voor ons Rijk behoeft evenmin betoog als het belang van talrijke en onkostbare scheepsgelegenheden voor den handel.

Meer dan immer echter doet zich in het tegenwoordig

oogenblik de behoefte aan zoodanige maatregelen gevoelen. Meer dan immer toch trekken de stoffelijke belangen der volkeren, en daaronder niet het minste de handelsbelangen, alom de aandacht der regeeringen tot zich en oefenen hunnen invloed op wetgeving en staatsbestuur. Meer dan immer daarenboven heeft zich in de laatste jaren het handelsverkeer ontwikkeld en uitgebreid, en hebben zich de vervoermiddelen, waarvan het zich bedient, vermenigvuldigd en volmaakt.

Vandaar, dat de handelswedijver tusschen de verschillende natiën in nog ongekende mate ontwaakt is, en bij de verschillende regeeringen den krachtigsten steun heeft gevonden, zoo door het verschaffen van die middelen, welke de handel te zijner ontwikkeling behoeft, als door de opheffing der bezwaren en hinderpalen, welke die ontwikkeling zouden kunnen stuiten of vertragen.

Een blik op het reusachtig spoorwegnet, dat in weinige jaren zijne schakels over geheel beschaafd Europa heeft uitgespreid; een blik op de werkzaamheden der wetgevende vergadering van een naburig Rijk, waar in korten tijd de grondslagen van het gebouw eener eeuwenheugende handelswetgeving omgekeerd en vernieuwd zijn, staaft het beweerde.

De natiën, welke, hetzij uit zorgeloosheid, hetzij uit gehechtheid aan het bestaande, bij dien algemeenen geest van werkzaamheid en hervorming mochten achterblijven, zouden het zich te laat beklagen. Talrijke handen zouden zij gereed vinden, om het aandeel aan den wereldhandel, dat zij zich lieten ontglippen, op te vangen. De erfenis van vroegere geslachten zoude in weinige jaren verspeeld zijn.

Immers, juist de hooge trap van ontwikkeling en volkomenheid door den handel in onzen tijd bereikt, de vrijheid zijner bewegingen, de fijnheid zijner berekeningen, maken hem even vatbaar voor eene snelle verplaatsing als daartoe geneigd, zoodra op de eene plaats voordeelen zich opdoen, welke op de andere ontbreken, of hinderpalen geslecht worden, welke op de andere stand houden.

Waakzaamheid en inspanning worden derhalve thans meer

dan immer vereischt. Zij behooren echter hoofdzakelijk tot den werkkring der bijzondere burgers. Waar bij eene bevolking ondernemingsgeest, spaarzaamheid en bekwaamheid ontbreken, zouden thans minder dan ooit de regeeringen, vermogend zijn door hare tusschenkomst in die leemte te voorzien.

De eenige roeping der regeeringen is voortaan deze: zooveel mogelijk toe te zien, dat de heilzame en vruchtbare aanwending der hulpmiddelen, welke de aard en de ligging des lands en de vatbaarheden en eigenschappen zijner bewoners aanbieden, door geene verachterde of onredelijke staatsinstellingen worden belemmerd, dat de wetten en verordeningen gelijken tred houden met de ontwikkeling der natie, den geest des tijds en de eischen van het oogenblik.

Van deze taak nu wenscht de regeering zich door de aanbieding der nevensgaande wetsontwerpen ten opzichte der scheepvaart te kwijten."

Aldus de aanhef. Daarna gaat de memorie verder met de toelichting der voorgestelde ontwerpen. De tegenwoordige beperkingen, zegt zij, zijn van fiscalen of van beschermenden aard. Tot de eerste, die meer uitsluitend in 't belang der schatkist bestaan, behooren vooral de scheepvaartrechten op den Rijn en de watertollen op den IJsel. Toch is ook afschaffing van deze wenschelijk, om den doorvoerhandel te behouden, die zich anders allicht zou verplaatsen en van de goedkoopere gelegenheid der spoorwegen in België gebruik zou maken. De afschaffing der rechten op de Maas wordt in deze ontwerpen nog niet voorgesteld, daar eerst diplomatieke onderhandelingen met België dienden vooraf te gaan. Met hetzelfde doel wordt voorgesteld de opheffing van alle doorvoerrechten. Het behoud daarvan zou eer na- dan voordeelen aan de schatkist opleveren, daar de doorvoerhandel zich zou verplaatsen, en men dus ook de tonnengelden zou missen; nog veel meer nadeel evenwel voor handel en scheepvaart, daar doorvoer ook gewoonlijk met invoer gepaard gaat.

Meer ter bescherming dienden de scheepvaartrechten en de beperking van de vrijheid van scheepsbouw. Die beschermende

rechten waren voornamelijk uit het tijdvak onzer vereeniging met België afkomstig, gelijk de wet van den 3den October 1816, die het tonnengeld voor vreemde schepen verhoogde, de wet van den 26sten Augustus 1822, die hetzelfde deed met de invoerrechten, en de wet van den 14den Maart 1819, die de hoedanigheid van Nederlandsch schip aan elders gebouwde schepen bijna geheel ontzegde, en eindelijk ook de tariefwet van 1845, die tien procent en meer kortte voor den invoer onder Nederlandsche vlag.

Thans was het evenwel tijd tot verandering van stelsel, vooral wegens de invoering der Engelsche scheepvaartwetgeving op den 1sten Juli 1850, welke ons groote nadeelen kon veroorzaken, zoo wij dat voorbeeld niet volgden. Thans was «een volkomene en onherroepelijke afstand van de beschermende bepalingen" noodzakelijk, beter dan dat warnet van afzonderlijke tractaten, dat bovendien moeilijk met eene volstrekte onzijdigheid tegenover iedereen te vereenigen was. De tegenwoordige bescherming was ook meest denkbeeldig en werd geheel ijdel gemaakt door de massa uitzonderingen in de verschillende tractaten, die juist aan onze gevaarlijkste tegenstanders het recht der meest begunstigde natie toekenden. Was die bescherming ook wel noodig? De staten, bij de wetsontwerpen door de regeering overgelegd, bewezen, dat ons land best kon mededingen met andere, en dat de scheepvaart, met uitzondering van het wegens de politieke omstandigheden minder gunstige jaar 1848, in de laatste jaren, vooral in 1849 allengs was vooruitgegaan. De vrachtvaart, die volstrekt geene bescherming genoot, bezigde alleen 520 schepen met 27,558 lasten. De handelaars waren dan ook, blijkens de rapporten der Kamers van Koophandel, voor de voorgestelde hervorming gunstig gezind. In hun belang was het ook beter, tot eene algemeene opheffing der bescherming over te gaan dan het stelsel van reciprociteit in afzonderlijke verdragen aan te nemen, daar de verplichting, om zich met de bepalingen van elk afzonderlijk verdrag bekend te maken, een ondraaglijken last aan den handel oplegde. Alleen behield de regeering zich voor, waar het noodig was, retorsie te kunnen uitoefenen en werd in de koloniën voorloopig het stelsel

van wederkeerigheid aangenomen. Later zou ook in de koloniën de afschaffing der differentieele rechten moeten volgen.

Om de schatkist niet te zeer te benadeelen, zou de gelijkmaking bestaan in de opheffing der korting voor de Nederlandsche schepen, welke alleen voor enkele artikelen als overgangsmaatregel behouden werd. Ook de tonnengelden werden gelijkgemaakt. Op die wijze zou de maatregel aan het rijk slechts *f* 44,285 kosten.

Wat eindelijk de opheffing van het verbod betrof, om onder de Nederlandsche vlag te varen, tenzij met in Nederland gebouwde schepen, volgens de wet van den 14den Maart 1819, deze was noodig om den reeders de mededinging met vreemde rijken niet te verzwaren, ook in het belang der scheepswerven zelve, welke door die concurrentie met het buitenland in de gelegenheid kwamen, hare voortreffelijkheid te toonen. De regeering meende genoeg bewijzen te hebben, dat de Nederlandsche scheepsbouw de mededinging met den vreemden best zou kunnen doorstaan, er nog buiten latende de voordeelen, die het gebruik maken van Nederlandsche werven voor de Nederlandsche reeders opleverde en de noodzakelijkheid, om hun toch de herstellingen te blijven opdragen. Bovendien zouden zij bij het behoud der bescherming gevaar loopen, veel grooter nadeel te lijden, wanneer de Nederlandsche reeders ten gevolge daarvan onder vreemde vlag gingen varen, nu de Nederlandsche geene voordeelen meer opleverde. Om hun te gemoet te komen, stelde de regeering bovendien voor, in den vreemde gebouwde schepen een registratierecht van 1 procent te laten betalen voor het recht om de Nederlandsche vlag te voeren, en het invoerrecht op de materialen van den scheepsbouw te verlagen.

Wij hebben eenigszins langer stilgestaan bij de memorie van toelichting, daar men uit deze het best de strekking van de ontwerpen en de bedoeling der regeering kan leeren kennen. De wetsontwerpen zelve — want, gelijk reeds gebleken is, waren de hervormingen in drie wetten gesplitst — bevatten het volgende:

Wetsontwerp A bracht veranderingen in de wet van 1845

en die van 1822 over de tonnengelden en stelde de vreemde vlag — met enkele uitzonderingen ten opzichte van de invoerrechten, en geheel ten opzichte van de tonnengelden — gelijk met de Nederlandsche vlag, evenzoo in de koloniën de vlaggen van die staten, welke onze schepen met de hunne bij de vaart op hunne koloniën gelijkstelden. Verder behield de regeering zich het recht voor, zoo het noodig was, retorsie-maatregelen te nemen, terwijl eene reeks veranderingen in het tarief van 1845 werden voorgesteld, die o. a. ten doel hadden, de invoerrechten op scheepsbouwmaterialen te verminderen.

Wetsontwerp B schafte de Rijn- en IJseltollen en alle doorvoerrechten af, met uitzondering van dat op het zout in het belang van den zoutaccijns.

Wetsontwerp C tot wijziging der wet van den 14den Maart 1819, kende den reeders het recht toe, op in den vreemde gebouwde schepen de Nederlandsche vlag te voeren, tegen betaling van een registratierecht van 1 procent.

Dadelijk na de bekendwording der wetsontwerpen, gaven deze aanleiding tot eene levendige gedachtenwisseling in de pers. Vooral werden zij hevig bestreden door Mr. Lipman in het *Handelsblad*, terwijl zij verdedigd werden door de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en de *Arnhemsche Courant.* Daar vele der verdedigers bezwaar hadden tegen de zinsnede in de memorie van toelichting, dat de differentieele tarieven ook in de koloniën zouden worden afgeschaft, verscheen er in de *Staatscourant* van den 19den December 1849 eene verklaring der regeering, dat de afschaffing der differentieele rechten in Indië alleen betrekking zou hebben op de vlag, niet op de goederen.

Te gelijk wachtten ook de belanghebbenden niet, met in tal van petities van hunne gezindheid voor of tegen de ontwerpen te doen blijken, gelijk blijkt uit het uitvoerig rapport, dat de afgevaardigde Poortman in de zitting van den 25sten April 1850 over 40 dezer verzoekschriften uitbracht.

Intusschen had de Tweede Kamer het onderzoek in de afdeelingen ten einde gebracht, en bracht de commissie van rapporteurs (Smit, Backer, Lotsy, Sloet tot Oldhuis en De Monchy) den 6den April een voorloopig verslag uit, dat in 't algemeen voor de ontwerpen zeer gunstig was. Het achtte de aanneming van het stelsel der Engelsche scheepvaartwetten in het bijzonder van groot belang voor ons land, dat producten te weinig maar schepen te veel had. De algemeene navolging van dat voorbeeld zou ten gevolge hebben: de markt voor den bestgelegene, het vervoer voor den bestvarende. Wie niet met dien stroom meeging, maar zijn handel bleef belemmeren door zoogenaamde beschermende bepalingen, moest in den algemeenen wedstrijd ten achter blijven, volgens het gezegde van den Engelschen staathuishoudkundige Porter: «Certainly if I ran a race, I should like to see my opponent to put weights in his pocket." Was, blijkens dezen aanhef, het verslag in 't algemeen gunstig, er werden toch ook eenige bezwaren gemaakt. De meerderheid achtte een registratierecht van 1 procent te laag, legde er den nadruk op, dat de afschaffing der differentieele rechten wel voor de vlag, maar niet voor de goederen zou gelden, wenschte in Indië gelijkstelling der Nederlandsche met de Nederlandsch-Indische vlag, welke laatste in sommige Indische havens nog uitsluitend was toegelaten, en verlangde, dat er geene verandering in de Indische tarieven gemaakt zou worden dan door de wet, terwijl enkelen verlangden, dat evenals in Engeland eene enquête zou voorafgaan.

In de memorie van beantwoording, den 2den Mei uitgebracht, verklaarde de regeering zich tegen de verhooging van het registratierecht en tegen eene enquête, beloofde voor het vervoer van gouvernements-producten uit Indië alleen Nederlandsche schepen te gebruiken, in Indië de Nederlandsche vlag met de Nederlandsch-Indische gelijk te stellen, en geene verandering in de grondslagen der koloniale tarieven te brengen, dan met medewerking der wetgevende macht. Zij achtte evenwel ook na de grondwetsherziening van 1848 art. 59 van het bestaande reglement van Nederlandsch Indië nog van kracht en dus den Koning alleen bevoegd, veranderingen in de tarieven te brengen.

Het eindverslag beklaagde zich, dat de regeering zoo weinig toegaf, en herhaalde enkele der reeds meegedeelde bezwaren. Dit verslag werd in de vergadering van den 29sten Mei uitgebracht. De voorzitter, Van Goltstein, stelde voor, de openbare beraadslagingen te doen beginnen op den 3den Juni. Er werd evenwel besloten eerst de kieswet te behandelen, zoodat de beraadslagingen eerst geopend konden worden op den 27sten Juni 1850, nadat de moties van Storm, om ze uit te stellen tot na de verkiezingen, en van Van Dam van Isselt om eerst eene enquête te houden, waren verworpen.

De eerste spreker was Van Hall, de vader der tariefwet van 1845, welker wijziging thans werd voorgesteld. Hij heeft zich tot taak gesteld, al de gronden, welke voor de hervorming worden aangevoerd, te weerleggen. «Men voert aan," zegt hij,

«1°. de algemeene beginselen van de wetenschap, die de vrijheid gebiedt,

2°. het voorbeeld der vaderen,

3°. de geringheid der bescherming, waarvan de opheffing wordt voorgesteld; men beroept zich daarbij

4°. op ons vermogen, om den wedstrijd met andere volken, zonder vrees van daarin te bezwijken, te kunnen volhouden;

5°. op den bloeienden toestand, waarin zich onze scheepvaart bevindt;

6°. op de vermeerdering van onzen scheepsbouw

en eindelijk 7°. op het gedrag van Groot-Brittannië, welks jongste maatregelen omtrent zijne scheepvaart het ons ten plicht zouden maken, om gelijke voordeelen aan zijne vlag in onze Europeesche niet alleen, maar ook in onze koloniale havens toe te kennen, en beweert, dat daarvan het noodzakelijk gevolg zou zijn, gelijke behandeling in te voeren ten behoeve van de vlag van alle andere natiën."

Het laatste bezwaar acht Van Hall het voornaamste, doch dit wenscht hij later te bespreken; alleen merkt hij nu reeds op, dat ook een afzonderlijk tractaat met Engeland hierin kon voorzien, dat het tractaat van 1837 nog een jaar geldig is, en men dus

nog tijd genoeg voor eene enquête zou overhouden. Ten opzichte der andere punten verklaart hij, dat ook hij een voorstander van vrijheid is. «Althans door mij", zegt hij, «zal het wenschelijke van een algemeen stelsel van handelsvrijheid niet betwist worden"; maar deze beginselen zijn alleen uitvoerbaar, als alle volken ze toepassen; anders wordt men zelf de dupe van die vrijheid; ook moet die bescherming niet op eens ingetrokken worden, maar geleidelijk. Ook onze vaderen waren niet zoo afkeerig van bescherming, getuige de gilden en de Oost- en Westindische Compagnie; de bescherming is in werkelijkheid zoo gering niet, als men het bestaand tarief inziet; evenmin is onze scheepvaart zoo bloeiend en vooruitgaand, als men haar wil voorstellen; en ook hij maakt zijne groepeering van cijfers, om te bewijzen, dat die eer is achteruitgegaan, dat wij bij voorbeeld in de Engelsche vaart van 33 op 22 procent zijn gedaald. Hij acht de indiening der wetsvoorstellen een onvoorzichtigen stap van de regeering en wil eerst eene enquête, teneinde den werkelijken toestand te onderzoeken.

Onvermoeid in zijne bestrijding, voert hij vijf keeren achtereenvolgens het woord over de algemeene strekking, en vindt aan zijne zijde andere tegenstanders der hervormingen als Zijlker, Van Dam van Isselt, Van Hasselt en Groen van Prinsterer. De laatste ziet in het voorgedragene weer een revolutionnairen maatregel der liberalen. Hij valt de memorie van toelichting aan en onder bedekte termen ook haar steller, De Clercq. Hij prijst «de uitnemende redactie der stukken," maar ontdekt daarin tevens «een toon van vooringenomenheid, van opgewondenheid, van toegeven aan eene zeer werkzame verbeelding, welke somtijds de wezenlijkheid uit het oog deed verliezen." Eene toespeling op De Clercq's vroegere studiën over Louis Blanc en zijne latere Inleiding tot de Hervorming der Engelsche scheepvaartwetten makende, zegt hij: «Sommige bekwame en talentvolle landgenooten, die behoord hebben tot de voorstanders van liberale begrippen, die wel geene socialisten waren, maar toch op het hellend vlak stonden, die wel niet Proudhon voor een financier, maar toch zeker Lamartine

voor een staatsman hielden, hebben daarna, door de gebeurtenissen geleerd, op uitnemende wijze betoogd, dat eene hervorming, om waarlijk hervorming te zijn en duurzaamheid te hebben, niet onverwijld en onvoorwaardelijk, maar langzamerhand en met eerbied voor het bestaande tot stand moet worden gebracht. Onder die berouwelingen zijn er, welke zich thans op het gebied der materieele belangen werpen en daar de les wederom vergeten, die zij aan eene duurgekochte ervaring hadden ontleend." Ook hij verklaart zich ten slotte voor eene enquête.

Aldus was de tegenstand tegen de wetten niet principieel, maar loste zich voor een groot gedeelte op in een verlangen naar uitstel door middel van eene enquête en in excepties van ontijdigheid en ondoelmatigheid.

Was dus de bestrijding eenigszins weifelend en meer om de zaak heendraaiend, de voorstanders grepen het protectionisme in het hart aan en verdedigden de voorgedragen hervormingen met al den gloed der overtuiging. Van Zuylen van Nyevelt bestreed het stelsel van bescherming uit economisch oogpunt. Hij achtte het verderfelijk, wanneer de staat ingreep, waar alleen eigen initiatief en ondernemingsgeest en de vrije mededinging van alle belangen mocht gelden. Hij wees op de verwantschap tusschen protectionisme en socialisme, daar, wanneer de staat de bijzondere belangen van fabrikant, landbouwer of handelaar ging beschermen, dan met hetzelfde recht de werkman aan den staat de verzorging zijner bijzondere belangen mocht vragen. Aldus besloot hij zijne welsprekende redevoering: "Met het oog op de gebeurtenissen van de laatste jaren, die ons allen met kommer en met ontsteltenis hebben vervuld; met het oog op het dreigend socialisme en communisme, op het meer en meer dreigende pauperisme; met het oog op de verkondiging der radicale theorieën, die alle individueele plichten en deugden in de verplichtingen van een denkbeeldigen staat oplossen; met het oog op dat alles, beveelt zich eene spoedige, onvoorwaardelijke en onherroepelijke afschaffing van het beschermend stelsel aan; want, Mijne Heeren, ik zeg het met volle overtuiging, het beschermend stelsel is aan dat alles medeplichtig."

Na zijne meer theoretische verdediging treedt een man van de practijk op, Van Rijckevorsel, afgevaardigde van Rotterdam en president van de Kamer van Koophandel en Fabrieken in die gemeente, uit practisch oogpunt even sterk tegen het stelsel van bescherming gekant. «Wat wil men beschermen?" roept hij uit, «Onzen handel? Kan men dat? Onze handel verlangt geene bescherming; onze handel verlangt alleen vrijheid voor zijn bedrijf; vrijheid, om zich te bewegen zoo binnen- als buitenslands. Verstaat men onder bescherming opheffing van de hinderpalen, van de lasten, die hem nog te zeer belemmeren; ja, die bescherming wordt verlangd, is voor de uitbreiding van den handel noodzakelijk, maar geene prohibitie, geen monopolie. Onze ligging is gunstig voor de concurrentie; het eenige dat noodig is, is minder lasten, minder belemmering. Wat wil men beschermen? Onze reederijen en groote schepen? maar die zijn reeds te veel beschermd door de vrachten, die zij van het Rijk ontvangen. Er zijn er te veel, en nu is er geen vracht voor hen. Wel zijn zij aan bescherming gewend, maar nu is het tijd, hen te gewennen aan concurrentie; zij moeten ook in vreemde havens gaan concurreeren, of zij zullen zonder vracht zijn. Sommigen hebben dat reeds beproefd. Na de aanneming der Engelsche scheepvaartwetten, in de vijf eerste maanden van 1850, zijn in Engeland bevracht 27 Nederlandsche schepen, o. a. naar Gibraltar, Hongkong, Singapore, Batavia, Manilla, Aden, Calcutta, New-York, Port-Phillip, Panama." Daarop bestrijdt hij Van Hall's hooggekleurde vrees voor concurrentie. «Het is mij voorgekomen," zegt hij, «dat de strijd, die gevoerd wordt, eigenlijk bestaat tusschen hen, die wanhopen aan de toekomst van Nederland, die wantrouwen hebben in hunne eigene veerkracht, en tusschen hen, die den moed bezitten, om die toekomst te gemoet te gaan, die de kracht in zich gevoelen, om vreemde concurrentie door energie, beleid, zuinigheid, werkzaamheid en zaakkennis het hoofd te bieden.... Ik heb slechts te noemen den heer Fop Smit, een der grootste scheepsbouwmeesters en reeders in het vaderland; deze heeft zijne onvoorwaardelijke adhaesie aan deze wetten gegeven, omdat hij,

niettegenstaande zijne hooge jaren, de kracht in zich gevoelt en de energie bezit, om de concurrentie te durven weerstaan ....."

"Ik heb het reeds gezegd, dat, wordt deze wet niet aangenomen, dan onze reederijen in de Atlantische vaart allengs zullen verminderen; bij het aannemen van deze wet zullen zij zich ruimer veld geopend zien. In beide gevallen zullen wij echter alle krachten moeten inspannen, om eigen en vreemde concurrentie het hoofd te bieden. Daarom moet men later aan de wet niet wijten, wat nu reeds bestaat. Allengs zullen de vrachtloonen der Handelmaatschappij verminderen. Eenmaal zal er overgegaan moeten worden tot de vrije concurrentie van alle in Nederland gebouwde schepen. Thans reeds is het aantal schepen voor de behoefte veel te groot, en dit zal, ten gevolge hetgeen anderen verlangen, geene betere uitzichten in de toekomst verkrijgen. Wanneer de voordeelen, die men thans nog bij de bevrachtingen der Maatschappij geniet, verminderen en misschien voor hen, die het duurst uitrusten, geheel ophouden, dan zal dit het gevolg niet van de wet zijn. Deze behoort men aan te nemen, omdat zij de beste gelegenheid openen zal voor onze reederijen, om daar werkzaam te zijn, waar zij tot dusverre werkeloos hebben moeten blijven."

De Fremery, de afgevaardigde van Leiden, bestrijdt de cijfergroepeering van Van Hall en de daaruit getrokken resultaten. Hij wijst er op, hoe ons verkeer met Engeland juist is vooruitgegaan na het tractaat van 1837, dat vrijheid van handel aan Engeland gaf. Vóor het tractaat van '37 betaalde men voor den invoer van zout met andere dan Nederlandsche schepen een invoerrecht van *f* 2.— per 100 pond, hetgeen gelijkstond met een verbod van invoer met andere schepen. De vrachtprijs steeg daardoor zoo hoog, dat men *f* 280.— tot *f* 320.— vracht betaalde voor eene hoeveelheid, waarvoor men anders *f* 110.— à *f* 140.— had moeten besteden, en toch is juist na de intrekking dier bevoorrechting, dus onder het stelsel van vrijheid de invoer onder Nederlandsche vlag van 1708 schepen met 214,776 ton in het driejarig tijdvak 1834—37, toegenomen tot 2612 schepen met 276,768 ton in het tijdvak 1846—1849, en de uitvoer van 1558 schepen met 199,522

ton tot 2869 met 287,969 ton. Wel is de in- en uitklaring onder vreemde vlag ook sterk toegenomen, maar niet zoo sterk als Van Hall beweert, daar deze juist twee ongunstige jaren heeft vergeleken, en heeft voorbijgezien, dat de tonneninhoud der vreemde scheepvaart zoozeer is toegenomen, omdat die meer van groote stoomschepen gaat gebruik maken, welke evenwel voor een gedeelte in ballast hebben moeten varen, — gelijk Poortman later aantoont, dat van de vreemde schepen gemiddeld 73 procent en van de Nederlandsche 81 procent beladen is. En eindelijk, aldus is het resultaat van De Fremery: «het is vrij onverschillig, of wij een derde of een groot vijfde in die vaart hebben,. als beide even groot zijn. Ziende nu, dat het vroegere een derde 214,000 ton bedroeg, en dat het tegenwoordige een vijfde 276,000 ton bedraagt, dan verkoos hij het tegenwoordig een vijfde, omdat het 62,000 ton meer bedraagt dan het vroegere een derde."

Naast Poortman, dien wij zooeven eveneens met cijfers den vooruitgang onzer scheepvaart zien verdedigen, staan Van Höevell, die de koloniale scheepvaart bespreekt, en op de hooge vrachten van het gouvernement wijst (f 155 per last), en Sloet tot Oldhuis, die op staathuishoudkundige gronden de ontwerpen verdedigt en wijst op de voordeelen, die men bij de verwerping der wetten voor ons land zal verliezen, namelijk:

«het voordeel van vrijen doorvoer, reeds door onze vaderen zoo hoog gewaardeerd, maar thans wegens de mededinging van Ostende, Bremen en zelfs van Triëst, eene dringende noodzakelijkheid geworden;

het voordeel, om den handel van lastige formaliteiten en drukkende geldelijke bezwaren te ontheffen;

het voordeel, om de stapelplaats van Duitschland te kunnen worden;

het voordeel, om onzen handel te zien vermeerderen, omdat wij de vreemde schepen naar onze havens zullen lokken, vooral de vermeerdering van onzen handel op Noord-Amerika;

het voordeel, om los te raken uit het spinrag van tractaten, die meestal opzettelijk duister gesteld worden, maar die bij het

minste geschil altijd ten nadeele van de zwakste partij uitgelegd worden;

het voordeel, om den eersten grooten stap te doen, die eindelijk den nationalen arbeid in een natuurlijken en normalen toestand zal brengen, waaruit een algemeene bloei zal kunnen ontstaan, en die ons eene goede verstandhouding met onze buren en inwendige rust en bloei waarborgen zal".

Fokker bespreekt meer in 't bijzonder den scheepsbouw en bestrijdt het verlangen naar eene enquête. «Er is licht genoeg," zegt hij, «voor dengeen, die een onderzoek gewild heeft." Van der Linden wijst hun, die vreezen voor Engelands overwicht, op de beraadslagingen in het Engelsche parlement, waar men juist voor Hollands mededinging bij de aanneming der scheepvaartwetten bevreesd was. Donker Curtius vraagt, welke stad drukker markt zou hebben, die, welke de vreemden dwingt, voor den aanvoer hunner goederen alleen van hare wagens gebruik te maken of die, welke hen in de keuze van het voertuig vrij laat. Ter Bruggen Hugenholtz, de oud-zeeofficier, bespreekt de kosten van den scheepsbouw hier te lande.

Een merkwaardig pleidooi is vooral dat van De Monchy, Rijckevorsels mede-afgevaardigde uit Rotterdam, eveneens een man van de practijk en later president der Nederlandsche Handelmaatschappij. Ook hij verdedigt de voorgestelde hervorming, maar raadt behoedzaamheid aan bij de invoering en een geleidelijken overgang. Dat er altijd enkele belangen benadeeld zullen worden, valt niet te ontkennen, maar dat is bij elke verandering het geval. «Hetzelfde," voert hij aan, «heeft men zien plaats hebben, toen het kanaal van Voorne werd gegraven. Die onderneming werd alleenlijk tegengehouden, omdat de schepen, die naar Rotterdam bestemd waren, maar te diep gingen, om Rotterdam te bereiken, in de Kil moesten gelost worden. Toen heeft men als argument aangevoerd, dat de lichterschippers en het volk, dat gewoon was de schepen in de Kil te lossen, tot armoede en gebrek zouden vervallen, indien het kanaal tot stand kwam. Zoo men dien tegenstand destijds niet had overwonnen, dan was Rotterdam thans

geheel verloren. Ik heb, toen bij de wet van 1845 de afschaffing van uitvoerrechten werd ingevoerd, tegen die wet hooren inbrengen, dat daardoor het middel van bestaan van de convooiloopers zou verminderen. Zoover zelfs ging het, dat ik een kantoorbediende heb hooren zeggen, dat het een ongelukkige maatregel was, omdat, zoo de moeilijkheid met de administratie verminderde, de handelshuizen een bediende minder zouden noodig hebben. Ik geloof zelfs, dat men nog verder zou gaan, en, indien het ooit plaats had, dat Amsterdam voorzien werd van versch water, de waterdragers en waterhalers er tegen op zouden komen, omdat hierdoor hun bestaan de bodem werd ingeslagen. Het is onmogelijk te verwachten, dat de geheele handel het eens zal zijn; ieder gaat naar zijn eigen oordeel te werk. Van éene zaak echter ben ik zeker. De wetenschap wint veld, en wanneer wij de wetenschap met voorzichtigheid en gematigdheid in toepassing brengen, steeds strevende naar vooruitgang, dan behoeven wij voor de uitkomst niet bezorgd te zijn."

Den 3deu Juli, den laatsten dag van de algemeene beraadslagingen, neemt de Minister van Financiën zelf het woord. Veel van hetgeen ter verdediging aan te voeren was, hadden reeds anderen voor hem besproken. Hij verdedigde de ontwerpen voornamelijk op vier gronden: 1°. de eischen der wetenschap; 2°. de lessen der ervaring en der geschiedenis; 3°. het algemeen belang van onzen handel en 4°. met het oog op de scheepvaart op Engeland en den staat onzer wetgeving, zooals die is geschapen door het tarief van 1845 en al de reciprociteitsverdragen, na dat tarief gesloten. Men verwijt den minister, dat hij een freetrader is. «Verstaat men daaronder", antwoordt hij, «den man, die uit innige overtuiging gelooft, dat elke bescherming in en op zichzelve een kwaad is, maar dat het nog een noodzakelijk kwaad is; den man, die dan tevens beweert, dat men bij elke gelegenheid, wanneer men het in het belang van de industrie doen kan, in het welbegrepen belang van het land, van de industrie en den handel, zoodanige bescherming moet afschaffen; den man, die den eenvoudigen maar even waren stelregel volgt: als het getij verloopt,

moet men de bakens verzetten? Ja, dan verklaar ik gaarne, dat ik een free-trader ben." Het verlangen naar eene enquête moet de minister beslist afwijzen; uitstel is hier ondoenlijk. «Ik weet het, Mijne Heeren", eindigt hij, «ik draag hier thans niets nieuws voor. Ik erken gaarne, dat het beginsel, hier voorgedragen, hetzelfde is, dat honderd jaar geleden is voorgestaan; gij vindt de grondtrekken van deze ontwerpen terug in de meermalen genoemde propositie van Willem IV. Toen die propositie werd gedaan, bleef men zwarigheden maken, men bleef overleggen, men vorderde eene enquête, wel niet in den vorm als die, welke nu gevraagd is, maar eene naar den geest dier tijden; men maakte de zaak commissoriaal en ..... van de geheele voordracht kwam niets; men bleef slapen en klagen in plaats van te handelen! En de handel? Die is toen blijven kwijnen; men heeft de bakens niet verzet, toen het tij verliep. Het einde daarvan is treurig geweest, en nu vraag ik: zullen wij thans hetzelfde doen?"

Na re- en dupliek had de stemming plaats over de motie van Van Dam van Isselt, tot het houden eener enquête, welke stemming over het lot der wetsontwerpen zou beslissen. De motie werd verworpen met 45 tegen 19 stemmen, en thans kon de artikelsgewijze behandeling der afzonderlijke ontwerpen een aanvang nemen.

Na de beslissing over het beginsel kunnen wij over de behandeling der onderdeelen kort zijn. Eerst werd, op voorstel van De Monchy, het ontwerp C behandeld, dat de gelegenheid opende, om voor in den vreemde gebouwde schepen het recht op het voeren der Nederlandsche vlag te verkrijgen. Tot de aanneming daarvan heeft voorzeker de reeds bovengemelde merkwaardige redevoering van Ter Bruggen Hugenholtz medegewerkt, die belangrijke gegevens over den scheepsbouw hier te lande en de kosten daarvan had verzameld, teneinde de vrees voor den ondergang van onzen scheepsbouw, als niet in staat tot mededinging, te bestrijden. Ook waren in tegenspraak met die vrees het feit, dat eene gelijke hervorming in Engeland den scheepsbouw daar geen nadeel had toegebracht, de verklaring voor de commissie van het Engelsche Parlement, door

Mc. Gregor afgelegd, dat ten opzichte van de kosten van scheepsbouw Holland met Engeland gelijkstond, en de mededeeling van den minister, dat nieuwe in Zwolle gebouwde schoonerschepen nauwelijks in de Middellandsche Zee kwamen, om vrachten in vreemde havens te zoeken, of hun werd overal de voorkeur gegeven boven andere. Het was niet wegens gemis aan bescherming, wanneer de eene of andere tak van nijverheid kwijnde. Zoo schreef men den achteruitgang onzer ankersmederijen aan de niet-bescherming tegen den Engelschen invoer toe. Doch wat was het geval? antwoordde Ter Bruggen Hugenholtz op dat verwijt: «In Engeland werden vóor 40 jaren uitgevonden de zoogenaamde kabelkettingen. Het nut van deze werd spoedig algemeen zoodanig erkend, dat zij bij alle natiën in gebruik kwamen. Daardoor kreeg een schip in sommige omstandigheden, als het ware, eene dubbele veiligheid. Wanneer een schip slechts van gewone ankertouwen is voorzien, dan is het anker op rotsachtigen grond onveilig, daar deze spoedig kunnen afvijlen; daarentegen geeft een kabelketting in zoodanige positie de meeste veiligheid. Dit en de gemakkelijke berging was de oorzaak, dat zij algemeen gezocht en ook hier te lande door de meeste schepen gebruikt werden. Maar nu bleek het bij het gebruik van die kettingen, dat het gewone anker, waarvan de schacht uit éen stuk bestaat, niet bestand was tegen de zwaarte van den ankerketting, daar, wanneer het anker op eene groote diepte den grond raakt, het een oogenblik de kracht door het groote gewicht van dien ketting moet kunnen doorstaan. Dit nu konden de ankers, waarvan de schacht uit éen stuk bestaat, niet, zoodat deze braken als glas. Toen vond men in Engeland een maaksel van ankers uit, bestaande uit verschillende staven, de zoogenaamde kettingankers, die het voordeel hebben, dat de kracht van het gewicht zich niet op éen punt kan concentreeren, en dus beter tegen de zwaarte van den ketting bestand zijn. Het gevolg der vinding en het gebruik van kabelkettingen was dus de oorzaak van het gebruik der kettingankers; en al had men nu ook hier te lande de kettingen en ankers belast met 10, 20, 30, ja 50 procent tot bescherming van onze ankersmede-

rijen, zij waren toch binnengekomen, daar een schip bij gemis van zoodanig anker en ketting op menige ankerplaats onveilig zou liggen. Intusschen werd hier te lande de oude manier van ankersmeden tot op vóor weinige jaren gehandhaafd, en dit is de oorzaak van het verloop onzer ankersmederijen."

Het slot der debatten was, dat het ontwerp C met 52 tegen 13 stemmen werd aangenomen, echter niet zonder eene gewichtige wijziging door de aanneming van het amendement van De Monchy, waarbij het registratierecht van buitenslands gebouwde schepen, als overgangsmaatregel, in plaats van op 1 procent op 4 procent werd gesteld. De aanneming van een ander amendement, dat van Donker Curtius, om te gelijk met het tarief dit registratierecht te herzien, maakte het waarschijnlijk, dat eerlang eene verlaging zou plaats hebben.

Het wetsontwerp B tot afschaffing der doorvoerrechten met Rijn- en IJseltollen werd ongewijzigd met 56 tegen 9 stemmen aangenomen. Voorzeker droeg daartoe bij de omstandigheid, dat zich de doorvoer van enkele hoofdartikelen reeds naar België begon te verplaatsen, en België met den 1sten Juli 1849 zijn spoortarief aanzienlijk verlaagd had. Volgens Lotsy kostte eene lading Braziliaansche suiker van 250 last op eene reis van Dord naar Keulen frs. 48,60 per last van 2000 Ned. ton aan vracht, scheepvaart-, doorvoerrechten enz.; daarentegen over België van Antwerpen naar Keulen vervoerd, niet meer dan frs. 33,20 aan vracht per spoor; dus in het laatste geval 15,40 frs. minder. — "Vergunt mij nu", voegt hij er bij "hier ter loops eene opmerking te maken, die sommigen uwer, die wellicht omtrent de wetsontwerpen A en C eenige vrees koesteren, kan geruststellen. Ik heb opgegeven de vracht van Dord naar Keulen in 1850 16 frs. per last. Die vracht bedroeg in 1844 nog omtrent 26 frs. Men ziet, welken spoorslag mededinging geeft, en wat zij kan toebrengen om, ook hier te lande, kracht te ontwikkelen en energie op te wekken. In 6 jaren dus is de vracht van Dordrecht naar Keulen op de 26 frs. 10 frs., dus meer dan 60 procent verminderd."

Tegen wetsontwerp A richtte Van Hall nog eens al de

kracht zijner welsprekendheid. Zinspelende op de verhooging van het registratierecht in ontwerp C, riep hij uit: «Zij (de leden dezer Kamer) zullen niet willen, dat onze volksvertegenwoordiging op hetzelfde oogenblik en met denzelfden mond, waarmede zij bescherming verleent aan den nationalen scheepsbouw, alle bescherming onttrokken heeft aan de nationale scheepvaart." Het mocht hem niet baten. Wel werden enkele amendementen aangenomen ter verduidelijking der redactie, of uit wijzigingen in de andere ontwerpen voortvloeiende, of om een of ander geschilpunt uit te maken, — gelijk het amendement van vijf leden, De Man, De Fremery, Duymaer van Twist, Van der Linden en Van Zuylen van Nyevelt, om te bepalen, dat geene verandering in de koloniale tarieven van in-, uit- en doorvoer gebracht mocht worden dan bij de wet —; wel gaf die uitlegging van de laatste alinea van art. 59 der Grondwet aanleiding tot heel wat discussie, en werd zelfs Thorbecke's meening ingeroepen, die haar nietszeggend noemde; maar het eind was, dat de regeering zegevierde. Ook ontwerp A werd aangenomen met 50 tegen 14 stemmen, en daarmede was in Nederland de beslissende stap gedaan tot de aanneming van het vrijhandelsstelsel. In de Eerste Kamer vonden de ontwerpen nog veel minder tegenstand. Zij vonden verdedigers in Blankenheym, 't Hooft, Van Beeck Vollenhoven, Insinger, Van Swinderen, Gevers van Endegeest en Groeninx van Zoelen, bestrijders alleen in Engelkens en Hoffmann. Wetsontwerp B werd in de vergadering van den 5den Augustus met algemeene stemmen, de wetsontwerpen A en C met 30 tegen 2 stemmen aangenomen. De Koning bekrachtigde de drie wetten, en als de scheepvaartwetten van den 8sten Augustus 1850 werden zij in het *Staatsblad* no. 47, 48 en 49 opgenomen, om volgens Koninklijk Besluit den 15den September 1850 in werking te treden.

En nu de resultaten? Later zullen wij gelegenheid hebben, uitvoeriger den toestand van handel en scheepvaart na 1850 te bespreken. Voorloopig alleen dit: bij de indiening der staatsbegrooting van 1852 kon de Minister van Financiën het volgende mededeelen:

«Onze scheepsbouw is goed vooruitgegaan.

In de eerste 8 maanden van 1850 werden er zeebrieven uitgegeven voor 105 nieuwe schepen, metende 8667 lasten; in 1851 over een gelijk tijdperk daarentegen voor 116 schepen, hier te lande gebouwd, metende 14,784 lasten, en aan 12 vreemde, voor zoover bekend, alle gebruikte schepen, te zamen niet meer dan 1000 last metende.

Dit staat alzoo vast, dat de scheepsbouw door het vervallen der bescherming, aan de nationale vlag verleend, geenszins is afgeschrikt, zelfs niet de groote scheepsbouw, want onder het getal nieuwe schepen bevonden zich dertig driemastschepen tegen elf, in het vorig jaar in de vaart gebracht......

De geheele waarde van den in- en uitvoer over 1850 bedroeg ruim 514 millioen gulden, zijnde 22 millioen meer dan in 1849, en 26 millioen meer dan het gemiddelde van de laatste 5 jaren. De algemeene invoer bedroeg 9 millioen, de algemeene uitvoer 13, de doorvoer 8, de invoer tot verbruik 12, de uitvoer uit het vrije verkeer 11 millioen meer dan in 1849.

Het getal der ingeklaarde schepen daarentegen was in 1850 iets minder, de tonnenmaat echter grooter dan in 1849; het getal en de tonnenmaat der uitgeklaarde schepen beide grooter dan in dat jaar.

Neemt men nu in aanmerking, dat de opbrengst der in- en uitgaande rechten in dit jaar gelijken tred houdt met die van het vorig jaar, terwijl het tonnengeld daarentegen tot hiertoe meer opbracht, dan meen ik uit een en ander te mogen besluiten, dat handel en scheepvaart beide zich in gunstigen toestand bevinden." (*)

Het beginsel, in de scheepvaartwetten neergelegd, werd verder ontwikkeld door de wet van den 2den Sept. 1851, vaststellende de staking van de heffing der scheepvaartrechten op de

(*) Vgl. M. Vas Dias. De Nederlandsche Scheepvaartwetgeving, geschiedkundig toegelicht door het verhandelde zoo in als buiten de Kamers der Staten-Generaal. Rotterdam 1851 en 1852.

Maas, na eene overeenkomst met België desbetreffende, en die ter uitvoering van art. 8 der wet van 1847, waarbij het toen tijdelijk vastgestelde invoerrecht op de granen bestendigd werd (3 Maart 1852). Nog belangrijker hadden de resultaten kunnen zijn, wanneer niet 's ministers plannen tot verlaging der tonnengelden en tot opheffing van de leges, die op de scheepvaart drukten, verijdeld waren en zoo zijn ambtgenoot voor Buitenlandsche Zaken hem ijveriger ter zijde had gestaan door spoediger mededeeling van de nieuwe scheepvaartwetten aan onze consuls in den vreemde en het sluiten van tractaten, die niet als dat met België eer in strijd dan in overeenstemming met het beginsel der scheepvaartwetten waren.

Reeds vóor de behandeling der scheepvaartwetten was in dezelfde zitting door den Minister van Financiën eene andere wet tot stand gebracht van groot belang voor de ontwikkeling van het verkeer, namelijk de wet tot vaststelling van het briefport en tot regeling der aangelegenheden van de brievenposterij (12 April 1850). Bij deze wet werd, niet zonder krachtigen tegenstand, het monopolie van het brievenvervoer aan den Staat voorbehouden. Feitelijk bestond dit reeds volgens de in 1810 hier te lande ingevoerde Fransche wetgeving op het stuk der posterijen, doch de wet werd eenvoudig niet nageleefd en op allerlei wijzen had openlijk verboden brievenvervoer met allerlei gelegenheden plaats ten nadeele der schatkist. In 't algemeen liet de toestand der posterijen onder de Fransche wetgeving veel te wenschen. Er bestonden slechts 94 postkantoren en 253 distributiekantoren. Ten opzichte van het afstandstarief volgde men eenvoudig nog de oudere Hollandsche wet van den 17den April 1807, bij welke het port binnen het gebied van hetzelfde postkantoor 5 cts. bedroeg, maar daarbuiten van 10 cts. voor afstanden van minder dan 6 uur gaans tot 40 cts. boven de 70 uur gaans afwisselde. Gemiddeld kostte een brief in 1848 18 cts. aan port. Bij de nieuwe wet van 1850 werd het briefport bepaald op 5 cts. binnen den afstand van 30 Nederlandsche mijlen, 5—10 cts. voor 30 tot 100 mijlen en 15 cts. voor verdere afstanden voor de eenheid van het gewicht, nl. 15 wichtjes. Voor 15—30 wichtjes

betaalde men dubbel port, driemaal voor 30—50, viermaal voor 50—100, vijfmaal voor 100—250, en eens port meer voor elke 150 wichtjes daarboven; dagbladen werden berekend op 1 ct. per blad, drukwerk 2 cts. per vel. Door aanneming van het amendement van Godefroi werd toegelaten, dat de vooruitbetaling van het port na den 1sten Januari 1851 ook zou kunnen geschieden door het aanhechten van postzegels, tot dat einde door de zorg der administratie voor een ieder verkrijgbaar te stellen. Bij eene latere wet werd die termijn verlengd tot uiterlijk den 31sten December 1851. De minister kon bij de begrooting van 1852 mededeelen, dat de meerdere kosten, door de wet veroorzaakt, door het meerdere vervoer gedekt waren.

In 't jaar 1849 bedroegen de inkomsten der posterij *f* 1,350,553, de uitgaven *f* 479,122, in 1850 de inkomsten *f* 1,294,137, de uitgaven *f* 541,272, in 1853 de inkomsten *f* 1,440,811, de uitgaven *f* 783,056. (*)

Twee jaar later werd eene andere wet aangenomen, door Thorbecke verdedigd, tot regeling der gemeenschap door electro-magnetische telegrafen (7 Maart 1852), reeds in 1847 door een besluit betreffende de invoering van electro-magnetische telegrafen voorafgegaan. Bij deze wet werd bepaald, dat van staatswege een net van telegraaflijnen zou aangelegd en onderhouden worden tusschen 's-Gravenhage en de voornaamste plaatsen van het Rijk, in de richting tot aansluiting aan België, Pruisen en Hannover; ook aan bijzondere personen en maatschappijen werd de aanleg onder 's Konings machtiging toegestaan; in de wet werd het volgende maximum-tarief vastgesteld, dat bij K. B. verlaagd kon worden:

	1—20 woorden.	21—50 woorden.	51—100 woorden.
over een afst. van 74 Ned. mijl	*f* 1.20	*f* 2.40	*f* 3.60
74—185	- 2.40	- 4.80	- 7.20
meer dan 185	- 3.60	- 7.20	- 10.80.

(*) Vgl. H. J. Lettink. De ontwikkelingsgeschiedenis der Nederlandsche Posterijen. Breda 1888.

In 1852 bedroeg het aantal betaalde telegrammen nog slechts 1301 met eene opbrengst van *f* 2,386, in 1854 reeds 101,864 met eene opbrengst van *f* 105,549.

Ook het spoorwegvervoer werd niet vergeten. De aansluiting der spoorwegen met België en die van den Rijnspoorweg aan den Pruisischen werd tot stand gebracht, terwijl aan de Rijnspoorwegmaatschappij eene subsidie verleend werd, tot die aansluiting en de daartoe vereischte spoorversmalling noodig.

Voor het laatste werk kon voor het eerst gebruik gemaakt worden van eene andere belangrijke wet, door Thorbecke bewerkt, die de totstandkoming van menig belangrijk werk zou vergemakkelijken, nl. de wet van den 28sten Augustus 1851, regelende de onteigening ten algemeenen nutte, in overeenstemming met art. 147 der Grondwet. De wet diende ter vervanging van die van den 29sten Mei 1841 (*Stbl.* no. 19), die herhaaldelijk tot klachten aanleiding had gegeven. Het doel, dat de minister zich bij zijn ontwerp voor oogen had gesteld, was blijkens de memorie van toelichting:

"1°. in het belang van den eigendom te zorgen, dat niemand daarvan ontzet worde, zonder dat het algemeen belang zulk een offer vordert;

2°. waarborgen te stellen, dat de aanwijzing der perceelen, die onteigend zullen moeten worden, op de rechtvaardigste wijze gebeure;

3°. te bepalen, hoe men tot de onteigening geraakt;

4°. den kortsten weg aan te wijzen, om de in billijkheid verschuldigde schadeloosstelling te leeren kennen.

5°. de gevolgen der behoorlijk volbrachte onteigening te regelen."

Eerst zou een administratief onderzoek voorafgaan, dan de wet het algemeen nut van het werk, gelijk het in hoofdtrekken voorloopig was opgemaakt, verklaren, en eindelijk bij Koninklijk Besluit de eindaanwijzing der te onteigenen perceelen plaats hebben. Bij geschil werd het bedrag der schadeloosstelling bepaald door rechterlijke uitspraak. Verschillende leden hadden gewenscht,

dat evenals in de Engelsche wet en de vroegere wet van 1841 — bij welke laatste trouwens de onteigening niet bij de wet, maar bij Koninklijk Besluit geschiedde —, de wet zelve reeds bepaald elk perceel ter onteigening aanwijzen zou, hetgeen volgens hen door de Grondwet gevorderd werd. De minister toonde evenwel aan, hoe moeilijk aan dezen eisch in de practijk te voldoen zou zijn en tot welk een tijdverlies deze handelwijze zou leiden. Als bewijzen haalde reeds de memorie van toelichting aan:

«de(n) aangelegde(n) spoorweg van Amsterdam naar Arnhem, lang 18 uren, bij welken de hier bedoelde voorafgaande maatregelen 54 maanden hebben gevorderd;

de(n) ontworpen Overijselsche(n) spoorweg, alwaar men alleen voor het deel van Kampen tot Almelo of ongeveer 10 uren lengte 31 maanden tot de voorafgaande regelingen noodig had;

de(n) Aken—Maastrichtsche(n) spoorweg, waar alle mogelijke spoed werd bijgezet en niettemin voor het maken van het project en voor de voorafgaande formaliteiten betreffende eenen weg van 6½ uur lengte te zamen omstreeks 2 jaren vereischt werden.

Zoo kwam de Nederlandsche Rijnspoorwegmaatschappij in 1845 tot stand, en niettegenstaande er een geregeld en uitgewerkt ontwerp voor den zijtak van Utrecht naar Rotterdam bestond, waren evenwel nog 19 maanden verloopen, eer het Koninklijk Besluit de onteigening kon bevelen. Alleen met conferentiën en schrifturen over de plaatsing van het station te Rotterdam waren er 10 maanden verloren gegaan." De regeering behaalde met haar stelsel de overwinning. De wet zelve werd in de Tweede Kamer met 51 tegen 8, in de Eerste Kamer met 19 tegen 17 stemmen aangenomen. (*) Onder het ministerie Thorbecke werden reeds 3 onteigeningswetten aangenomen, die voor verdedigingswerken te Vreeswijk, die voor de verbreeding van een weg te Gro-

(*) Vgl. voor verdere bijzonderheden Mr. W. Thorbecke, Stelsel en toepassing der Onteigeningswet. Arnhem 1880.

ningen en eindelijk de hiervoren genoemde, voor den spoorweg van Arnhem naar de Pruisische grens.

Een goed geregeld muntwezen is voor den handel, zoowel den binnenlandschen als dien met het buitenland, eene eerste behoefte. Onder Van Bosse werd de hervorming van ons muntstelsel voltooid, die onder Van Hall in 1845 begonnen was.

Na de herstelling onzer zelfstandigheid was het muntwezen geregeld door de wet van den 28sten September 1816, die den dubbelen standaard invoerde. Als munteenheid gold de gulden van 9w 613d fijn zilver, evenals vroeger de generaliteitsgulden sedert het plakkaat der Staten-Generaal van den 17den Maart 1694; daarnaast liep het gouden tienguldenstuk van 6w 0561d fijn. In de zuidelijke provinciën bleef de frank geldig op den voet van $47\frac{1}{2}$ cts.; daar de koers van den frank evenwel slechts 46,8 cts. was, had er een groote uitvoer van guldens plaats, tot eindelijk de wet van den 25sten Februari 1825 daaraan een einde maakte.

Een tweede fout der regeling van 1816 was, dat de waardeverhouding van het zilver tot het goud bepaald was als 1 : 15,873. Volgens den toenmaals geldenden koers was het goud dus een weinig te licht geslagen, om den uitvoer te voorkomen, daar men het voornemen had, slechts weinig goud aan te munten. Bij de uitvoering werd evenwel van dat voornemen afgeweken, en veel goud (tot een bedrag van 133 millioen gulden) gemunt, maar weinig zilver, zoodat de goede zilveren speciën uit den omloop verdwenen en alleen de gesnoeide overbleven, en op die wijze eene feitelijke verzwakking van de zilveren munt plaats had.

Die feitelijke waardevermindering werd tot eene wettelijke gemaakt door de wet van den 22sten Maart 1839, waarbij de gulden gebracht werd op 9w 450d fijn bij een gewicht van 10 wichtjes; de verhouding tot de gouden munt werd nu 1 : 15,604, en in plaats van de vroegere drieguldenstukken werd het stuk van $2\frac{1}{2}$ gulden ingevoerd. Toch leidde ook deze verandering nog tot

geene verbetering; het slechte geld werd niet ingetrokken, maar bleef nog met allerlei muntspeciën van vroegere tijden in omloop en de geldsnoeierij had op groote schaal plaats.

«Men scheen onvermogend", zegt Dr. A. Vrolik in zijn Verslag van al het verrigte tot herstel van het Nederlandsche muntwezen, «men scheen onvermogend het kwaad te stuiten, zonder tevens gevaar te loopen, de geheele geldcirculatie te stremmen. Een ieder haastte zich de geschonden stukken weder uit te geven, die hij zich verplicht had gezien aan te nemen; zoowel de regeering als de natie maakte zich dagelijks schuldig aan het wanbedrijf, vermeld in art. 135 van het Wetboek van Strafrecht, en niet zonder zich voor den vreemdeling te schamen over den diep gezonken toestand van ons betaalmiddel, kon men die misvormde en verminkte stukken aanzien, welke den eenmaal zoo geachten Hollandschen gulden vertegenwoordigden."

Eindelijk werd aan het euvel een einde gemaakt door den grooten hervormer van ons financiewezen F. A. van Hall. Nadat de financieele maatregelen van 1844 de noodige fondsen verschaft hadden, werd de wet van den 22sten Mei 1845, houdende bepalingen in verband met de uitvoering der wet op het Nederlandsche muntwezen, aangenomen. Bij deze wet werden de uitgaven, sedert den 1sten Januari 1842 gedaan tot verbetering van het muntwezen, verevend, en voor verdere uitgaven eene som van *f* 6,212,000 toegestaan ter intrekking van oude muntspeciën. Zij werd gevolgd door de wet van den 18den December 1845, nopens de inwisseling der nog in omloop zijnde provinciale en generaliteits-muntspeciën. Bij deze werd, om de intrekking der oude muntspeciën spoediger en zonder gevaar voor de schatkist te doen plaats hebben, aan de regeering de bevoegdheid toegekend, muntbiljetten uit te geven; voor elk muntbiljet zou het bedrag aan oude muntspeciën, aangevuld met het verschil tusschen innerlijke en nominale waarde, bij de Nederlandsche Bank gedeponeerd worden; door de munt werd dan achtereenvolgens al het nieuwgemunte geld in ruil voor het andere aan de Nederlandsche Bank afgeleverd. Maandelijks zou door den Minister van Fi-

nanciën aan de Rekenkamer opgave gedaan worden van de uitgegeven en ingetrokken muntbiljetten; de ingetrokkene zouden ten overstaan van twee leden der Rekenkamer vernietigd worden. De termijn, binnen welken alle ingetrokken moesten zijn, werd gesteld op den 31sten December 1847, maar later verlengd tot den 31sten December 1848. De regeering heeft van die bevoegdheid gebruik gemaakt, door voor 30 millioen gulden aan muntbiljetten uit te geven (van *f* 500, *f* 100, *f* 20, *f* 10 en *f* 5). Den 31sten December 1848 konden alle ingetrokken geweest zijn, doch een bedrag van *f* 31,000 was niet ingekomen; later werd bij de wet van den 2den Mei 1851 de termijn nog verlengd tot den 31sten December 1851. Toen bleven nog voor *f* 22,865 niet ingetrokken, die dus verjaard waren en ten voordeele van de schatkist kwamen.

Nu kon het werk der hermunting met kracht worden aangevat. Daar de gebouwen der Utrechtsche munt niet voor een werk van zulk een omvang berekend waren, werden zij uitgebreid en van nieuwe machines voorzien, zoodat de Munt in staat was, een millioen nieuwe muntstukken 's weeks af te leveren.

Het eerste vereischte was, het noodige zilver te bekomen, voor de aanmunting noodig. Gedeeltelijk leverden dit de oude muntspeciën, die versmolten en daarna op het noodige gehalte gebracht werden. In de affinage of scheifabriek werden zij daartoe eerst fijn verdeeld tot grenaille, dan opgelost in sterk verhit zwavelzuur; het goud, dat zij meestal bevatten, en dat tegen het mindere gehalte opwoog, er van afgezonderd en eindelijk de dan verkregen baren van gemiddeld 9,95 fijn door bijvoeging van oude speciën op het verlangde gehalte gebracht. De firma Van Boom & Co. te Amsterdam, aan welke de fineering was opgedragen, leverde op die wijze 17,858 baren, ter waarde van *f* 58,193,413.33½. Verder trachtte men zilver te verkrijgen door den verkoop van versmolten oude speciën, aankoop van baren fijn zilver en dergelijke, doch meestal met verlies, totdat in 1846 een contract met de Nederlandsche Bank gesloten werd, waarbij deze zich verbond, zooveel fijn zilver te leveren als noodig was, waarvoor zij de gemunte stukken in de plaats ontving, terwijl het rijk geene andere

verplichtingen op zich nam, dan het muntloon te betalen. Eene afzonderlijke commissie, bij K. B. van den 17den Maart 1845 tot de behandeling van 's Rijks muntmateriaal ingesteld, was nu verplicht zorg te dragen voor de ontvangst der oude speciën van de Nederlandsche Bank, ze na te tellen en na te wegen, over te doen in zakken van 25 pond, af te leveren aan de affineurs, het fijn zilver van de affineurs of van de Bank in ontvangst te nemen en af te leveren aan den muntmeester, van dezen weer de nieuwe munt te ontvangen en aan de Bank te verzenden, en toezicht te houden op de vernietiging der oude speciën, door er met een daartoe bestemd werktuig ronde gaten in te slaan.

Meende men genoeg voorraad te hebben, om weer de eene of andere oude muntspecie geheel te kunnen opruimen, dan werd een termijn van inwisseling bepaald, waarbinnen ieder gelegenheid had, zijn oude munt voor nieuwe, of, zoo het noodig was, voor muntbiljetten in te wisselen. In 't algemeen kwamen er meer oude zilverstukken in, dan men geraamd had, vooral Zeeuwsche rijksdaalders. Van deze had men het bedrag op 12 millioen geraamd, terwijl er voor *f* 28,039,580.40 inkwam. Het bleek, dat de ingekomen speciën weinig door slijtage geleden hadden, nog niet 1/1000 per jaar, maar des te meer door snoeiing. Het gewicht van de dubbeltjes bedroeg in den regel maar 1w 041d, in plaats van 1w 612 en «bij sommige partijen guldens kon men rekenen, dat de misdadige geldsnoeiers meer dan 20 ten honderd of ruim *f* 60,000 zullen gestolen hebben." Ook bleek het, dat er eene massa geld verdwenen, waarschijnlijk uitgevoerd moest zijn, daar nog niet een vijfde gedeelte over was van hetgeen volgens het verslag van den minister Gogel aan Koning Lodewijk in 1807 tusschen 1641 en 1808 was vervaardigd. Tusschen April 1845 en April 1849 was het werk verricht en was voor niet minder dan *f* 83,863,350.79½ aan oude muntspeciën ingetrokken, waarop door het rijk *f* 7,059,320.58¼ verloren werd.

Inmiddels diende gezorgd te worden, dat er voor het oude iets beters in de plaats kwam. Na eenige mislukte pogingen, daar de Tweede Kamer het niet met het ministerie eens kon worden

over het al of niet intrekken van de gouden munt, kwam eindelijk de wet van den 26sten November 1847 tot stand, die bepaalde, dat vóor den 31sten December 1850 nieuwe wettelijke bepalingen gemaakt zouden worden omtrent de gouden tien- en vijfguldenstukken; verder werd ook de zilveren pasmunt geregeld met een gehalte van $^{640}/_{1000}$, en een gewicht van 3^{w} 575^{d} voor de kwartjes, 1^{w} 400 voor de dubbeltjes en 0^{w} 685 voor de stuivers. Men rekende bij de aanmunting op een Nederlandsch pond 25-cts-stukken *f* 2.20½, 10-cts.-stukken *f* 2.70 en 5-cts.-stukken *f* 5.26½ voordeel te hebben.

Had deze wet dus, vooral ten opzichte van het goud, nog een meer tijdelijk karakter, Van Bosse bracht eindelijk in 1849 eene definitieve regeling tot stand door de beide wetten van den 17den September 1849, de eene ter inwisseling der zilveren muntstukken naar de wet van den 28sten September 1816 vervaardigd, en de andere tot het ontnemen der hoedanigheid van standpenningen aan de gouden muntstukken van tien en vijf gulden.

De eerste was noodig, om, na de intrekking der oude speciën, ook de munten, na de wet van 1816 geslagen, door nieuwe te vervangen. Met de driegulden-, eengulden- en halveguldenstukken zou die intrekking niet veel bezwaar hebben, daar deze, als van meer gehalte dan de nieuwe, vanzelf uit den omloop verdwenen, maar er was nog eene groote hoeveelheid pasmunt in omloop, die grooter en zwaarder was dan de nieuwe stukken, en die, daar men van de nieuwe slechts *f* 10 te gelijk behoefde aan te nemen, van de oude ⅕ van de te betalen som, dreigde de nieuwe te verdringen. Daarom hield de Nederlandsche Bank de nieuwe pasmunt voorloopig in, en werd nu door de wet de intrekking der andere gelast. Bij K. B. van den 5den October 1849 werden met den 28sten October de drieguldens, guldens en halve guldens van 1816 buiten koers gesteld en daarvan 8½ ton ter inwisseling aangeboden, natuurlijk met winst voor het rijk. De drieguldenstukken bleken slechts $^{1}/_{18500}$ per jaar door slijting verloren te hebben. Daarop werden den 16den December 1849 de 25-cts.-stukken, den 27sten October 1850 de 10- en 5-cts.-stukken buiten

koers gesteld, waarvan een veel grooter bedrag inkwam met verlies voor het rijk. Te zamen kwamen er voor *f* 9,988,636 zilveren stukken in met een verlies voor het Rijk van *f* 82,243.13½. Van de standpenningen was slechts 1/10 meer over van de vroeger door het rijk gemunte, dus een aanzienlijk gedeelte uitgevoerd of versmolten.

De tweede wet, die van meer gewicht was, besliste den overgang tot den enkelen zilveren standaard, terwijl de gouden Willems alleen als negotiepenningen in omloop konden blijven. Op die beslissing was van grooten invloed de omstandigheid, dat eene daling van de waarde van het goud voorzien kon worden ten gevolge van de groote toeneming der goudproductie door de goudontdekkingen in Californië en Australië. Nu was de wettelijke verhouding tusschen zilver en goud bij ons 1 : 15,604. Daalde dus de waarde van het goud daarbeneden, dan kon men wegstrooming van het zilver, en bij goudaanmunting verlies voor onze schatkist verwachten. Daarom werd dan thans bij de wet tot de intrekking der gouden standaardpenningen besloten op de tijdstippen, door de regeering te bepalen, terwijl deze de bevoegdheid kreeg, om voor die verwisseling tot eene waarde van 30 millioen gulden aan muntbiljetten uit te geven, welke door een depot van metallieke waarden bij de Nederlandsche Bank gedekt en uiterlijk den 31sten December 1852 weer ingetrokken moesten zijn.

Met de intrekking wachtte de regeering op een gunstigen stand van den wissel op Engeland, daar bij hoogen wisselstand veel goud naar Engeland vloeide en dus minder behoefde te worden ingetrokken. Toen nu in 1850 de wissel op Engeland rees, werd bij K. B. van den 9den Juni 1850 bepaald, dat de gouden tien- en vijfguldenstukken den 23sten Juni buiten koers gesteld zouden worden. Er werd tot eene waarde van *f* 49,790,970 ter inwisseling aangeboden, nog niet een derde van de hoeveelheid, die er van gemunt was. Toch was de koers van het goud niet zoo hoog, dat de inwisseling niet met verlies gepaard ging, en kostte deze aan het Rijk *f* 1,180,993.55.

Voor de inwisseling had de regeering gebruik gemaakt van hare bevoegdheid tot het uitgeven van muntbiljetten tot een bedrag van dertig millioen gulden. Deze schenen zoozeer in den smaak van het publiek te vallen, dat, toen de regeering ze weer wilde intrekken, een groot gedeelte niet ter inwisseling aangeboden werd en er op den 21sten October 1852 nog voor ruim 13 millioen gulden in omloop waren.

Met het oog op die omstandigheid, teneinde zoowel aan de behoeften van het publiek te voldoen, dat na de intrekking der gouden Willems vooral het muntbiljet van *f* 10 voor betalingen zeer geriefelijk vond, als tevens aan de schatkist een voordeel te bezorgen door de uitgifte van renteloos papier, werd, bij de wet van den 26sten April 1852 aan het muntbiljet in plaats van zijn tijdelijk een blijvend karakter gegeven. Deze wet bepaalde, dat de regeering de bevoegdheid had voor hoogstens tien millioen gulden aan muntbiljetten van tien, vijftig en honderd gulden uit te geven als wettig betaalmiddel. Deze zouden steeds bij de Nederlandsche Bank op vertoon verwisselbaar en ten allen tijde gedekt zijn door een depot bij de Nederlandsche Bank van gelijke waarde als de uitgegeven muntbiljetten, en bestaande uit eene inschrijving op het Grootboek onder het hoofd »Fonds tot verzekering van de verzilvering der renteloze schuld onder bewaring van de directie der Nederlandsche Bank", een kapitaal van *f* 226,000 2½ pCts. Ned. schuld, waarvan het Rijk eigenaar is, en een genoegzaam aantal schatkistbiljetten volgens de wet van den 18den Juni 1851.

Zoo was dan de munthervorming eindelijk geheel voltooid. Het was een tijd van aanhoudende werkzaamheid voor de Munt geweest, die in sommige tijden wekelijks een millioen muntstukken moest afleveren. In het tijdvak van 1843—1851 werden voor het Rijk 94,149,419 zilverstukken gemunt ter waarde van *f* 96,468,992.75, nl. voor *f* 60,590,072.50 rijksdaalders, *f* 26,643,328 guldens, *f* 2,573,500 halve guldens, *f* 5,002,726.75 kwartjes, *f* 1,507,515.50 dubbeltjes, *f* 151,850 stuivers, bovendien nog *f* 48,865.50 halvecentsstukken en 56½ millioen gulden voor particulieren. Om eene voor-

stelling van die hoeveelheid te geven, berekent Dr. Vrolik (*), dat de nieuwe munten naast elkaar uitgespreid eene oppervlakte van tien en een half bunder zouden bedekken, op elkaar gestapeld een en vijftig maal de hoogte van den Mont-Blanc zouden overtreffen, en in éene richting naast elkaar gelegd een zilveren pad van 's-Gravenhage naar Constantinopel zouden vormen.

Aan het rijk kostte de munthervorming *f* 10,119,868.59; doch daarvoor waren ook de veelsoortige gesnoeide en verminkte munten van vroeger vervangen door een goed geregeld muntstelsel; aan de snoeierij was een einde gemaakt, en de handel, zoowel voor binnen- als buitenland, was in het bezit gesteld van een voortreffelijk, algemeen gewaardeerd ruilmiddel. Zoo was dan voorgoed het rijk uit van de achtentwintigers, daalders, pietjes, kronen, drieguldens, dukatons, «in éen woord, die gansche geriefelijke verscheidenheid van een twintigtal zilveren geldstukken, die het zoo gemakkelijk maakte, niet alleen de vracht in 't roefje, maar alle mogelijke bedragen af te passen, en wier gemis dan ook het geslachte der Van Naslaans en huns gelijken in den eersten tijd bepaald met droefenis vervulde" .... «Maar was ook de hermunting van ons zilvergeld (1845—'49) op den voet van het tiendeelig stelsel, in den eersten tijd, een wanbedrijf in de oogen van hen, die de veelvoudigheid der vroegere geldstukken zoo eerwaardig en zoo gemakkelijk achtten: welhaast leerden ook dezen haar om het grooter gemak als een weldaad beschouwen." (§)

Behalve de wettelijke regeling van het muntwezen zelf schreef de Grondwet in art. 175 voor, dat het toezicht en de zorg over de zaken der munt en de beslissing der geschillen over het allooi, essai enz. door de wet zouden worden geregeld. De Minister van Financiën voldeed aan die opdracht door de wet van den 1sten

(*) Dr. A. Vrolik. Verslag van al het verrigte tot herstel van het Nederlandsche muntwezen van het jaar 1842 tot en met 1851. Utrecht 1853.

(§) Hildebrand. Na vijftig jaar. Haarlem 1887, blz. 102 en 103.

Juni 1850 omtrent het toezicht en de zorg over de zaken der munt. Onder het opperbeheer van het departement van financiën werd het onmiddellijk toezicht over de zaken der munt toevertrouwd aan een muntcollege van drie leden, door den Koning benoemd, in plaats van het vroeger college van raden en generaalmeesteren der munt, dat met den 1sten Januari 1851 zijne taak zou neerleggen. Onder de bevelen van het muntcollege zou de muntmeester staan, die met de uitvoering van het muntwerk belast werd, tegen een door den Koning vast te stellen muntloon. Behalve het toezicht over het muntwerk werden ook aan het muntcollege de uitspraken over geschillen in zake de munt opgedragen, welke uitspraken in burgerlijke en strafgedingen als berichten van deskundigen zouden gelden. Tevens werden in deze wet bepalingen opgenomen over den waarborg der gouden en zilveren werken, waarvan het opperbeheer aan den Minister van Financiën werd opgedragen.

Bij de beraadslaging over de genoemde wet was de wensch uitgesproken naar de indiening van eene afzonderlijke wet op den waarborg der gouden en zilveren werken. Aan dien wensch werd voldaan door de wet van den 18den September 1852, die vier gehalten voor het goud en twee voor het zilver aannam, eene belasting op den waarborg stelde van *f* 12 voor de once goud en zestig cents voor de once zilver, tot uitvoering van den waarborg kantoren van waarborg aanwees, de uitoefening van het beroep van handelsessayeurs, scheiders en fineerders regelde, en eindelijk bepalingen op den verkoop, in- en uitvoer bevatte.

Zoo zagen wij dan den Minister van Financiën bezig met de verbetering van ons belastingstelsel en van het financieel beheer ter bevordering van de stoffelijke welvaart en ter ontwikkeling van fabriekswezen, handel en scheepvaart door de ontheffing van belemmeringen en de verbetering der verkeersmiddelen.

De zorg voor den landbouw behoorde meer eigenlijk tot het gebied van zijn ambtgenoot voor Binnenlandsche Zaken. En ook deze

heeft, zoowel toen als later, getoond, dat hij zijne taak ten opzichte van het bevorderen van dien tak van nijverheid met ernst opvatte. Reeds gedurende het ministerie De Kempenaer had hij, bij gelegenheid eener interpellatie van Dommer van Poldersveldt over de afkoopbaarstelling der tienden, het voorstel gedaan om een adres deswege aan den Koning te richten, welk voorstel toen verworpen was. In plaats daarvan werd door de Kamer eene commissie benoemd, om te overwegen, of en hoe die afkoopbaarstelling kon plaats hebben, van welke commissie Thorbecke een der leden was en tot rapporteur werd verkozen.

Het volgend jaar, toen Thorbecke zelf minister was geworden, kwam Dommer van Poldersveldt op de zaak terug (den 17den Juli 1850) en vroeg, of de regeering hetzelfde gevoelen als het vorig ministerie was toegedaan, dat nl. de bezwaren tegen de tienden niet door eene wet konden worden weggenomen. Thorbecke antwoordde: »Ten aanzien eener wettelijke regeling van de zaak der tienden, ben ik nog steeds van hetzelfde gevoelen, waarin ik was, toen ik de eer had, lid dezer Kamer te zijn. Ik meen toen te hebben gezegd, dat mijns inziens dergelijke regeling met meer gevolg kon worden beproefd en uitgewerkt door de regeering dan van de zijde der Kamer en ik geloof dit nog. Ik misken nu zoo min als voorleden jaar het hooge gewicht van dit onderwerp, en ik zou zeer wenschen, ook aan deze tafel te kunnen medewerken tot regeling dier belangrijke aangelegenheid." Daar de zaak evenwel eenmaal door de Kamer commissoriaal was gemaakt, was het aan deze te beslissen, of zij zelve hare taak wilde voortzetten of die aan den minister overlaten. »Zoo het verlangen der Kamer mocht zijn of worden, die taak op het gouvernement te doen rusten, verklaar ik haar voor het gouvernement op mij te nemen, onder die voorwaarde echter, dat men niet verwachte, dat zij dan zeer spoedig zal worden afgedaan," wegens de vele andere belangrijke wetsontwerpen, die eerst aan de beurt waren. Op voorstel van Dommer van Poldersveldt werd toen besloten, de commissie als opgeheven te beschouwen en dus de zaak aan den minister over

te laten. Het is Thorbecke evenwel niet vergund geweest, gedurende dit ministerie de zaak tot een eind te brengen.

Wel heeft hij op eene andere wijze den landbouw eenige verlichting verschaft door zijne Jachtwet van den 6den Maart 1852. Deze wet schafte het publiek jachtveld, dat de vroegere wet van 1814 erkende, af, en bracht het jachtrecht in overeenstemming met het burgerlijk recht, door het recht van den eigenaar ook op het wild en de visch van zijne gronden te erkennen. Niemand mocht op eens anders land jagen of visschen, dan met schriftelijke toestemming van den eigenaar. Het jachtrecht, dat door verkregen recht aan niet-bezitters van den grond toekwam, werd afkoopbaar verklaard. Aan de pachters werd het jachtrecht op hunne gepachte gronden toegestaan, tenzij de eigenaar het zich bij contract uitdrukkelijk had voorbehouden; de afzonderlijke houtvesters werden afgeschaft, en transacties in jachtovertredingen verboden. Verder bevatte de wet nog verschillende bijzondere bepalingen van meer technischen aard. Natuurlijk vond zij in beide Kamers veel tegenstand bij de jachtliefhebbers: in de Tweede Kamer vooral bij Van Dam van Isselt, Van Heiden Reinestein, Van Goltstein, Mackay, Van Lynden en anderen; in de Eerste Kamer bij Van der Lek de Clercq en Cost Jordens. Men kwam op tegen de afschaffing van het publiek jachtveld, tegen den verplichten afkoop van het jachtrecht en wilde hierbij onderscheid gemaakt zien tusschen heerlijk en ander jachtrecht, tegen het jachtrecht der pachters en het verbod van transacties. Toch werd de wet in de Tweede Kamer met 47 tegen 12, in de Eerste Kamer met 22 tegen 14 stemmen aangenomen.

In de dichtbevolkte staten van Europa is de vruchtbare bouwgrond reeds sedert lang voor den landbouw in beslag genomen; eene meerdere opbrengst kan alleen van meer intensieve cultuur verwacht worden. Wie door ontginning van woeste gronden zelf grondeigenaar wenscht te worden, doet het best zich naar een ander werelddeel te begeven, waar nog onbeheerde

akkergrond gevonden wordt. Alleen daar, waar een uitgestrekte waterplas in bouwgrond herschapen wordt, opent zich voor den landbouwer ook binnen de grenzen van het land gelegenheid tot verwerving of uitbreiding van grondeigendom; daar kan eene landverhuizing binnen het geboorteland zelf plaats hebben, vrij van al de bezwaren eener reis naar de Nieuwe Wereld. Daar blijven de krachten, welke anders elders een werkkring zoeken, voor het vaderland bewaard, en strekt al wat zij helpen voortbrengen, ter vermeerdering van den nationalen rijkdom.

In de eerste regeeringsjaren van Koning Willem III, gedurende het eerste ministerie Thorbecke, werd zulk een nieuw landbouwgewest binnen ons grondgebied veroverd, door de droogmaking van het Haarlemmermeer, van welke verovering de eer evenwel in de eerste plaats toekomt aan het initiatief van 's Konings grootvader, Koning Willem I. Nadat een eerste ontwerp verworpen was, kwam onder dezen vorst de wet van den 22sten Maart 1839 (*Staatsblad* no. 7) tot stand, die het besluit inhield tot droogmaking op 's rijks kosten, terwijl de Staten van Holland tien jaar lang *f* 60,000 zouden betalen en Rijnland zijne medewerking beloofde. Er zou te dien einde eene geldleening van 8 millioen tegen 5 procent worden gesloten, welke na de droogmaking moest worden afgelost. Bovendien werd voor de drooggemaakte gronden vijf en twintig jaar lang vrijstelling van grondbelasting verleend.

Zoo zou dan het vooral voor dien tijd reusachtige werk worden aangevat, om den uitgebreiden waterplas, die eene oppervlakte van 18000 bunders bevatte en een omtrek van 11 uur gaans had, in bouwland te herscheppen. Waar oorspronkelijk slechts vier kleine meertjes bestonden, hadden latere overstroomingen den lossen veengrond daartusschen en rondom weggeslagen en hen vereenigd en uitgebreid tot eene groote binnenlandsche watervlakte, die, door den storm opgezweept, telkens nieuwe veroveringen maakte, in den laatsten tijd jaarlijks 30- à 40,000 gulden ter beteugeling en tot onderhoud der dijkwerken vereischte, en vooral de aan de oostzijde gelegen droogmakerij der Aalsmeersche plassen met een peil van — 4 A.P., met het voortdurend gevaar eener overstrooming bedreigde.

De vrees voor die voortdurende uitbreiding, de groote kosten voor de beteugeling vereischt, en de omstandigheid, dat de bodem, na het wegslaan der veengronden voor een groot deel uit vruchtbare klei bestond, hadden reeds herhaaldelijk plannen tot droogmaking doen opkomen. Onder de vele ontwerpen, welke de geschiedenis van onzen waterstaat kent, behooren tot de merkwaardigste dat van Leeghwater in zijn Haarlemmermeerboek (1643), die het geheele meer wilde droogmaken en de kosten op *f* 3,690,000 schatte; het in 1742 op last van hoogheemraden van Rijnland beredeneerde ontwerp, opgemaakt door de toezieners Cruquius en Noppen met den landmeter Bolstra, dat de kosten op *f* 6,631,000 raamde, en in 1821 de verhandeling over de droogmaking van het Haarlemmermeer door F. G. baron van Lijnden van Hemmen, die de kosten op 7 millioen raamde, en het eerst het gebruik maken van stoomkracht aanbeval.

Was dus de droogmaking reeds van verschillende zijden overwogen, de onmiddellijke aanleiding, om haar eindelijk met kracht ter hand te nemen, waren de hevige najaarsstormen van 1836. Den 29sten November 1836 drong het opgezweepte meerwater door tot Amsterdam; op Kerstmis naar de andere zijde opgejaagd, overstroomde het den geheelen Leidschen kant, zoodat Gedeputeerde Staten van Noord-Holland 's Konings hulp inriepen. Willem I voldeed aan dat verzoek, niettegenstaande de moeilijkheden met België kostbare ondernemingen bezwaarlijk maakten, en benoemde bij besluit van den 7den Augustus 1837 eene staatscommissie tot onderzoek, wier rapport de reeds genoemde wet van 1839 ten gevolge had.

Onmiddellijk na de totstandkoming der wet benoemde de Koning bij besluit van den 22sten Mei 1839 eene commissie van beheer en toezicht over de droogmaking van het Haarlemmermeer, die met onbezweken volharding, in weerwil van vele bezwaren, hare taak tot het einde toe heeft volbracht. Als voorzitter heeft gedurende bijna het geheele tijdvak de leiding der werkzaamheden op zich genomen Jhr. Mr. D. T. Gevers van Endegeest, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Aan

de commissie werden toegevoegd de ingenieurs P. Kock en J. A. Beyerinck, terwijl in de commissie zelve zitting had de hoofdingenieur M. G. Beyerinck, later vervangen door F. W. Conrad.

In 1839 was de commissie benoemd, en eerst in 1849 kon met het eigenlijke hoofdwerk, de droogmaling van het meer, een aanvang gemaakt worden. Eene voorname oorzaak van die vertraging lag in de moeilijkheden met het machtige hoogheemraadschap van Rijnland. Aan de eene zijde had dit veel voordeel van het werk, dat de verdediging tegen de wateren van het meer verder onnoodig zou maken, maar aan den anderen kant maakte het groote bezwaren tegen de verkleining van zijn boezem, waardoor het vreesde in den winter overlast van en in den zomer gebrek aan water te hebben. Bovendien meende het, dat gedurende de droogmaling de massa water, uit het meer op zijn boezem gebracht, niet spoedig genoeg een uitweg naar het buitenwater zou vinden. Eerst bij Koninklijk Besluit van den 10den Juli 1848 werd de commissie gemachtigd, eene definitieve overeenkomst met Rijnland te sluiten, waardoor alle bezwaren werden opgeheven, doch waardoor tevens nieuwe werken noodig werden, die tot vertraging der werkzaamheden en tot verhooging van kosten aanleiding gaven.

Het was zoowel de genoemde noodzakelijkheid, om intijds voorzorgen te nemen tegen waterbezwaar en watergebrek van Rijnland, als in 't bijzonder om spoedig het uitgemalen water naar buiten te brengen, welke eerst eene reeks van voorbereidende werken noodzakelijk maakte. Die werken bestonden ten eerste in de verbetering van de Katwijksche uitwatering, onder Koning Lodewijk tot stand gebracht, door een nieuw kanaal naar de Leede en de verbreeding van het kanaal en van de sluizen van Katwijk. Op die wijze werd de afwatering naar de Noordzee meer dan tweemaal vergroot. Dan werd het Spaarne verbeterd en een stoomgemaal te Spaarndam opgericht, dat na veel ongelukken eerst in November 1846 kon beginnen te werken. Later, na de overeenkomst met Rijnland, kwamen daar nog bij een stoomgemaal te Halfweg en een te Gouda (eerst in 1858 voltooid), waarvan het laatste tevens tot waterinlating diende. Andere moeilijkheden leverden de onteigeningen op,

voornamelijk voor ringdijk en ringvaart, terwijl een langdurig proces met de stad Leiden gevoerd moest worden, dat beweerde het uitsluitend recht op het vischwater en ook op den ondergrond te hebben, hetgeen tot een taalkundigen strijd over de woorden «visscherien" en «vroen" tusschen prof. M. de Vries en Bakhuizen van den Brink aanleiding gaf. (*)

En thans nam het eigenlijke werk een aanvang. Eerst werd de ringdijk opgeworpen, die den toekomstigen nieuwen polder van de omliggende zou afscheiden. Om dien dijk liep de nieuwe ringvaart, wier uitgegraven grond voor het opwerpen van den dijk gebezigd zou worden. Den 5den Mei 1840 was door den toenmaligen voorzitter der commissie, Van de Poll, de eerste spade bij Hillegom gestoken. De breedte van de vaart was 38 tot 45 meter, de hoogte van den dijk eerst 1½ à 2 meter, later door inklinking 0.78 M. + A.P. Soms kostte het opwerpen weinig moeite op den dichten ondergrond, maar soms ook moesten plempdijken tot dichting der toegangen gelegd worden, of moest door middel van zinkstukken en zandstortingen eerst in het water de grond voor den nieuwen dijk worden gemaakt. De geheele afsluiting van het meer werd door administratieve en andere moeilijkheden lang vertraagd, en eerst in Mei 1848 was de beringing zoover gevorderd, dat de uitmaling kon beginnen.

Nu kon dan het werk der uitmaling zelf worden aangevat. Doch van welke kracht zou men gebruik maken, om die millioenen kubieke meters water spoedig uit het meer te verwijderen? Van de oud-Hollandsche windmolens, hetzij met vijzel of scheprad, verschillende gangen boven elkaar opgesteld, of van den motor van den nieuwen tijd, het stoomwerktuig? De commissie besloot tot het laatste op het rapport van drie zijner leden, Beyerinck, Lipkens en Simons, volgens wier berekening de droogmaking met enkelwerkende pompstoomtuigen *f* 2,500,000 en het jaarlijksche onderhoud *f* 20,000 minder zou kosten dan met windmolens.

(*) Vgl. ook Eenige bedenkingen over de vroonvisscherij van Leiden door Mr. J. Heemskerk Az. in de *Gids* van Juni 1858.

Doch de groote moeilijkheid bestond daarin, dat men de stoomwerktuigen, die men wilde gebruiken, nog als het ware moest uitvinden, daar enkele vroegere proeven tot droogmaling met stoomkracht slechts op kleine schaal of met minder goed gevolg ondernomen waren, en de Cornwallsche stoompompen, die men tot model nam, alleen tot het drooghouden van mijnen gebezigd werden, een geheel ander werk dan de uitmaling van een groot meer. Het waren twee Engelsche ingenieurs, Arthur Dean en Jozeph Gibbs, die het ontwerpen der gevraagde werktuigen op zich namen bij de overeenkomst van den 8sten April 1842. Ook de stoomwerktuigen zelve zouden door Engelsche fabrieken vervaardigd worden, hoe gaarne men anders de Nederlandsche nijverheid bevoordeeld had. Waar evenwel eene Engelsche fabriek de levering voor *f* 86.850 op zich nam en de laagste Nederlandsche inschrijving *f* 133,860 bedroeg, mocht men niet aarzelen, ofschoon toch enkele onderdeelen als balansen en ketels aan Nederlandsche fabrieken werden opgedragen. Zoo zag men dan Engelsche ingenieurs, Engelsche machinisten en Engelsche werklieden hier hunne hulp voor de droogmaking komen verleenen, evenals Hollandsche vroeger — en ook later weer — zoo vaak in den vreemde te hulp waren geroepen.

Het eerste stoomtuig, waarmede men als proef een begin zou maken, werd opgericht bij de Kaag, aan het zuideinde van het meer, en kreeg den naam van de L e e g h w a t e r. Eerst werd in het meer een stevige plempdijk gelegd, toen een put van 7 el diepte gegraven, in den bodem 1000 dennenpalen geheid en daarboven het gebouw in den vorm van een ronden toren opgetrokken, waarin elf zuigpompen, van welke door afspanning telkens een geminderd kon worden, door stoom, die onder den cylinder gebracht werd, hunne taak zouden verrichten. Het door de Engelsche fabriek geleverde werktuig was toen de grootste stoomcylinder der wereld, van 3,65 meter middellijn en 3,95 meter lengte met een gewicht van 22,000 kilo. De eerste steen tot het gebouw werd gelegd op den 15den Juli 1843 en den 6den November 1845 werd, in tegenwoordigheid van Koning Willem II en zijne zonen,

eene welgeslaagde proef met het voltooide werktuig genomen. Ter eere van het werk werden de twee volgende gedenksteenen aangebracht:

ONDER DE REGERING VAN
WILLEM II
EN HET BEHEER VAN
SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE
IS DE EERSTE STEEN GELEGD DOOR
GEVERS VAN ENDEGEEST,
VOORZITTER DER COMMISSIE
TOT DROOGMAKING VAN HET
HAARLEMMERMEER
OP 15 JULI 1843.

LEDEN DER COMMISSIE
L. R. GEVAERTS, H. EWYK,
BARNAART VAN BERGEN, M. G. BEYERINCK,
W. K. VAN GENNEP, P. T. GRINWIS,
C. J. DE BRUIN KOPS, G. P. VAN OUTEREN.

ONDER DE REGERING VAN
WILLEM I
EN HET BEHEER VAN
MERKUS DE KOCK
WERD IN 1839 DE DROOGMAKING BEVOLEN,
HET LAATST IN 1821 AANGEPREZEN DOOR
LIJNDEN VAN HEMMEN
EN REEDS BERAAMD DOOR
LEEGHWATER
IN 1643.

VERDERE LEDEN DER COMMISSIE
A. LIPKENS, P. J. ACKERMANS,
G. SIMONS, MERKUS VAN GENDT.
INGENIEURS BIJ DE WERKEN
P. KOCK EN J. A. BEYERINCK.

Na de goed geslaagde proef met den Leeghwater, werden de twee andere stoomwerktuigen besteld: de Cruquius en de Lynden, waarvan het eerste bij de verbinding met het Spaarne aan de westzijde, het laatste bij het Lutkemeer aan de noordoostzijde geplaatst werd. Eerst in December 1848 was de Lynden, in April 1849 de Cruquius gereed. Met den Cruquius had men een bijna onoverkomelijk bezwaar te overwinnen bij het graven van den fundeeringsput, daar men op eene diepte van 6 meter op eene schulplaag stootte, die als een zeef het water van buiten doorliet. De aannemer wilde, na allerlei middelen beproefd te hebben, om het water tegen te houden, radeloos reeds het werk opgeven, toen men besloot, met inspanning van alle krachten, nog eene laatste proef te nemen... «en reeds den volgenden dag is het werk opnieuw onversaagd en krachtiger dan immer voortgezet. De vierde kettingmolen verschijnt; zware damplanken besluiten den put van onderen, zooals de ingenieur Beyerinck dit vooraf had beraamd; de heiblokken werden vermeerderd; de burgemeester van Leiden zendt, op aanvraag om hulp, in 24 uren tijds 60 kloeke manschappen; een krachtig stoomwerk-

tuig, vier zware kettingmolens, twaalf vervaarlijke heistellingen, 450 werklieden met 83 paarden zijn in den engen put in volle beweging; de boorden en de kruin der putkade zijn met keten, hutten, stellingen, materialen, fourage overdekt; al wat leven heeft sleept, kruit, werkt en zwoegt dooreen onder vroolijk gejuich, en terwijl men duim bij duim langzaam wint op het opbruisende water, hoort men onafgebroken de twaalf heiblokken te gelijk, op de maat van het luide gezang, de zware fundeeringpalen beuken.

Het is een treffend schouwspel dat ingespannen, volhardend, schijnbaar verward en toch volkomen geregeld gewoel van zoovele opeengehoopte menschen, te midden van water en slijk, met het eenige doel, om voor een poos tegen te gaan de werking der natuurwet, die het water noopt, het verstoorde waterpas te herstellen. Het menschelijk vernuft zegeviert over de natuur: een dichte dennenvloer overdekt welhaast de koppen der 1700 heipalen; het muurwerk rijst op den dennenvloer; en de statige Cruquius wordt rustig opgetrokken, verre boven de golven van het meer."

Na de voltooiing der stoomwerktuigen nam de droogmaling een aanvang. Den 7den Juni 1848 begon de Leeghwater te werken, den 1sten April 1849 de Lynden en den 19den April de Cruquius. Negen en dertig maanden duurde het werk, in plaats van de veertien maanden, waarop men gerekend had; vooral ten gevolge van de overeenkomst met Rijnland, die verbood te pompen, zoodra het boezemwater tot — 0,35 A.P. steeg. Eene hoeveelheid van 831.839,501 kubieke meter water werd uitgepompt, 247,173,301 meer dan naar berekening het meer kon bevatten, dus grootendeels ingedrongen kwelwater. Den 7den Juni 1848 stond het water in het meer — 0,65 A.P., den 31sten December 1849 — 1,97, den 31sten October 1850 — 3, den 31sten October 1851 — 3,62 en den 31sten Juli 1852 — 4 meter, dat wil zeggen, gelijk de *Staats-Courant* het gewichtig feit eenvoudig, zonder eenigen ophef mededeelde: "het Meer is droog".

Het was er verre van, dat hiermede het werk der commissie

zou zijn afgeloopen. De meerbodem was nog een groote modderpoel, soms bij droogte hier en daar een steenharde, naar alle richtingen gespleten en gegroefde kleikorst, spoedig door een weelderigen plantengroei tot wildernis gemaakt. «Hier zag men millioenen planten uit het slijk oprijzen, zoodra het water geweken was, biezen en riet en tallooze wilgenboompjes, en op de weekste gedeelten de wilde andijvie, de bekende waterplant van onze droogmakerijen, die na een of twee jaren leven van zelve weder spoorloos verdwijnt. Van verre gaf die plant met hare gele bloemen aan de drooggevallen gronden het aanzien, alsof zij op eens in koolzaadlanden waren herschapen; de zaadjes, door den wind medegevoerd, verspreidden zich heinde en verre, tot in de omliggende steden. Weldra was de drooggevallen bodem eene wildernis; zoo hoog en zoo dicht waren op de meeste plaatsen de gewassen opgeschoten, dat men er zich in verloor, en dat men er volstrekt niet konde doorgaan, zonder met beide de armen de welige scheuten van een te spreiden, die veel meer dan manshoogte hadden bereikt."

Daar viel uit die wildernis het onkruid te verwijderen, voor den waterafvoer en watertoevoer te zorgen, het land voor bouwgrond geschikt te maken, wegen en bruggen aan te leggen, een geregeld waterschapsbestuur in te stellen, den grond te verdeelen en te verkoopen, huizen te bouwen en dorpen met een geregeld gemeentebestuur te stichten, waar nu niets anders te zien was dan de keten der polderjongens. Jhr. Mr. Gevers van Endegeest, de voorzitter der commissie, geeft in zijn werk over de droogmaking van het Haarlemmermeer (*), waaraan wij het bovenstaande hoofdzakelijk ontleend hebben, eene schilderachtige beschrijving van de zeden en gewoonten dier eerste bevolking van den nieuwen polder.

«Weet gij, wat polderjongens zijn?" vraagt hij. «Zoo noemt men de aardwerkers, die van heinde en verre op alle openbare werken bij troepen aanrukken; menschen, van der jeugd af ge-

(*) Jhr. Mr. Gevers van Endegeest. Over de droogmaking van het Haarlemmermeer. I Leiden 1842, II 's-Gravenhage en Amsterdam 1853, III Amsterdam 1861.

woon, in het slijk te leven, en in moerassen te zwoegen; tegen ziekte en vermoeienissen gehard; gespierde, forsche en wakkere mannen; want de zwakken en tragen vallen af. Zij werken in ploegen van acht of twaalf man met een putbaas aan het hoofd, bij aanneming van onderdeelen van den hoofdaannemer. Wie niet gelijk met hen opwerkt, wordt uit hun midden geweerd. Geen daggelder uit den omtrek van het Haarlemmermeer, die het beproefde, of hij moest al spoedig voor den onafgebroken zwaren arbeid zwichten.

Zij slapen bij ploegen te zamen in keten van riet en stroo, doorschijnend en luchtig in den zomer, 's winters dichter gedekt; in weinige uren opgeslagen en nog spoediger afgebroken, die telkens worden verplaatst naar gelang de dijk of vaart is verlengd. Eene vrouw doet er het huishouden en bewaart er de orde zoo goed als de best bezoldigde oppasser zou vermogen. Die vrouw, met een der gezellen, soms voor den puthaak alleen, getrouwd, wordt door de anderen geëerbiedigd, zoolang het polderhuwelijk niet weder voor den puthaak is ontbonden.

Zij zijn van de beste baggerlaarzen voorzien en van prikken onder de zolen, om over de gladde planken te kunnen kruien, die telkens met den puthaak worden omgewenteld en versleept. Zij gaan van het hoofd tot de voeten met roode baai overdekt. Zij eten volop spek met aardappelen en goed brood, en huren 's middags eene plek aan het vlammend vuur in het midden der keet, om er spekpannekoeken in hunne braadpannen te bakken. Zij drinken soms bier, meestal koffie en thee, maar koud water nimmer. Van matigheidsgenootschappen weten zij weinig af; zij brassen met het einde der week, maar zijn Maandagmiddag weder aan den zwaren arbeid bezig, vijf dagen en een half achtereen, zoolang de zon haar liefelijk licht over de aarde verspreidt; en dan nog is er soms kracht en lust genoeg, om 's avonds op de maat van den fidel te dansen. Als het noodig is, dan lossen 's nachts de ploegen elkander af, om de putten in het drooge te houden, en is de zomer te kort, dan werkt men door tot in den winter. Zoo ging het onder anderen, toen in

November en December de hoofdvaart tusschen den Leeghwater en den Lynden werd gegraven, waarbij men van weerszijden naar elkander toewerkte, totdat men zich juist op oudejaarsavond van 1852 ontmoette, en bezweet, afgemat, met hoera's en gezang, en wat niet al meer, onder den blooten winterhemel, te middernacht in het slijk het nieuwe jaar vierde.

Ik verdedig de zeden der polderjongens niet, maar beschrijf ze, en prijs den onversaagden arbeid, de krachtsinspanning en den moed dier ruwe, doch nuttige volksklasse.

Die onversaagdheid, kracht en moed zal vooral ieder met mij toejuichen, die hen eene vaart midden door de onafzienbare, waterachtige vlakte heeft zien graven, waar de bodem te slap is, om werktuigen te dragen en toch te weinig water staat, om er vaartuigen met baggermachines te brengen. De dappersten, soms door een prijs van den aannemer aangevuurd, brengen, diep wadende door den poel, de eerste bakens vooruit. Straks werpen zij met de hoosschop den modder op, om 100 ellen verder met een slappen modderdam in de aangegeven richting een vak af te zetten, ter breedte van de vaart en aan de uiteinden dwars afgesloten; nu wordt dat water uit het vak gehoosd of in het voorafgaande reeds uitgediept gedeelte afgelaten, en met de bloot komende gronden de kade verzwaard. Nauwelijks is men binnen dit vak aan het graven in den harderen onderbodem, of een nieuw vak wordt wederom vooruit aangelegd en spoedig wederom een ander, en zoo komt men van vak tot vak, uren ver van den wal, immer voorwaarts. Achteruit is men al gravende spoedig onder de oppervlakte van den modderigen waterspiegel gedaald, en is gaandeweg eene diepe groef gedolven, die tevens tot gemeenschap met de immer vooruitgaande voorwerkers dient. Waar ter wederzijde van verre alles effen en kalm schijnt en niets bespeurd wordt dan de hoofden der eerste ploegen, als eenden op het water, vindt men van nabij eensklaps het gejoel en gewemel van honderden menschen, die bespat en beslijkt, spitten, laden, kruien en zwoegen en dooreenkruisen als een hoop mieren. Verwonderd aanschouwt gij eene vaart, diep onder de oppervlakte liggende,

met keten, op oude bodems drijvende, — want vaste grond is er nog niet — vol vlotten en schuiten, de benoodigdheden voor het polderjongensleven dragende en al de bedrijvigheid eener markt."

Op die wijze werd de groote Hoofdvaart gegraven van den Lynden naar den Leeghwater loopende, in 't zuiden met een bocht door het eiland Abbenes, en twee hoofddwarsvaarten. In 't geheel moesten worden aangelegd 30,000 meter hoofd- en kruisvaart, 150,000 meter dwars- en lengtetochten, 198,000 meter weg, 65 bruggen, waarvan 12 groote. De geheele oppervlakte van 18,154 bunder werd verdeeld in de vier afdeelingen: Rijk, Vijfhuizen, Beynsdorp en Burgerveen, en deze voorloopig voor den verkoop in kavels van 20 bunders.

Na de verkaveling volgde de verkoop der gronden. Den 3den Augustus had de eerste verkoop plaats, die *f* 473.— per bunder opbracht, enkele gedeelten tot *f* 733.— per bunder. In 't geheel bracht de verkoop *f* 8,030,081 op. 32 bunders werden buiten den verkoop gehouden en bestemd voor den aanleg van twee dorpen. Door de wet van den 7den Juli 1855 werd het aangewonnen land ingedeeld bij de provincie Noord-Holland en tot eene nieuwe gemeente Haarlemmermeer verheven. Over den geheelen polder werd een nieuw polderbestuur ingesteld, waaraan de commissie den 9den Juni 1856 het bestuur, dat haar in dien ongeregelden toestand nog heel wat zorg gebaard had, kon overdragen. Eerst in 1858, na de voltooiing van het stoomgemaal te Gouda, was zij van al hare verplichtingen ontslagen, en werd zij bij Koninklijk Besluit van den 3den April 1858, ontbonden. Het geheele werk had *f* 13,789,377 gekost en de ontvangsten hadden *f* 9,377.262 bedragen, zoodat voor het rijk een uitgaaf van *f* 4,412,115 vereischt werd, die later door de opbrengst der belastingen en de indirecte voordeelen, welke de droogmaking opleverde, rijkelijk zou vergoed worden. Ter herinnering aan het werk werd een gedenkpenning geslagen met een Latijnsch opschrift, door Bake en Peerlkamp opgesteld, waarvan de vertaling aldus luidt:

«Het Haarlemmermeer, gedurende eeuwen de omliggende

akkers bespringende, en steeds met de daaraan onttrokken gedeelten vergroot, heeft na eindelijk door de kracht van werktuigen te zijn bedwongen, de ontroofde XVIII duizend bunders aan Holland teruggegeven; het werk, op last van Willem I in MDCCCXXXIX begonnen, is onder de regeering van Willem III in MDCCCLIII voltooid."

Er kon voorzeker geen beter middel van armverzorging bedacht worden, dan het ondernemen van een groot werk van algemeen nut, gelijk de droogmaking van het Haarlemmermeer. Duizenden handen vonden daar arbeid gedurende het werk, en na de voltooiing gaf de nieuwveroverde landstreek opnieuw aan duizenden een blijvend middel van bestaan, dat vroeger niet aanwezig was. En er was in dien tijd, na de aardappelziekte van 1845 en 1846, de duurte in 1847 en de geringe verdiensten in het revolutiejaar 1848 armoede genoeg in ons land, dan dat zulk eene uitkomst niet aan velen welkom zou geweest zijn.

Dat er in die jaren zeer veel gebrek geleden is, bewijst o. a. het volgende ingezonden stuk in het *Algemeen Handelsblad* van den 24sten Januari 1846:

«Volkstoestanden in dezen winter.

«Onbegrijpelijk veel wordt er in onderscheiden gemeenten, die in den aardappelnood geleden hebben, gedaan, om in de nooden des volks te voorzien. Eene omwandeling door velen derzelve, stelde mij in staat, dit te kunnen beoordeelen. Het navolgende teekende ik op, om te doen zien, welk karakter de armoede heeft aangenomen in meer verwaarloosde gemeenten, en om op te wekken tot bezoek der armen.

December 1845. Dertien huisvaders gevonden in ellendige hutten, zonder werk of met half werk. Men at toen driemaal daags boerenkool of knollen. Alles zonder brood.

Tot mij gekomen een familievader in den laten avond, verdiensten 16 centen daags voor 8 leden van zijn gezin.

Vierhonderd bedelaars in 3 dagen vóor Kerstmis aan de deur.

Bezocht een aantal hutten van Roomschen, waar sommigen in zulk een toestand verkeerden, dat de dieren in ons land het wel nergens slechter hebben.

Bezocht eene stroohut eener Roomsche vrouw, die vaak tot mij kwam, in een waterpoel gelegen, met een huisgezin van acht kinderen, zonder iets. Het vuur stookte men op den natten grond, waarbij kinderen op hun buik lagen. De brandstof was een weinig stroo.

Een huisvader gevonden in eene stroohut met eene koude zinking op den arm, hebbende toen éen brood van de armen in de week.

Hongerige huisvaders aan mijne deur bij getale zonder werk.

Een knap man klaagde over de ongelukkige feestdagen, die, daar hij niet bedelen wilde, hem thans ten eenenmale broodeloos maakten.

Januari 1846. Bezocht een aantal hutten, waar zonneschijn, regen en wind een gelijken toegang hadden.

Bevonden eene hut, waar eene half onnoozele vrouw met twee kindertjes in een gat in den grond lag, op verrot stroo. De varkens liggen bij de boeren beter.

Bevonden 34 huisgezinnen bij een tweemaal herhaald bezoek broodeloos.

Schrikkelijke wanhoop dezer menschen.

Ontmoeting van een armmeester van datzelfde dorp, die mij niet kende en in mijne tegenwoordigheid verklaarde, niet meer te zullen geven, dan er in kas was. NB. Sedert jaren had het in deze gemeente veel van eene wedijvering, wie der armmeesters het meeste zou overhouden.

Bevonden menschen, die half naakt waren in hutten, waar niets was, dat in den lombard waarde had.

Bevonden een Roomsch huisgezin in zulk eene armoede, dat het hart wel breken moest. NB. Deze gemeente is geheel Gereformeerd!

Te vergeefs in andere gemeenten beproefd, eene commissie voor Roomschen en Gereformeerden op te richten. De pastoor blijft weigerachtig. Schrikkelijke armoede onder de Roomschen aldaar ten gevolge van dien.

Bevonden eene menigte hutten zonder bed, zonder werk, wat vuil stroo en anders niets; totaal gebrek aan verschooning.

Bevonden een krank huisvader, die bezig was, zijn boomgaard uit te rooien, om brood te koopen.

Al deze aanteekeningen ben ik bereid met naam en toenaam te openbaren. Zij zijn alle onder getuige opgenomen. Ik deel ze mede, opdat autoriteiten tot persoonlijk en plaatselijk onderzoek treden mogen en de Christelijke liefde tot werkdadige hulp bewogen worde."

Hemmen, 19 Januari 1846. O. G. Heldring. (*)

Evenzoo liet in de groote steden de welvaart in de jaren 1846—1848 veel te wenschen; vooral onder de mindere standen was de sterfte in die jaren zeer groot. Op onderscheidene plaatsen overtrof het aantal sterfgevallen aanmerkelijk dat der geboorten. Te Amsterdam werden in 1847 6697 kinderen geboren, terwijl er 10046 personen overleden; te Zaandam werden 261 kinderen geboren en overleden 498 personen; te Groningen waren 934 geboorten op 1196 sterfgevallen. Evenzoo in 1848: «Immers tegen 7141 geboorten hadden aldaar (te Amsterdam) 8427 sterfgevallen plaats, waarvan men evenwel 488 levenloos aangegevenen moet aftrekken, zoodat het aantal overledenen dat der geborenen met 798 overtrof; de oorzaak dezer ongunstige verhouding kon onmogelijk in de 124 aan cholera overledenen gezocht worden, maar is veeleer gelegen in den ongunstigen gezondheidstoestand der bevolking, ten gevolge der koortsen, welke gedurende de drie laatste jaren hadden geheerscht. Te Groningen zoude zonder de cholera-epidemie de geboorte en sterfte nagenoeg gelijk gestaan hebben; aldaar overleden namelijk 1118 personen, terwijl er 1066 kinderen werden geboren, van

(*) Vgl. O. G. Heldring. Leven en arbeid. Leiden 1882, blz, 120 en 121.

welke laatste evenwel 76 levenloos zijn aangegeven, zoodat na aftrek van dit getal van dat der geboorten, er 128 meer gestorven dan geboren zijn." (*)

Het spreekt toch vanzelf, dat eene door gebrek verzwakte bevolking een bijzonder gunstig terrein moest verschaffen aan de velerlei ziekten, in 't bijzonder intermitteerende koortsen, die de jaren 1847 en 1848, wat den gezondheidstoestand betreft, tot zeer ongunstige maakten. Daarbij kwam in het najaar van 1848 de vreeselijke geesel eener cholera-epidemie, die in den winter bijna geheel was opgehouden, maar in den zomer van 1849 met dubbele kracht terugkeerde, en in felheid die der jaren 1832 en 1833 verre heeft overtroffen. «Volgens de opgaven voorkomende in het Statistisch Jaarboekje voor het Koninkrijk der Nederlanden, 1sten jaargang (uitgegeven door het Departement van Binnenlandsche Zaken) 's-Gravenhage 1851, zijn in het geheele rijk, op eene bevolking van 3,029,167 zielen, aangetast in de steden 25,715 en ten platten lande 18,145, te zamen 43,860 personen, van welke in de steden 12,892, ten platten lande 10,366 en in het geheel 23,258 personen zijn overleden; er is dus over het geheele Rijk 1 op 69 personen aangetast en 1 op 130 overleden; van de aangetasten zijn in de steden 50,1 pCt. en ten platten lande 56,1 pCt. overleden. De provinciën Utrecht en Zuid-Holland zijn het hevigst, Noord-Brabant en Zeeland het minst door de ziekte geteisterd; de sterfte was het grootst in de provinciën Utrecht en Zuid-Holland, namelijk $^1/_{52}$ en $^1/_{56}$ der bevolking; het geringst in Limburg ($^1/_{522}$) en in Zeeland ($^1/_{952}$). De verhouding der overledenen tot de aangetasten was het ongunstigst in de steden in Zeeland, Noord-Holland en Friesland, ten platten lande in Limburg, Zuid-Holland en Zeeland; het gunstigst in de steden in Gelderland, Zuid-Holland en Limburg, ten platten lande in Utrecht, Overijsel en Drente". (§) Wel het hevigst heeft de ziekte geheerscht in de

(*) Vgl. Tijdschrift der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst. Eerste jaargang. 's-Gravenhage 1850, blz. 222.

(§) t. a. p. II, 1851, blz. 208.

zeedorpen Zandvoort en Katwijk. In het eerste zijn op eene bevolking van 1213 zielen 386 aangetast en 150 overleden, in het tweede op eene bevolking van 3500 zielen 678 aangetast en 337 overleden.

Zeer verschillend is het oordeel geweest over de oorzaken der ziekte en de wijze harer verspreiding: waarom de eene plaats, soms de eene straat zoo hevig aangetast werd en de andere verschoond bleef, evenals over de al of niet besmettelijkheid der epidemie. Maar dat het verderfelijk karakter, welke deze ziekte in 1849 geopenbaard heeft, ook in verband met de armoede van die jaren gebracht werd, blijkt uit deze vraag, door haar geschiedschrijver (Dr. Sybrandi) in het meermalen door ons aangehaalde Tijdschrift gesteld: (*) «Vanwaar nu die meerdere uitbreiding der cholera bij hare tweede verschijning in deze landen (boven die van 1833)? Was het aantal vatbare voorwerpen toegenomen, in verhouding tot de geheele bevolking, zoowel ten gevolge van de minder doelmatige voeding der geringere volksklasse gedurende de laatst verloopen jaren, veroorzaakt door misgewas en duurte der eerste levensbehoeften, als ten gevolge der uitputting van een groot gedeelte der bevolking door de langdurige en gedurig recidiveerende tusschenpoozende koortsen, welke in deze landen sinds 1846 zoo sterk geheerscht hadden?"

Hoe het dan ook zij, de ellende in de jaren 1846 tot 1849 is in ons land groot geweest. Niet, dat er niet genoeg milddadigheid werd betoond: er bestonden in ons land niet minder dan 3744 instellingen tot het verleenen van onderstand, en volgens het verslag van het armwezen over 1848 werd bij ons in dat jaar 8⅛ millioen gulden aan inrichtingen ter armverzorging besteed. Vooral in Amsterdam was de armoede groot. In 1849 verleende de stadskas aan het huiszittenhuis een subsidie van *f* 167,502 en het onderhoud van weezen en vondelingen kostte haar in dat jaar *f* 57,000. (§)

(*) Tijdschrift der Nederl. Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst II, 's-Gravenhage 1851, blz. 329.

(§) Vgl. Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper, Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland. Haarlem 1860.

Alle weldadigheid is evenwel nog geen weldaad aan den arme bewezen. Vaak geschiedt zij uit gemakzucht, ijdelheid, eerzucht, vrees of met andere minder edele bedoelingen; soms heeft zij meer het belang van den gever, hetzij om een godsdienstvoorschrift te vervullen of om zich een aangenaam gevoel van zelfvoldoening te verschaffen, dan dat van den bedeelde zelf op het oog, en dan ziet men, dat milddadigheid veel meer kwaad dan goed doet, dat armenzorg dikwijls in aankweeking van armoede ontaardt. Werkelijk schijnt er in het thans besproken tijdvak veel aan de armenzorg ontbroken te hebben, wanneer men de bewering van De Bosch Kemper in zijn «Onderzoek naar de armoede in ons Vaderland" mag gelooven: «Dat de armenbedeelingen bij ons in gebruik bij de arbeidende klasse spaarzaamheid en zuinigheid doen verwaarloozen en luiheid, zorgeloosheid en verkwisting bevorderen, wordt door bijna alle deskundigen erkend." Een ander schrijver van dien tijd, Mr. Boissevain, in zijne «Aanteekening op de Armenwet", meent, dat door het in ons land heerschend stelsel van armbestuur «de armenzorg allengs tot een staat van verwarring en stelselloosheid (werd) gebracht, die, onzes inziens, behalve de onbeschrijfelijke daaruit voortvloeiende moeilijkheden de verergering van het pauperisme heeft teweeggebracht."

Niet alleen maakte zulk een toestand het wenschelijk, dat de wet hier in het belang der volkswelvaart, ter bestrijding van bedelarij, ter verdediging der veiligheid en ter beperking van het pauperisme tusschen beide kwam, om de armenzorg ten minste onder eenige wettelijke regels te brengen, maar de Grondwet schreef zelfs gebiedend voor: «Het armbestuur is een onderwerp van aanhoudende zorg der regeering en wordt door de wet geregeld" (art. 195), terwijl het vijfde der additioneele artikelen onder de onderwerpen, welke uiterlijk in de tweede zitting der Staten-Generaal na de afkondiging der Grondwet voorgesteld moesten worden, ook het armbestuur opnam.

Tot nu toe was het onderwerp der armenzorg slechts gedeeltelijk — en volgens de oorspronkelijke bedoeling slechts tijdelijk — geregeld door de wet van den 28sten November 1818. Deze be-

paalde, dat het domicilie van onderstand verkregen werd door geboorte, en veranderde door vierjarige inwoning; voor vreemdelingen werd het verkregen door zesjarige inwoning. In geval van onzekerheid, waar een behoeftige thuis behoorde, zou de burgerlijke gemeente van zijn verblijf uit den algemeenen onderstand in zijne nooddruft moeten voorzien, behoudens verhaal tot restitutie. De bijzondere kerkelijke reglementen der diaconieën werden gehandhaafd, en de beslissing van alle geschillen over onderstand werd opgedragen aan Gedeputeerde Staten, ook die tusschen kerkelijke en burgerlijke armbesturen en tusschen kerkelijke onderling.

Na vele vergeefsche pogingen had de Minister Baron Schimmelpenninck in 1845 een wetsontwerp ingediend »omtrent de ondersteuning van behoeftigen", dat veel bestrijding vond, maar in October 1847 andermaal werd ingediend. Nog vóor 1848 werd een ongunstig rapport der afdeelingen uitgebracht, dat evenwel niet meer door het ministerie beantwoord werd. Volgens dit ontwerp zou het domicilie van onderstand »in den regel dat der geboorte zijn en niet dat der vierjarige inwoning". De strekking was, het burgerlijk armbestuur geheel te doen wijken voor het kerkelijke van de onderscheidene gezindten. Als hoofdbeginsel stelde dit ontwerp uitdrukkelijk (art. 11): »In den regel kan elk behoeftige onderstand vragen aan de Diaconie of het Armbestuur der kerkelijke gemeente, waartoe hij behoort door lidmaatschap, doop of afstamming." Wanneer een kerkgenootschap geen armbestuur bezat, verwees het ontwerp (art. 13) deszelfs armen naar de vermogende lidmaten, en gaf dus vrijheid van bedelarij, mits bij geloofsgenooten. Uit deze bepalingen valt reeds genoeg de geest van dit ontwerp op te maken, dat trouwens van alle zijden veroordeeld werd.

Nu schreef de Grondwet gebiedend eene nieuwe wet voor, en zelfs binnen twee jaren. Het eerste ministerie na de herziening had er zich evenwel niet aan gewaagd. De Kempenaer was van meening »dat ieder voor zich zelven moet zorgen, en wanneer hij daarin niet kan slagen, de hulp van zijne geloofsgenooten of van zijne natuurgenooten moet inroepen, maar op eene bedekte

wijze, zoodat de Staat daarvan niets merkt, en de rust, de orde, de zekerheid van personen en eigendommen daardoor in 't minst niet worde gestoord." (*)

De volgende Minister van Binnenlandsche Zaken, Thorbecke, voldeed eindelijk aan het voorschrift der Grondwet, door in de zitting van 1851 op 1852 een wetsontwerp tot regeling van het armbestuur voor te dragen. Volgens dit ontwerp behoorden alle instellingen van weldadigheid, van welken aard ook, tot het gebied der wet. Immers luidde art. 1: «Het armbestuur omvat alle instellingen van weldadigheid en de gestichten tot opneming van bedelaars en landloopers," en art. 2: «Instellingen van weldadigheid zijn die, welke zorg voor armen, in of buiten gestichten, ten doel hebben." Het ontwerp onderscheidde vier soorten van instellingen: burgerlijke, kerkelijke, particuliere en gemengde. De subsidiën aan de laatste verleend, trachtte het zooveel mogelijk te doen inkorten. De bestaande kerkelijke instellingen zouden beheerd worden overeenkomstig de voorschriften der bevoegde kerkbesturen, de nieuwopgerichte evenals alle particuliere waren verplicht hare reglementen en andere gegevens aan de gemeentebesturen mede te deelen. Zij moesten verder de verlangde opgaven verstrekken en op sommige handelingen goedkeuring vragen. Verder bevatte het ontwerp bepalingen ten opzichte van de verzekering der bezittingen, de belegging der fondsen en dergelijke. Het domicilie van onderstand werd gesteld in die plaats, waar de bedeelde de laatste vier jaren gewoond had. Eindelijk gaf het nog eenige voorschriften omtrent het verhaal van den onderstand, over de bedelaarsgestichten, enz.

Het best kan men het stelsel en de bedoeling van het ontwerp leeren kennen uit de met Thorbecke's gewone kernachtigheid opgestelde memorie van toelichting, waaraan wij de merkwaardigste gedeelten ontleenen:

(*) Vgl. Denkbeelden omtrent eene wettelijke regeling van het Armwezen in Nederland, voorgedragen door Mr. W. H. Tydeman, Mr. J. Heemskerk Az. en Mr. J. Tydeman. Amsterdam 1850.

«Het belang van den staat vordert, dat de onderscheidene instellingen van weldadigheid regelmatig werken, tot bereiking van aller doel: de leniging der armoede, zoover de beschikbare middelen reiken en op zulke wijze, dat de luiheid en lediggang niet worden gevoed.

Zoodanige regelmatige werking kan, vooral in Nederland, waar zoovele en veelsoortige instellingen van weldadigheid bestaan, moeilijk plaats hebben, zoolang bij gebrek van doeltreffende wetsbepalingen de werking dier instellingen uitsluitend afhangt van de inzichten en handelingen van hare menigvuldige afzonderlijke besturen, waarvan het personeel daarenboven gestadig afwisselt.

De wettelijke regeling, door de Grondwet gevorderd, betreft het armbestuur in zijn geheel, zonder eenige beperking. Naar het oordeel des Gouvernements omvat dat armbestuur alle instellingen van weldadigheid, welke zorg voor behoeftigen in of buiten gestichten ten doel hebben, evenals de werkhuizen of andere gestichten, bestemd tot opneming van bedelaars en landloopers.".... «Het behoort wijders tot het wezen eener wet op het armbestuur, dat zij doeltreffende regels bevatte, zoowel omtrent de betrekking in het algemeen van de besturen der instellingen tot het burgerlijk gezag als ten opzichte der goedkeuring in het bijzonder, die van de zijde van dat gezag wordt vereischt op hunne burgerlijke handelingen, welke op het behoud en den voor- of achteruitgang der bezittingen en inkomsten, tot leniging der armoede bestemd, van invloed zijn. Zoo de laatste toch terecht worden beschouwd als goed der armen, die zelve niet voor de handhaving en het richtige beheer daarvan kunnen zorgen, is die zorg een gewichtig deel van den grondwettigen plicht der regeering.".... «Maar wanneer de wet de betrekking tusschen de armen en de armbesturen in dier voege regelt, dat elk behoeftige wete, bij welk bestuur hij zich kan aanmelden, dan geeft dit den arme daarom geen het minste recht, om van het bestuur, naar hetwelk de wet hem verwijst, onderstand te eischen, noch wordt daardoor in het minst verkort het recht van dat bestuur,

om op het verzoek om onderstand te beschikken, zooals het vermeent te behooren.".....

«Het Gouvernement heeft zich, bij het ontwerpen dier wet, niet ten doel gesteld, een geheel nieuwen toestand te scheppen, waarvoor het tijdstip nog niet gekomen schijnt, maar den bestaanden te regelen en zijne verschillende deelen in onderling verband te brengen.

De vrijheid van bijzondere personen en vereenigingen tot deelneming aan het werk der weldadigheid is daarbij behouden, ja gewekt, maar zooveel mogelijk op eenparige samenwerking gericht.

De Grondwet veroorlooft desnoods, verder te gaan, en de geheele armenzorg als een publieken dienst te beschouwen. Maar zoover te gaan, schijnt thans noch noodig, noch nuttig.

Dit echter is noodig, dat de wet het verband regele, waarin de kerkelijke armbesturen met de andere instellingen van weldadigheid en met het burgerlijk bestuur staan."

Na eenige statistische opgaven over het armwezen medegedeeld te hebben, waaruit wij hier de volgende opnemen:

	kerkelijke	burgerlijke instellingen.	gemengde	onderstand in duizenden guldens.		
gesubsidieerd	456	726	56	1160	1539	169
niet gesubsidieerd	1681	408	25	1061	271	7
totalen	2137	1134	81	2221	1810	176

gaat de memorie aldus verder:

«Uit dit alles blijkt, dat in Nederland eene wet van armbestuur niet toepasselijk op diaconieën slechts zou werken voor ruim $^2/_3$ der gemeenten en voor ruim $^1/_3$ van al de bestaande armbesturen, door welke laatste op verre na niet de helft van al den door de gezamenlijke besturen verstrekten onderstand wordt uitgereikt.

Door zulk eene beperking zou de wet haar doel grootendeels missen.....

«Gaat men de strekking van dit voorstel over het algemeen

na, men zal vinden, dat de wet daarop gegrond, geene der tegenwoordige krachten of werktuigen van armenzorg vernietigt. Zij zal niet afschaffen, zij zal ordenen.

Al mocht men aan deze wet geene meerdere waarde willen toekennen, dan die eener wet van overgang, zij zal:

1°. een werkzaam toezicht over het bestuur en goed der armen uitbreiden en versterken;

2°. de instellingen van weldadigheid aan het licht en tot algemeene bekendheid brengen, waardoor onderlinge medewerking bevorderd, het oog op den samenhang en diens gebreken of leemten gericht, en een waarborg tegen slecht beheer verkregen wordt;

3°. regels geven zoo voor het subsidieeren van overheidswege der instellingen van weldadigheid, als voor de hulp aan de armen te verstrekken."

Bij het onderzoek in de afdeelingen had het ontwerp, blijkens het voorloopig verslag, uitgebracht door de commissie van rapporteurs: Schooneveld, Metman, Poortman, Van der Linden en Heemskerk, bij zeer velen een ongunstigen indruk gemaakt. Al dadelijk, luidt het: «verklaarden zeer vele leden zich met de hoofdstrekking dier wet geenszins te kunnen vereenigen. Zij zagen daarin, zooals sommigen het uitdrukten, den Napoleontischen centralisatiegeest of wel het stelsel van het alvermogen van den Staat te zeer gehuldigd. Met andere woorden, naar hunne overtuiging werd hier het staatsgezag over de instellingen van weldadigheid veel verder uitgestrekt, dan de Grondwet medebrengt, en het welbegrepen belang van den Staat toelaat." Vooral keurde men het af, dat de kerkelijke instellingen, de diaconieën, onder het gebied der wet gebracht werden. Men zag eene gevaarlijke bedreiging in de uitdrukking der memorie van toelichting, dat de Grondwet desnoods veroorloofde, de geheele armenzorg tot den publieken dienst te brengen. Verder «heeft het op vele leden een pijnlijken indruk gemaakt, de bezittingen of ten minste de inkomsten der instellingen van weldadigheid daarin tot tweemalen toe een goed der armen te zien noemen en daaruit den grondwettigen plicht der regeering, om voor het richtig beheer dier fondsen te zorgen,

te zien afleiden. Behalve toch, dat het bezigen dier namen noodeloos schijnt te kort te doen aan de tevens door de regeering gepredikte leer, dat de arme geen het minste recht heeft, om van het armbestuur, naar hetwelk de wet hem verwijst, onderstand te eischen, wordt daardoor een wapen te meer in de hand gegeven aan hen, die de stelling bestrijden, dat de hier bedoelde bezittingen en inkomsten, ofschoon dan ook tot een bijzonder doel bestemd, het goed, het eigendom zijn der bijzondere instellingen zelve, in welker boezem zij zijn bijeengebracht of aan wie zij door liefdadigen toevertrouwd zijn. De algemeenheid der uitdrukking goed der armen zou daarenboven aan de mogelijkheid eener ineensmelting van armenfondsen van onderscheiden aard en oorsprong kunnen doen denken, aan welke mogelijkheid men zelfs in de verte geen voedsel zou willen geven.

Verscheidene leden verklaarden zooveel aan deze bezwaren, aan gezegden der memorie van toelichting ontleend, te hechten, dat zij, ook indien de voorgedragene wet aanmerkelijk gewijzigd wierd en daaruit datgene verdween, wat hun den meesten aanstoot geeft, toch niet licht aan die wet eene goedkeurende stem zouden kunnen schenken. Zij zouden ook dan toch vreezen, den weg te helpen banen tot latere aanneming van een stelsel, dat zij in gemoede moeten afkeuren."

Tegenover het oordeel dier zeer vele leden stond evenwel dat van zeer vele andere leden, die het ontwerp goedkeurden als overeenkomstig de Grondwet, en geschikt om het groote misbruik, door de diaconieën van de hun toevertrouwde giften gemaakt, te keeren. Bij het voorloopig verslag was eene afzonderlijke nota gevoegd van Blaupot ten Cate, die, als eene poging tot bemiddeling, voorstelde de eerste drie artikelen te wijzigen, en de staatszorg over het armwezen te onderscheiden in staatsbestuur en staatstoezicht, staatsbestuur over de burgerlijke en gemengde, staatstoezicht over de kerkelijke en bijzondere instellingen.

Nog veel heviger tegenstand dan in de Kamer verwekte het wetsontwerp daarbuiten. Het regende petities, verzoekende de wet te verwerpen. Den 28sten Februari 1852 bracht Baud een rapport

uit over eene petitie van de synode met 231 andere, den 18den Mei waren er reeds 831 ingekomen. Sommige daarvan waren in zulke hevige bewoordingen gesteld, dat in de vergadering van den 24sten Maart Blaupot ten Cate voorstelde, eene dergelijke petitie van den kerkeraad der afgescheidene gemeente te Arnhem, wegens bedreiging met ongehoorzaamheid aan de wet, ter zijde te leggen, welk voorstel, niettegenstaande het protest van Groen van Prinsterer, met 40 tegen 27 stemmen werd aangenomen.

De tegenstanders beriepen zich op de volgende verklaring der regeering omtrent art. 195, in de dubbele Kamer bij gelegenheid der grondwetsherziening afgelegd: „eene wet, welke bijzondere instellingen van weldadigheid aantastte, zou eene der schoonste deugden van het Nederlandsche volk — de weldadigheid — dooden. Zoodanige wet is in Nederland onmogelijk." Zij noemden daarom het voorgestelde ontwerp in strijd met de Grondwet. Men kwam op tegen de bewering, dat de Grondwet toeliet, de armenzorg geheel aan den Staat te brengen. Vooral achtte men de uitdrukking „goed der armen" zeer gevaarlijk, hoewel zij toch volstrekt niet nieuw was en reeds 397 na Christus Ambrosius de goederen der Christelijke kerk eene bezitting der armen en de geestelijken de rentmeesters der armen en de voogden der behoeftigen had genoemd (De Bosch Kemper). Men beweerde, dat de wet in geen geval de diaconieën mocht omvatten, daar deze zuiver kerkelijke instellingen waren, en de Staat aldus het „jus in sacra" in plaats van het „jus circum sacra" ging uitoefenen. Men ging zelfs zoover, dat men verzekerde, dat de giften aanzienlijk zouden verminderen, zoodra de gevers wisten, dat de Staat zich in de armenzorg der diaconieën mengde. Het belangrijkste verzoekschrift was dat van de synodale commissie der Nederlandsch Hervormde Kerk, waarover Baud in de zitting van den 28sten Februari 1852 een uitvoerig rapport uitbracht. Daarbij sloten zich de petities van tal van classicale vergaderingen, kerkeraden en dergelijke uit verschillende streken des lands aan.

Het ontwerp kwam evenwel deze zitting niet meer in behandeling. In de volgende van 1852 op 1853 werd het eenigszins gewijzigd

ingediend (den 13den Februari 1853) met een korte memorie van toelichting. Opnieuw werd een voorloopig verslag uitgebracht, thans door Heemskerk, Godefroi, Groen van Prinsterer, Blaupot ten Cate en Van Heiden Reinestein (den 13den April 1853), dat nog krachtiger dan het vorige de stelling verdedigde, dat de Grondwet alleen toeliet, het armbestuur, dat van den Staat of de burgerlijke overheid uitgaat, te regelen. «In één woord, de beschouwing, dat de armenzorg niet als een staatsbelang, maar louter als de uitoefening van individueele deugden of godsdienstige plichten moest worden aangemerkt, won zoowel in de Tweede Kamer als vooral daarbuiten, meer en meer veld." (*)

Toen dat verslag werd uitgebracht, was de crisis reeds gekomen, die het ministerie Thorbecke ten val bracht. Zoo vast het nog kort geleden in de gunst des volks geworteld scheen te staan, die bodem was langzamerhand onderwoeld geraakt. Het had zich vooral door zijn ontwerp op het armbestuur de kerk, die groote macht in ons volksbestaan, ten vijand gemaakt. De aldus opgewekte kerkelijke agitatie had de zoo hooggestegen volksgunst voor eene depressie doen plaats maken, de aankondiging van den storm, welke den grooten staatsman en met hem het geheele ministerie zou omverwerpen.

(*) De Armenwet, opgehelderd door eene aanteekening van Mr. J. H. G. Boissevain. Arnhem 1854. XXI.

HOOFDSTUK VI.

STAAT EN KERK. HET GODSDIENSTIG LEVEN.

De eenparigheid, waarmede zoowel de synode als de afzonderlijke kerkbesturen der Hervormde Kerk te gelijk met die van Katholieke, Luthersche en andere gezindten, bij de Staten-Generaal adressen inzonden tegen de voorgestelde wet op het armbestuur, was in ons kerkelijk leven een ongewoon verschijnsel. Die overeenstemming was trouwens slechts van korten duur. Slechts weinige maanden later zouden Protestanten en Katholieken als twee vijandige legers tegenover elkander staan, en in de Hervormde Kerk herleefde met vernieuwde kracht de strijd, na 1830 in haar boezem uitgebarsten.

Het revolutiejaar 1830 heeft den stoot gegeven tot een geheelen omkeer in de staatkundige en godsdienstige denkwijze van het geslacht dier dagen. De Belgische omwenteling schrikte Noord-Nederland wakker uit zijne zoete rust, zijn kinderlijk vertrouwen op de vaderlijke wijsheid van koning Willem, zijne tevredenheid en ingenomenheid met zich zelven het allermeest. Na al de verschrikkingen van de revolutie-eeuw te hebben doorleefd, na de opgewonden vrijheidsdroomen van den patriottentijd te hebben zien eindigen in eindelooze partijtwisten, grondwetsherzieningen, kostbare oorlogen, eindelijk financieelen onder-

gang en het verlies zijner nationaliteit, zag men eindelijk in een herwonnen volksbestaan onder het geliefd Oranjehuis zijne stoutste wenschen verwezenlijkt en verlangde verder niets meer dan een rustigen, kalmen ouderdom onder een krachtig vorst, die orde en vrede wist te handhaven. Men vond meer dan dat: een koning, die niet alleen altijd even ijverig bereid was, alle regeeringszorgen op eigen schouders te dragen, maar bovendien in een tijd, toen reactie aan de orde van den dag was, er zich op beroemen kon, de meest liberale vorst van het vasteland te zijn. Toen Van der Palm in zijne beroemde redevoering ter feestvierende herinnering van den Academischen leeftijd in 1828, zijn tijd roemde alsof de gouden eeuw ware teruggekeerd, kon hij op de instemming van zijne landgenooten rekenen, met uitzondering alleen van «zoo'n paar bekeerde Joden en den ouden knorrepot Bilderdijk" (*) gelijk men die rustverstoorders verachtelijk noemde.

Zoo was het in den staat, zoo was het ook in de kerk. Ook hier eene rustige rust; een vermijding van al, wat stoornis kon geven; een ontwijken van alle diepergaande dogmatische quaesties; een streven naar verzoening van rede en geloof, een rationeel supra-naturalisme, een tijdvak van onbepaaldheid en halfheid, gelijk de geschiedschrijver der Nederlandsche theologie het noemt. «De bijbel bevatte Gods openbaring; wat werkelijk geopenbaard was, kon de rede, eigenlijk het gezonde menschenverstand, te boven gaan, daarmede in strijd kon het nooit wezen. Bevatte de bijbel iets boven de rede, dit nam men aan op het bewezen gezag van de Schrift, en zoo dreef men rustig rond op een cirkelvormigen waterkring." (§)

Doch intusschen was een nieuw geslacht opgegroeid, gewonnen en geboren te midden van den woeligen revolutietijd, dien het zich evenwel zelf niet meer of slechts flauw kon herin-

---

(*) Van Koetsveld. Nalezing van een tachtigjarige. Schoonhoven 1888.

(§) Vgl. Dr. Chr. Sepp. Pragmatische Geschiedenis der Theologie in Nederland, Amsterdam 1868, dl. II, 275.

neren. In den vollen bloei zijner jeugd, zich nog slechts voorbereidende tot den toekomstigen werkkring op het vaderlijk kantoor of in de gehoorzalen der academie, verneemt het plotseling de tijding van de Juli-revolutie en den val der Bourbons in Frankrijk, en weldra den opstand der Belgen tegen zijn eigen koning. Vol geestdrift verlaat het lessenaar en college, om op 's vorsten roepstem zijne diensten aan te bieden ter verdediging van het vaderland. Gebruind in de Augustuszon, gestaald op vermoeienden marsch en in heeten strijd, trotsch op de behaalde overwinningen, keert het terug van het oorlogsveld tot de studie of het werkelijk leven. Verfrischt naar lichaam en geest, ontziet het thans geene moeilijkheid, heeft geen vrede meer met halfheid en onbepaaldheid, maar durft de zaken onder de oogen zien en tot den grond der quaesties doordringen. Het heerschend stelsel in Staat en Kerk wordt aan eene scherpe critiek onderworpen. Aan de eene zijde verlangt men volledige toepassing der liberale beginselen: eene grondwetsherziening met verantwoordelijke ministers, rechtstreeksch stemrecht, toezicht op de financiën, en grooter aandeel van het volk in de regeeringszaken, weldra ook in het kerkelijke een grondig onderzoek van het dogma, met toetsing aan wijsbegeerte en rede, zelfs op gevaar af, van met bijbel en formulieren in tweestrijd te komen.

Op anderen evenwel heeft de Juli-revolutie met hare gevolgen eene geheel tegenovergestelde uitwerking. Ook zij keuren het heerschend stelsel af, maar verwijten het juist een te veel toegeven aan den volksgeest en de goden van den tijd; zij meenen, dat die omwenteling, tot wier bestrijding zij met zooveel geestdrift hebben medegewerkt, maar die toch, dank zij de hulp der diplomatie, de overwinning zal behalen, had voorkomen kunnen worden door minder weifeling tusschen verschillende systemen, door meer vastheid en kracht bij de regeering. Dat de revolutiekoorts in het jaar 1815 niet was uitgewoed, maar telkens weer terugkeerde en ook nu de overhand in Europa had gekregen, om de gevestigde orde omver te werpen, dat schreven zij daaraan toe, dat de regeeringen bouwden op den lossen zandgrond van den

volkswil en den wensch der meerderheid, in plaats van op den onwrikbaren rotsgrond van het geloof, van den onveranderlijken wil der Godheid, van de eeuwige beginselen, in Gods Woord verkondigd. Doch dan moest dat geloof ook geene ijdele vertooning van vormen, geene zaak van de conventie en de mode zijn, maar eene innige overtuiging des harten, een alles bezielend en verwarmend beginsel. Dan kon men zich ook niet tevredenstellen met de onbepaaldheid en halfheid van de heerschende kerkleer, maar was de ontwaking, het Réveil van het Christelijk geloofsleven het eerste vereischte.

Onder degenen, die door de gebeurtenissen van het jaar 1830 tot de laatstgenoemde levensopvatting bekeerd werden, neemt eene eerste plaats in de Christen-staatsman Guillaume Groen van Prinsterer. Den 21sten Augustus 1801 te Voorburg, waar zijn vader geneeskundige was, geboren, ontving hij van zijne ouders eene Christelijke opvoeding, voortgezet door het catechetisch onderwijs van den vermaarden Dermout. Na het Haagsch gymnasium doorloopen te hebben, bezocht hij de hoogeschool te Leiden, waar hij zich vooral in de beoefening der classieke letteren onderscheidde en deel uitmaakte van den kring, die zich daar om Bilderdijk vormde. Toch onderging hij diens invloed niet zoozeer als een Da Costa, daartegen bewaard, gelijk hij zelf later bekende, door zijne ingenomenheid met Plato, wiens logische methode in zijne dialogen hem vrijwaarde «tegen de overrompeling eener zeldzame genialiteit". In 1823 promoveerde hij te gelijk tot doctor in de letteren en in de rechten, met eene dissertatie over Plato en eene over het recht van Justinianus. Meer dan eens had men hem aangewezen voor een professoraat, doch op raad van zijn vader moest hij wegens zijne zwakke gezondheid daarvan afzien. Weldra wachtte hem een niet minder eervolle post, toen het vertrouwen van Willem I hem in 1827 tot referendaris en in 1829 tot secretaris van het Kabinet des Konings benoemde, welke betrekking

hij tot 1833 bleef bekleeden. Toen, benoemd tot archivaris van het Koninklijk Huis, verwisselde hij de werkzaamheid in het Kabinet des Konings met zijne geliefkoosde historische studiën. In 1835 verscheen het eerste deel van de «Archives et Correspondance Inédite de la Maison d'Orange-Nassau", dat zijn naam als geschiedschrijver vestigde, en het volgend jaar ontving hij de benoeming tot staatsraad in buitengewonen dienst. Bij de grondwetsherziening in 1840 trad hij het eerst op als volksvertegenwoordiger, verkozen in de dubbele Kamer, voor dat werk voorgeschreven. Na de herziening van 1848 werd hij afgevaardigde in de Tweede Kamer voor Harderwijk (1849) en in 1850, na de aanneming der kieswet, voor Zwolle. (*)

Niettegenstaande zijne betrekking tot Bilderdijk was Groen vóor 1830 onder den invloed der heerschende begrippen, of, gelijk hij het zelf in zijne «Nederlandsche Gedachten" uitdrukt: »als de toongevende Protestantsche meerderheid Liberaal en Christen; met de leus in medio tutissimus ibis — als in de Hervormde kerk bijkans iedereen lid der groote Protestantsche partij. Naar gelang van den thermometer conservatief-liberaal of liberaal-conservatief". Eene geheele verandering onderging zijne denkwijze eerst na zijn vertrek naar Brussel in September 1828 gedurende de revolutiejaren 1829—1831. Daar leidden de staatkundige gebeurtenissen hem er toe, om geheel en al te breken met de liberale theorieën en, het eerst in de «Nederlandsche Gedachten", waarvan den 2den October 1829 het eerste nummer het licht zag, op te treden als verdediger van het anti-revolutionnaire staatsrecht; daar had de omgang met den predikant Jean Henri Merle d'Aubigné een beslissenden invloed op zijne godsdienstige denkbeelden, en werd hij een aanhanger van het Fransch-Zwitsersche Réveil.

Het karakter van het Nederlandsche Réveil in de eerste helft dezer eeuw is door bevoegde pennen (§) reeds herhaaldelijk

(*) Vgl. o. a. Dr. G. J. Vos. Groen van Prinsterer en zijn tijd. Dordrecht 1886.

(§) Vgl. Dr. A. Pierson. Oudere tijdgenooten, Amsterdam 1888. W. van Oosterwijk Bruyn. Het Réveil in Nederland, Utrecht 1890.

zoo helder uiteengezet, dat wij ons hier van de uitvoerige teekening eener beweging, die trouwens tot een vroeger tijdvak behoort, kunnen onthouden. Groen van Prinsterer zelf noemt haar: «Christelijke wederontwaking. Reformatorische terugkeer tot het Evangelisch A b c. Terugkeer tot de Heilige Schrift en in de Schrift tot de hoofdgedachte, die de bezielende kracht der Kerkhervorming geweest is". Het Engelsch methodistisch revival, naar Zwitserland overgebracht, drong van daar door de geschriften van een Merle d'Aubigné, Gaussen en Monod de kringen onzer aristocratie binnen. Het vond in ons land een gunstigen bodem, voorbereid door Bilderdijks leerlingen: Da Costa, Koenen, Willem de Clercq en anderen.

In dien kring nu werd ook Groen van Prinsterer na 1830 opgenomen en zelf er weldra het middelpunt van. Niet het methodistisch karakter van het Réveil — de plotselinge bekeering der zondaren — trok hem aan; evenmin het individualistische, zich openbarende in de afscheiding van de kerk: hoewel hij de zaak der afgescheidenen verdedigd heeft en hen steeds als leden der Hervormde kerk bleef beschouwen, weigerde hij toch zelf aan de afscheiding deel te nemen. Eer wenschte hij de Hervormde kerk op te wekken uit den slaap, waarin zij verzonken was, en tot nieuw leven te doen ontwaken. Met dat doel werd in 1845 de «Vereeniging der Christelijke Vrienden" gesticht, die in de *Christelijke Stemmen*, het volgend jaar uitgegeven, een eigen orgaan verkreeg. De hernieuwing moest plaats hebben door den terugkeer tot het onvervalscht geloof der vaderen, gelijk het in den Bijbel, de geschriften van Calvijn en de Formulieren van Eenigheid was verkondigd. Zoo koos hij meer de confessioneele zijde van het Réveil, en werkte hij met zijne geestverwanten er toe mede, om deze ook meer en meer in de kerk tot heerschappij te brengen, haar tot de onvoorwaardelijke aanneming der Formulieren te doen terugkeeren, het hooger onderwijs en de opleiding der theologen in dien geest te wijzigen en andersdenkende predikanten uit de kerk te weren. De kerkelijke geschiedenis van het tijdvak vóor 1848 heeft verscheidene bewijzen van dit

streven op te teekenen, en ook later zullen wij Groen van Prinsterer met de zijnen herhaaldelijk in dien geest werkzaam zien.

De groote beteekenis van Groens godsdienstige beginselen ligt evenwel niet op kerkelijk gebied — daarvoor was hij te weinig theoloog — maar in den invloed, welken zij op zijne staatkundige werkzaamheid hebben geoefend. In de godgeleerdheid was hij, als zoovelen zijner niet daartoe opgeleide landgenooten, slechts dilettant, en heeft hij meer door zijn persoon dan door zijne denkbeelden gewerkt, doch als staatsman is hij de eigenlijke stichter en eerste leider der Nederlandsche anti-revolutionnaire partij, die van zulk eene groote beteekenis voor onze parlementaire geschiedenis zou worden. Daarom is het noodzakelijk, ons op de hoogte te stellen van de beginselen dier partij, welke zulk eene belangrijke rol in ons staatsleven zou vervullen, en dienen wij eerst het wezen van het anti-revolutionnaire staatsrecht in het algemeen en daarna Groens opvatting der anti-revolutionnaire beginselen, zooals zij in die tijden was, in het bijzonder te onderzoeken. Want de bekendheid met die beginselen laat nog steeds veel te wenschen; bij velen, die zich aanhangers dier partij noemen, zijn zij zoogoed als onbekend, en bij zeer vele harer tegenstanders miskend. De oorzaak ligt voor een groot gedeelte in Groens eigenaardige wijze van zich uit te drukken, die allicht tot misverstand moest leiden. Een zijner bewonderaars, dr. M. Cohen Stuart, (*) geeft er de reden van op in de volgende woorden: »In hetgeen hij schrijft, is soms eene zekere dubbelzinnigheid (ambiguité), waarvan men bij ieder ander de oorzaak zou zoeken in verwardheid van begrippen of in onbekendheid met de waarde en de strekking der woorden, eene vooronderstelling, die ten opzichte van Groen waarlijk ongerijmd zou zijn. En toch is zijn stijl, hoe zuiver en onberispelijk, niet altijd helder en doorzichtig (limpide). Hij gebruikt van die woorden, voor tweeërlei uitleg vat-

(*) M. Cohen Stuart. In Memoriam Guillaume Groen van Prinsterer. Notices Biographiques. Utrecht 1876, blz. 28.

baar (à double entente), die blijkbaar niet aan eene slordige pen ontvallen zijn. Slordigheid toch was een gebrek, waaraan hij zich zelfs niet schuldig zou hebben kunnen maken, hij, die zoozeer meester van de taal was, dat hij haar verrijkt heeft met verscheidene woorden, die zijn stempel dragen, en die ons uitdrukkingen heeft nagelaten, welke gangbaar zijn, sedert hij ze in omloop gebracht heeft. Geen enkel zijner werken, waaruit men niet eene geheele bloemlezing van geestige en zinrijke aphorismen zou kunnen verzamelen. Zoo zulk een schrijver min of meer onverstaanbaar is, is het, omdat hij dat wil zijn. Beslist en oprecht Christen, was Groen bovendien een staatsman (homme politique), een partijhoofd, en de hevige oppositie, waaraan hij ten doel stond, noodzaakte hem, voorzichtig en bedachtzaam te zijn. Men gevoelt, dat die volleerde en bekwame tacticus voortdurend op zijne hoede is bij de verdediging zijner zaak, het oog naar alle zijden geopend houdende, om onverwachte aanvallen af te slaan, dat hij als geoefend strategicus geen enkelen pas voorwaarts doet, zonder maatregelen te nemen, om zijn terugtocht te dekken. Zelfs in de strijdleuzen, die zijne aanhangers bij elke gelegenheid van hun aanvoerder verlangden, kon men opmerken, hoe hij de omzichtigheid aan de beslistheid der orakelspreuken wist te paren."

Groen van Prinsterer beklaagde er zich dan ook vaak over, dat hij misverstaan werd, waardoor hij gedwongen was, voortdurend zich zelf te herhalen, en hetgeen hij vroeger geschreven had, te citeeren. Met die herhaling van het onbegrepene maakte hij evenwel de zaak niet duidelijker, evenmin als vele zijner volgelingen, die meenden, hunne beginselen niet beter te kunnen verdedigen, dan met op hunne beurt weer voortdurend de woorden van den meester aan te halen. Het zij mij daarom veroorloofd, wanneer ik hier ook voor niet-anti-revolutionnairen de algemeene beginselen der anti-revolutionnaire partij ga trachten, in haar geest uiteen te zetten, mij in citaten van Groen en de zijnen zeer te beperken en zooveel mogelijk mijne eigene woorden te gebruiken.

De staatkunde is voorzeker eene der moeilijkste wetenschappen, en wel daarom, omdat men hier niet alleen met de theorie, maar vooral met de practijk te maken heeft. Wat helpt het, — aldus is de redeneering der anti-revolutionnairen — of men zich de voortreffelijkste regeeringsvormen uitdenkt, van welk stelsel men ook uitga, hetzij van een krachtig regeeringsgezag of van de zuiverste verwezenlijking der volkssouvereiniteit, van de strengste eenheid der regeeringsmacht of van de volkomen zelfstandigheid der onderdeelen, van eene evenredige vertegenwoordiging van alle standen en klassen naar hunne beteekenis, of van gelijkheid van ieder voor wet en regeering, van geestelijke eigenschappen of van maatschappelijken welstand — wat helpt dat alles, als men bij de toepassing het eene stelsel na het andere ziet falen en de ontevredenheid tegen het bestaande onder ieder stelsel even groot ziet blijven? Geen land heeft eene schoonere gelegenheid aangeboden, om alle mogelijke regeeringstheorieën aan de werkelijkheid te toetsen, dan Frankrijk sedert het begin der groote revolutie. Eerst de beginselen van vrijheid en gelijkheid, natuurrecht en volkssouvereiniteit onder de republiek; dan het krachtig eenhoofdig gezag en de militaire dictatuur onder Napoleon; toen de legitimiteit onder de Bourbons, eindelijk het parlementaire stelsel en de constitutioneele monarchie onder Louis Philippe — en ziet: zij hadden alle schipbreuk geleden, het eene stelsel zoowel als het andere, en waren in revoluties ondergegaan. Dat lag niet aan het stelsel, maar aan de toepassing, kon men beweren. Maar bij eene goede toepassing zou elk stelsel slagen, zelfs onder een despoot kon een volk gelukkig leven, wanneer die despoot de wijsheid en goedheid in persoon ware. Ja, als de menschen volmaakt waren, dan hadden zij geen staat, geene regeering, geene wetten noodig, maar juist uit hunne zondigheid en onvolmaaktheid kwam de noodzakelijkheid van het staatsleven voort.

Daarom is de anti-revolutionnaire theorie niet tegen den eenen of anderen regeeringsvorm op zich zelf gekeerd, maar zij wenscht te doen inzien, dat niet van een regeeringsvorm, door menschelijke wijsheid ingericht, het welzijn der volken afhangt, maar

alleen van de beginselen, welke de regeering bezielen. Dat had de Engelsche staatsman Burke begrepen, de welsprekende bestrijder der Fransche revolutie; dat zag een Guizot in, hoewel te laat, toen de Februari-revolutie hem van zijn zetel had geworpen. Hoe beklaagde hij het in zijne na 1848 geschreven werken: «Nos mécomptes et nos espérances" en zijne «Etudes morales", dat hij, de in zijn bijzonder leven zoo achtenswaardige geleerde, zich als staatsman, op het oogenblikkelijk voordeel van zijn land zinnend, tot de onzedelijkste politieke handelingen had laten verleiden. De kortzichtige menschelijke wijsheid gelooft vaak, door oneerlijke middelen voordeel te kunnen behalen, hare logica weet het leelijke als schoon, het slechte als geoorloofd voor te stellen, wanneer haar doel daarmee bereikt kan worden. Maar eens komt de tijd, dat de Opperste Wijsheid hare berekeningen doet falen, dat zij tot hare schande inziet, dat de Hoogste Zedenwet zich niet straffeloos laat overtreden, en dat de Vreeze Gods het beginsel is van alle wijsheid. Hooger dan de menschelijke rede staat de eeuwige zedenwet, die zich in het godsdienstig gevoel openbaart, zonder zich aan de voorschriften der logica te storen, die door alle godsdiensten eenstemmig wordt gepredikt, maar die nergens schooner geopenbaard is dan in het boek der boeken, den Bijbel, en nergens korter en krachtiger dan in de tien geboden. Zoo stelt het anti-revolutionnair beginsel tegenover de wijsheid der menschen de Opperste Wijsheid, tegenover de souvereiniteit der rede de Souvereiniteit Gods.

Uit de erkenning van het beginsel der Souvereiniteit Gods vloeit noodzakelijk een ander beginsel voort, dat van de souvereiniteit der overheid: «Alle ziele zij den machten, over haar gesteld, onderworpen, want er is geene macht dan van God, en de machten, die er zijn, die zijn van God verordend", zoo schrijft de apostel Paulus in zijn brief aan de Romeinen, en zijn woord is de kenspreuk der anti-revolutionnaire partij geworden. Niet alleen, omdat al, wat er geschiedt, Gods werk is, en dus ook de benoeming of verkiezing der overheden volgens Zijn Raadsbesluit zal plaats hebben, maar, onverschillig, welke die overheid zij, keizer,

koning, president, bondsraad, parlement of Staten-Generaal, op welke wijze zij benoemd of verkozen worde, door erfrecht, keuze, beperkt of algemeen stemrecht, zoodra zij eenmaal de regeering aanvaard heeft, draagt zij geene verantwoordelijkheid dan jegens God, kent geen ander gebod dan de Hoogste Zedenwet, en mag zich nooit laten leiden door het mandaat eener veranderlijke volksmeerderheid. Kan men bij de erkenning van de souvereiniteit der menschelijke rede vragen, wiens rede dan bedoeld wordt, en komt men er ten slotte toe, door meerderheid van stemmen te laten uitmaken, wat dan de rede van het volk wil, bij de erkenning der Souvereiniteit Gods heeft de staatsman geen ander richtsnoer dan zijn geweten en Gods Woord, en kan hij veilig op die baak afsturen.

Evenals de Souvereiniteit Gods staat tegenover de souvereiniteit der rede, evenzoo staat het anti-revolutionnair beginsel van de souvereiniteit der overheid tegenover het radicale van de volkssouvereiniteit.

Tot de erkenning van de souvereiniteit der overheid komt de anti-revolutionnaire partij niet alleen door haar godsdienstig, maar ook door haar historisch karakter. Zij is historische partij, omdat zij in den loop der historie steeds de hand Gods erkent, omdat ook voor haar «die Weltgeschichte das Weltgericht" is, omdat de oogenblikkelijke toestand, waarin een volk verkeert, de regeeringsvorm, dien de staat op zeker oogenblik heeft, geen product is van toeval of van willekeur, maar van de historische gebeurtenissen onder Gods leiding. Tegenover het natuurlijk recht stelt zij het historisch recht. Voor haar is de maatschappij geene tabula rasa, waarop men, naar philosophisch afgeleide natuurlijke rechten van mensch en burger, een staatsgebouw optrekt; maar de staat is een historisch product van vroegere ontwikkeling, die zich niet op eens laat wegcijferen. Eerbied voor verkregen rechten is haar hoofdbeginsel; willekeurige aantasting van die rechten staat voor haar gelijk met diefstal, de overtreding van het achtste gebod. Op welke wijze een zekere toestand, een bepaalde regeeringsvorm ontstaan is, is bijzaak; doch wanneer deze eenmaal

bestaat, is hij als zoodanig geheiligd. Door zijn historisch karakter is het echte anti-revolutionnaire staatsrecht altijd wel min of meer conservatief, maar ook noodzakelijk de tegenstelling van reactionnair.

Wij hebben getracht, de beginselen van het anti-revolutionnaire staatsrecht in het algemeen, gelijk het zich na den revolutietijd in Europa ontwikkeld heeft, zooveel mogelijk in den geest van dat staatsrecht doordringende, te schetsen. Bij de toepassing in de détails openbaarden zich evenwel al spoedig tal van verschilpunten tusschen de anti-revolutionnaire partijen in de verschillende staten van Europa en vaak ook tusschen de verschillende richtingen der anti-revolutionnaire partij in hetzelfde land. Voor ons is het thans tijd, over te gaan tot de beschouwing der Nederlandsche anti-revolutionnaire partij, gelijk zij zich onder Groens leiding vooral sedert 1850 is gaan vormen. Op de lotgevallen dier partij hebben Groens persoon en geschriften een beslissenden invloed geoefend, zoowel ten goede als ten kwade, en daarom is het van belang, vooral zijne meening op staatkundig gebied te leeren kennen.

Op Groens staatkundige overtuiging hebben drie factoren gewerkt: in de eerste plaats de belangen van den godsdienst — «Een staatsman niet, een Evangeliebelijder" was zijne leuze — in de tweede plaats de invloed van buitenlandsche schrijvers, en in de derde zijne eigene historische studiën. Evenals het jaar 1830 een keerpunt in zijn leven geweest is, zoo heeft ook in het jaar 1847 zijne anti-revolutionnaire richting eene wijziging ondergaan door de kennismaking met de geschriften van Stahl, met wien hij, volgens zijne eigene getuigenis, vóor 1847 ternauwernood bekend was. Hoe zijne denkbeelden vóor dien tijd waren, kunnen wij het best opmaken uit zijn hoofdwerk «Ongeloof en Revolutie", in het jaar 1847 verschenen. Nog beter dan

in zijne vroegere geschriften: «De Nederlandsche Gedachten" (1830—1832), «Bijdrage tot de herziening der Grondwet" (1840), «Beschouwingen over Staats- en Volkenrecht" (1834), de Prolégomènes van het eerste deel zijner «Archives et Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau (vooral Chapitre III: Situation religieuse et politique) en zijn «Handboek der Vaderlandsche Geschiedenis"; vinden wij in dit werk — een vijftiental voorlezingen, in den winter van 1845 op 1846 voor een klein aantal geestverwanten gehouden (*) — eene volledige samenvatting zijner denkbeelden, gelijk zij in dien tijd waren.

Het doel van zijn werk is, het bewijs te leveren, dat al het verkeerde in de maatschappij het gevolg is van de revolutie, en de revolutie het noodzakelijk gevolg van het ongeloof, en dat dus alleen van de herleving van het geloof en van het Christendom verbetering en redding te wachten is. Het gansche revolutietijdperk «met al zijne lotwisselingen en rampen is de vrucht der revolutiebegrippen. Ziedaar mijne stelling" zegt hij. «Met revolutie", zegt hij elders, «bedoel ik niet eene der menigvuldige gebeurtenissen, waardoor in een of anderen staat eene verplaatsing van het openbaar gezag teweeggebracht wordt; ook niet enkel den omwentelingsstorm, welke in Frankrijk gewoed heeft; maar de geheele omkeering van denkwijs en gezindheid en de terzijdestelling en verkrachting van vroegere beginselen, over de geheele Christenheid openbaar. Met de uitdrukking revolutiebegrippen heb ik het oog op de grondstellingen van Vrijheid en Gelijkheid, Volkssouvereiniteit, Maatschappelijk Verdrag, Conventioneele Herschepping, welke men als hoeksteenen van Staatsrecht en Staatsgebouw vereert."

Nadat hij eerst door een negatief betoog het revolutionnaire staatsrecht heeft bestreden, als in strijd met de wetenschap, en gerechtvaardigd noch door de beginselen, noch door de staatsvormen, noch door de misbruiken van den vroegeren tijd, schrijft hij het veldwinnen der revolutionnaire theorie voornamelijk toe

(*) Mr. G. Groen van Prinsterer. Ongeloof en Revolutie. Leiden 1847.

aan de verbastering van het staatsrecht door den invloed van het Romeinsche recht, dat het oud-Germaansche volksrecht meer en meer verdrong, maar nog meer aan het ongeloof, dat hoofdzakelijk in de achttiende eeuw allengs de overhand kreeg en de souvereiniteit van den mensch en zijne rede tegenover de Souvereiniteit Gods stelde. Eindelijk schetst hij historisch de uitbreiding der revolutiebegrippen en hunne werking in de verschillende phasen, welke het revolutietijdperk doorloopt, namelijk dat van voorbereiding tot 1789, ontwikkeling 1789—1794, reactie 1794—1815, hernieuwde proefneming 1815—1830 en moedelooze berusting 1830—1845, om eindelijk in de herleving van het geloof het eenige redmiddel tegen de revolutionnaire begrippen en hunne toepassing in Jacobinisme, Bonapartisme en Constitutionalisme te vinden.

Voor een groot gedeelte zijn de beginselen, door Groen in dit werk neergelegd, steeds de zijne en die zijner partij gebleven, doch in éen opzicht hebben zij verandering ondergaan, namelijk in zijne beschouwing van het wezen van den Staat zelf. Op het voetspoor van Hallers «Restauration der Staatswissenschaften", dat hij een der boeketende boeken noemt of zulk een, dat de lezing van vele andere overbodig maakt, beschouwt hij nog in «Ongeloof en Revolutie" den staat als de hoogste ontwikkeling van het privaat recht. «Haller heeft ingezien", zegt hij «dat het gansche samenstel der nieuwere wetenschap op éene onware veronderstelling berust, alsof de Staat door een menschelijk goedvinden, dat aan den toestand der natuur een einde gemaakt had, was ontstaan; bij het wegvallen van dit eene dwaalbegrip doet de Staat zich terstond in zijne eigenlijke gedaante voor, niet als kunstmatig voortbrengsel, maar als natuurproduct; als de hoogste ontwikkeling van het privaat recht, waarvan zich het evenbeeld bij alle gezellige betrekkingen in meer beperkten kring terugvindt, en die hiervan enkel verschillen door eene onafhankelijkheid, welke alleen God boven zich erkent." Als zoodanig moet de Middeleeuwsche Staat met zijn op het privaat recht berustende organisatie, met zijne standen en gilden zijn ideaal zijn. «Ieder hoofd

van een gezin," zegt hij elders, de vroegere toestanden prijzend, »iedere corporatie, iedere stand was, in den omvang zijner bevoegdheid, gerechtigd over persoon en eigendom te beschikken, aan onderhoorigen de wet te stellen; al wat eigen zaken betrof, in den ruimsten zin te regelen, gelijk hem geviel; in één woord, een imperium te doen gelden, hierin alleen van het souverein gezag verschillende, dat er de onafhankelijkheid aan ontbreekt, welke het kenmerk der souvereiniteit is. Wel verre van, in nieuwerwetschen zin, de waarheid der zooeven vermelde spreuk (*) te erkennen, werd veeleer de algemeene welvaart onafscheidelijk gerekend van de vrije ontwikkeling der Stenden, dat is der Staten, waaruit de Staat samengesteld was. De heiligheid van de rechten der Stenden werd als hoeksteen van het Staatsgebouw gewaardeerd, totdat, toen men omverwerping ten doel had, de hoeksteen natuurlijk als een steen des aanstoots beschouwd werd." — En weer op eene andere plaats: »De staat in Europa was, zeide ik, eene getemperde monarchie. Eene monarchie, dus hadden wij op den vorst — eene getemperde monarchie, dus hebben wij op de standen te letten" ..... »De Koning was, hetgeen wij gezien hebben, dat hij in eene wezenlijke monarchie behoort te zijn: meester en eigenaar van het souverein gezag in wetgeving, rechtspleging en bestuur, die te recht de geboren Landsheer, de natuurlijke en erfelijke Heer, de Souvereine Prins en Vorst genoemd werd; die in eigen naam de staatsaangelegenheden bestierde, omdat de Staat gevormd werd door de persoonlijke betrekking, welke de Vorst op onderdanen en corporatiën had; omdat de zaken van den Staat de zaken waren van zijn Huis en Dynastie, zoodat het beheer van den Staat met het beheer als 't ware zijner huishoudelijke belangen gelijk stond. Een Koning, die eigen domeinen, eigen geldmiddelen, eigen vrienden en vijanden had; die zelf krijg voerde en vrede sloot, niet, omdat men hem dit recht wettigheidshalve toegekend had, maar omdat oorlog en vrede zijne persoonlijke zaak was; die gunsten en voor-

---

(*) »Geen imperium in imperio."

rechten verleende, niet opdat hij souverein zou worden, maar omdat hij souverein was; wiens gezag, alhoewel het niet vermocht, buiten den kring zijner eigen rechten te gaan, daar binnen aanspraak op eerbiediging en gehoorzaamheid had"... «Laat ons slechts in het oog houden, dat het voorname fundament in landbezit en grondeigendom lag, dat er van den beginne af een eigen persoonlijk, individueel gezag was." En ten opzichte van de Standen zegt Groen: ... «uit de individuen werden, door gelijkheid van doel of betrekking vereenigingen gevormd; geen souverein was bevoegd in hetgeen de aangelegenheden van anderen betrof, samenwerking, beraadslaging, eendracht en eenheid tegen te gaan en te beletten. Aldus waren er, daar het beginsel van Associatie en Corporatie vrijen loop had, Gilden, Gemeenten, Steden, met veelszins gewijzigde inrichting van lidmaatschap en burgerrecht. Aldus ontvingen de Stenden, voor zoover men daaronder meer bepaaldelijk geheele klassen van ingezetenen verstaat, een meer aanschouwelijken vorm: de Adel, de Geestelijkheid, later de Derde Stand. Aldus was er vastheid voor den Staat, aldus waren er steunsels voor vrijheid, eigendom en recht; steunsels ook voor den Vorst, maar steunsels, die te minder buigen, naarmate zij steviger zijn".

Doch reeds genoeg om aan te toonen, hoe Groen in dien tijd den Staat als een in het privaat recht wortelend organisme beschouwde, en met Haller en de Katholieke anti-revolutionnairen als Bonald en Le Maistre het meest sympathie moest gevoelen voor den Middeleeuwschen Staat, zoodat zijn staatsrecht eigenlijk meer reactionnair of ante-revolutionnair dan anti-revolutionnair was: eene richting, die bovendien, als een terugkeer wenschende tot den toestand, toen de Katholieke kerk de alleenheerschende was, moeilijk met zijn ijverig Protestantisme overeen was te brengen en zelfs een Haller tot de Katholieke kerk had doen overgaan. Daar leert hij de werken van Stahl kennen, die als zuiver Protestantsch anti-revolutionnair dadelijk zijn aandacht moest trekken, van Stahl, den bestrijder van het absolutisme en den verdediger van de constitutioneele staatsvormen. Groen wordt

door hem overtuigd en vandaar, gelijk Koorders (*) te recht opmerkt, verandert sedert 1847 zijne opvatting van den Staat en erkent hij ten volle, dat deze op het publiek recht gegrond is. In zijne na dien tijd geschreven werken, als: «Grondwetsherziening en Eensgezindheid" (1848), «Verscheidenheden van staatsrecht en politiek" (1850) en in zijn orgaan het dagblad *De Nederlander, Nieuwe Utrechtsche Courant* (1850—1855) toont hij zich reeds minder reactionnair, minder ingenomen met den Middeleeuwschen Staat, meer waardeerend voor de constitutioneele monarchie. «Ook een volk bezit rechten, die een dwingeland niet licht op den duur straffeloos vertreedt", zegt hij in «Grondwetsherziening en Eensgezindheid", en op eene andere plaats in hetzelfde werk: de oorsprong van het gezag «kan gelegen zijn in de overmacht der wapenen, in de vestiging van het landsheerlijk gezag, maar ook in de opdracht der ingezetenen, in de liefde der natie, in de keus van het volk. Maar, ook waar dit laatste plaats heeft, hetgeen opgedragen is en verkregen werd, is bij de uitkomst hetzelfde, namelijk de souvereiniteit, de oppermacht, in welken Staatsvorm dan ook, gelijk zij berust bij den gekozen souverein, maar die nu inderdaad souverein is, de oppermacht, waaraan de onderdaan nu plichtshalve een gehoorzaamheid betoont, welke in den wil van God en in de heiligheid van het verkregen recht, haar grond en haar grens vindt." En van de Grondwet van 1848 getuigt hij in 1855: «De Grondwet komt in de hoofdlijnen overeen met hetgeen de voortreffelijkste onzer staatslieden, lang vóor 1795, bij den wensch naar hervorming van het Gemeenebest bedoeld hebben". Terwijl Groen van Prinsterer aldus zijne geheele Middeleeuwsche opvatting van den Staat heeft laten varen, bleef in andere opzichten zijne anti-revolutionnaire richting eigenaardigheden aanbieden, welke haar van het algemeene anti-revolutionnaire staatsrecht onderscheiden, en van gewichtige gevolgen voor onze parlementaire geschiedenis geweest zijn.

(*) D. Koorders. De anti-revolutionnaire staatsleer van Mr. Groen van Prinsterer. Utrecht 1860.

«Een staatsman niet, een Evangeliebelijder", met deze woorden wijst Groen zelf zijn eigenaardig standpunt in de politiek aan. De anti-revolutionnaire leer van de Souvereiniteit Gods voert noodzakelijk tot eene vereeniging van staat en godsdienst, of liever van eene opbouwing van den Staat op den godsdienst als grondslag. Doch de vereeniging van Staat en godsdienst, zoo oordeelt de ethische richting der anti-revolutionnaire partij, over welke wij later in 't bijzonder zullen spreken, brengt nog niet mede de vereeniging van Staat en Kerk. Voorzeker staan ethica en dogmatica met elkaar in verband, en vindt de zedenleer tevens haar grondslag en motiveering in de dogmatische opvatting van het kerkgenootschap. Vooral de Protestantsche kerk met hare zaligmaking door het geloof en niet door de werken, leidt allicht tot een op den voorgrond stellen van het confessioneele boven het ethische karakter van den godsdienst. Doch aan den anderen kant zegt de catechismus der Hervormde kerk ook, dat het onmogelijk is «dat zoo wie Christus door een waarachtig geloof ingeplant is, niet zou voortbrengen vruchten der dankbaarheid". Ook zij neemt het woord der Schrift aan, dat men den boom aan zijne vruchten kent, dat dus die werken de openbaring van het geloof zijn, en waar de vruchten slecht zijn, ook zeker de boom niet deugt. De bewering, dat men in dit of dat gelooft, is nog niet het bewijs van dat geloof. Over de aanwezigheid daarvan kan alleen God oordeelen, die de harten en nieren proeft, maar niet de mensch, die slechts aan de vruchten het bestaan kan bespeuren. «Al wat uit het geloof niet is, dat is zonde" zegt de apostel Paulus, maar hij zegt tevens: «zoo dan een iegelijk van ons zal voor zich zelven Gode rekenschap geven. Laat ons dan elkander niet meer oordeelen; maar oordeelt dit liever, namelijk, dat gij den broeder geen aanstoot of ergernis geeft." Zoo is het dan evenmin aan den mensch, om over den anderen mensch, als aan het staatsgezag om over de geloofsbelijdenis der onderdanen te oordeelen. Waar alle burgers tot hetzelfde kerkgenootschap behooren, en eensgezindheid in het geloof tusschen allen heerscht, moge ook vereeniging van Staat en Kerk mogelijk zijn, die moge-

lijkheid vervalt, zoodra de burgers tot verschillende kerkgenootschappen of geloofsrichtingen binnen hetzelfde kerkgenootschap behooren. Dan zou die vereeniging leiden tot staatsdwang over de gewetensvrijheid en tot eene onderdrukking van het geloof der minderheid door dat der meerderheid, eene toepassing der veelbestreden volkssouvereiniteit in haar hatelijksten vorm. Met kracht zien wij dan ook het Zwitsersch-Fransche Réveil, en Vinet in de eerste plaats, zich tegen die vereeniging van Kerk en Staat verzetten. Zoo kan dan de leer van Gods Souvereiniteit alleen beteekenen, dat het staatsgezag in al zijne handelingen doordrongen zij van de Hoogste Zedenwet, in Gods Woord geopenbaard, in 't kort samengevat in de tien geboden des Ouden Verbonds en het woord van Christus: «Gij zult liefhebben den Heere Uwen God met geheel uw hart en met geheel uwe ziel en met geheel uw verstand. Dit is het eerste en het groote gebod. En het tweede aan dit gelijk is: Gij zult uwen naaste liefhebben als uzelven. Aan deze twee geboden hangt de gansche wet en de profeten."

Niet alzoo was de meening van Groen van Prinsterer. Meer Evangeliebelijder dan staatsman wilde hij zijne sterk uitgesproken confessioneele overtuiging ook in het staatsrecht opgenomen zien. In zijn «Ongeloof en Revolutie" bestrijdt hij de leer van Vinet en verdedigt hij de vereeniging van Kerk en Staat:

«De Souverein, hetzij men in de Monarchie den Vorst of in de Republiek de Gemeente bedoelt, is tot handelen geroepen, en dit handelen moet naar de voorschriften der zedelijkheid ingericht zijn; en die zedelijkheid, zal zij eenigszins grond en beteekenis hebben, moet een steunpunt hebben in een geloof, aan welks getrouwe belijdenis de Souverein, ter wezenlijke handhaving van recht, deugd en orde, bescherming en begunstiging verleent. Dus vereeniging van Kerk en Staat. — De Souverein, wij zagen het, is de stedehouder Gods; derhalve is hij gehouden God te belijden, openlijk te vereeren en te dienen, anderen tot uitoefening van den Godsdienst behulpzaam te zijn; de wet van zijn God, zoover de uitoefening van zijn rechtmatig gezag strekt,

tot richtsnoer zijner daden en verordeningen te stellen. Dus vereeniging van Kerk en Staat. — De God van Hemel en aarde spreekt in zijne grimmigheid tot de vorsten, die de banden van den Heer en van Zijne Gezalfden verscheuren en hunne touwen van zich werpen: „„Nu dan, gij Koningen! handelt verstandiglijk; laat u tuchtigen, gij Rechters der aarde. Dient den Heer met vreeze en verheugt u met beving."" Dus, tenzij wij God willen tergen, alsof wij sterker waren dan Hij, vereeniging van Kerk en Staat. — Maar ook de Kerk is geroepen, om het licht en het zout en de zuurdeesem der wereld te zijn; zij behoort geen martelaarschap en ook geene vernedering te gaan zoeken; zij vermag zich niet aan den Staat, waar deze hare medewerking verlangt, te onttrekken; het past haar uit eigen beweging, voor het Evangelie naar gezag en invloed, opdat de geboden Gods nageleefd mogen worden, te dingen. Dus hetzij men op de roeping van den Staat of op de bestemming van de Kerk let, vereeniging van Kerk en Staat."

Wij behoeven wel niet te vragen, welke de Kerk was, waaraan Groen in ons land den voorrang wenschte te zien toegekend. De aloude Nederduitsch Hervormde Kerk moest de staatskerk zijn, niet zooals zij in Groens tijd was, maar gezuiverd van alle onrechtzinnigheden en teruggebracht tot de leer van Calvijn, gelijk de Dordsche vaderen die in de drie formulieren van eenigheid: de geloofsbelijdenis van Guido de Bray, den Heidelbergschen Catechismus en de Dordsche leerregelen tot leer der Nederlandsche Kerk hadden verklaard. Het was niet alleen zijn eigen confessioneele overtuiging, die hem in die richting dreef, maar ook zijn nationaal-historisch standpunt, zijne geestdriftvolle studie der geschiedenis van zijn vaderland. Nederlander in merg en been, had hij zijn land lief met innige liefde; afkeerig van alle kosmopolitisme stelde hij het nationaliteitsbeginsel steeds op den voorgrond en eischte als afgevaardigde ter Staten-Generaal bij de beraadslaging over elke wet, dat zij rekening zou houden met Nederlandsche toestanden en Nederlands geschiedenis. „Nederlandsche Gedachten" noemde hij zijne eerste geschriften in anti-

revolutionnairen geest, »De Nederlander" zijn orgaan in de jaren 1850—1855. Dat Nederland had zijne onafhankelijkheid veroverd te gelijk met zijne kerk; met zijn bloed had het die verdedigd; onder hare heerschappij was het machtig en groot geworden. Levende in de glorierijke herinneringen der zestiende en zeventiende eeuw, wilde hij die tijden zien wederkeeren en meende, dat hun wederkeer alleen mogelijk was met de herstelling van Neerlands oude kerk.

»Nederland is een Protestantsche Staat", zoo heeft Groen zich meer dan eens uitgelaten, en dat karakter van Protestantschen staat mag het, volgens hem, nooit verloochenen. Daarom wil hij nog geene vervolging van andersdenkenden of onderdrukking der gewetensvrijheid, zelfs wil hij niet eens den voorrang der Hervormde Kerk als eene heerschappij over de andere opgevat zien. Die voorrang mag alleen zoover gaan, dat Nederland het karakter van een Protestantschen staat — namelijk Protestantsch in Groens geest — nooit verliest. Daarom had hij gaarne het voorschrift van art. 133 der Grondwet van 1814 hersteld gezien: »de christelijk hervormde Godsdienst is die van den Souvereinen Vorst". Zijn standpunt wordt het best gekend uit de volgende zinsneden in zijn brief aan Wormser van den 18den Augustus 1844 — medegedeeld in het bekende werk van Dr. G. J. Vos over Groen van Prinsterer en zijn tijd —, welke wij daarom in hun geheel overnemen: »Uw raad aan de Kerk om geen heil te wachten van den Staat, kan ik volkomen beamen. De Staat, van de Kerk vrij, heeft de Kerk aan banden gelegd; zoodanige scheiding en hereeniging, zoodanige vrijheid, die naar Kerk-slavernij leidt, is eene combinatie boven alle andere hypothesen noodlottig. Zoo lang er geene andere vereeniging mogelijk is, acht ik met u de roeping der Kerk te zijn, dat zij zich in haar geestelijke zelfstandigheid terugtrekke tegenover de wereld en den met de wereld, die in het booze ligt, één geworden Staat. De gronden, welke in Schotland de Kerk tot vrijverklaring genoopt hebben, bestaan, zou ik zeggen, in tiendubbele mate bij ons. Ook wil ik niet beweren, dat de Christelijke Staten aan den Joodschen Staat gelijken, of dat

de volkeren door God aangenomen zijn. Ik kan mij geen denkbeeld vormen van eene nationale Kerk in dien zin, alsof de Kerk van Christus door aardsche grensscheidingen zou worden bepaald. Zoo ik vereeniging van Kerk en Staat verlangde, het zou niet wezen als voor de Kerk alleen nuttig, veel min onmisbaar, maar als nuttig en onmisbaar voor den Staat. Maar dit alles raakt, dunkt mij, de eigenlijke grondquaestie nog niet aan, in hoever de Overheid, en hier bedoel ik niet den machthebber, aan wien het gezag opgedragen is; maar de hetzij in Republiek of Ministerie Souvereine Overheid bevoegd en verplicht is om, ook als zoodanig, in al datgene, waarover zij te beschikken heeft, aan haar geloof en belijdenis getrouw te zijn. Zóo ja, dan is haar geloof (dat met de meest mogelijke Evangelische verdraagzaamheid kan gepaard gaan) de grondslag van wetgeving en bestuur; de Kerk, waartoe zij behoort, en die desniettemin even zelfstandig en vrij blijven kan, wordt alzoo de Kerk van den Staat, en wanneer en in zoover het geloof van den Souverein ook dat van de natie of van het meerendeel der natie is, de Nationale Kerk. In dezen zin (en dit is geen theorie, maar een feit) was de Hervormde Kerk in Nederland nationaal.

De terugroeping van art. 133 is voorwaar een moeilijk punt. Ik heb ze gevraagd, omdat ik meende er toe verplicht te zijn, niet omdat ik er mij mede gevleid heb. Wenschelijk zou ik het geacht hebben, een Roomsch vorst uit te sluiten van den troon. De verplichting om het geloof der Kerk niet openlijk door overgang tot eene andere Kerk te verzaken, zou in mijne bedoeling geenerlei recht gegeven hebben tot eene voor de vorstelijke waardigheid gevaarlijke censuur of uitbanning; maar aanneming van het Roomsche geloof zou met abdicatie gelijk hebben gestaan, en we zouden een bewijs gehad hebben, dat ondanks alle ongeloofstheorieën de Staat toch weder als Christelijk-Protestantsche Staat in den hierboven nader verklaarden zin van het woord moet worden beschouwd. Het argument van de mogelijke onoprechtheid der belijdenis zou evenzeer op elke vordering van belijdenis, zelfs van leeraars en hoogleeraars der Kerk toepasselijk zijn: waarbij ik

ook nog in het voorbijgaan moet voegen, dat in art. 133 niet juist eene formulier-onderteekening bedoeld werd."

Dus niet alleen de Hoogste Zedenwet op godsdienstig fundament, maar het geloof, de belijdenis der overheid grondslag van wetgeving en bestuur, dus wel vrijheid van geweten, maar geene gelijkstelling der gezindheden: »Met den voorrang eener Kerk vervalt de mogelijkheid om de vrijheid van het geweten tegen de onverdraagzaamheid van het ongeloof te beschermen", zegt Groen in zijn Handboek der Vaderlandsche Geschiedenis. Later, na 1848, zien wij zijne opvatting ook in dit opzicht ruimer worden en hem zelfs in de gelijkstelling der gezindheden berusten, maar altijd op voorwaarde, dat het Protestantsch karakter van den Staat gehandhaafd worde. »Nederland moet de gelijkheid der gezindheden niet lijdelijk dragen als een keten, aan zijne Protestantsche bevolking door de Revolutie om den hals geworpen; neen, het moet de gelijkheid der gezindheden erkennen en handhaven als een vrije, in het gevoel en de bewustheid van Christelijke sterkte en van de uitnemendheid van zijn Protestantisme", zegt hij in 1853, en in de Tweede Kamer roept hij uit: »recht voor allen, vrijwaring ook der Protestanten tegen onrecht, geene verongelijking, maar ook geene begunstiging der Roomsch-katholieken, geene miskenning van de Protestantsche eigenaardigheid der natie; geen lijdelijk toezien, vooral niet heimelijke medewerking van een vrijzinnig gouvernement, waar de grondwettige gelijkheid door ultramontaansche aanmatiging bedreigd wordt".

Zoo heeft Groens staatsrecht dus niet alleen een ethisch, maar ook een dogmatisch, een confessioneel karakter: niet alleen aan de Hervormde Kerk door de kracht van hare beginselen en den ijver harer aanhangers, maar aan het staatsgezag zelf is de taak opgedragen om te zorgen, dat het Protestantsch karakter van de natie bewaard blijve: zijne anti-revolutionnaire partij is eene Protestantsche, eene Calvinistische staatspartij; zij bestrijdt niet alleen het liberalisme en rationalisme in Staat en Kerk, maar ook het Katholicisme: »Zou ik mij vereenigen met het Catholicisme," roept hij uit, »ik, die deze leer (zoolang ik Protestant ben, spreekt

dit immers van zelf) als een gevaarlijk bijgeloof beschouw en die bij mijne inachtneming van onpartijdigheid de waarschuwing gevoegd heb om niet door actie reactie te provoceeren, en niet te vergeten, dat al kon het wezen, dat wij door onze instellingen eene deïstische, atheïstische natie zijn geworden, wij eene Protestantsche Natie zijn gebleven door vaderlandsche herinneringen in anti-Katholieken zin?"

Welke gevolgen nu moest het dogmatisch karakter van Groens anti-revolutionnairisme en dat zijner medestanders hebben? Natuurlijk, dat niet allen, die de Souvereiniteit Gods in den Staat erkennen, zich tegen het liberalisme vereenigden, maar dat er verschillende anti-revolutionnaire partijen ontstonden, in het bijzonder twee hoofdpartijen: eene Protestantsche en eene Katholieke, welke gewoonlijk de ultramontaansche wordt genoemd. De laatste beschouwde zich zelfs als de eenige ware anti-revolutionnaire, daar zij de revolutie niet in de achttiende eeuw laat beginnen, gelijk de Protestantsche, maar in de zestiende met de Reformatie. Terwijl Groen van Prinsterer beweert, dat het liberalisme noodzakelijk tot radicalisme en jacobinisme leidt, en er dus slechts een quantitatief, geen qualitatief verschil bestaat tusschen het staatsrecht van een Mirabeau of Thorbecke en dat van Robespierre, beweren de Katholieken hetzelfde van het Protestantisme, en zien zij slechts een quantitatief, geen qualitatief verschil tusschen Groen van Prinsterer en Marat. Zoo noemt nog in de encyclica van den 29sten Juni 1881 paus Leo XIII de reformatie van de zestiende eeuw de oorzaak der moderne revolutie en voeren de ultramontaansche geschiedschrijvers in Duitschland al het verkeerde van den tegenwoordigen tijd, tot anarchisme en nihilisme toe, terug tot het eerste optreden van Luther (*). Natuurlijk verzetten de Protestantsche anti-revolutionnairen zich met kracht tegen die opvatting; Groen wijdt in zijn "Ongeloof en Revolutie" een geheel hoofdstuk aan het betoog, dat de Hervorming geene

(*) Vgl. o.a. W. Hohoff. Die Revolution seit dem 16en Jahrhundert im Lichte der neuesten Forschung. Freiburg 1887.

revolutie is, en die naam evenmin past voor den opstand der Nederlanders tegen het Spaansch gezag of dien der Engelschen in 1688 tegen Jakob II, terwijl Stahl het recht van het Protestantsche anti-revolutionnairisme tegenover het Katholieke daarmede handhaaft, dat het eerste »die weltliche Oberkeit unmittelbar von Gott, nicht durch den Pabst vermittelt" (Der Protestantismus als politisches Prinzip).

Trouwens ook de naam der anti-revolutionnaire partij moest, met zijn negatief karakter, tot dergelijk verschil van meening aanleiding geven. Daarom stelde Groen er den meer positieven van Christelijk-historische naast, welk Christelijk natuurlijk in dien zin verstaan moet worden, dien hij aan zijne opvatting van het Christendom hechtte.

Die beperking van de Nederlandsche anti-revolutionnaire partij tot de rechtzinnige Protestanten bracht mede, dat zij slechts een klein gedeelte der bevolking kon vertegenwoordigen. Niet alleen dat vanzelf alle niet-Protestanten waren uitgesloten, maar in de Hervormde Kerk zelve vond zij alleen steun bij de Dordsch-Calvinistische richting, dat wil zeggen, hoofdzakelijk bij een gedeelte der aristocratie en der mindere volksklasse, welke laatste wel de godsdienstige, maar niet de staatkundige beteekenis van de anti-revolutionnaire richting begreep en bovendien grootendeels tot de niet-kiezers behoorde. Aan de andere zijde leidde die beperktheid van haar kring natuurlijk ook tot grootere, hoewel daarom nog geene volstrekte eenheid van beginselen tusschen hare vertegenwoordigers. »In ons isolement ligt onze kracht," kon Groen van Prinsterer te recht uitroepen; maar, had hij er bij kunnen voegen.... ook onze zwakheid. Hoeveel bekwame, vrome, van innige geloofsovertuiging gloeiende staatslieden de anti-revolutionnaire partij ook onder hare leden telde, zij kon het met eigen krachten toch nooit verder dan een twaalftal afgevaardigden in de Tweede Kamer brengen.

Vatten wij dus in het kort Groens invloed op de vorming der anti-revolutionnaire partij in Nederland samen, dan kunnen wij vaststellen, dat hij de anti-revolutionnaire partij, van welke vier

hoofdrichtingen onderscheiden kunnen worden: de Katholieke (ultramontaansche), Calvinistische, Luthersche (Stahl) en ethische, in Nederland tot eene zuiver Calvinistische gemaakt heeft door het op den voorgrond stellen van het confessioneel element. «Le parti anti-revolutionnaire et confessionel dans les Pays-Bas", zoo noemde hij haar zelf in een later door hem uitgegeven vlugschrift, dat tot bekendmaking harer beginselen in het buitenland diende.

Wel trachtten enkele anti-revolutionnairen als een Mr. Van der Brugghen aan de partij een meer zuiver ethisch karakter te geven, en was deze zich zeer goed hare oorspronkelijke roeping bewust, gelijk blijkt uit de woorden, door hem in de vergadering der Tweede Kamer van den 17den Augustus 1853 gesproken: «Ik zal nu nog even het woord richten tot den afgevaardigde uit Deventer (Storm van 's Gravesande), die gisteren een uitval gedaan heeft tegen de anti-revolutionnaire partij, voor welke ik noch mag noch kan noch durf zeggen, solidair verantwoordelijk te zijn. Maar ik geloof dat juist het vergeten, het miskennen van het groote beginsel, hetwelk ik op den voorgrond heb gesteld, dien spreker, welken ik hoogacht, heeft geleid tot eene onbillijke beoordeeling van de anti-revolutionnaire partij. Wanneer men namelijk het vasthouden, ook in deze vergadering, ook bij hare gewichtige werkzaamheden, ook vooral bij de behandeling van dit onderwerp, aan het oppergezag van het hoogste recht wil bestempelen met den naam van anti-revolutionnaire dweperij, dan moet ik bekennen dat ik die anti-revolutionnaire dweperij van ganscher harte ben toegedaan. Maar dan geloof ik ook, dat een groot gedeelte dezer Kamer en ook de geachte afgevaardigde uit Deventer zelf — misschien meer dan hij zelf wil bekennen — tot deze partij behooren. Ik heb dien geachten spreker leeren kennen in de afdeeling, waarvan hij voorzitter was, als iemand, die onpartijdigheid en rechtvaardigheid lief heeft, niet omdat het door het reglement van orde voorgeschreven is, dat de voorzitter der afdeeling rechtvaardig en billijk moet zijn; maar omdat hij getoond heeft het recht lief te hebben, en dat is anti-revolutionnaire wijsheid." De invloed van Van der Brugghen woog evenwel niet op tegen

dien van Groen van Prinsterer, en met hem ging de poging, eene ethisch-historische partij te vormen, te niet. Het confessioneele beginsel won het, en het woord: anti-revolutionnair kreeg al spoedig meer eene godsdienstige dan staatkundige beteekenis: het werd synoniem met rechtzinnig, orthodox, Dordsch-Calvinistisch. Het gevolg daarvan was, dat Groens partij nooit eene nationale partij kon worden, maar altijd slechts eene bepaalde geloofsrichting van het Nederlandsche volk kon vertegenwoordigen. Practisch kon zij wel met verschillende wenschen voor den dag komen en trachten die tot werkelijkheid te doen worden door zich bij verkiezingen te verbinden met degenen, die haar in de bereiking dier wenschen wilden helpen. Zoo kon zij trachten, tot verbreiding harer godsdienstige beginselen, volkomen vrijheid, zelfs rechtsgelijkheid voor haar onderwijs te bekomen, de vrije zending in 's lands koloniën en bezittingen te verkrijgen en op andere wijze de beletselen uit den weg te ruimen, die de vrije verkondiging van het Evangelie belemmerden; maar zoodra eenmaal aan die eischen voldaan was, moest zij ook haar reden van bestaan verliezen. De overige punten van haar programma waren eenvoudig overgenomen, hetzij van liberalen, conservatieven of reactionnairen, en bevatten niets specifiek Christelijks. Ja, tot heerschappij mochten hare beginsen zelfs nooit in ons land geraken, omdat zij noodzakelijk tot schending moesten voeren der grondwettige vrijheid van godsdienst en der gelijke bescherming, aan alle kerkgenootschappen verzekerd. Zoo is het voornamelijk aan den invloed van Groen van Prinsterer toe te schrijven, dat de anti-revolutionnaire partij in Nederland in plaats van eene ethisch-historische nationale eene dogmatisch-historische Dordsch-Calvinistische staatspartij is geworden.

De groote invloed, welken de anti-revolutionnaire partij in onze geschiedenis heeft uitgeoefend, heeft ons genoopt, hier eenigszins uitvoerig hare beginselen en wordingsgeschiedenis te bespreken. Immers wordt haar ontstaan gewoonlijk gedagteekend van 1850, toen voor het eerst drie harer leden als zoodanig ter Tweede Kamer werden afgevaardigd. De beginselen harer tegen-

standers zullen wij later bespreken, wanneer dezen zich voorgoed in twee vijandige partijen, liberalen en conservatieven, gaan verdeelen. Wij zagen reeds, hoe fel Groen in ons parlement van alle zijden bestreden werd, en welk een merkwaardig schouwspel zij genoten hebben, die het debat tusschen twee mannen, als hij en Thorbecke, hebben bijgewoond. Ook in de pers zag Groen zich hevig aangevallen, vooral in de artikelen van Siewertsz van Reesema in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, terwijl Fruin (*) zich ten taak stelde, de beginselen der anti-revolutionnaire partij en die van haren leider in een afzonderlijk geschrift te weerleggen. Er werd zelfs een eigen orgaan opgericht, *De Morgenster*, dat bestemd was, Groens blad, *De Nederlander*, te bekampen, evenlang als het laatste heeft bestaan en te gelijk met *De Nederlander* heeft opgehouden te verschijnen.

Het was te verwachten, dat de strijd niet alleen op staatkundig terrein, maar wegens het confessioneele karakter der anti-revolutionnaire partij, vooral op godsdienstig gebied gevoerd zou worden. Hoewel Groen zelf geen groot godgeleerde was, neemt hij toch ook in onze kerkgeschiedenis, voornamelijk als aanvoerder zijner partij, eene eigene plaats in, en werden dikwijls de confessioneelen en de mannen van het Réveil naar hem genoemd. In dien tijd was de strijd, dien hij met de zijnen in het kerkelijke voerde, voornamelijk gekant tegen eene richting, die men naar de hoogeschool, van waar zij uitging, gewoonlijk de Groninger richting noemde, en daarom werden in het midden dezer eeuw de predikanten gewoonlijk in Groenianen en Groningers onderscheiden, naarmate zij voor de eene of voor de andere richting partij kozen.

(*) Dr. R. Fruin. De anti-revolutionnaire staatsleer van Mr. Groen van Prinsterer, Amsterdam 1853.

Toen in het jaar 1830 geheel Nederland eene nieuwe jeugd scheen te zijn ingetreden, ontwaakte niet alleen het liberalisme in den Staat, maar ook in de Kerk. De nieuwe beweging ging uit van twee middelpunten, namelijk van de hoogescholen te Utrecht en te Groningen, om eindelijk voorgoed haar hoofdkwartier te nemen in de laatste, van welke zij zelfs haar naam van de Groninger richting ontleend heeft. De hoofdman dier zoogenaamde Groninger school, Petrus Hofstede de Groot, heeft in eene toespraak, die hij den 18den Mei 1854 tot zijne leerlingen hield bij gelegenheid der herdenking van zijn vijfentwintigjarig hoogleeraarsambt, later ook uitgegeven (*), de wordingsgeschiedenis en de beginselen dier richting in het kort ontvouwd. Hij zelf verwerpt den naam Groninger school, welke haar door anderen gegeven is, omdat hare leerstellingen en geschriften voornamelijk uit Groningen voortkwamen; hij zou zijne richting liever de Nederlandsch-Evangelische genoemd zien, en wel om deze reden, gelijk hij zelf schrijft: »Het Evangelie is bij ons alles. Maar welk prediker van Christus streeft er niet naar, dat hem het Evangelie alles worde? En hoeveel verschil toch in de opvatting er van? Nu, onze opvatting is dan eene Nederlandsche, niet alleen in dien zin, dat zij uit het onderwijs van Muntinghe, Van der Palm, Heringa en verreweg het meeste uit de opleiding van Van Heusde is ontstaan, en vreemdelingen daartoe veel minder hebben bijgedragen; maar ook in dezen zin, dat wij ons met de Nederlandsche Godgeleerden, vooral met Gansfort en Erasmus, en met hunnen eenvoudigen, bepaalden, practischen en gemoedelijken geest veel meer verwant gevoelen, dan met Luther, Calvijn, Schleiermacher of wien ook, die elders te huis behoort en met hunnen meer bespiegelenden, rechtsgeleerden, wijsgeerigen en vaak zwevenden trant, van de Godgeleerdheid te behandelen."

Vooral Philip Willem van Heusde, in het begin dezer eeuw professor in de Geschiedenis en het Grieksch te Utrecht, de »praeceptor Hollandiae" bijgenaamd, heeft, gelijk Hofstede zelf

(*) P. Hofstede de Groot. De Groninger Godgeleerden in hunne eigenaardigheid, Groningen. 1855.

erkent, een ingrijpenden invloed op de denkbeelden der Groninger school uitgeoefend. Zijne wijsgeerige opvatting der geschiedenis, zijne Socratische wijze van collegehouden, zijne geestdriftvolle bewondering voor Plato, aan wien hij een afzonderlijk college wijdde, had niet alleen onder de Utrechtsche studenten ijver voor de Platonische wijsbegeerte, maar ook dankbare ingenomenheid met zijne geschriften opgewekt. Hofstede de Groot, toen student te Groningen (1819—1826), reeds te voren met de overgeleverde kerkleer niet op den besten voet (*) — »mijn geheel godsdienstig en zedelijk gevoel kwam op vooral tegen de leer der volstrekte praedestinatie, maar ook tegen vele andere leerstukken" zegt hij — en door zijn leermeester Muntinghe, den schrijver van de Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel, door de bestudeering van Herder en andere schrijvers tot de historische beschouwing van Van Heusde voorbereid, werd een ijverig bewonderaar van dezen, vooral sedert hij een excerpt van zijn college over de Historia philosophica ontvangen had. »Nooit," bekent hij, »heeft wellicht eenig geschrift zulk een invloed op mij geoefend als deze weinige bladen. Ik zag, om het voor mijn leven niet weder te vergeten, wat het hoogste op aarde is, naar welks kennis en bezit wij moeten zoeken: de menschelijkheid; wat de geschiedenis moet zijn: het verhaal van de ontwikkeling des menschdoms tot menschheid en beschaving; wat wijsbegeerte moet zijn: een streven naar helder inzicht in alle dingen, opdat de mensch meer mensch worde." Wegens de bekroning zijner verhandeling over den brief aan de Hebreeën in 1825 naar Utrecht gekomen, leerde hij Van Heusde persoonlijk kennen en maakte tevens kennis met eenige van diens leerlingen, vooral Pareau, zijn lateren medewerker te Groningen.

Toen Hofstede later zelf in 1829 tot professor te Groningen benoemd was, zag hij daar spoedig zoowel verscheidene leden van den Utrechtschen kring der Heusdeanen als vroegere Groningsche

(*) Vgl. ook P. Hofstede de Groot door Dr. J. Offerhaus in de Handelingen der Ned. Maatsch. v. Letterkunde te Leiden. 1887.

vrienden in zijne onmiddellijke omgeving geplaatst, waardoor zij in de gelegenheid kwamen, het als studenten begonnen onderzoek gezamenlijk voort te zetten en hunne beginselen verder zelfstandig tot een stelsel te ontwikkelen. Daar zag hij als hoogleeraars naast zich benoemd Pareau en Muurling, twee der uitstekendste leerlingen van Van Heusde, terwijl twee Groninger vrienden, Van Herwerden en Amshoff, als predikanten te Groningen werden beroepen. In geregelde bijeenkomsten bespraken de hoogleeraren met elkander of met anderen hunne denkbeelden, en eindelijk kwam er in 1835 een godgeleerd gezelschap in de provincie Groningen tot stand, dat in 1837 een eigen orgaan kreeg in het tijdschrift: «Waarheid in Liefde", waarin de denkbeelden der nieuwe richting werden verkondigd. Van dat jaar dagteekent eigenlijk het ontstaan der Groninger school en haar optreden als eigen richting in Nederland.

En wat wil nu de Groninger school? Hofstede zelf heeft haar beginsel aldus uitgedrukt: «Het allesbeheerschende gronddenkbeeld is dit, dat in het Christendom het voornaamste is de openbaring en opleiding door God in Jezus Christus ons gegeven, om ons Gode steeds gelijkvormiger te maken, of, wil het zeer kort uitdrukken: God in Jezus Christus, en wel God in Hem aan ons openbarende, wat wij moeten aanschouwen, en door Hem ons opleidend tot hetgeen wij moeten worden." Die openbaring bestaat niet in de leer van het Nieuwe Verbond, in de woorden der Schrift, maar in het leven van Christus, in de feiten van zijne zending op aarde, «zijn lot en zijn leven, zijn persoon en zijne werken." Die openbaring is tevens opleiding door God in Christus geschonken, om Gode gelijkvormiger te worden. Wat Plato in zijne Republiek gevoelt, dat moet geschieden door een staat, de vorming, opvoeding en opleiding der burgers tot wijsheid, deugd en gelijkvormigheid met God: dit was eene gissing, een voorgevoel, eene aanduiding van 't geen oneindig volmaakter werkelijk geschiedt door de kerk van Christus. Niet alleen worden de menschen hierin onderwezen, vermaand of wel door straffen bedreigd en door beloften uitgelokt;

maar zij worden er werkelijk gevormd en opgeleid door de liefde van God en den Heer, die wijs, heilig en onvermoeid ons opzoekt en op ons werkt en ons herschept en hernieuwt tot altijd toenemende volmaking. Openbaring en opleiding zijn dus één, als opleiding door openbaring of openbaring tot opleiding, gelijk onderwijs en opvoeding één zijn, als opvoeding door onderwijs of onderwijs tot opvoeding." Het is dus in Christus zelf, dat wij die openbaring en opleiding moeten vinden. «In zijne natuur zien wij, wat wij naar onzen aanleg zijn, in zijne volmaaktheid, wat wij naar onze bestemming worden kunnen, in zijn lot, voor zooveel het Hem door menschen is berokkend, hoeverre de zonde ons van onze bestemming kan verwijderen, en hoe diep bedorven de van God afkeerige mensch is en meer en meer wordt; maar ook in zijn lot, door God toegelaten of beschikt, hoe groot Gods heilig ongenoegen over de zonden is, daar Hij liever zijn Zoon aldus liet sterven dan de zonde langer te dulden; in zijn werk aan het zondig menschdom besteed en deszelfs vrucht, hoe wij door hem kunnen herschapen, gereinigd en volmaakt worden."... «Wij zien dat in Christus, omdat hij te gelijk Gods en 's menschen Zoon is, Gods volkomen evenbeeld en het afschijnsel zijns wezens, onderscheiden van den eenen God, door wien Hij is gezonden en aan wien Hij ondergeschikt is. Hij is ons mensch in dien zin, dat Hij volkomen mensch is, geheel en al mensch, zonder eenige zonde en volmaakt heilig, een type van den mensch. Doch Hij is ons niet God en mensch, maar God in menschelijke vormen, of goddelijk mensch, zoodat Hij ons niet alleen één persoon is, maar Hij ook niet dan ééne natuur heeft, de godmenschelijke, aangezien de mensch van Gods natuur of van goddelijk geslacht is en er dus niet van eene goddelijke en eene menschelijke natuur als twee naturen kan gesproken worden. Gods Zoon heeft daarin wel twee verschijningsvormen, den aardschen en den hemelschen, doch daarin openbaart zich alleen één en dezelfde natuur, de goddelijke of geestelijke, aan God en mensch beiden (en wie weet aan hoevele wezens in andere werelden?) eigen." Door die openbaring en opleiding in Christus moet de mensch aan God gelijkvormig worden: «Om

den mensch alzoo te herscheppen en in eene nieuwe geestelijke wereld over te brengen, kwam Gods Zoon op aarde, leerde, leed, stierf en herleefde en regeert Hij nog zijne Kerk; met één woord, daartoe heeft Gods Zoon onder ons menschen het Godsrijk, zijne Gemeente gesticht en steeds meer volmaakt. Hij, Gods Zoon, werd mensch, om ons tot zijne broeders, tot zonen Gods te vormen; Hij werd ons gelijk, om ons aan zich gelijk te maken; Hij verliet den heiligen hemel, om den hemel aanvankelijk op aarde te doen nederdalen, en deze tot voorportaal en voorbereiding voor den hemel te huldigen."

Ziedaar in het kort de leer der Groninger school, grootendeels met Hofstede's eigen woorden geschetst. Uitvoeriger vinden wij die ontwikkeld in zijne overige werken, vooral in zijne »Voorlezingen over de Geschiedenis der opvoeding des menschdoms tot God, tot op de komst van Jezus Christus", waarin Hij het behandelde tijdvak als den tijd van voorbereiding beschouwt, en in Zoroaster, Socrates, Mozes voorbereiders tot Christus' komst en leer ziet. In de onderdeelen is het stelsel uitgewerkt in de geschriften zijner geestverwanten en medewerkers, gelijk Pareau's Moraal, een der uitstekendste werken uit die school, en vooral in het orgaan der richting, het tijdschrift *Waarheid in liefde.*

Uit het medegedeelde valt reeds dadelijk het een en ander omtrent het karakter der Groninger richting op te merken, namelijk, dat zij meer socratisch en humanistisch dan gereformeerd is, meer voortbouwt op Plato en de Nederlandsche humanisten, Gansfort en Erasmus, dan op Calvijn en de eigenlijke hervormers. Van erfzonde en praedestinatie wil zij niets weten: 's menschen aanleg is van nature goed; zonde is alleen een toestand, waarin hij verkeert, het gevolg van het misbruik van zijn vrijen wil, hem door God geschonken. Christus is daarom minder de Verlosser van zondenschuld, dan der menschheid voorbeeld en ideaal, de godgelijke mensch. Hij is het eigenlijke middelpunt van de geheele leer, die men meer als Christologie dan als theologie, meer als Christusdienst dan als Godsdienst zou kunnen beschouwen. Hij is wel Gods Zoon, maar niet God zelf, reeds in den Hemel bestaande

vóor zijne vleeschwording, ook na zijne Hemelvaart in den Hemel opgenomen, en nog daar voortlevende en Zijne Kerk leidende. Met Hem is de openbaring ook niet geëindigd, maar zij gaat nog steeds voort in de geheele kerkgeschiedenis na zijn tijd en in Christus' Kerk tot den dag van heden toe. Sommige leerstukken zijn zelfs niet in, maar eerst na den Bijbel tot hunne volle ontwikkeling gekomen. Zoo is ook niet de Bijbel alleen en ook niet de geheele Bijbel Gods woord; dit beperkt zich tot de Evangeliën. Het Oude Testament en de geschriften der apostelen hebben minder waarde en zijn niet onfeilbaar.

Het spreekt vanzelf, dat zulke stellingen hevige verontwaardiging onder de meer rechtzinnigen moesten verwekken, indruischend als zij waren tegen de Belijdenis der Nederlandsch Hervormde Kerk, en dat de Groninger richting Ariaansch, Arminiaansch en Roomsch genoemd werd wegens hare opvatting van Christus' betrekking tot God, van de praedestinatie en van de Kerk na Christus. Zelfs werd in 1842 door zeven Haagsche leiders der anti-revolutionnaire partij: D. van Hogendorp, M. B. H. W. Gevers, A. Capadose, G. Groen van Prinsterer, P. J. Elout, J. A. Singendonck en C. M. van der Kemp, bij de Synode een adres ingediend, dat voornamelijk tegen de Groninger godgeleerden gericht was, en strenge handhaving der formulieren verzocht. Het adres had evenwel geene gevolgen, evenmin eene nieuwe beweging tegen Hofstede verwekt, toen hij in 1851 zelf in Den Haag gepreekt had, en in 1854 de poging om de benoeming van Meyboom, toen een der uitstekendste krachten van de Groninger school, tot predikant te Amsterdam ongedaan te maken. De Groninger school was toen reeds eene macht in het land geworden en werd gesteund door allen, die afkeerig waren van een streng confessionalisme. Dien invloed had zij niet zoozeer aan hare dogmatiek te danken, welke eenigszins zwevend en onbepaald was, maar meer aan hare zedenleer, waarin eigenlijk hare kracht lag, en de uitstekende wijze, op welke de opleiding der predikanten in Groningen plaats had. De practische theologie, vooral de homiletiek, waarin Muurling schitterde, werd door

haar bij voorkeur beoefend en van haar gingen tal van predikanten uit, die met jeugdigen ijver, ernst en groote bekwaamheid, voornamelijk in de provincie Groningen, maar ook wel daarbuiten beroepen, hare meeningen in den lande verkondigden. Zij had in het thans behandelde tijdvak vóor 1853 reeds haar vollen wasdom bereikt en zou spoedig gaan verkwijnen, om plaats te maken voor de nog meer vooruitstrevende en in scherpte van dogmatiek haar overtreffende school van Scholten en Opzoomer, die toen bezig waren aan de hoogescholen te Leiden en te Utrecht hunne eerste leerlingen te vormen. Toch, ofschoon eene richting van overgang, heeft zij de verdienste, evenals het Réveil, maar in geheel tegenovergestelde richting, tot de opwekking van het godsdienstig leven na 1830 bijgedragen te hebben.

In den tijd, toen de Groningsche richting haar hoogsten bloei bereikt had, in het revolutiejaar 1848, verscheen een werk, van een gansch anderen geest doordrongen dan de geschriften dier school, dat bestemd was een geheel nieuwe baan te openen op theologisch gebied, en den grondslag te leggen tot de opkomst eener nieuwe richting, die binnen korten tijd die van Hofstede de Groot en de zijnen geheel zou overvleugelen. Het was: »*De leer der Hervormde Kerk*" van den Leidschen Hoogleeraar Scholten, «den geestelijken vader van de moderne theologie" (*), wier ontwikkeling wij later gelegenheid zullen hebben te beschrijven.

Den 17den Augustus 1811 te Vleuten geboren, onderscheidde Johannes Henricus Scholten zich reeds in zijn jeugd door zijne schitterende talenten en hooge geestelijke begaafdheid. Nog geen zestien jaar oud, was hij reeds van de Latijnsche school te Delft gepromoveerd tot de Hoogeschool, maar wachtte wegens zijne jeugd nog anderhalf jaar, eer hij te Utrecht als student zijn

---

(*) Het leven van J. H. Scholten door Dr. A. Kuenen in de Handelingen der Ned. Maatschappij van Letterkunde te Leiden. 1886.

intrek nam. Daar promoveerde hij in 1835 tot doctor in de letteren en in het volgend jaar ook in de theologie. Nog geen volle drie jaar vervulde hij het ambt van predikant te Meerkerk, waartoe hij door toedoen van den ambachtsheer Mr. E. R. van Nes den 3den October 1837 beroepen was. Want reeds den 17den September 1840 aanvaardde hij het professoraat aan het athenaeum te Franeker met eene redevoering »de vitando in Jesu Christi historia interpretanda docetismo, nobili ad rem Christianam promovendam, hodiernae Theologiae munere", die niet weinig opschudding in de godgeleerde wereld veroorzaakte. »Van den beginne af had men, zoo al niet het heldere inzicht, dan toch het duistere besef, dat er op den 17den September 1840 een nieuwe aanvang was gemaakt," zegt zijn levensbeschrijver prof. Kuenen. Toen het athenaeum te Franeker in 1843 werd opgeheven, werd hij als buitengewoon hoogleeraar te Leiden geplaatst, waar hij het professoraat tot 1881 zou bekleeden, en nog tot den 10den April 1886 als emeritus geleefd heeft.

Nadat reeds eenige andere geschriften van hem in 't licht waren gekomen, als in 1845 »De leer des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes", verscheen in 1848 het eerste deel van zijn hoofdwerk: »De leer der Hervormde Kerk", in 1850 door het tweede deel gevolgd, beide in 1851, 55 en 61 herdrukt. Van zijne latere werken zijn de merkwaardigste »De vrije wil" in 1859 en »Het Evangelie naar Johannes" in 1864. Thans bepalen wij ons evenwel bij zijn eerste werk, dat ons zijn standpunt in het thans behandelde tijdvak doet kennen.

In de leer der Hervormde Kerk onderscheidt Scholten tweeërlei hoofdbeginsel, nl. een formeel en een materieel. Wat het formeele betreft, is hem de Heilige Schrift de eenige kenbron en toetssteen van den Christelijken godsdienst. Die Heilige Schrift is niet zelf in haar geheel Gods Woord, maar het Woord Gods is er in vervat, en het is geen uiterlijk gezag, maar alleen de getuigenis des Heiligen Geestes, die ons Gods Woord in de Schrift als waarheid doet erkennen. »De Heilige Schrift bevat dus," zegt hij (*)

(*) J. H. Scholten, De leer der Hervormde Kerk in hare Grondbeginselen uit de Bronnen voorgesteld en beoordeeld. 3e druk. Leiden 1855 (dl. I blz. 109).

»uit een historisch oogpunt beschouwd, den regel, uit een godsdienstig oogpunt beschouwd, de uitdrukking van des Christens geloof. Uit kracht van dit beginsel verheft de Hervormde Kerk zich boven het autoriteitsgeloof, zoowel der Roomsche Kerk als van de latere Protestantsche dogmatiek en van het Socinianisme, om zich met uitsluiting van alle menschelijk gezag alleen te onderwerpen aan het gezag der waarheid, d. i. van God". De getuigenis des Heiligen Geestes nu is »de door de kracht der waarheid zelve, mitsdien door God in de gemeenschap met Christus, bij den mensch verwekte redelijke en zedelijke, van uiterlijk gezag onafhankelijke overtuiging, dat de Christelijke godsdienst de ware godsdienst is" (blz. 204).

Zoo is dan ieder bevoegd en verplicht, zelf vrij en zelfstandig de Schrift te onderzoeken, volgens den wil van Christus, die immers ook zelf steeds tot zijne volgelingen sprak: »Oordeelt zelven! Wat dunkt Ulieden?" Daarom handhaaft Scholten het vrije recht der wetenschappelijke critiek, behoudens de erkenning der waarheid van Gods Woord in de Schrift. »De vraag naar het ontstaan der Bijbelboeken, mitsgaders naar al wat in de Schrift niet tot het gebied der godsdienstige waarheid behoort, blijft derhalve aan het vrije onderzoek der wetenschap overgelaten, zonder schade voor den godsdienst" (blz. 220). Men behoeft niet bevreesd te zijn, dat die kritiek ons ooit den historischen Christus zal kunnen ontnemen: »het historisch bestaan ontkennen van zulk een geest, van zulk eene persoonlijkheid, als het Nieuwe Testament in Jezus leert kennen, kan ze niet" (blz. 249). »Voor den Christen blijft dus, ook bij de meest volledige vrijheid van onderzoek, de historische waarheid der evangelische Christusprediking vaststaan. Intusschen vreest de godsdienst hier zelfs het ergste niet" (blz. 250). — »Indien het dan ook eens, wat ons onmogelijk toeschijnt, aan de kritiek gelukte, om den geschiedkundigen oorsprong van den Christelijken godsdienst onzeker te maken, dan zou de geloovige, met het groote ideaal van den Godsdienst en het N. T. voor zich, nog vast houden aan God, als ziende den Onzienlijke; nog blijven zeggen: God boven alles en den naaste als zichzelven lief te hebben, is de hoofdsom

der wet; nog blijven hopen op eene eeuwigheid, waarvan hij reeds hier aanvankelijk de vreugde geniet; in één woord, den geest, de beginselen, den godsdienst van Jezus behouden en als waar erkennen, al werd ook de historische oorsprong des Christendoms onzeker" (blz. 252).

De volgende hoofdstukken (V—X) handelen over de natuurlijke Godskennis, des menschen oorspronkelijke bestemming, maar belemmerd door de zonde, die het natuurlijk redelicht in den mensch wel verduistert, maar niet vernietigt; over het Oude Verbond, den godsdienst van het uiterlijk gezag gedurende den staat der onmondigheid des menschen, maar tevens de kiem, de voorbereiding en de aankondiging van den godsdienst van het Nieuwe Testament en over het Nieuw Verbond, den godsdienst der Vrijheid en Zelfstandigheid.

»Ziedaar", roept de schrijver, aan het slot zijner onderzoekingen naar het formeel beginsel gekomen, »ziedaar het Christendom der Heilige Schrift, het Christendom, dat in beginsel door het Protestantisme en door de Hervormde Kerk beleden wordt. Die Kerk, waarin noch het Roomsche beginsel van uiterlijk gezag, noch dat van plaatsvervanging meer gevonden wordt, zal eenmaal met de macht der waarheid over Rome en over iederen tegenstand van het ongeloof zegevieren. Zoolang het Protestantisme in zijn strijd met Rome ter halverwege staan blijft, met terzijdestelling dier beide beginselen, niet geheel tot Jezus en de Apostelen terugkeert, zal het door de meerdere consequentie van het Roomsche leerstelsel teruggedrongen worden. Treedt het daarentegen naar de bedoeling van Christus in zijne volle kracht op als de godsdienst der vrijheid en der zelfstandigheid, dan kan en moet het hierdoor de heerschende en alleen zaligmakende kerk op aarde worden. Van die kerk heeft Christus getuigd, dat zij een huis is, gebouwd op een steenrots; van dien godsdienst heeft hij geprofeteerd, dat de poorten der hel hem nimmer zullen overweldigen."

Het tweede deel van het werk behandelt het materieel grondbeginsel der Hervormde Kerk. Dat materieel grondbeginsel bestaat,

volgens Scholten, in de belijdenis van Gods volstrekte opperheerschappij, inzonderheid van Zijne vrije genade als den eenigen grond der zaligheid. Terwijl Luther in zijn strijd tegen den aflaat meer de zaligmaking door het geloof op den voorgrond stelde, heeft Zwingli, met Calvijn de grondlegger der Hervormde Kerk, in zijn verzet tegen de Maria-vereering te Einsiedeln juist dit beginsel ter »handhaving der eere Gods" (blz. 129), de belijdenis van Gods volstrekte opperheerschappij en Zijne genade als eenigen grond der zaligheid tot zijne hoofdstelling gemaakt. De waarheid en de blijvende waarde van dit beginsel tracht Scholten te staven door de geschiedenis van den godsdienst zelf. Hij wijst er op, hoe Jezus Christus zelf het als grondbeginsel van den godsdienst heeft uitgesproken. »Het doel van het Christendom is de stichting en uitbreiding van den waren godsdienst, gegrond op de kennis van God, den Eenigen Waarachtige. Jezus Christus kwam, om aan de menschen het wezen van God te openbaren, en predikte Gods liefde als den grond van leven en ontwikkeling in de natuurlijke en zedelijke wereld, bepaaldelijk als de bron van het godsdienstig leven, dat, in Hem verwezenlijkt, door het geloof in Hem zich uitbreiden zou over het geheele menschelijke geslacht. Overeenkomstig dit begrip van God sprak Jezus de overtuiging uit, dat het kwaad door de macht van het goede zou overwonnen worden, en dat de zonde, bestemd om eens vernietigd te worden, in hare tijdelijke werking eene dienaresse Gods is ter bereiking van zijn doel, de zegepraal der waarheid" (blz. 24). Paulus heeft dit beginsel door zijne leer van de rechtvaardiging uit het geloof ontwikkeld tegenover Heidensche kreatuurvergoding en Joodsche werkheiligheid. »Ontdoet men de Paulinische leer der rechtvaardiging van haren tijdelijken vorm, dan komt zij hierop neer: wettelijke deugd uit loonzucht, hoedanig eene door het Joodsche volk werd nagejaagd, is niet de ware godsdienstigheid, die God als deugd kan aanmerken. Wil men rechtvaardig, d. i. waarlijk vroom en goed in het oog van God zijn, dan moet men, aan Jezus gelijkvormig geworden, zoo in God gelooven en zoo uit liefde Hem dienen en gehoorzamen, als Jezus dit eischt en mogelijk gemaakt heeft, en zelf den Vader uit liefde tot

in den dood gehoorzaam geweest is; met één woord, dan moet men het geloof van Jezus hebben. Tot dit geloof van Jezus leidt het geloof in hem, waardoor de Christen aan hem als zijn Heer en leidsman zich aansluit en steeds in toenemende mate wordt, wat hij, de heilige, geweest is" (blz. 79). Daar nu dit geloof een geschenk van God is, is de rechtvaardiging zeker ook eigenlijk alleen uit God, zonder dat daarom 's menschen vrijheid ontkend behoeft te worden. »Dat toch de mensch door God tot het geloof gebracht wordt, is geen gevolg van uiterlijken dwang of van tegennatuurlijke mechanische bewerking, maar van eene redelijke en zedelijke overtuiging, waaraan de mensch, uit kracht zijner redelijke en zedelijke natuur, gehoorzaamt. Hij wordt door de kracht der waarheid, die uit God is, van dwaling en zonde overtuigd; door de liefde Gods gedrongen, verlaat hij zijnen zondenweg vrijwillig, en zich bekeerende, erkent hij tevens in diepe afhankelijkheid van God, door God bekeerd te zijn" (blz. 86).

In de volgende hoofdstukken toont de schrijver aan, hoe dit beginsel door Augustinus verdedigd werd tegen Pelagius, die den mensch het vermogen toekende, om altijd in gelijke mate zoowel goed als kwaad te willen; door het Protestantisme op de Roomsche Kerk met hare leer van de goede werken en het gezag der Kerk werd heroverd; op Protestantschen bodem gehandhaafd werd tegen de miskenning van het Socinianisme met zijne mechanische theorie; is vrijgebleven van de overdrijving der Wederdoopers en Doopsgezinden met hun streven naar een Godsrijk en eene gemeenschap der Heiligen reeds op aarde; hoe het vollediger is ontwikkeld door de Gereformeerde dan door de Luthersche Kerk met hare beschouwing der sacramenten als exhibentia, niet significantia, hare leer van Gods ubiquiteit en consubstantiatie, haar geloof aan de volstrekte verdorvenheid; en eindelijk hoe dat beginsel door de Gereformeerde Kerk in bescherming is genomen tegen de bedenkingen der Remonstranten, die slechts eene bloote aanbieding en aanprijzing der zaligheid aannemen en het decretum horribile der verwerping bestrijden. Niet alleen dat aldus de hoofdbeginselen der verschil-

lende afwijkende kerkgenootschappen en sekten scherp geteekend worden, maar de aanwijzing van de verschilpunten geeft den schrijver tevens gelegenheid, ook zijn eigen oordeel over de verschillende dogmata der Hervormde Kerk op heldere, kernachtige wijze uit te spreken. Zoo behandelt hij de leer der Drieëenheid, volgens hem wezenstriniteit met openbaringstrias, één in wezen, maar verschillend in wijze van openbaring; het wezen der zonde als negativus ens, geene eenvoudige privatio: »Niet te zijn, wat men als zedelijk wezen, naar aanleg zijn kan en overeenkomstig zijne bestemming zijn moet, is het karakter der zonde" (blz. 381); de leer van schuld en straf, verzoening en verwerping; welke laatste hij aanneemt, hoewel hopende op eene verzoening hiernamaals. Zou hij later eene afzonderlijke studie aan het vraagstuk van »den vrijen wil" wijden, hier reeds heeft hij zijne meening duidelijk doen kennen, dat hij geen liberum arbitrium erkent, maar alleen de libertas, de door motieven, die hun laatsten grond in God hebben, gedetermineerde vrijheid van handelen. »Zoo werkt de genade Gods," zegt hij, »krachtig en met onweerstaanbaar vermogen, niet mechanisch, maar overeenkomstig de wetten, door Hemzelven in de zedelijke wereld gesteld. De mensch, die krachtens de inrichting van zijne zedelijke natuur voor God en voor de waarheid eindelijk moet bukken, bukt niet gedwongen, maar vrijwillig, omdat hij overtuigd wordt. Zulk een vrijwillig zwichten voor de macht der waarheid en voor de kracht des H. Geestes, is niet in strijd met de volkomenste afhankelijkheid van God, want die vrijwillige aanneming is het noodzakelijk gevolg van het verband tusschen de kracht der objectieve zedelijkheid en de subjectief zedelijke vatbaarheid des menschen, die beiden haren laatsten grond in God hebben" (blz. 453). En eindelijk voegen wij hier nog aan toe zijn oordeel over de betrekking tusschen Kerk en Staat: »De Gereformeerde Kerk wil niet heerschen, maar evenmin door vreemde macht beheerscht worden. Zij beschouwt zich als eene op zichzelf staande, onafhankelijke maatschappij in den Staat, die zichzelve bestuurt en op kerkelijk gebied geen anderen wil erkent dan die uit eigen boezem haren oorsprong ontleent" (blz. 406).

Van volkssouvereiniteit in de Kerk verklaart hij zich een beslist tegenstander.

Wij willen hier niet in eene critiek van Scholtens werk en leerstellingen treden. Van verscheidene zijden is hij krachtig bestreden: met Opzoomer, Van Oosterzee, Da Costa, Chantepie de la Saussaye heeft hij strijdschriften gewisseld; zijn monisme en determinisme heeft ook van de zijde van geestverwanten veel tegenstand ondervonden; van vraagstukken als dat van de zonde, den vrijen wil, van de verwerping en verzoening zullen velen in zijne beschouwingen nog wel geene afdoende oplossing gevonden hebben. Tevergeefs zal men naar die stoute, van het geloof der vaderen ver afwijkende beweringen zoeken, waarvan de latere woordvoerders der moderne richting vaak niet afkeerig waren; trouwens eerst na 1864 kan men Scholten als den leider der nieuwe richting beschouwen; op vele punten, als drieëenheid en praedestinatie, was hij zelfs rechtzinniger dan de Groningsche school. Maar zijne groote beteekenis voor den lateren tijd ligt in de fierheid, waarmede hij de volkomen vrijheid der godsdienstige wetenschap verlangt van alle banden van het gezag. Vooral als zoodanig kan hij de geestelijke vader der moderne richting genoemd worden, en heeft hij voor de theologie nieuwe banen geopend. «Zoo moge de tijd aanbreken," wenscht hij in de voorrede der derde uitgaaf van zijn werk, »ook voor de Gereformeerde Kerk in Nederland, dat de theoloog, ofschoon belijdenis doende van hetgeen, naar de beginselen der kerkhervorming, de hoofdzaak en het wezen uitmaakt der kerkelijke leer, zich echter op het gebied der wetenschap vrij zal gevoelen van de banden, waarin een onzedelijk drijven van kerkelijke leervormen de vrijheid zoekt te kluisteren, welke Christus eenmaal als een goed recht aan zijne kerk gewaarborgd heeft en onze vaderen ten prijze van goed en bloed op Rome's heerschappij veroverd hebben."

Wat eindelijk den vorm van het werk betreft, we laten daarover gaarne het woord aan een zoo bij uitstek bevoegd beoordeelaar als Cd. Busken Huet (*):

(*) Cd. Busken Huet. Stichtelijke Lektuur in *De Gids* van Mei 1859 blz. 643–645.

»Ziedaar, wat namelijk den vorm betreft, want over den inhoud spreken wij thans niet, ziedaar hetgeen men noemt: een boek. Zoo breedgebouwd, zoo krachtig gearticuleerd, zoo rhythmisch in de groepeering harer deelen en hoofdstukken, zoo volkomen het tegenovergestelde van mager en stijf, is deze gespierde dogmatiek, dat zij veeleer een epos dan een godgeleerd stelsel schijnt en in haar beloop ruim zoo dichterlijk is als la Divine Epopée van Alexandre Soumet. Ja waarlijk, de stof der theodicee — en ik geloof niet dat het onjuist is den hoofdinhoud van deze beide boekdeelen in het éene woord theodicee samen te vatten — deze grootsche stof is hier verarbeid tot een heldengedicht. Uit dit episch karakter van het werk verklaart zich niet onmogelijk het éenig in het oog loopend gebrek van den stijl. Ik bedoel zekere eentonigheid van den bouw der perioden in de onderscheiden deelen des geheels. Doch tevens laten zich op deze wijze de deugden van dien stijl verklaren, helderheid bij statigheid van gang, groote eenvoud gepaard aan groote kracht, geen lithographie maar gravure, alles beeldhouwwerk. Buitendien is de voorrede van dit geschrift, met iederen nieuwen druk, nader gekomen aan hetgeen men zou kunnen noemen een model van geestigheid. In den derden en laatsten heeft zij in dit opzicht haar toppunt bereikt. Dat kettergericht over de rechtgeloovigheid in al hare schakeeringen door den onverschrokkenste aller haeretici: deze aanklacht van heterodoxie, op zulke massieve gronden ingediend tegen de begaafdste woordvoerders der orthodoxe leer in deze gewesten: zij behelst niet slechts eene wijze les, in zoover zij doet gevoelen, hoe aanmerkelijk in den loop der tijden de bakens der menschelijke en ook der kerkelijke meeningen somtijds worden verzet; maar zij is te gelijk de meest humoristische van alle polemische bladzijden in onze theologische litteratuur van den tegenwoordigen tijd. Grove of grievende woorden, de moedertaal onzer vaderlandsche strijdschriften, komen daar niet voor. De aangeklaagden bevinden er zich in uitmuntend gezelschap. Wie zou met de heeren Groen van Prinsterer en Van der Bruggen, met de heeren Da Costa en Van der Kemp, met de heeren Van Oosterzee en Doedes en Heldring en

Beets en La Saussaye; wie onzer zou in vereeniging met deze heeren, gesteld dat onze gemoedelijke opvatting der waarheid ons daaraan blootstelde, niet gaarne door prof. Scholten van onrechtzinnigheid worden overtuigd? Doch reeds genoeg over deze voorrede. Hun, die meenen mochten, dat mijne ingenomenheid met den vorm van het werk-zelf is misplaatst; dat de »Leer der Hervormde Kerk" geen boek is, dat uit het oogpunt van smaak wil beoordeeld worden; en dat het genoeg is den schrijver eenigszins van nabij te kennen om te weten, dat hij volstrekt geen aanspraak maakt op den naam van kunstenaar met de pen: het zij mij vergund hem te doen opmerken, dat men juist geen knevels behoeft te dragen om een groot schilder te zijn; terwijl daarentegen menigeen, uit wiens produkten slechts al te duidelijk blijkt, dat hij hoegenaamd geen kok is, een lang mes in zijn wapen voert. Of zonder beeldspraak: het voorbeeld van prof. Scholten bewijst, dat tot het leveren van een blijvend kunstwerk arbeid en inspanning de onmisbare voorwaarden zijn. Geen geschrift ook is dien naam waardig, geen draagt van zulk een werk den altoos onmiskenbaren stempel, indien het niet geboren is uit eene inwendige noodzakelijkheid. Waar deze drang bestaat, en waar bovendien de evengenoemde voorwaarden vervuld worden, daar kan ook, al is men geen schrijver van beroep, of al is men zich van zijne gaven op het gebied der kunst niet bewust, een echt kunstgewrocht geleverd worden. Men spreekt of schrijft somtijds bij ongeluk proza; en niemand, dit weten wij — denk slechts aan den »Bourgeois Gentilhomme" van Molière — is reeds uit dien hoofde gerechtigd zichzelven eene kunstenaarsziel toe te kennen. Maar *faire de la poésie sans le savoir*; waarlijk dichter te zijn en het niet te weten, slechts te toonen: niet-alleen is dit in de werkelijkheid mogelijk en bestaanbaar, en niet-alleen levert de geschiedenis der letteren en fraaie kunsten voorbeelden van dit verschijnsel bij menigte op — zou de apostel Johannes, tijdens hij als jongeling zijns vaders vischnetten verstelde, wel ooit bevroed hebben, dat in hem de dichter der Apokalypse stak? — maar zelfs is er aanleiding om te vragen, of de omvang van het kunstgenie niet altoos

evenredig is geweest aan de onbewustheid dezer gave bij hen, die haar bezaten? Doch ook daargelaten, wat hier nog ware bij te voegen: de »Leer der Hervormde Kerk" is een dier zeldzame boeken, die men in den waren zin van dit anders zoo hoogdravende en zoo vaak misbruikte woord verslindt. En deze omstandigheid zou onverklaarbaar zijn, indien er geene waarheid in de boven uitgesproken meening en de »Leer der Hervormde Kerk" niet ware een sprekend voorbeeld, hoe door meesterschap over de te behandelen stof, en door gloed van overtuiging, zelfs een godgeleerd boek verheven kan worden tot den rang van een bezield en statig gedicht."

Terwijl de partijen binnen de Hervormde Kerk aldus in alle hevigheid tegenover elkander stonden, kwam deze juist voor een taak te staan, waarbij eensgezindheid en samenwerking een eerste vereischte waren. De grondwetsherziening van 1848 met hare beginselen van vrijheid van belijdenis, gelijkstelling der kerkgenootschappen en scheiding van Kerk en Staat maakte het wenschelijk, dat de kerkgenootschappen, waar zij tot nu toe te eng aan den Staat verbonden waren, zich van dien band losmaakten en zich zelfstandig eene nieuwe organisatie gaven, op volkomen vrijheid in eigen kring berustende. Zoo was ten minste de meening van het eerste ministerie Thorbecke, en de Minister van Justitie Nedermeyer van Rosenthal, voorloopig belast met het bestuur van het departement voor de zaken der Hervormde en andere Eerediensten, schreef, den 16den Januari 1850, aan de Synode, dat het de wensch der regeering was, »de banden, waardoor de onderscheidene kerkgenootschappen op den voet der bestaande reglementen aan den Staat gehecht zijn, door eene geregelde en uit den boezem der kerkgenootschappen zelve uitgaande herziening dier reglementen langzamerhand los te maken".

In de vergadering der Tweede Kamer van den 16den December 1850, bij de behandeling der begrooting voor het departement van Hervormde en andere Eeredienstent, kon de minister mededeelen, dat

de Synode het nieuwe reglement reeds had vastgesteld en aangenomen, en aan de Provinciale kerkbesturen om advies had gezonden, waarna nog alleen de bekrachtiging der regeering overbleef. Dezelfde handelwijze was ook toegepast op het Luthersche kerkgenootschap, dat evenals de Synode van het Hervormde had gehandeld, en op het Israëlietische. Wegens den bijzonderen toestand, waarin het laatste verkeerde, daar het geen wettig orgaan bezat, had de regeering met omzichtigheid getracht, het zoover te brengen, »dat dit kerkgenootschap eerst een orgaan verkreeg uit het kerkgenootschap zelf gesproten, dat zich thans met het opmaken van een eigen reglement bezig hield.” Over den abnormalen en ongrondwettigen toestand, waarin het zich tot nu toe bevond, deelde de Israëlietische afgevaardigde Godefroi het volgende mede: »Het is u bekend, dat er geen kerkgenootschap is, dat zoo zeer onder de voogdij van den Staat is geplaatst als dat, waartoe ik behoor; dat er geen kerkgenootschap is, waaronder het jus in sacra door de Regeering wordt uitgeoefend in die mate als ten opzichte van het Israëlietische kerkgenootschap. Ten bewijze hiervan strekke, dat èn het benoemen van kerkbesturen en van kerkeraden, èn de contrôle van het financieel beheer, èn het beslechten van geschillen, die in kerkelijke gemeenten bestaan, in éen woord, bijna alles wat tot het kerkelijk beheer behoort, uitgaat van de Regeering of van de hoofdcommissie voor de zaken der Israëlieten, een college dat door de Regeering benoemd wordt; een college, oorspronkelijk ingesteld om te dienen tot voorlichting der Regeering, maar hetwelk langzamerhand is ontaard in een hoofdbestuur van de kerken, aan welks samenstelling echter de Kerk volstrekt geen deel heeft. Ik ben zelf lid van dat college, en ik heb in die betrekking steeds getracht de kerkelijke belangen naar mijn vermogen te bevorderen; maar ik heb van het oogenblik af, dat ik die betrekking aanvaardde, het ongrondwettige, het abnormale van de bestaande organisatie levendig gevoeld; alle pogingen intusschen tot herstel zijn afgestuit op de zienswijze van den Minister, die toen aan het hoofd van het departement van Eeredienst stond.” Maar, eindigt hij, »ik verheug mij ook te kunnen verklaren, dat

door den loffelijken ijver, door het doorzicht en het beleid van den Minister, thans met het beheer van dit departement belast, een maatregel is tot stand gekomen, die ten gevolge zal hebben, dat door eene vergadering uit den boezem der Kerk en door de Kerk gekozen, eene organisatie zal kunnen tot stand worden gebracht, die, naar ik althans hoop en verwacht, èn aan den eisch der Grondwet èn aan de behoeften van het kerkgenootschap zal voldoen."

Al niet veel beter en grondwettiger was de toestand van de Hervormde Kerk. Overeenkomstig art. 139 der Grondwet van 1814, dat evenwel in de Grondwet van 1815 was weggelaten, had de Souvereine Vorst »onverminderd het recht en de gehoudenis van den Souvereinen Vorst om zoodanig toezicht over alle de godsdienstige gezindheden uit te oefenen als voor de belangen van den Staat dienstig zal bevonden worden.... bovendien in het bijzonder het recht van inzage en beschikking omtrent de inrichtingen van die gezindheden, welke volgens een der voorgaande artikelen eenige betaling of toelage uit 's Lands kas genieten". Ingevolge dit artikel nu had de Koning bij geheim besluit van den 28sten Mei 1815 eene Commissie benoemd om een ondershands ontworpen reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk te beoordeelen. Naar aanleiding van de beschouwingen der leden dezer Commissie werden er nog eenige veranderingen in het reglement gebracht, dat daarop bij Koninklijk Besluit van den 7den Januari 1816 als het organieke Reglement der Hervormde Kerk werd vastgesteld. Dit reglement, buiten alle kerkelijke autoriteiten om ontworpen, gaf den Koning eene uitgestrekte bevoegdheid ten opzichte van de samenstelling van het bestuur der Hervormde Kerk. Zoo benoemde hij onder anderen uit een drietal de leden der Classicale en der Provinciale kerkbesturen met hunne secretarissen, en oefende op alle handelingen door zijn commissaris een uitgestrekten invloed uit. Zelfs bepaalde art. 15: »Geene veranderingen kunnen in dit Reglement gemaakt worden dan door Zijne Majesteit op voorstel of immers na voorafgaande overweging bij de Synode, hetwelk echter voor en aleer te dezen besluit te nemen, daarop

de consideratiën zal inwinnen van de Provinciale kerkbesturen".

In de laatstgenoemde bepaling kwam eene verandering onder de regeering van Willem II, die van elke uitoefening van het jus in sacra over de kerkgenootschappen afkeerig was. Op verzoek der Synode werd in 1843 art. 15 bij Koninklijk Besluit aldus gewijzigd: »Geene veranderingen kunnen in dit Reglement gemaakt worden dan door de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, welke echter vóor en aleer te dier zake een besluit te nemen, daarop de consideratiën zal inwinnen der Provinciale Kerkbesturen; en zal zoodanig besluit alvorens te worden uitgevoerd, aan Zijne Majesteit den Koning ter bekrachtiging worden aangeboden". Nu kwam er weldra een stroom van adressen, om verandering van het Algemeen Reglement te vragen, en in 1846 sprak de Synode het verlangen naar wijziging van enkele verordeningen uit, waarover de Synodale Commissie in 1847 rapport uitbracht. De gebeurtenissen van het jaar 1848 gaven evenwel aan den loop der zaak eene geheel andere richting. Ook in de Kerk evenals in den Staat ontwaakte de wensch om aan de gemeenteleden ruimer aandeel in het bestuur en in de verkiezing der predikanten te geven. De Algemeene Synodale Commissie zelve verklaarde haar concept niet meer in zijn geheel bruikbaar, en er werd door de Synode eene nieuwe commissie benoemd, bestaande uit den hoogleeraar Pareau en de leden Verwey, Steenmeyer, Mounier en Timmers Verhoeven, die den 15den Augustus 1848 een belangrijk rapport ter tafel bracht. Met eenige wijzigingen stelde de Synode haar concept voorloopig vast als een gerevideerd Algemeen Reglement »dat in zijne grondtrekken eene nog heden ten dage wenschelijke organisatie inhoudt". (*) Dit reglement werd niet alleen aan de Provinciale maar ook aan de Classicale kerkbesturen en aan de kerkeraden ter beoordeeling gezonden. Het vond veel bijval, maar ook veel tegenkanting, vooral art. 5: «Het hoofddoel van allen aan wie eenig kerkbestuur wordt opgedragen, behoort te zijn: hand-

(*) Dr. G. J. Vos. De tegenwoordige inrichting der Vaderlandsche Kerk. Dordrecht 1884.

having en aanbeveling van de Evangelische geloofsbelijdenis in de Hervormde Kerk, opbouw der Gemeenten in kennis en heiligheid, bevordering van het heil des Vaderlands en volmaking van het Godsrijk op aarde," welk artikel volgens sommigen te veel, volgens anderen te weinig gaf.

Ofschoon de meerderheid der ingekomen adviezen gunstig was, werd het reglement door de Synode van 1849 weer op zijde gezet. De conservatieve richting had in de Kerk weer de overhand gekregen en alzoo werd er eene nieuwe commissie benoemd, bestaande uit professor Kist en de leden Rau van Gameren, Wor, Modderman en Ab Utrecht Dresselhuis. Zij moest zich bepalen tot drie punten: de verkiezing en benoeming van de leden der Hoogere Kerkbesturen, de samenstelling dier colleges en die der Classicale vergaderingen. Haar concept werd aangenomen en aan de Provinciale kerkbesturen ter beoordeeling verzonden. Zoover was men gevorderd, toen het gemelde schrijven van Nedermeyer van Rosenthal de aanneming kwam bespoedigen. Reeds den 18den April 1850 werden genoemde wijzigingen gearresteerd, waarop zij de koninklijke bekrachtiging ontvingen. Nu kwam in de zitting der Synode van Juli 1850 de Algemeene Synodale Commissie nog met een concept-reglement voor het Bestuur der Nederlandsch-Hervormde Kerk, dat met eenige wijzigingen voorloopig werd vastgesteld op den 6den September 1850, aan de Provinciale kerkbesturen om advies werd verzonden en in de zitting der Synode van den 9den September 1851 met op éene na (P. A. C. Hugenholtz) algemeene stemmen werd aangenomen.

Zoo was dan alleen nog de bekrachtiging der regeering noodig. Deze liet zich evenwel lang wachten. Bij de behandeling der begrooting voor 1852 werd door de zelfstandige commissie van rapporteurs zoowel in een schriftelijke nota als in een mondeling onderhoud met den Minister van Justitie op spoedige goedkeuring aangedrongen, zonder eenige beperking, «waardoor vroeger bestaan hebbende banden nog voor de toekomst in stand wierden gehouden". De minister antwoordde, dat hij met de commissie eenstemmig was, en dat de bezwaren, welke alsnog de goedkeuring vertraag-

den, «zeer zeker geen invloed zouden hebben op dat hoofdbeginsel van de scheiding van Staat en Kerk". Eindelijk verscheen den 23sten Maart 1852 het Koninklijk Besluit van goedkeuring, doch die goedkeuring was slechts voorwaardelijk, namelijk onder de volgende elf reserves:

«1°. dat in verband tot de in het reglement voorkomende bepalingen omtrent de macht, bevoegdheid of roeping der Synode en Synodale Commissie of van andere collegiën van kerkelijk bestuur, Onze bekrachtiging niet zal kunnen worden opgevat als eene erkenning van het recht der kerkbesturen tot eenige uitbreiding van gezag of bevoegdheid, welke niet zou kunnen worden overeengebracht met het beginsel tot grondslag van het herzieningswerk gelegd;

2°. dat bij name het vaststellen van bepalingen omtrent de administratie der bijzondere kerk-, pastorij-, kosterij- en andere gemeentefondsen en goederen niet kan geacht worden daardoor als eene bevoegdheid der Synode te zijn erkend;

3°. dat Onze bekrachtiging in dit algemeen reglement niet zal kunnen worden opgevat in zoodanigen zin, alsof zij op zichzelve en buiten verband met andere verordeningen geacht zou kunnen worden eenige bepaling van dit algemeen reglement of van speciale reglementen of kerkelijke voorschriften in het vervolg buiten Onze goedkeuring vast te stellen, buiten de Kerk verbindend te maken, hetzij ten aanzien der Regeering of der Staatsambtenaren, hetzij ten aanzien der tot de inrichting van den Staat behoorende besturen en collegiën;

4°. dat uit het voorkomende aan het slot van art. 4 niet zal kunnen worden afgeleid ten aanzien der bevoegdheid van de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk tot regeling der belangen en betrekkingen van de Protestantsche Kerk in Nederlandsch Oost- en West-Indië; waaromtrent wij ons voorbehouden de bestaande bepalingen zoo noodig te wijzigen in verband tot de behoeften en belangen dier Kerken, de rechten van den Staat en de aanspraken, welke naast de Hervormde Kerk ook de andere daarbij betrokken kerkgenootschappen kunnen doen gelden;

5°. dat alle eventueele veranderingen, hetzij in het thans bekrachtigd algemeen reglement, hetzij in andere reglementen of reglementaire bepalingen, mitsgaders alle nieuwe reglementen en reglementaire bepalingen dadelijk ter kennis der Regeering zullen worden gebracht door het college van kerkelijke bestuur, 'twelk die veranderingen, reglementen of reglementaire bepalingen vaststelt of, zoo daarop goedkeuring of bekrachtiging van hooger kerkelijk bestuur wordt vereischt, door het college van bestuur, 'twelk de goedkeuring of bekrachtiging verleent;

6°. dat mede van alle benoemingen en veranderingen in het personeel der besturen boven den Kerkeraad dadelijk aan de Regeering zal worden kennis gegeven door het college, 't welk de benoeming heeft gedaan of waarin de verandering van personeel heeft plaats gehad;

7°. dat geene verandering, jurisdictie of begrenzing hetzij van kerkelijke besturen, hetzij van kerkelijke gemeenten zal kunnen worden tot stand gebracht zonder Onze goedkeuring;

8°. dat de artikelen van het algemeen reglement, welke van invloed zijn ten aanzien der betrekking tusschen Staat en Kerk, niet zullen kunnen worden veranderd zonder Onze bewilliging;

9°. dat alle bestaande verordeningen verbindend blijven, zoolang zij niet op wettige wijze zijn veranderd of afgeschaft;

10°. dat uit art. 24 niets zal kunnen worden afgeleid ten nadeele van collatoren en floreenplichtigen;

11°. dat Onze bekrachtiging van het algemeen reglement geen grond zal kunnen opleveren om van staatswege voorziening in te roepen in de meerdere kosten, welke het kerkbestuur, hetzij door meer talrijke vergaderingen van de Synode als anderszins mocht vorderen."

Deze elf reserves hebben vrij algemeen groote afkeuring ondervonden. Zoowel bij de begrooting voor 1853 als later zien wij de Tweede Kamer herhaaldelijk daarop terugkomen, en Rosenthals opvolger in het departement van Hervormde en andere Eerediensten, Van Bosse, heeft vrij onbewimpeld zijne afkeuring er over te kennen gegeven. Van het beginsel uitgaande, dat er schei-

ding van Kerk en Staat moest zijn, hielden zij toch de losmaking op vele punten tegen, en leverden later een krachtig wapen tegen het ministerie in den strijd over de regeling van de Roomsch-Katholieke kerk. Bovendien werden zij dadelijk zoogoed als buiten werking gesteld door de algemeene Synodale Commissie, welke bij adres aan den minister van den 18den Mei 1852 verklaarde, dat zij de beweeggronden, welke tot het maken der reserves geleid hadden, »uit een staatsrechterlijk oogpunt wil laten voor hetgeen zij mogen zijn" — maar — »diezelfde Nederlandsch-Hervormde Kerk van den anderen kant echter zich vrijelijk mag beroepen op die zelfstandigheid en onafhankelijkheid, welke haar bij de Grondwet is gewaarborgd, en in het algemeen of in het bijzonder wettelijk, waar dan ook, is verzekerd en toekomt. Even daarom dan ook verklaart de Algemeene Synodale Commissie, in naam der Synode, niet te willen worden geacht, eenige, hoe ook genaamde, erkenning van recht of bevoegdheid te doen, hetzij van den voet of de wijze, waarop het algemeen reglement is bekrachtigd, hetzij van eenige beschouwing in de toegezonden stukken of in een of ander derzelve voorkomende; maar dat integendeel daaromtrent worden voorbehouden alle rechten der Kerk en vanuit het kerkrechterlijk oogpunt wederkeerig harerzijds aan alles, voor de toekomst, wordt verbonden, en door deze eerbiedig maar krachtig wordt gedaan de expresse reserve van non-praejudicie."

De Algemeene Synode vereenigde zich den 19den Juli 1852 ten volle met dit adres en besloot aan de Nederlandsch-Hervormde Kerk bekend te maken: »dat het Algemeen Reglement voor de Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, bekrachtigd bij Koninklijk Besluit van den 23sten Maart ll., sedert den 1sten Mei 1852 wel en wettig kracht van wet heeft bekomen, gelijk zulks door den secretaris der Synode bij kennisgeving door middel der *Kerkelijke Courant* is aangekondigd; dat daarbij tevens het vroegere reglement van den 7den Januari 1816 is afgeschaft; en dat de kerkbesturen in de Hervormde Kerk zich daaraan behooren te onderwerpen."

Alzoo was dan deze grondwet der Nederlandsch-Hervormde Kerk tot stand gekomen en afgekondigd. Wel was de bekrachtiging onder de elf reserves eene oorzaak van eenige wrijving geweest; wel hadden velen gewenscht, dat de goedkeuring van het reglement aan een grooter vergadering dan de Synode, aan eene meer algemeene vertegenwoordiging der leden dier Kerk ware onderworpen geworden — ofschoon de wettigheid der wijze van herziening alleen van revolutionnair standpunt, al is het dan ook geschied door anti-revolutionnairen (*), kon betwijfeld worden —; maar in allen gevalle was het reglement van 1852 eene groote verbetering bij het vroegere. In het vervolg was voor geene verandering 's Konings goedkeuring meer noodig; de Synode kon eigenmachtig wijzigingen maken onder goedkeuring van twee derden der Provinciale kerkbesturen, die daarover de Classicale besturen eerst hadden geraadpleegd. In 't vervolg zou de Kerk als geheel zelfstandig lichaam worden bestuurd door hare eigen verkozen bestuurders. Aan de gemeenten werd grootere invloed dan vroeger in de benoeming harer besturen toegekend; ook de stoffelijke belangen der Kerk werden beheerd door haar zelve, naar reglementen, door haar zelf gegeven. Het beroepen van predikanten werd aan den Kerkeraad opgedragen tegen den zin van velen, die haar aan de gemeente wilden zien overgelaten.

Het bestuur over de Kerk werd volgens art. 4 uitgeoefend over de gemeenten door Kerkeraden, over meer gemeenten vereenigd door Classicale besturen en Provinciale kerkbesturen en over alle gemeenten te zamen door de Synode. Eindelijk schrijft het veelbesproken art. 10 voor: »De zorg voor de belangen zoo van de Christelijke Kerk in het algemeen als van de Hervormde in het bijzonder, de handhaving harer leer, de vermeerdering der godsdienstige kennis, de bevordering van Christelijke zeden, de bewaring van orde en eendracht en de aankweeking van liefde voor Koning en Vaderland moeten steeds het hoofddoel zijn van

(*) Vgl. Mr. D. P. D. Fabius. Het Reglement van '52. I en II. Amsterdam. 1888.

allen, die in onderscheiden betrekkingen met het kerkelijk bestuur belast zijn."

Er viel voorzeker nog veel te verbeteren; er waren genoeg bepalingen, die tot verschillenden uitleg en strijd aanleiding konden geven; maar in 't algemeen gaf het nieuwe reglement voldoening en niemand gevoelde zich daardoor in de noodzakelijkheid gebracht, ook niet van degenen, die gelijk Groen en zijne geestverwanten scherper formuleering gewenscht hadden, om de Kerk te verlaten. Natuurlijk bleef de strijd tusschen de meeningen in de Kerk voortduren, behalve wanneer het belangen gold, die allen verbonden tegen een gemeenschappelijken vijand. Zoo zag men samenwerking van alle richtingen der Kerk tegen de voorgestelde armenwet, zoo nog veel sterker in het jaar 1853 tegen de Roomsch-Katholieke Kerk, toen ook deze gebruik ging maken van de grondwettige vrijheid, om haar eigen organisatie zelfstandig te regelen.

HOOFDSTUK VII.

DE APRILBEWEGING.

Het beginsel van scheiding van Kerk en Staat met de daaruit voortvloeiende bevoegdheid der kerkgenootschappen, hun inwendig bestuur naar eigen goedvinden zonder eenige inmenging der regeering te regelen, gold natuurlijk niet alleen voor het Nederlandsch-Hervormde, het Luthersche en het Israëlietische kerkgenootschap, maar evengoed voor het Roomsch-Katholieke. Ook dit laatste bevond zich nog steeds, evenals de andere, in een min of meer zonderlingen toestand van overgang, aan welken nu voorgoed een einde gemaakt kon worden.

Het is bekend, hoe onder de regeering van Willem I, in 1827, een concordaat met paus Leo XII is tot stand gekomen, waarbij het concordaat, in 1801 met de Fransche republiek gesloten en als zoodanig voor de zuidelijke provinciën geldig, ook over de noordelijke werd uitgestrekt, in welke laatste ten gevolge daarvan twee nieuwe bisdommen opgericht zouden worden, dat van Amsterdam en dat van 's-Hertogenbosch.

Dit concordaat was evenwel nooit tot uitvoering gekomen, en, daar het eigenlijk voor het geheele vereenigde rijk gold, na den opstand van België geheel op zijde gezet. Met de troonsbeklimming van Willem II, na de definitieve scheiding van België,

waren er opnieuw onderhandelingen geopend, om het concordaat, eenigszins gewijzigd, tot uitvoering te brengen. De bekendwording van het voornemen daartoe verwekte evenwel een storm van Protestantsche zijde, zich openbarend in een onnoemelijk aantal petities en vlugschriften tegen de aanstelling van bisschoppen in Nederland. Die storm was zoo krachtig geweest, dat Willem II zich genoodzaakt had gezien, zijn plan tot uitvoering van het concordaat op te geven, en dat in plaats daarvan in 1841, met onderling goedvinden, eene voorloopige regeling der Roomsch-Katholieke Kerk had plaats gevonden. Ingevolge deze regeling bleven de noordelijke provinciën «onder het bestuur van den vice-superior der Hollandsche zending: derhalve onder het onmiddellijk beheer van den Pauselijken Stoel. Mgr. van Curium oefende alleen bisschoppelijke functiën uit, namelijk het toedienen van het Vormsel en het Priesterschap. De beide zuidelijke provinciën werden verdeeld in Apostolische Vicariaten. Alles, wat tot het hertogdom Limburg behoorde, ook al had het tot nu toe onder den bisschop van Luik gestaan, werd het Apostolisch Vicariaat Limburg met den pastoor van Roermond, J. A. Paredis, aan het hoofd. Mgr. Paredis werd gewijd tot bisschop van Hirene i.p.i. Het vicariaat van Grave, Ravensteyn en Megen werd vereenigd met dat van 's-Hertogenbosch; te zamen werden zij het Apostolisch Vicariaat van 's-Hertogenbosch onder Mgr. Den Dubbelden als bisschop van Emaus i.p.i. Hem werd als coadjutor met recht tot opvolging toegevoegd Johannes Zwijsen, die tot bisschop van Gerra i.p.i. werd gewijd.... Dat gedeelte van het Koninkrijk der Nederlanden, hetwelk in vroeger tijden tot het Bisdom van Antwerpen had behoord, werd het Apostolisch Vicariaat van Breda, waarvan het beheer werd toevertrouwd aan Mgr. Van Hooydonck, die tot bisschop van Dardanië i.p.i. werd gewijd. De bisschoppen door den H. Stoel aangesteld als bestuurders der Apostolische Vicariaten, waren alzoo allen in partibus infidelium" (*).

(*) Dr. W. J. F. Nuyens. Geschiedenis van het Nederlandsche Volk van 1815 tot op onze dagen. Amsterdam 1884, dl. II blz. 218.

Nu evenwel, na de grondwetsherziening, en vooral na de stellige verklaringen over de vrijheid der kerkgenootschappen, door het ministerie in de Staten-Generaal afgelegd en daar met instemming ontvangen, achtte de Roomsche Kerk den tijd aangebroken, om tot eene definitieve organisatie te geraken. In eene nota van den 9den December 1851 deelde de pauselijke internuntius, Mgr. Belgrado, aan den Minister van Buitenlandsche Zaken Van Sonsbeeck mede, dat de paus meende »dat het gunstig tijdstip gekomen (was), om aan de vurige wenschen der Katholieke bevolkingen te voldoen door middel der bovengemelde organisatie der bisschoppelijke hiërarchie, welke onder andere voordeelen ook aan de geloovigen de heilzame gevolgen verzekeren zal, die het uitvloeisel zijn van de normale herstelling van het bisschoppelijk gezag". Hoewel de paus uit eigen bevoegdheid die regeling tot stand kon brengen, achtte hij het evenwel noodzakelijk, eerst met de regeering in overleg te treden aangaande de overeenkomst van 1827, geratificeerd in 1841, welke, ofschoon niet uitgevoerd, nog altijd voor beide partijen verbindend was. De Minister van Buitenlandsche Zaken antwoordde hierop den 24sten Maart 1852, dat ingevolge de beginselen der Grondwet de paus werkelijk geheel vrij was, de Katholieke Kerk te organiseeren, doch dat dan ook het concordaat van 1827 noodzakelijk moest vervallen, daar de grondslag dier regeling geen tweeledige kon zijn. »Wanneer nu", schrijft hij, »het gouvernement der Nederlanden aanneemt, dat de Heilige Stoel geheel vrij zal zijn, om aan de Katholieke Kerk van dit land de organisatie te geven, welke zij goedvindt, en de Heilige Stoel daardoor ontheven verklaart van de verbintenissen, bij de voormelde overeenkomst aangegaan, koestert de regeering de hoop, dat de Heilige Stoel met haar erkennen zal, dat in dit geval en alleen door het feit der vrije organisatie van de Katholieke Kerk in dit Rijk het gouvernement der Nederlanden wederkeerig ontheven zal zijn van de verbintenissen, die voor hetzelve uit de overeenkomsten van 1827 en 1841 zouden kunnen worden afgeleid. Uit dit oogpunt en onder dat voorbehoud is de ondergeteekende gemachtigd te verklaren, dat niets belet, dat men vrijelijk tot organisatie der Katholieke Kerk in dit Rijk overga. Hij

hoopt echter, dat Z. H., alvorens hieraan gevolg te geven, mededeeling daarvan aan het gouvernement zal willen doen, zoowel als van het tijdstip, waarop de organisatie zal geregeld worden; het gouvernement houdt zich overtuigd, dat deze mededeelingen het doel, dat de Heilige Vader zich voorstelt, niet dan bevorderlijk kunnen zijn."

Eenige dagen later, den 29sten Maart 1852, schrijft de minister aan den Nederlandschen gezant te Rome, graaf De Liedekerke, een brief, waaruit wij enkele gedeelten, die later veel stof tot bespreking en tot hevige verwijten aan het ministerie zouden geven, letterlijk naar de officieele vertaling overnemen: »Indien deze (Zijne Heiligheid) ernstig de begeerte koestert, om de bisschoppelijke hiërarchie in het Rijk in te voeren, een punt, waarover nog wel eenige twijfel in het land bestaat, zal de Heilige Stoel zonder aarzelen over de weinige bedenkingen, die van zijne zijde zouden kunnen bestaan, moeten heenstappen, en onverwijld de mededeeling doen, die wij aan het einde van ons antwoord wenschen, en dus zoo mogelijk meer of min uitdrukkelijk (explicitement) te verklaren, dat hij ten opzichte van 't buiten werking stellen van de overeenkomst van 1827 met het Nederlandsche gouvernement overeenstemt. Ik zeg: onverwijld. Immers moet men in den sterk bewogen tijd, dien wij beleven, niet te veel op de toekomst rekenen. Beschouwt het tegenwoordig gouvernement des Konings de bisschoppelijke regeling der Katholieke Kerk in dit land niet alleen als door het belang dier Kerk zelf gevorderd, maar ook door het wezenlijk belang van den Staat, er is geen de minste waarborg, dat eene toekomstige regeering, hoe ook voor het overige met de beste bedoelingen bezield, dezelfde zienswijze zou hebben. Indien het episcopaat eens overeenkomstig het antwoord, aan den Heiligen Stoel gegeven, geregeld mocht zijn, zoo zullen de ondergeschikte punten achtereenvolgens van zelve worden geregeld. Overigens, hoe eenvoudiger de wijze van uitvoering is, hoe meer het doel zonder zwarigheden bereikt zal worden."

Uit het bovenstaande blijkt, dat de Minister van Buitenland-

sche Zaken geen bezwaar had tegen de invoering der bisschoppelijke hiërarchie, ja, blijkens zijn schrijven aan den gezant, die zelfs wenschte en op bespoediging der zaak aandrong; maar dat hij twee voorwaarden stelde, nl.: uitdrukkelijke opheffing van het concordaat van 1827 en 1841 en voorafgaande mededeeling van de wijze en den tijd der invoering. Wat het eerste punt betrof, was zijn wensch redelijk en wettig. Ofschoon het concordaat zelf niet met de beginselen der Grondwet overeenstemde, was het nog steeds verbindend als tusschen twee mogendheden gesloten, en dus niet door de wijziging der Grondwet bij een van beide reeds vervallen. Aan die voorwaarde van den minister is dan ook door den Heiligen Stoel voldaan; wel maakte de pauselijke internuntius in zijn antwoord van den 23sten Juni 1852 bezwaar tegen de opheffing van het concordaat, en wenschte hij eenvoudig, de uitvoering daarvan opnieuw onbepaald uit te stellen, gelijk in 1841 geschied was; doch toen Van Sonsbeeck in zijn schrijven van den 14den Augustus 1852 uitdrukkelijk op de gestelde voorwaarden terugkwam en van geen uitstel, maar alleen van intrekking wilde hooren, verklaarde Belgrado in zijn antwoord van den 17den September 1852, »dat de Opperpriester, gezien hebbende dat ten gevolge der jongste Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden de beletselen zijn weggenomen, die de vrije uitoefening van zijn recht in den weg stonden, hetwelk bestaat krachtens zijn goddelijk ingesteld oppergezag over de Algemeene Kerk, om de geestelijke aangelegenheden te regelen, — krachtens datzelfde recht zal overgaan tot de herstelling van de bisdommen in het Koninkrijk der Nederlanden; en verklaart hij overigens, dat door het feit zelf der herstelling van de bisdommen voor het Koninkrijk komen te vervallen al de bijzondere verbintenissen, die wederkeerig, dat is tusschen den H. Stoel en de regeering der Nederlanden, zijn aangegaan krachtens de overeenkomst van 1827 en de verbintenissen van 1841; handelingen, die beide ook ten doel hadden, zooveel mogelijk de hinderpalen uit den weg te ruimen, die in dezen oogenblik volkomen zijn opgeheven door de Grondwet, wat betreft de vrije uitoefening van het recht, dat den H. Stoel aangaat".

Ingevolge dit schrijven nu droeg Van Sonsbeeck aan den Koning voor, »den Pauselijken Internuntius de ontvangst van zijn gedacht antwoord te doen kennen, met bijvoeging, dat de door hem van wege Z. H. den Paus afgelegde verklaring aan het dezerzijdsch verlangen voldoet, en dan daarbij tevens acte te doen nemen van de officieuselijk door Mgr. gedane mededeeling van het voornemen van den H. Vader, om, alvorens tot de regeling der kerkelijke aangelegenheden over te gaan, van den tijd wanneer en de wijze waarop aan Uwe M. kennis te doen geven". Alzoo geschiedde het ook in het antwoord, dat Belgrado op den 16den October werd toegezonden.

Uit de laatste zinsnede zou men moeten opmaken, dat ook op het tweede punt, de voorafgaande mededeeling, aan den wensch der regeering voldaan was. Het zou de vraag kunnen zijn, in hoeverre die wensch gerechtvaardigd was; of na de opheffing van het recht van placet eene voorafgaande mededeeling gevraagd mocht worden, en of het zelfs niet voordeeliger voor de regeering ware geweest, zulk eene preventieve mededeeling niet te begeeren, daar zij dan ook van elke verantwoordelijkheid voor de regeling ontslagen ware, en met te meer kracht later repressief zou kunnen optreden, wanneer door de regeling soms op het staatsgezag inbreuk mocht worden gemaakt. Zeker is het, dat Van Sonsbeeck op de mededeeling niet met zooveel kracht heeft aangedrongen als op de intrekking van het concordaat van 1827, en dat hij zich met eene mondelinge, officieuse verklaring van den internuntius in plaats van eene schriftelijke officieele heeft tevredengesteld. Dat zulk eene officieuse verklaring gegeven is, valt wel niet te betwijfelen, daar anders de internuntius haar terstond ontkend zou hebben; doch blijkens den lateren gang van zaken achtte de Pauselijke Stoel zich — en naar wij gelooven terecht — niet tot zulk eene verplicht, of wel, zij beschouwde het als genoegzaam, wanneer zij aan de officieuse verklaring van den internuntius voldeed door eene nauwelijks officieuse mondelinge mededeeling, door sommige tusschenpersonen als den afgevaardigde Dommer van Poldersveldt aan enkele ministers gedaan, in plaats van de officieele, welke de regeering ver-

langde en alleen als wettig beschouwde. Ook in deze onderhandeling blijkt Van Sonsbeecks buitenlandsche politiek niet gelukkig, daar hij òf den eisch der mededeeling niet had moeten stellen, òf, nu die eenmaal gesteld was, krachtiger op zijne vervulling op eene officieele wijze had moeten aandringen, terwijl ook zijn aandrang tot eene spoedige invoering der regeling blijkens zijn brief aan den gezant te Rome, moeilijk te vereenigen valt met de volstrekte onzijdigheid, welke het de regeering in deze kerkelijke aangelegenheid voegde in acht te nemen.

Nadat eenmaal alle bezwaren waren opgeheven, draalde de Pauselijke Stoel niet lang met het in 't leven roepen der voorgenomen organisatie. Den 4den Maart 1853 verschenen de apostolische brieven van paus Pius IX, waarbij de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland werd hersteld. Het stuk begint met eene inleiding, waarin de lotgevallen der Roomsche Kerk in ons land in vroeger tijden worden opgehaald. Eerst wordt haar bloei geschetst tot den tijd, dat Paulus IV bij de apostolische brieven van den 12den Mei 1559 het Utrechtsch bisdom tot aartsbisdom verhief en daaronder vijf suffragaankerken oprichtte, namelijk die van Haarlem, Deventer, Leeuwarden, Groningen en Middelburg. »Doch," gaat het verder, »toen deze beminde wijngaard des Heeren, aldus nauwer overzien en met krachtige vestingwerken voorzien, de hoop gaf, van dagelijks grooter vrucht te zullen geven, was het te beweenen, dat niet zeer lang na dezen de vijandige mensch dien (wijngaard) met alle macht heeft trachten te verwoesten, te schenden en te ontsieren. En voorzeker, het is openbaar, hoevele en groote rampen en jammer de Calvijnsche ketterij aan die zeer bloeiende Kerken heeft berokkend: en zoover ging het geweld en de overmoed der ketterij, dat de Katholieke naam in dat land bijna scheen uitgeblluscht en schier geenerlei middel overbleef om zoo groote verliezen te herstellen." Dan worden de pogingen vermeld der volgende pausen, om de Kerk uit haar verval op te beuren, van Gregorius XIII, die Sasbold Vosmeer tot zijn apostolischen vicaris afvaardigde, van

Alexander VII, »die, bij het ontstaan van de jansenistische scheuring, niet afliet, zich mannelijk te kanten tegen dat monster en die pest en deszelfs kracht te fnuiken en te breken", van 's pausen voorganger eindelijk, Gregorius XVI, die door de regeling van 1841, »door de bijkomende billijkheid diens doorluchtigen Konings", de herstelling der hiërarchie voorbereidde. »Daarom, den algemeenen toestand der Katholieke zaak in hetzelve land, derzelver voortgangen en het zeer groote getal der Katholieken in aanmerking nemende, zoomede voorziende, dat die beletselen, welke aan het welzijn en den voorspoed van den Katholieken godsdienst zeer in den weg stonden, steeds meer weggenomen worden, ja zelfs ze schier reeds geheel opgeheven achtende door die herziening der Grondwet, welke met billijkheid en rechtvaardigheid door de leiders der regeering is ingevoerd geworden; eindelijk wel kennende den welwillenden zin des doorluchtigen Konings jegens die klasse zijner ook meest getrouwe onderdanen, die het Katholieke geloof belijden, — hebben Wij gemeend, dat de tijd gekomen is, dat de vorm van het kerkelijk bestuur in het Rijk van Holland kunne hersteld worden op die wijze, als de geloovigen genieten onder andere volken, bij welke geene bijzondere oorzaak tusschentrad, waarom zij door de buitengewone bediening van apostolische vicarissen of eenige andere exceptioneele bediening moeten bestuurd worden." .... »Derhalve uit eigene beweging, met zekere wetenschap, en na Ons rijp beraad en uit de volheid van het apostolisch gezag tot grootere eere van God Almachtig en ten nutte der H. Katholieke Kerk stellen Wij vast en besluiten Wij, dat in het Rijk van Holland en Brabant naar de gemeene regelen derzelve Kerk herbloeie de hiërarchie der ordinaire bisschoppen, die zullen genoemd worden naar de zetels, welke Wij bij deze Onze brieven oprichten en als kerkelijke provinciën instellen. Voorts bepalen Wij en willen, dat nu reeds opgericht worden vijf zetels, te weten: de Utrechtsche, Haarlemsche, 's Hertogenbossche, Bredasche en Roermondsche. Ondertusschen in aanmerking nemende de roemrijke nagedachtenissen der Utrechtsche Kerk, en ook vooral de geschiktheid der plaats overwegende, en nog andere redenen overdacht hebbende, kunnen

Wij niet anders dan, terwijl Wij dien oudtijds zoo beroemden zetel als uit het graf opwekken, dien tot den rang van de metropolitaansche of aartsbisschoppelijke waardigheid te verheffen of wel te herstellen, met welke eer hij door Onzen voorganger Paulus IV roemrijker gedachtenis werd versierd, en wijzen aan dien zetel de vier vermelde zetels als suffraganen toe, gelijk Wij die bij deze tegenwoordige krachtens Ons apostolisch gezag toewijzen, toeleggen en verleenen." Vervolgens wordt aan elken zetel zijn gebied aangewezen, nl. aan het bisdom Utrecht de provinciën Utrecht, Groningen, Gelderland, Friesland en Drente; aan Haarlem de provinciën Holland en Zeeland, en aan de bisdommen van 's-Hertogenbosch, Breda en Roermond het gebied, vroeger door de apostolische vicariaten 's-Hertogenbosch, Breda en Limburg omvat. »Dus zal er in geheel het koninkrijk Holland en Brabant een éenige en onderscheidene kerkelijke provincie zijn, onder éenen aartsbisschop of metropolitaan en vier suffragaanbisschoppen saamgesteld, door den ijver en herderlijke zorg van welke Wij in den Heere vertrouwen, dat aldaar de Katholieke godsdienst steeds meer en meer versterkt zal worden en een weliger aangroei erlangen zal." Het laatste gedeelte van den brief handelt voornamelijk over de rechten en bevoegdheden, aan de gemelde kerkhoofden toegekend.

Drie dagen later, den 7den Maart 1853, hield de paus in een geheim consistorie van kardinalen eene allocutie, waarin de herstelling der bisschoppelijke hiërarchie in Nederland werd medegedeeld op ongeveer dezelfde wijze als in de bovengenoemde brieven. Ook daarin werd Nederland genoemd: »regnum Hollandiae et Brabantiae" en werd aldus over de Hervorming gesproken: »En ach, dat in dat beminde deel van 's Heeren akker, hetwelk voorspoedig en gelukkig bebouwd, de overvloedigste en verblijdendste vruchten steeds meer stond op te leveren, de vijandige mensch nimmer het onkruid hadde gezaaid! Ach, dat op die getrouwe volken nimmer waren ingestroomd de vijanden van den Katholieken godsdienst, die door hunne treken alles hebben gepoogd, om de volkeren dier landstreken van den Katholieken eeredienst af te trekken". Ook daarin werd de geschiedenis der Kerk opgehaald

en de redenen opgenoemd, die thans tot de herstelling der hiërarchie bewogen. »Wij hebben inderdaad opgemerkt," zegt de paus, »dat door Gods gunst de Katholieke godsdienst in dat Koninkrijk met den dag toenam; dat het reeds zoo aanmerkelijk getal Katholieken, die het bewonen, nog aangroeide; dat deszelfs edelaardige Koning vol welwillendheid en toegenegenheid was voor zijn Katholieke onderdanen, kortom, dat de hinderpalen, die vroeger aan het welzijn van onzen godsdienst in den weg stonden, dagelijks minder werden en eindelijk geheel zouden verdwijnen; iets, waarop de geest van billijkheid en rechtvaardigheid, waarmede zij, die de zaken van dat Rijk beheeren en besturen, vervuld zijn, ons het vertrouwen inboezemt. Voegen wij er bij, Eerw. Broederen, dat niet alleen de apostolische vicarissen, maar ook de gansche geestelijkheid en een groot aantal leeken van allerlei rang en stand Ons herhaaldelijk om dat herstel der bisschoppelijke hiërarchie hebben gebeden." Eindelijk wordt mededeeling gedaan van de wijze, waarop de hiërarchie werd geregeld, en om welke redenen Utrecht tot aartsbisdom werd aangewezen, evenals dat door Paulus IV geschied was.

Eerst na de uitvaardiging der apostolische brieven en de allocutie van den 7den Maart werd aan de Nederlandsche regeering officieel van het voorgevallene kennis gegeven. Den 12den Maart 1853 schreef de gezant De Liedekerke aan den toenmaligen Minister van Buitenlandsche Zaken, Van Zuylen van Nyevelt, dat hij den vorigen avond te tien uur van den staatssecretaris Antonelli met een begeleidend schrijven twee exemplaren van allocutie en apostolische brieven ontvangen had, welke hij terstond aan den minister toezond. Den 14den Maart meldde hij, dat dien dag een dergelijk pakket met de breves van benoeming er bij aan den internuntius langs een korteren weg verzonden was, terwijl de kardinaal Antonelli hem juist gemeld had, dat in de vroeger verzonden apostolische brieven vele drukfouten ingeslopen waren, zoodat deze als niet ontvangen beschouwd moesten worden, waarop hij den 18den Maart de verbeterde editie zond.

Eerst den 24sten Maart zond de internuntius Belgrado zelf aan

de regeering een dien dag ontvangen exemplaar van de allocutie in het oorspronkelijke en den 7den April eerst de oorspronkelijke apostolische brieven, te gelijk kennis gevende, dat de paus Mgr. J. Zwijsen benoemd had tot aartsbisschop van Utrecht en hem ad interim had belast met de administratie van het bisdom van 's-Hertogenbosch; Mgr. den priester F. J. van Vree (president van het seminarium van Warmond) tot bisschop van Haarlem; Mgr. J. van Hooydonck tot bisschop van Breda en Mgr. J. A. Paredis tot bisschop van Roermond.

Ter zelfder tijd werd de invoering der hiërarchie bekend door de dagbladen, die reeds te voren enkele geruchten daarover hadden medegedeeld. Den 24sten Maart meldde de *Times*:

»Laatste Nieuwstijdingen.

Rome, 16 Maart.

De paus heeft op verzoek van het Nederlandsch gouvernement een aartsbisschop te Utrecht en vier suffragaanbisschoppen benoemd."

Denzelfden dag bevatte *De Tijd*, *Noordhollandsche Courant*, het orgaan der Katholieken, de allocutie in het oorspronkelijke met de vertaling er naast. Binnen weinige dagen was de tijding ook door de andere dagbladen door geheel Nederland verspreid. (*)

Zoo was dan op het einde van Maart de organisatie der Roomsch-Katholieke Kerk in het land bekend geworden. Welken indruk maakte zij? Schijnbaar zou men zeggen, dat zij geen anderen behoefde te maken dan die der Hervormde Kerk in 1852, en dat alleen de Katholieken onder elkander zouden kunnen verschillen van meening, of zij aan aller wenschen voldeed. Toch, wie het Nederlandsche volk meer van nabij kende in zijne geaardheid en

(*) Zie bovengenoemde stukken en ook die, welke later besproken worden, in de Handelingen van de Regeering en de Staten-Generaal over de verhouding tusschen Kerk en Staat, enz. 3 dln. Schiedam, H. A. M. Roelants. 1853.

geschiedenis, kon verwachten, dat de zaak minder kalm zou afloopen. Men behoefde zich slechts te herinneren, welk een storm opgestoken was, toen in 1841 het plan bekend werd, om het concordaat van 1827 uit te voeren, en slechts twee bisschoppen te doen aanstellen. Men moge onze eeuw al die der verdraagzaamheid noemen, de onverdraagzaamheid zit den menschen in het bloed en is eene der meest onuitroeibare erfzonden. Zij openbaart zich op elk gebied, maar het sterkst en hatelijkst in godsdienstzaken, niet alleen bij den streng rechtzinnige, die elke afwijking van de leer als des Satans beschouwt, maar ook bij den zich hoogst vrijzinnig noemende, die den mond vol heeft van gewetensvrijheid, doch ieder, die anders denkt dan hij zelf, voor een stumperd of voor een huichelaar uitmaakt.

Van twee partijen was het te verwachten, dat zij de nieuwe regeling zouden afkeuren, nl. van de anti-papisten of diegenen, welke in Rome den erfvijand zien en zich den strijd daartegen tot levensdoel hebben gemaakt, gelijk een Van Dam van Isselt, en het anti-papistisch orgaan *De Fakkel,* dat o. a. schreef: »Wie in de Roomsch-Katholieken als zoodanig medechristenen zien, die moeten òf zelf in het geheim Roomsch zijn, òf Rome's godsdienst niet kennen, òf zelf van het Christendom weinig meer dan den naam bezitten." De andere partij, van wie tegenstand te wachten was, was die der anti-revolutionnairen, die, Nederland als Protestantschen Staat beschouwende, elke uitbreiding van het Katholicisme niet alleen, maar ook elke poging tot meerdere gelijkstelling met andere gezindten, tot het verkrijgen van eene eigene, wettige organisatie, vooral elke medewerking daartoe en erkenning daarvan door den Staat ten krachtigste moest afkeuren. »De Roomsche Kerk als georganiseerd lichaam is de verklaarde vijandin van den waarachtigen God," verklaarde haar hoofdorgaan *De Nederlander.* Doch juist omdat het Protestantisme in den Staat haar politiek beginsel was — de waarde van dat beginsel laten wij daar — heeft de anti-revolutionnaire partij in haar strijd tegen de bisschoppelijke hiërarchie alleen beginselvast en consequent gehandeld, niet als andere door den roes van opgewondenheid en

papenvrees medegesleept; zij heeft in dien strijd in den regel eene waardige houding weten aan te nemen, voor uitspattingen en overdrijvingen gewaarschuwd, trouw aan de Grondwet vooropgesteld, en in alle opzichten gedurende de Aprilbeweging het beste figuur onder de bestrijders der hiërarchie gemaakt.

Toch ligt de beteekenis der Aprilbeweging niet in de houding dier twee partijen, die altijd vijandig tegenover de Roomsche Kerk hebben gestaan, maar eer daarin, dat zich bijna de geheele Protestantsche bevolking in dien strijd heeft laten meesleepen, ook zij, die anders in beginsel lijnrecht tegenover de anti-revolutionnairen stonden en zelfs vroeger het ministerie Thorbecke in alles hadden gesteund. Er deden zich juist in die dagen omstandigheden voor, welke bij de Protestanten eene vijandige gezindheid tegen de Katholieke Kerk, zoo niet verdedigbaar, dan toch meer verklaarbaar maakten. Wij hebben gezien, hoe de herhaalde revolutionnaire bewegingen der eeuw de anti-revolutionnaire richting niet alleen in de Protestantsche, maar ook in de Katholieke Kerk in 't leven hadden geroepen, ja, zelfs het meest ten voordeele van de laatste hadden gestrekt, en tot bekeeringen van Protestanten van naam, als Haller en anderen, hadden geleid, die alleen in het Katholicisme een vasten waarborg en steun tegen de revolutie vonden. Aan 't hoofd dier anti-revolutionnaire of ultramontaansche beweging, gelijk zij meer in 't bijzonder in de Katholieke Kerk genoemd wordt, plaatste zich met vurigen ijver paus Pius IX, die zelf als liberaal hervormer den pauselijken Stoel beklommen hebbende, zijne beginselen zich boven het hoofd had zien groeien, en in ballingschap gedreven zoo wars van alle liberale theorieën was geworden, dat hij die gedurende geheel zijn verder leven met alle kracht, die in hem was, heeft bestreden. Ook in de Roomsche Kerk ontwaakte een nieuw leven; het ultramontanisme stak in alle landen het hoofd op en gaf in Katholieke staten zelfs tot nieuwe geloofsvervolging aanleiding. Veel gerucht verwekten vooral kort voor het jaar 1853 de lotgevallen der Madiai's, die wegens het lezen van den bijbel in Toskane in den kerker waren geworpen.

»Het kon niet anders," zegt D. Koorders in zijn belangrijk

artikel over de Aprilbeweging in *de Gids* van 1854, „of die houding moest bij den Protestant rechtmatige bezorgdheid opwekken. In Zuidduitschland zag hij de bisschoppen gehoorzaamheid weigeren aan de wetten van den Staat. In Frankrijk zag hij de Protestantsche gemeenten in de uitoefening van haar eeredienst bemoeilijkt. In Oostenrijk zag hij heel de Protestantsche Kerk met vernietiging bedreigd. In Spanje zag hij den Protestant zelfs het recht op eene eerlijke begrafenis ontzegd. In Italië zag hij zijne geloofsgenooten, omdat zij den bijbel lazen, in de gevangenis geworpen en met den dood bedreigd. Die slachtoffers van barbaarsche staatswetten, wier onwrikbaar geloof en rampspoedig lot hun de deelneming van heel het Protestantsch Europa verzekerde, zag hij door de Roomsch-Katholieke pers in Nederland bestempeld met den naam van „„belachelijke figuren"". Den grondlegger der Nederlandsche vrijheid zag hij door Roomsch-Katholieke landgenooten (J. A. Alberdingk Thijm in *de Tijd*), wier scherpzinnigheid en geschiedkennis hen voor zulk eene verregaande partijdigheid had moeten bewaren, gesmaad als een „„eervergeten huichelaar"". Dat alles wekte natuurlijk hooggaande verbittering. Het was bevorderlijk aan de verlevendiging van „„traditioneele antipathiëen"", die bij velen aan het verdooven waren. Het versterkte de bisschopsvrees der volksmenigte. Het stemde de gemoederen om zelf onverdraagzaam te worden, ten einde mogelijke onverdraagzaamheid te voorkomen — om zelf onrecht te plegen, ten einde niet misschien in de toekomst onrecht te lijden. Het verontschuldigt de Aprilbeweging niet, maar helpt haar ontstaan verklaren."

Daar kwam nog bij, dat kort te voren Engeland eveneens zijne bisschoppelijke organisatie had ontvangen, en tusschen de omstandigheden, welke in dat rijk haar het aanzijn hadden gegeven en die in Nederland werd verband gezocht. Daar had zich in de Anglikaansche Kerk eenigen tijd te voren een streven geopenbaard, om tot Roomsche gebruiken en beginselen terug te keeren, vooral in het zoogenaamde Puseyisme; zelfs had men enkele leiders dier beweging openlijk tot de Roomsche Kerk zien overgaan. Dat had indruk gemaakt te Rome; men had zich daar

gevleid met de herwinning van Engeland voor de Katholieke Kerk en in 1850 tot de instelling van eene bisschoppelijke hiërarchie besloten, met een aartsbisschop van Westminster en twaalf suffraganen, die hunne titels aan hunne zetels ontleenden. Ook daar was een storm van Protestantsche zijde opgestoken, dien de regeering eindelijk had weten te doen bedaren door eene soort noodwet, »the ecclesiastical title bill", waarbij aan de bisschoppen op zware straffen het officieel gebruik van hunne titels verboden werd, eene wet, die evenwel nooit toegepast is (*). Was nu, vroeg men, de invoering der bisschoppelijke hiërarchie in Nederland wel een gevolg van de grondwetsherziening, gelijk beweerd werd, en niet eer van de uitbreiding of de hoop op uitbreiding van het Katholiek geloof in Nederland?

Eindelijk gaf ook de wijze van invoering der nieuwe organisatie grooten aanstoot, vooral wegens verschillende uitdrukkingen, in de allocutie en apostolische brieven voorkomende, die onaangenaam moesten klinken voor andersdenkenden. Werd daarin niet van de Hervorming gesproken als van een werk van »den vijandigen mensch", van »de pest" van het Jansenisme, van de toeneming der Katholieke Kerk in deze landen? Zoo zag men ook eene beleediging in de uitdrukking: »het rijk van Holland en Brabant" in plaats van het Koninkrijk der Nederlanden. Verder werd de organisatie niet als eene nieuwe inrichting beschouwd, maar als eene herstelling der oude van 1559, door Paulus IV ingesteld, welke vóor den tachtigjarigen oorlog zooveel aanstoot had gegeven, en scheen het, alsof men ons land tot dien tijd wilde terugbrengen. In de verdeeling van ons land in diocesen en de titels der nieuwe waardigheidsbekleeders als bisschop van Haarlem, van Breda enz. zag men eene onderwerping van het geheele land, ook van de Protestantsche bewoners, aan de Roomsche geestelijken, alsof dezen te gelijk heerschers zouden worden over de hun toegewezen landstreken, zooals vroeger een bisschop van Utrecht vóor 1528. Vooral dat Utrecht met zijne door en door Protestantsche bevol-

(*) Vgl. Mc. Carthy. A history of our own times. Tauchnitz-ed. dl. II blz. 61—82.

king, Utrecht, het middelpunt van het land met zijne beroemde Hervormde Godgeleerde faculteit, aangewezen was tot zetel van den aartsbisschop, wekte hooggaande verbittering. Men verhaalt, dat zelfs van Katholieke zijde de vestiging van dien zetel afgeraden was, doch dat paus Pius IX zelf den doorslag had gegeven met deze woorden: »Utrecht, le siège de St. Willebrord! Je prouverai à l'Europe que les Catholiques de la Hollande ne sont pas de la veille" (Dr. Nuyens).

Zoo was er dan brandstof genoeg opgehoopt, om de gemoederen tegen de Katholieke kerk te doen ontvlammen. Doch de uitbarsting richtte zich niet uitsluitend tegen de Roomschen, maar ook en vooral tegen het ministerie Thorbecke. Niet alleen immers had dit zich niet verzet tegen de invoering der bisschoppelijke hiërarchie, had het uitdrukkelijk verklaard, dat de Roomsche kerk vrij was, tot hare organisatie over te gaan, maar volgens de *Times* was die invoering zelfs op zijn verzoek geschied; volgens de *'s-Gravenhaagsche Nieuwsbode* en andere bladen «in overeenstemming met de consideratiën van Z. M. regeering zelve." Wel werd dit bericht later gelogenstraft en is de onwaarheid er van aangetoond, maar het was eenmaal verspreid en had geloof gevonden; de brief van Van Sonsbeeck aan den gezant bevestigde later, dat deze eenigen aandrang gebruikt had, om tot eene spoedige organisatie over te gaan, welke onder eene andere regeering misschien niet zoo gemakkelijk tot stand zou komen; de pauselijke allocutie zelve prees de billijkheid der regeering, alles nieuw voedsel ter verdachtmaking der bedoelingen van het ministerie.

En dan, in de Protestantsche kerk heerschte reeds veel verbittering tegen Thorbecke wegens de voorgedragen armenwet, waarom het tegen hem uitgestrooide zaad van verdachtmaking een gunstigen bodem vond onder de bedienaren en leden dier kerk. Bij die oppositie voegde zich alles, wat om andere redenen den val van het ministerie Thorbecke wenschte: de partijen, die hem in de Staten-Generaal bestreden, zoowel anti-revolutionnairen, reactionnairen als conservatieven; allen, die zich in hunne per-

soonlijke belangen gekrenkt zagen; allen, die afkeerig waren van de liberale beginselen; al de vijanden der grondwetsherziening van 1848. En zoo vormde zich uit al die tegenstanders: anti-revolutionnairen, conservatief-liberalen, reactionnairen, aristocraten, predikanten, niet-herbenoemde burgemeesters, ontslagen ambtenaren, protectionisten en wat niet al meer, eene machtige coalitie, die alle krachten inspande om door middel der Aprilbeweging het ministerie Thorbecke ten val te brengen.

De beweging begon uit Utrecht. Daar, waar de zetel des aartsbisschops gevestigd zou worden, achtten de Protestanten zich het meest bedreigd en besloten zij, zich met alle kracht tegen die vestiging te verzetten. Aan de spits der beweging stelden zich twee hoogleeraren, mannen van naam in de wetenschap, maar felle tegenstanders van hun gewezen ambtgenoot Thorbecke. In eene reeks artikelen in de *Utrechtsche Courant* opende den 27sten Maart prof. G. W. Vreede den aanval (*) meer op het ministerie Thorbecke dan op de kerkregeling zelve. Dit bleek reeds uit zijn eerste artikel over De Nieuwe Bisdommen, waarboven hij het motto: «Wacht op onze daden! Thorbecke." plaatste. Zijn ambtgenoot, de beroemde scheikundige prof. G. J. Mulder, bekend als hevig anti-papist, heeft een niet minder werkzaam aandeel aan den strijd genomen, hoewel het petitionnement, in strijd met het algemeen beweren, niet van hem is uitgegaan. »Daar kwam de Pauselijke allocutie in 1853" verhaalt Mulder zelf. »Met duizenden in den lande was ik verontwaardigd over de indeeling van het door zooveel bloed en brandstapels vrijgekochte Nederland, alsof het een Pauselijk rijk was. Ik teekende met duizenden een adres daartegen, meer niet. En toen ik in *de Gids* — *de Aprilbeweging* — werd aangevallen als de auteur van die

(*) Vgl. Mr. G. W. Vreede. Een twintigjarige strijd, Utrecht 1869, blz. 116—138.

beweging en van het Utrechtsche adres, dat het eerste was, weerlegde ik dit in *de Nederlander* van die dagen, er bijvoegende, »»dat ik het mij tot eene onuitsprekelijke eer zou rekenen, zoo ik waarlijk daarvan de auteur was, maar dat ik niets meer gedaan had dan teekenen."" Zoo was de waarheid" (*). Dr. Vos (Groen van Prinsterer en zijn tijd) heeft ons uit de notulen van den Utrechtschen kerkeraad de toedracht der zaak aldus uiteengezet: »Ds. Montijn uitte den 14den Maart den wensch, dat de algemeene Kerkeraad opzettelijk bijeenkome, om onder afsmeeking van Gods zegen te beraadslagen, wat er nog meer zou kunnen gedaan worden tot handhaving en bevestiging der Evangelische Kerk in ons midden. In de volgende vergadering (21 Maart) werd, tot wering of fnuiking der Roomsche hiërarchie, het zenden van een adres aan Zijne Majesteit wenschelijk geacht. Door Dr. Kemink werd een concept-adres, afkomstig van een lid buiten de vergadering (van Mr. B. J. L. baron de Geer van Jutfaas) voorgelezen. De leden Montijn, Van Ittersum en Kemink werden gemachtigd om ZHG. de opmerkingen van den Kerkeraad bekend te maken, een adres te ontwerpen en dit zoo spoedig mogelijk aan de leden des Kerkeraads en andere leden der Protestantsche gemeenten te Utrecht ter teekening aan te bieden, niet vanwege, maar onder medewerking van den Kerkeraad, terwijl tot onderteekening in de kerken opgewekt zou worden, alle Protestantsche gemeenten in ons Vaderland tegelijkertijd met het adres in kennis gesteld, en de kosten gemeenschappelijk gedragen zouden worden. Een en ander geschied zijnde, werd den 4den April in den Kerkeraad van Utrecht bericht, dat het adres door 4528 ingezetenen geteekend en door den Koning met belangstelling ontvangen was, die echter niet eene persoonlijke Commissie meende te moeten afwachten."

Wij laten het Utrechtsche adres als eene korte samenvatting der grieven tegen de nieuwe organisatie hier in zijn geheel volgen:

(*) Vgl. Levensschets van G. J. Mulder door hem zelven geschreven en door drie zijner vrienden uitgegeven. Rotterdam 1881, dl. I blz. 238.

»Aan Zijne Majesteit den Koning.

Sire!

De ondergeteekenden, ingezetenen der stad Utrecht, Uwer Majesteits getrouwe onderdanen, naderen met den meesten eerbied Uwen Troon, om daar voor Uwe Majesteit te verklaren, met hoe groote bekommering zij de aangekondigde vestiging der Bisschoppelijke Hiërarchie in Nederland onder goedkeuring en medewerking der Regeering van Uwe Majesteit te gemoet zien.

Zij houden zich overtuigd, dat zoodanig eene vestiging van de Bisschoppelijke Hiërarchie geheel in strijd is met den geest van het Nederlandsche Volk, hetwelk door alle tijden heen evenzeer op onafhankelijkheid van vreemde overheersching, als op betamelijke vrijheid van Godsdienst, den hoogsten prijs gesteld heeft.

Was de Nederlandsche Natie steeds sedert de Hervorming eene Protestantsche: nog leeft bij haar grootste deel de herinnering aan den strijd, eens tegen Rome gestreden; nog heugt haar, hoe het Aartsbisdom, door Philips II in 1559 te Utrecht gesticht, en de Bisdommen door hem opgericht, weken voor de volharding en den moed der Vaderen; maar ook weet zij, hoeveel goed en bloed haar die strijd heeft gekost. En zou dan niet de herstelling en de vestiging eener Roomsche Hiërarchie in den Staat onder de Regeering van het Doorluchtig Stamhuis van Uwe Majesteit velen krenken in hunne dierbaarste overtuiging?

Twee eeuwen zijn reeds over den vroegeren strijd heengegaan, en hebben den afstand tusschen het Protestantsche en Roomsch-Katholieke gedeelte der bevolking verminderd; gelijke rechten, gelijke bescherming, gelijke vrijheden aan beide deelen der Natie gewaarborgd, maar haar Protestantsch karakter heeft zij daarbij niet verloren.

Dit is de vrucht van hare geschiedenis. — En hebben in den jongsten tijd de eischen, heeft de toon en de houding der Roomsch-Katholieke bevolking reeds bij velen achterdocht en ontsteltenis verwekt: hoeveel te sterker zal de naijver en spanning worden, hoeveel dieper de scheiding, hoeveel verderfelijker en gevaarlijker

voor den bloei en de welvaart des vaderlands de strijd, wanneer in die openlijk optredende en erkende Hiërarchie, het Ultramontanisme zich tegenover het Protestantisme zal plaatsen, het als uittartende en dagende tot den strijd, niet slechts op het gebied van Godsdienst of onderwijs, van geschiedenis of letterkunde, maar vooral op dat van den Staat zelve.

Waar toch het Ultramontanisme zich vestigt en uitbreidt, daar voert het met stelselmatige minachting der rechten van andersdenkenden, strijd tegen het Protestantisme. Reeds openbaren zich de teekenen van dien strijd, en gewis zal het gevaar van dezen toestand vermeerderd worden, als de invoering der Bisschoppelijke Hiërarchie: door vereeniging en concentratie, nieuwe kracht aan het Ultramontanisme zal bijzetten.

Zij voegen hier niets meer bij.

De voorouders Uwer Majesteit, aan wie Nederland naast God zijn bestaan en bloei verschuldigd is, hebben het ondervonden en hunne geschiedenis is hier de meest welsprekende getuige.

Het is om alle deze redenen, dat de ondergeteekenden Uwe Majesteit eerbiediglijk verzoeken, dat door Hoogstdezelve, volgens de macht, bij art. 65 der Grondwet den Koning toegekend, de vergunning niet worde gegeven tot het aannemen van den titel, rang of waardigheid van Metropolitaan-Suffragaan-Bisschop van eenig gedeelte onzes Vaderlands, door eenen vreemden vorst verleend, en dat in den geest der Grondwet, welke de onzijdigheid der Regeering jegens ieder Kerkgenootschap vordert, geene de Protestanten krenkende erkenning van den Paus van Rome, als Opperhoofd der Kerk, door de Regeering moge plaats hebben.

Zij vragen zulks met te meer aandrang, omdat de Bisschoppelijke waardigheid verplichtingen oplegt, bij eede aan eene buitenlandsche macht bezworen, en de Bisschoppen verbindt, ook nog heden ten dage, om, waar het de uitbreiding van het Roomsch-Katholicisme geldt, alle *Ketters, Scheurmakers* enz. naar *vermogen* te vervolgen.

Zij brengen dit verzoek vertrouwend tot Uwe Majesteit met

al den eerbied, maar ook met al dien nadruk, dien het gewicht der zaak en de ernst van het oogenblik vordert, en bevelen Uwe Majesteit aan den God der Vaderen aan, die Uwe Majesteit wijsheid schenke, en van Wien alle hunne verwachting is.

'tWelk doende enz."

Een afschrift van dit adres werd door het geheele land aan alle kerkeraden der Hervormde gemeenten toegezonden, om tot een algemeen petitionnement op te wekken, en op een dergelijk, of zoo het kon een in nog krachtiger bewoordingen uitgedrukt adres, een zoo groot mogelijk aantal handteekeningen te verzamelen.

Dat was den 30sten Maart gebeurd. En nu, die roepstem bleef niet onbeantwoord. De kerkeraden plaatsten zich aan het hoofd der beweging, en in de eerste dagen van April zag men geheele scharen naar de consistoriekamers of, waar elders de adressen ter teekening lagen, heentrekken, om hun naam onder de adressen tegen de bisschoppen te plaatsen. »In sommige streken verdrongen zelfs de vrouwen elkaar aan den ingang der kerkgebouwen, ten einde ook van hare deelneming in de mannelijke beweging te doen blijken." Binnen veertien dagen waren de adressen door meer dan 200,000 personen geteekend.

Er waren allerlei soort van adressen. Sommige waren gematigd, wilden eerbiediging van de Grondwet, begrepen dat de wering der bisschoppen zelve in strijd met de Grondwet zou zijn, en verzochten dus alleen, dat zij niet officieel door de regeering zouden worden erkend. Doch zoo waren er slechts een zevental; de groote meerderheid bekommerde er zich niet om, of men al dan niet in strijd met de Grondwet kwam; zij vroegen kortweg: wering der bisschoppen, verbod der vestiging van de nieuwe bisschoppelijke hiërarchie; en vaak zelfs onder bewoordingen, die niet veel van bedreigingen verschilden. Zij werden ondersteund door de dag- en weekbladen: vooraan *de Fakkel*, het orgaan der anti-papisten, het *Goudsche Kronykske*, dat der reactionnairen, en *de Nederlander*, dat der anti-revolutionnairen. En daarnaast bro-

chures bij honderden, (*) door mannen van beteekenis en zonder beteekenis geschreven, van de vernuftigste uiteenzettingen om het verkeerde der nieuwe regeling te bewijzen, tot de platste oproerigste straattaal toe; verder spotplaten en caricaturen en tal van zoogenaamde geuzenliederen, om op de wijze van straatdeunen te zingen. De meeste zijn later zorgvuldig verzameld en eene vrij volledige collectie, bijeengebracht door ds. H. L. de Voogt, predikant te Arkel, (§) bevindt zich in de Bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde. In het bekende Gidsartikel heeft Koorders een overzicht gegeven van den inhoud van een groot aantal dier geschriften. Laten wij er enkele grepen uit doen, teneinde ons met den geest, die daaruit spreekt, bekend te maken.

Ten eerste was de inhoud gericht tegen de bisschoppen zelven; hunne hooge waardigheid, de stoet, dien zij met zich zouden voeren, de kosten, die hunne vestiging ten gevolge zou hebben, hunne titels als bisschop van Utrecht enz., de eed tot vervolging der ketters, dien zij moesten afleggen, dat alles vormt het gewone thema, dat zoowel in adressen, dagbladen als brochures telkens weerklinkt. Maar dat was nog niet voldoende, om het volk in beweging te brengen; de snaren moesten sterker gespannen worden: de herstelling der bisschoppen, verkondigde men, was slechts het voorspel tot eene nieuwe overheersching door Rome; dat bewezen immers de titels, die zij zich aanmatigden, waardoor zij tevens het gezag over geheele landstreken met alle Protestanten, daarin wonende, op zich namen; binnenkort zouden inquisitie en brandstapel volgen.

De komst der bisschoppen zou het eerste sein tot eene nieuwe geloofsvervolging wezen. «Wilt gij liever wachten," roept een schrijver van die dagen, «totdat gij de schavotten zult zien op-

(*) Volgens Kruseman. Bouwstoffen voor eene geschiedenis van den Nederl. boekhandel, dl. I, blz. 403: 208 brochures.

(§) Vgl. Nippold. De Roomsch-Katholieke kerk in Nederland. Arnhem 1880, blz. 213 vlgg.

richten en de brandstapels u zien tegenflikkeren?" In een »Nieuw Geuzenlied" klinkt het:

»Zij hebben 't weer voorwaar gezworen,
Om al wat Geus en ketter heet,
Weer te vervolgen, als te voren
Hier Granvel en d'Alva deed;
Dan brandt weer 't martelvier
Gelijk een lier,
Dan wacht ons 't bloedig lot,
Op het schavot."

Allerlei martelaarsgeschiedenissen uit het tijdvak der Hervorming werden voor weinige centen onder het volk te koop geboden, als »Hendrik Eemkens te Utrecht verbrand", of een ander met het opschrift: »Protestanten! weest nu wakker, Want gedenkt een Jan de Bakker!"

Niet alleen de bisschoppen moesten het ontgelden; aan alle Katholieken in het land werd de oorlog verklaard: »Wat is er nu noodig?" roept *de Fakkel* uit, »Afscheiding; scheidt u van de Roomschen af en laat hen aan hun eigen lot over." Een ander vlugschrift van dien tijd zegt: »In een Staat, waar de Protestanten de overheid hebben, moeten dezen, willen zij vrij blijven, Roomsch-Katholieken uit het Staatsbestuur weren; zij moeten geene Roomsch-Katholieken begunstigen, — zij mogen geene Roomsch-Katholieke dienstboden in hunne huishouding gebruiken." Weer een ander: »Onmogelijk is het, dat hij die Rome bemint, een waar vaderlander, een getrouw onderdaan kan zijn," en een predikant roept zijne hoorders toe: »Gij moet in dezen tijd bijzonder voorzichtig zijn in uwen omgang met uwe Roomsche medeburgers, zoo min mogelijk gemeenschap met hen houden en hen nergens in vertrouwen."

Van de Katholieken richt de verontwaardiging zich tegen het ministerie Thorbecke, dat de vestiging der hiërarchie heeft toegelaten, ja, naar men meent, daaraan medeplichtig is geweest. In een vlugschrift komen deze woorden, tot den paus gericht, voor: »Onze gezagvoerders hebben niets geweten van die ruime concessie, waarop gij u verhoovaardigt. Zij slaan dus daarom een oog

op dien man in hun midden, die als de oude dondergod Thor het vaderland beroert, de Protestantsche Kerk wil doen wankelen, den vorstentroon omver wil rukken en met zijn bek u aangrijnst als een vriend, omdat hij door u zijne heerschzucht denkt te bevorderen." Een ander roept: »Waarom is Oldenbarnevelt gevallen en waarom zijn de gebroeders De Witt door het volk vermoord? Er zijn schrikkelijke tooneelen te wachten..... bijaldien de Koning geen besluit neemt overeenkomstig het verzoek van de duizenden adressanten."

Beroept men zich op de Grondwet tegen de verdrijving der bisschoppen, welnu, wat belet van de gelegenheid gebruik te maken, om thans de Grondwet zelve op te ruimen? Vooral na de aftreding van Thorbecke ziet men den Koning tot zulke middelen aangespoord, zoowel in het Goudsche Kronykske als in menig vlugschrift, gelijk: »De gebeurtenissen van 1853" (Gorinchem 1854) waarin de Koning opgeroepen wordt, de constitutie op zij te zetten. Ja! men gaat zelfs zoover, den Koning en het Huis Oranje te bedreigen, wanneer dit niet aan den wensch des volks voldoet. *De Fakkel* zegt: «Het Huis van Oranje zinkt ineen, als het zich nu niet krachtdadig laat zien, als het nu Rome niet als in het aangezicht slaat. 't Zal met het Huis van Oranje gaan als met het Huis van de Stuarts, als met het Huis van de Bourbons, wanneer het zoo voortgaande op bevel van Mr. Thorbecke Neerlands doodvonnis onderteekent." Een adres van den Arnhemschen kerkeraad verklaart: «Moest op Neerlands historieblaân het feit vermeld staan, dat door een Vorst uit het Oranjehuis bij toestemming of oogluiking de Hiërarchie van het Pausdom is hersteld geworden, er zullen altoos zijn, die dat schrift met hun dierbaarst hartebloed willen uitwisschen," en in een lied van dien tijd klinkt het:

»Oranje blijve ons deel,
Maar als die hoop tot niet versmelt,
En Rome's heerschappij
Op onzen bodem wordt hersteld,
Dan — ja dat zweren wij —
Dan is ons recht ons eigen recht!"

Gelukkig is het voor het grootste gedeelte bij bedreigingen gebleven, hoewel de Katholieken van die dagen vele herinneringen bewaard hebben aan minder aangename bejegeningen en aan zware benadeeling in winkelnering en bedrijf, daar eene soort terrorisme uitgeoefend werd, om bij geene Katholieken te koopen; terwijl enkelen zelfs, vreezende voor hunne personen, vrouw en kinderen in veiligheid brachten. Dat sommigen uit het volk zelfs niet voor daden zouden zijn teruggedeinsd, bewijst het volgende voorval, medegedeeld in de Herinneringen van Mr. H. van A.: «Dat ondervond een zeer vreedzaam ingezeten van Rotterdam, die, zich te voet op weg bevindende, door twee lieden te paard, rijkelijk met Oranjelint versierd, ontmoet werd. Dezen sprongen van hunne paarden, hielden den voetganger tegen en bevalen hem: leve de Koning! te roepen. Toen hieraan bereidwillig voldaan was, eischten zij, dat hij er den kreet van: weg met de papen! zou bijvoegen, en, daar de ander, die toevallig Katholiek was, een oogenblik aarzelde om te gehoorzamen, waren zij op het punt om tot gewelddadigheden over te gaan. Gelukkig begreep de man, dat, gelijk zijn geroep: leve de Koning! het leven van den Vorst wel geene sekonde verlengen zou, evenzoo de tweede uitroep de Katholieke priesters niet in het minst zou deren, en voldeed dus aan het verlangde, waarop de beide ruiters, wier Protestantsche ijver blijkbaar door den Schiedammer aangevuurd was, hun weg vervolgden."

En wat werd nu van de andere zijde gedaan, om de uitbarsting te bedwingen, om de opgewonden gemoederen tot bedaren te brengen? Reeds de meer gematigde houding van enkele der medewerkers aan de Aprilbeweging was een protest tegen de doldriftigheid van anderen, zooals de adressen uit Leiden en Arnhem, «alleen door eenige aanzienlijken geteekend, die zich met den heftigen toon en de ongrondwettige strekking der kerkeraads-adressen niet konden vereenigen." Zoo moet ook erkend

worden, dat onder de bladen, die de herstelling der hiërarchie aanvielen, *de Nederlander* in den regel eene waardige houding heeft aangenomen. Gedragen door zijn Protestantsch beginsel, kon het alle medewerking afwijzen van hen, wien het met de bevordering der beweging slechts om bijoogmerken te doen was, verzette het zich met kracht tegen elk voorstel tot grondwetsschennis, en spoorde het herhaaldelijk tot matiging aan, zoodat het zich zelfs de ontevredenheid van een gedeelte der anti-revolutionnaire partij, die veel verder wilde gaan, op den hals haalde.

Hoe heftiger karakter de Aprilbeweging ging aannemen, des te ernstiger werd ook van andere zijde tot bezadigdheid vermaand. Een goed voorbeeld gaf de Herderlijke Brief, door de Algemeene Synodale Commissie der Hervormde Kerk den 22sten April uitgevaardigd, om in gedachtenis te brengen al »wat den godsdienstigen en kerkelijken ijver zooveel noodig bekrachtigen, bezadigen en heiligen kan." Zij ried, zich niet door ijdele schrikbeelden te laten beangstigen. »De aanmatigende taal," zegt zij, »alsof nu nog de wereld aan Rome onderworpen ware, wordt nauwelijks binnen de muren van het Vaticaan zelf geloofd. Daarbuiten in ieder land van ons werelddeel en ook in andere werelddeelen zijn er wel duizenden, die bij het hooren van die taal zich eerbiedig buigen en zich teekenen met het kruis, als voor den naam van Jezus. Maar er zijn evenzeer duizenden, zoowel in de Roomsche Kerk als daarbuiten, die geleerd hebben den klank en de kracht der woorden van elkander te onderscheiden, en die wat zij in de geschriften der Middeleeuwen zonder groote bevreemding lezen, bij eene toespraak in onze eeuw als eene onverschoonlijke fout in tijdrekening opmerken, en daarna, als niet behoorende tot onzen tijd, weer voorbijgaan en vergeten." Zeer te behartigen waren vooral deze woorden: »Ziet het niet voorbij, dat sommigen onheilig vuur op het altaar hebben gebracht. De geschiedenis van ons vaderland verheft hare stem ter waarschuwing, dat geene godsdienstige en kerkelijke geschillen tot partijleus, noch tot masker van staatkundige en eerzuchtige bedoelingen mogen misbruikt worden."

Ook van den preekstoel klonken nu en dan woorden van bezadiging. Hoe steekt bij de opgewonden taal van zoovele predikanten het woord van den edelen herder Van Koetsveld af: »Ook al ware die herstelde hiërarchie het vreeselijk schrikbeeld, dat menigeen zich hiervan maakt,.... ook dan nog vrees ik niet, zoolang ons de vrijheid blijft. Is het Protestantisme zoo zwak, dat het nevens Rome niet bestaan kan, dan verdient het te vergaan en zou toch naar de eeuwige wetten der natuur eenmaal van zelf bezwijken. Is het licht, dat het verspreidt, zoo flauw, dat het door den glans van een bisschopsstoel wordt overschaduwd, dan zou het toch ook buitendien in den loop der tijden worden uitgedoofd. Neen en nogmaals neen, mijne hoorders! De overwinning van het Protestantisme is niet te hopen van de handen, angstig voor den schitterenden glans van den Roomschen bisschopsstoel gehouden, maar van eene andere hand, die met opgewekten spier overal het licht des Evangelies ontsteekt."

Zoo werd van Protestantsche zijde tot matiging geroepen. Dat van Katholieke zijde tegenstand aan de Aprilbeweging geboden werd, spreekt vanzelf, doch die tegenstand is waardig en bezadigd geweest, vooral dank zij de leiders der partij, die hunne geloofsgenooten voortdurend tot kalmte en geduldig afwachten rieden, teneinde erger gebeurtenissen te verhoeden. Hun orgaan »*de Tijd*, Noord-Hollandsche Courant", niet lang te voren in het leven geroepen door den abbé J. A. Smits uit Eindhoven, gesteund door het kapitaal van den rijken kassier P. van Cranenburgh (*), gaf het voorbeeld en werd bijgestaan door goed geschreven vlugschriften als »Een bezadigd woord" van Professor Broere en »de Katholieke kerkregeling in ons vaderland" van J. A. Alberdingk Thijm, waarin dezen het goed recht der Katholieken op hunne kerkregeling verdedigden. Evenzoo trokken de liberale organen, als het *Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, partij

(*) Vgl. Dr. J. ten Brink, Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw. Amsterdam 1888. dl. II. blz. 194.

voor het ministerie en tegen de Aprilbeweging. Maar de hoofdzaak in dezen was, wat het ministerie zelf zou doen.

Er stonden voor het ministerie Thorbecke twee wegen open: òf den aanval te voorkomen, dadelijk in officieele en niet officieele organen zijne houding en het recht der Katholieken op hunne kerkregeling krachtig te verdedigen met alle middelen, welke te zijner beschikking stonden, en onmiddellijk de Staten-Generaal bijeen te roepen, om volledige inlichting van zijne handelingen te geven; òf.... in het sterk vertrouwen op zijn goed recht en de onwettigheid der agitatie deze eenvoudig door zich zelve te laten verteren, en, eene openlijke verdediging op zulk een aanval beneden zich achtende, met eene zekere hooghartigheid het stilzwijgen te bewaren. De laatste handelwijze stemde het meest overeen met het karakter van Thorbecke en werd ook de gedragslijn, die het ministerie volgde. Naar den uitslag is zij niet de verstandigste gebleken, doch het is de vraag of eene andere beter resultaat gehad zou hebben, en of niet bij elke houding van het ministerie toch de storm opgestoken zou zijn, vooral wanneer men denkt aan de geheel gelijksoortige beweging bij het plan tot uitvoering van het concordaat in 1841.

Iets heeft het ministerie evenwel gedaan, voornamelijk om zich van den blaam te zuiveren, alsof de invoering der hiërarchie op zijn verzoek geschied ware. Den 31sten Maart 1853 zond Thorbecke eene circulaire aan de Commissarissen des Konings in de verschillende provinciën, behalve Noord-Brabant en Limburg, van den volgenden inhoud:

»Over den onlangs door het Hof van Rome genomen maatregel tot instelling van bisschoppelijke zetels hier te lande is een misverstand gerezen en mij door een uwer ambtgenooten medegedeeld, dat mij noopt U.E.G. eenige inlichting te geven, teneinde daarvan door u, waar het pas geeft, zonder van dit mijn schrijven te gewagen, zou kunnen worden gebruik gemaakt.

»Toen voor eenigen tijd vanwege het Roomsch-Katholiek kerkbestuur aan het Gouvernement het verlangen werd medegedeeld, de missie en dus de ondergeschiktheid aan de congregatie

de propaganda fide te Rome door een regelmatig bisschoppelijk bestuur te doen vervangen, heeft de Regeering verklaard het beginsel der Grondwet, dat aan alle kerkgenootschappen gelijke bescherming verleent, tot volle uitvoering te willen laten komen. Evenmin als het Gouvernement de Protestanten in hunne vrijheid, om de kerkelijke inrichting zoo te regelen, als zij goed oordeelden, beperkt, dacht het dit ten aanzien der Katholieken te doen. De verlangde instelling kon dus geen bezwaar ontmoeten, onder voorwaarde, dat dan ook het concordaat verviel.

Hierin stemde de Pauselijke Stoel toe. Het Gouvernement gaf daarbij tevens den wensch te kennen, over den tijd en de wijze van uitvoering vooraf te worden onderricht, teneinde daaromtrent zijn gevoelen aan het Hof van Rome te kunnen mededeelen en, zoo noodig, in het belang der zaak en des lands raad te geven hoe te handelen.

Van het juiste tijdstip en van de wijze van invoering hing alles af. Koos men het geschikte oogenblik, en voerde men stil zonder ophef of vertoon de nieuwe regeling in, zij kon zonder aanstoot, zonder moeite of verzet, tot stand komen. Hiertoe kon de voorlichting van het Gouvernement nuttig zijn. Het kwam er op aan, met wijsheid te werk te gaan, den prikkel van onverdraagzaamheid niet te wekken, en alle aanleiding te mijden tot vrees voor iets, hetgeen op zich zelf aan de overige gezindten ten eenenmale onverschillig moest zijn.

De Pauselijke Stoel echter heeft eerst met den slag gewaarschuwd. Het Gouvernement heeft van de voor dit land weinig berekende stukken: allocutie en breve, niet dan na de uitvaardiging kennis erlangd. Evenmin is het over de bisschoppelijke zetels of over de personen geraadpleegd. Zijn er reeds benoemd? Het weet dit niet.

Het geldt thans te zorgen, dat bij het in werking komen der kerkelijke nieuwigheid de nadeelige indruk, dien de vorm harer invoering kon doen ontstaan, weder worde uitgewischt. Zoodra de Regeering de personen der bisschoppen zal kennen, zal het trachten, voorzichtigheid, eenvoud en uiterste gematigdheid aanbeve-

lende, door hen zooveel mogelijk te doen goedmaken, hetgeen de curia wellicht bedorven heeft.

Ik meen te mogen onderstellen, dat dit niet zonder gevolg zal blijven, en dat het weldra zal blijken, dat de bisschoppelijke instelling geen den minsten wezenlijken grond kan geven voor de schrikbeelden, die sommigen zich daarvan schijnen te vormen.

THORBECKE."

In verschillende dagbladen werd eenige dagen later een blijkbaar van het ministerie afkomstig stuk opgenomen, om aan te toonen, dat de door den paus aangekondigde nieuwe regeling zonder medewerking der regeering was vastgesteld, en eindelijk bevatte de *Staatscourant* van den 12den April de volgende mededeeling:

»In het *Algemeen Handelsblad* van heden, No. 6657, 2de editie, wordt een bericht uit den *Nieuwsbode* overgenomen, betrekkelijk de benoeming door den paus van eenen aartsbisschop en vier bisschoppen, waarbij o. a. te kennen wordt gegeven, dat de indeeling der bisschoppelijke zetels enz. is vastgesteld in overeenstemming met de consideratiën van Z. M. Regeering zelve.

Ook in dit opzicht is dat bericht onjuist. De regeering is over die indeeling en benoeming niet geraadpleegd geworden en heeft er geene consideratiën over gegeven. Vermits zij reeds een geruimen tijd geleden aan het hof van Rome in antwoord op de door dat hof gedane aanvrage had verklaard, dat de Grondwet aan ieder kerkgenootschap de vrijheid geeft, zijne inwendige organisatie naar goedvinden te regelen, moest zij aan die regeling, die eene zuiver kerkelijke aangelegenheid is, vreemd blijven, zooals zij dan ook werkelijk vreemd daaraan gebleven is."

Eindelijk meende de regeering den paus een blijk van gevoeligheid wegens het niet verstrekken der voorafgaande mededeeling te moeten geven door den gezant De Liedekerke uit Rome terug te roepen (11 April 1853). De Minister van Buitenlandsche Zaken geeft dezen in zijn schrijven van den 13den April de redenen op van het hem

gegeven onbepaald verlof, en waarom de regeering juist op die voorafgaande kennisgeving gesteld was. »Men verlangde dit," zegt hij, »niet om zich te mengen in eene zaak, waarin de regeering geen recht heeft tusschenbeide te treden; maar om, des noodig, de aandacht van het pauselijk bewind te vestigen op die punten, die, volgens de kennis, welke men hier van de gesteldheid des lands heeft, aanleiding tot moeilijkheden zouden kunnen geven. Zoo hadden wij ongetwijfeld de oprichting van den aartsbisschoppelijken zetel ontraden in eene stad, bekend door den geest van onverdraagzaamheid harer inwoners. Wij zouden het gevaar hebben aangetoond, dat er in gelegen was, om in de pauselijke allocutie de herstelling van de bisdommen te doen voorkomen als een noodzakelijk gevolg der vorderingen van het Katholicisme in de Nederlanden, en dien maatregel in verband te brengen met de gesteldheid des lands vóor de 16de eeuw. Wij zouden hebben aangedrongen op de noodzakelijkheid, zich te onthouden van elke uitdrukking, die al ware 't maar van verre de prikkelbare gevoeligheid van de andersdenkenden in geloofszaken kon kwetsen."

Dat was alles, wat het ministerie tot nu toe gedaan had, doch het zou eene gunstige gelegenheid krijgen tot volledige openlegging van zaken, toen de Tweede Kamer weer bijeenkwam en in de vergadering van den 13den April de afgevaardigde Van Doorn tot het ministerie eene interpellatie richtte over de invoering der bisdommen.

In zeer gematigde termen wenschte de afgevaardigde van Utrecht, in 't bijzonder van de ministers van R. K. Eeredienst en van Buitenlandsche Zaken inlichtingen te ontvangen omtrent de volgende vijf vragen:

»I. Is het waarheid, dat, zooals in verschillende nieuwsbladen wordt aangekondigd, aan de Roomsch-Katholieken hier te lande is gegeven de meermalen besproken kerkelijke organisatie door de oprichting van vijf bisdommen?

II. Zoo ja, is dan die oprichting het gevolg van een concordaat of overeenkomst, met het hof van Rome gesloten: met andere woorden, is daartoe van staatswege medegewerkt, of moet hier

enkel gedacht worden aan eigene en geheel op zichzelf staande regeling van de kerkelijke aangelegenheden der Roomsch-Katholieken in ons vaderland?

III. In het laatste geval, zal dan die regeling al dan niet aan eene voorafgaande kennisneming door de regeering worden onderworpen, en zal te dien aanzien niet, evenals bij het arresteeren van het reglement voor de Hervormde Kerk in het vorige jaar heeft plaats gehad, vooraf moeten worden onderzocht wat al, wat niet kan worden goedgekeurd of toegelaten?

IV. Moet de mededeeling van den 29sten November ll. niet in dien zin worden opgevat, dat de regeering verwachtte, voorafgaande kennis te zullen bekomen van hetgeen tot de regeling der onderwerpelijke aangelegenheid zou worden beraamd, en bijaldien dat niet geschied is, is hier dan niet tekortkoming aan hetgeen de waardigheid der regeering vordert, en hoe is onder die omstandigheid tot stand gebracht de intrekking van het concordaat van 1827 en de overeenkomst van 1841?

Het is bij de beantwoording van deze laatste vraag, Mijne Heeren, dat ik nog de toezegging zoude wenschen te ontvangen, dat, bijaldien over deze intrekking eenige nota's of stukken zijn gewisseld, daarvan alsdan aan deze Kamer mededeeling zal worden gedaan.

V. En eindelijk, zoo de regeering ten eenenmale onkundig is gebleven van de wijze en het tijdstip, waarop de bedoelde organisatie zoude worden ingevoerd, en van het voornemen, om bij die gelegenheid te herstellen, hetgeen vroeger hier te lande heeft bestaan, — heeft de regeering dan geene reden, om het gedrag te laken van haren gezant te Rome, en keurt zij het al dan niet noodzakelijk, om opzettelijk in overweging te nemen, of die beweerde herstelling al aanstonds eenig protest, vertoog of andere voorziening van hare zijde kan vorderen?"

De ministers beantwoordden deze interpellatie met de mededeeling der onderhandelingen, gelijk wij die boven hebben ontvouwd, en beloofden de overlegging der nota's, met den pauselijken Stoel gewisseld. Totdat de kennisneming met deze nota's had

plaats gehad, diende men natuurlijk zijn oordeel op te schorten; alleen de afgevaardigde van Leiden, Gevers van Endegeest, opende reeds toen den aanval op de regeering, gesteund door Groen van Prinsterer, terwijl Metman, naar aanleiding van de vrijheid, aan de Roomsche kerk gelaten, gelegenheid vond, terug te komen op de elf reserves op het reglement der Hervormde kerk, welke werkelijk de regeering bij deze gelegenheid duur te staan zijn gekomen en de zwakke plaats der verdediging vormden. Toen de Kamer weer bijeenkwam, om naar aanleiding der overgelegde nota's haar oordeel uit te spreken, hadden er beslissende gebeurtenissen plaats gehad, die van meer invloed op het lot van het ministerie waren dan het oordeel der Tweede Kamer.

Den 11den April zou de Koning zich, gelijk dat bijna elk jaar zijne gewoonte was, voor eenigen tijd naar Amsterdam begeven. Van die gelegenheid wenschte men gebruik te maken om Zijne Majesteit persoonlijk een monster-adres tegen de aanstelling der bisschoppen aan te bieden. Den vorigen dag, den 10den April, op een Zondag, werd in al de kerken bij de preek kennis gegeven, dat de volgende dagen in de kerken een adres ter teekening zou liggen, en werden alle Protestanten aangespoord, hun naam daaronder te plaatsen. En zoo vertoonde Amsterdam de volgende dagen een ongewoon schouwspel: »terwijl links eene vrij talrijke volksmenigte zich voor het paleis des Konings verdrong, zag men rechts menschen van allerlei rang en stand en leeftijd, in weerwil van het sombere, grauwe, gure voorjaarsweder, in rustelooze opvolging de Nieuwe Kerk binnenstroomen.... Er openbaarde zich een ongeloofelijke geestdrift, vrouwen zelfs uit de aanzienlijkste geslachten bleven niet achter. Men scheen haast te hebben, om het woord te logenstraffen, waarmee meer dan met eenig ander ding Thorbecke Amsterdams aristocratie had verbitterd: »»wanneer Amsterdam de hartader van het land is, dan klopt die hartader al zeer flauw."" (Koorders.) Over de wijze, waarop vaak handteekeningen

verkregen werden, deelt Dr. Nuyens uit het handschrift: Jaarboeken van het bisdom van Haarlem 1853 volgens een ooggetuige het volgende mede: »De predikanten vermaanden van de preekstoelen ten ernstigste tot het teekenen der adressen, die in de negen kerken zouden gereed liggen. Er werden agenten naar de verschillende buurten afgezonden, om het volk op te zetten. Het gemeen werd niet slechts ter teekening toegelaten, maar gedrongen. De werkbazen verplichtten hunne knechten, Roomsch of Onroomsch, om te gaan teekenen, onder bedreiging, van hen anders te zullen wegzenden. Zelfs de vrouwelijke dienstboden werden door hare meesteressen daartoe gedwongen. Aan de Landswerf gaf men aan alle arbeiders een uur, om te gaan teekenen. De bewoners der oudemannen- en vrouwenhuizen werden in rijen naar de consistoriekamers geleid. Weeskinderen en bedeelden, die geen schade wilden lijden, moesten gaan teekenen. Men gaf geene lezing van het adres, want men behoefde niet te weten, wat men teekende; die niet schrijven kon, zette een kruisje. Eenigen vertelden, dat de Paus in het land zou komen; anderen teekenden, opdat de Koning in de stad zou komen, wat toch altijd voordeel gaf. Zelfs zijn er Katholieken, die geteekend hebben, omdat men hun wijs maakte, dat er dan bisschoppen zouden komen. Men ging de achterbuurten rond en verkondigde luide door het uitventen van kleine blaadjes à een en twee centen, door het zingen van straatliederen, door het vertoon van schilderijen en platen, dat eene herstelling der Roomsche bisschoppen de Protestanten weer voor een inquisitieraad en op den brandstapel zou brengen; dat de bisschop van Haarlem weldra zou komen in eene koets met zes paarden bespannen, om de achterbuurten door te rijden, gevolgd van een beul, die in alle huizen zou binnengaan, om te vragen of de bewoners wel Katholiek zijn, en op ontkennend antwoord hen naar de gevangenis brengen."

Er moge eenige overdrijving of liever eenzijdigheid liggen in deze voorstelling van een Roomschgezinde, voor hem, die meer dergelijke petitionnementen als uitingen der volkssouvereiniteit, heeft bijgewoond, zal zij niets bevreemdends hebben.

Op alle hoeken van de straten las men groote plakkaten, zooals:

GEEN PAUS, GEEN BISSCHOP
Maar
Christus is alleen het Hoofd der Kerk.
De Heer Thorbecke door den Paus gekroond.
Liberalismus en Roomsch-Katholicismus.
De Grondwet en de Bisschoppen.
Thorbecke en Rome.
De wijding van den zich noemenden Aartsbisschop van Utrecht.

en dergelijke meer. Joden liepen langs de straten, uitgeknipte prentjes, voorstellende een bisschop, aan een touwtje in de hand dragende en riepen: »een cent een bisschop, hij kan opgehangen worden ook." Ook verhaalt men, dat sommigen bisschoppen van lood hadden gegoten met een bandje om den hals.

Zoo dan teekenden velen, door allerlei middelen daartoe opgezet, maar geen minder getal uit eigen beweging, het adres, dat ruim 51,000 handteekeningen bevatte. De inhoud stemt vrij wel overeen met dien van de reeds vroeger besproken adressen, telt de bekende bezwaren op — de titels als bisschoppen van, den terugkeer tot de bul van Paulus IV, het Protestantsch karakter van Nederlands geschiedenis, de vestiging van den aartsbisschop te Utrecht, enz. — terwijl het vrij kalm besluit met den volgenden wensch, wiens beaming voorzeker voor geen Katholiek en nog minder voor Thorbecke en het allerminst voor den Koning een bezwaar behoefde te zijn, nl.:

»dat de door het Roomsche hof zoo stout uitgesproken verwachting en veronderstelde medewerking der Nederlandsche regeering weldra moge blijken op eene verkeerde opvatting van de bedoeling en handelingen van Uwer Majesteits regeering te berusten en dat Uwe Protestantsche onderdanen ten aanzien hunner dierbaarste en heiligste belangen volkomen mogen worden gerustgesteld!

Eerbiedig maar ernstig tevens is onze bede, dat het Uwer Majesteit behage, niet het zegel harer Vorstelijke goedkeuring te

hechten aan zoodanige vestiging eener bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, welke, in plaats van gelijkheid, ongelijkheid in bescherming, aanzien en rechten, op godsdienstig en kerkelijk gebied, voor Uwer Majesteits onderdanen zou ten gevolge hebben.

De God des lichts en der waarheid, wien wij gemeenschappelijk met Uwer Majesteit dankbaar zijn voor het bezit van het reine en voor allen geopende Evangelie, verleene Uwe Majesteit, in dit voor geheel Nederland zoo gewichtig en hachelijk tijdsgewricht den geest der wijsheid, der gematigdheid en der kracht; Op Hem zij Uwe hope, gelijk van Hem onze verwachting is."

Het ministerie, bekend met het voornemen, om den Koning bij zijne komst te Amsterdam een monster-adres aan te bieden, achtte zich verplicht, den vorst in dezen met zijn raad en verantwoordelijkheid bij te staan, en deed hem den 14den April de volgende voordracht, geteekend door den Minister van Koloniën, tijdelijk voorzitter van den raad van ministers, Pahud:

»De Raad van ministers heeft de eer gehad, aan Uwe Majesteit voor te stellen om de onderscheidene adressen, welke toenmaals aan den Raad waren gerenvoyeerd geworden, en de strekking hadden, om zich te bezwaren over de regeling der Roomsch-Katholieke kerkelijke inrichting hier te lande, ter zijde te leggen.

Sedert is echter den Raad gebleken, dat het getal dier adressen is toegenomen, en dat het gemis van antwoord en de daaruit ontstaande onzekerheid van invloed zou kunnen zijn op de algemeene rust.

Wellicht zal de aanwezigheid van Uwe Majesteit te Amsterdam aanleiding geven tot het ontvangen aldaar van vertoogen, denzelfden geest ademende als de bedoelde adressen.

Na daarover rijpelijk gedelibereerd te hebben, heeft de Raad van ministers, uithoofde van het gewicht der zaak en van het oogenblik, het plichtmatig geacht, aan Uwe Majesteit thans eerbiedig voor te stellen, om, bij zoodanig geval, in Hoogstdeszelfs antwoord te kennen te geven: »dat de invoering van een bisschop-

pelijk bestuur over het Roomsch-Katholieke kerkgenootschap hier te lande, als een uitvloeisel der grondwettige kerkelijke vrijheid geene goedkeuring of erkenning van Uwe Majesteit behoeft, noch op de belangen van andere kerkgenootschappen of van den Staat invloed behoort te hebben; dat Uwe Majesteit waakt en zal waken dat door die invoering niemands rechten worden gekrenkt; dat alzoo, bij wederzijdsche eerbiediging van ieders godsdienstige overtuiging, geen grond tot bekommering bestaat." Het ministerie was, zooals vanzelf spreekt, vrij, den Koning dien raad op zijne verantwoordelijkheid te geven; doch deze was natuurlijk even vrij, er al dan niet gebruik van te maken, en alleen die woorden te spreken, welke de indruk van het oogenblik hem ingaf.

Vrijdag den 15den April had de aanbieding van het verzoekschrift plaats met de oorspronkelijke lijsten met handteekeningen in eene portefeuille verzameld. Het werd aangeboden door eene commissie, bestaande uit de predikanten Dr. B. ter Haar, Ds. J. E. de Voogt en Dr. P. J. J. Mounier, welke het adres hadden opgesteld, prof. A. des Amorie van der Hoeven, met veel moeite tot deelneming bewogen, en een achttal aanzienlijke Amsterdammers: staatsraad Jhr. J. van Iddekinge, staatsraad F. van der Oudermeulen, Jhr. H. D. Hooft van Woudenberg van Geerestein, Mr. G. Schimmelpenninck, raadsheer, Mr. C. F. Gulcher, lid van de arrondissements-rechtbank, en als vertegenwoordigers van den handel: Rudolphe Le Chevalier, W. H. Warnsinck Bz. en F. P. Muysken Fz. De bekende dichter-predikant B. ter Haar, die zich met veel ijver als voorzitter van den kerkeraad aan de spits der beweging gesteld had en »als hoofd dezer commissie, teneinde aan te toonen, dat hij niet als predikant maar als staatsburger kwam, het kostuum droeg van lid des Koninklijken Instituuts (welke instelling echter toen reeds was opgeheven)" (*) bood den Koning de portefeuille aan, met de volgende toespraak:

(*) Volgens eene mededeeling van Ds. Mounier bij Dr. J. ten Brink. Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letteren in de 19de eeuw. Amsterdam 1888. (Bernard ter Haar), dl. II blz. 90,

»Sire!

»Wij allen, die hier voor het aangezicht Uwer Majesteit zijn verschenen, zijn diep doordrongen van het plechtige en beteekenisvolle van dezen oogenblik. Terwijl de hoofdstad des rijks zich weder mag verheugen, Uwe Majesteit binnen hare muren te zien, heeft eene algemeene Protestantsche commissie de vergunning gevraagd, ter aanbieding van een adres, tot Uwe Majesteit te mogen naderen.

Sire! wij spreken uit naam van meer dan vijftigduizend Uwer onderdanen, allen (met uitzondering of toevoeging van eenige Katholieken) Protestanten, behoorende tot onderscheidene kerkgenootschappen, allen ingezetenen dezer stad, wier authentieke naamteekeningen in de hiernevens gevoegde portefeuille vereenigd zijn. Wij hebben in dit adres met betamenden eerbied, maar als Protestantsche Nederlanders met vrijmoedigheid tevens, ons leedgevoel geopenbaard, onze verontwaardiging uitgesproken over den geest en toon en geheel den inhoud der pauselijke allocutie, over de verregaande aanmatiging van het Roomsche hof, over den hoon, die hierdoor niet enkel onze Protestantsche geloofsbelijdenis, maar ook onze geschiedenis, de asch en de nagedachtenis onzer vaderen en het vorstelijk stamhuis van Oranje is aangedaan. Wij verklaren in dit adres, dat wij de gelijkheid welke de Grondwet aan de verschillende godsdienstgezindten in Uw koninkrijk waarborgt, volkomen eerbiedigen, en het zij ons vergund, hierbij nog de verzekering te voegen: wij misgunnen of betwisten aan onze Roomschgezinde medeburgers en medechristenen geenszins het recht tot eene wettige organisatie van hun kerkgenootschap, maar het is bepaaldelijk tegen de wijze, waarop die regeling staat te geschieden, tegen de herstelling eener bisschoppelijke hiërarchie in Nederland en de openlijke erkenning daarvan door de hooge regeering des lands, dat wij gemeend hebben, met de meeste bescheidenheid, maar ook met den meesten ernst en nadruk, onze stem te moeten verheffen. Wij drukken in dit adres onze diepe bekommering uit over de rampen en onhei-

len, welke bij de wederinvoering van zoodanige hiërarchie, de rust van Kerk en Staat en geheel de toekomst des vaderlands bedreigen, als hetwelk daardoor een nieuw tijdperk zijner geschiedenis tegengaat, maar hetwelk een tijdperk van heillooze tweespalt en wellicht de aanvang eener worsteling zijn zal, waarvan God alleen het einde weet, maar waarvan de gevolgen niet te berekenen zijn. En daarom, Sire! gedachtig aan het vorstelijk woord, een Willem van Oranje waardig, door Uwe Majesteit nà de inhuldiging, te dezer zelfde plaatse gesproken, hetwelk onuitwischbaar in mijn harte bleef gegraveerd, gedachtig aan de wapenspreuk Uwer vaderen, in het volkomen vertrouwen op Uwen moed, op Uw beleid en Uwe rechtvaardigheid, komen wij thans bescherming en handhaving onzer rechten zoeken en smeeken bij den vorstelijken troon.

Sire! Wij hebben onszelven het gewicht dezer handeling geenszins ontveinsd. Als mannen van geweten hebben wij vooraf aan ons geweten gevraagd, of wij nog langer konden en mochten zwijgen, dan of wij ditmaal overeenkomstig het grondwettig recht, aan al Uwe onderdanen verzekerd, moesten spreken, en het antwoord heeft hierop door onze borst geklonken: Nu of nooit. En die stem heeft aanstonds zulk een weerklank gevonden in veel duizende harten, dat dit gedenkteeken van den echt Protestantschen geest — die, Gode zij dank, nog in Nederlands hoofdstad leeft en door geene breve van het Vatikaan is te vernietigen — dat dit gedenkteeken van den echt Protestantschen geest binnen het kortstondig tijdperk van drie dagen is opgericht. Indien Uwe Majesteit zich verledigen wil, die lange lijst van namen meer dan vluchtig te doorloopen en te doorbladeren, zij zal er duizenden in ontmoeten uit de lagere volksklasse, ja — maar die zich gelukkig gevoelden, in dit adres met ons te kunnen verklaren, dat zij tot Uwer Majesteits getrouwste onderdanen behoorden. Zij zal er uit ontwaren, hoe vrouwen van de aanzienlijkste geslachten de onderteekening van dit adres mede van haren plicht hebben geacht. Zij zal er vele, zeer vele namen in lezen van mannen, waarop Amsterdam en geheel het

vaderland glorie draagt; van mannen, die wij mede als onze overheden eerbiedigen, die door geboorte of letterroem zijn onderscheiden, die het sieraad en steunsel zijn van den achtbaren handelsstand, waaraan Amsterdam zijne grootheid, en geheel het vaderland zooveel van zijne welvaart dankt; van mannen, die allen als Christenen het hoofd en de knieën voor den Koning der koningen buigen, en — hoedanig ook de uitslag dezer poging zij — wel nimmer zullen ophouden, God voor Uwe Majesteit en het duurzaam heil Uwer regeering te bidden. En dit, Sire! verhoogt niet weinig de vrijmoedigheid, waarmede wij het wagen, dit adres Uwer Majesteit aan te bieden.

Sire! Indien de Grondwet in weerspraak met zichzelve en hetgeen zij belooft, volstrekt onmachtig bleek te zijn, om de rechten van al Uwe onderdanen, op godsdienstig en kerkelijk gebied, tegenover elkander in het evenwicht te plaatsen, dan zouden wij dit wel diep moeten betreuren, en beiden vorst en volk moeten beklagen, maar daarom nog geenszins vergeten, wat wij als gehoorzame en vreedzame burgers aan den Staat zijn verschuldigd.

Maar, Sire! Wij meenen met het volste recht te mogen beweren, dat juist die gelijkheid, waarvan de Grondwet spreekt, door zoodanige invoering en erkenning der hiërarchie niet gehandhaafd, maar verbroken en geschonden zal worden. Het is onze innigste overtuiging, dat daardoor eene suprematie aan het Roomsche kerkgenootschap zou worden toegekend en afgestaan, gelijk geen der andere kerkgenootschappen zich immer zou vermogen toe te eigenen. En wanneer wij met het 65ste artikel der Grondwet den weidschen titel van metropolitaan van Utrecht, en zelfs de benoeming van pauselijke kamerheeren in verband brengen; wanneer wij in de Grondwet lezen, dat „de Koning waakt dat al de kerkgenootschappen zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat"", en vooral Sire! wanneer wij ons herinneren, hoe Uwe Majesteit volgens dezelfde Grondwet bij God Almachtig heeft gezworen, om alle kerkgenootschappen in Uw Rijk gelijke bescherming te zullen verleenen,

— dan durven wij de hoop koesteren en het vertrouwen uitspreken, dat aan diezelfde Grondwet, door de wijsheid Uwer Majesteit — bij een ernstigen wil der regeering, om de bezwaren der Protestanten te wegen — nog zoodanige beperkingen en waarborgen zullen te ontleenen zijn, waardoor de thans dreigende gevaren afgewend, en de zóo hevig verontruste gemoederen weder gerustgesteld kunnen worden.

Sire! Het zij ons vergund hier nog eenmaal te verklaren: Wij misgunnen of betwisten aan onze Roomschgezinde medeburgers en medechristenen de inwendige regeling hunner kerkelijke aangelegenheden niet; maar wanneer wij de herstelling der bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, met al den aankleve van dien, hooren voorstellen en omschrijven als eene handeling of gebeurtenis van zuiver godsdienstigen en kerkelijken aard, welke de rechten van andere kerkgenootschappen geheel onverkort zoude laten, welke de rust en veiligheid van den Staat niet zou bedreigen, welke niet als eene vreemde macht dreigt in te grijpen in het raderwerk der regeering, — dan Sire! moeten wij ons wel verplicht en gedrongen gevoelen, met beroep op den bisschoppelijken eed en den geest van het ultramontanisme, met beroep op de geschiedenis van vorsten en volken, met beroep op ieders gevoel voor waarheid en recht, met beroep op tijdgenoot en nakomelingschap beide, — op de plechtigste en nadrukkelijkste wijze daartegen te blijven protesteeren."

Het was een beslissend oogenblik. De gevolgen, welke het een of andere antwoord zou hebben, waren op dat oogenblik niet te voorzien. Däar stond de Koning en naast hem zijn broeder Prins Hendrik, tegenover hem al wat de hoofdstad des lands op elk gebied aanzienlijks in zijn midden telde; daarbuiten eene ontelbare volksmenigte in angstige spanning elk zijner woorden verbeidende, en verder het geheele land in hooggestegen bekommering uitziende naar elk bericht uit de hoofdstad. Evenals vanouds in gevaren het Nederlandsche volk zijn heul en toevlucht zocht bij de geliefde Oranje-vorsten, zoo ook richtte het thans in dit, zij het dan ook denkbeeldig, gevaar, in kinderlijk vertrouwen

het oog op zijn Koning, van wien het alleen uitkomst wachtte. Kon de Vorst die roepstem onbeantwoord laten? Zou hij hier, met aanhaling der Grondwet, in wettelijke termen, den stroom trachten te stuiten, zoo die nog te stuiten ware? Of zou hij dit kinderlijk vertrouwen beantwoorden door een hartelijk, geruststellend antwoord? Door de toezegging van zijne medewerking rust en vrede doen wederkeeren, en de leiding op zich nemen, om alzoo den stroom in zijne bedding te doen terugkeeren, en het bewogen oppervlak te effenen. Wat daarvan ook zij en welke gedachten op dat treffend oogenblik 's Konings gemoed mogen hebben bestormd, voorzeker kan 's Konings antwoord, gelijk het door de bladen is medegedeeld, voor ons niets bevreemdends hebben: »De Koning zag met het grootste genoegen zulk een kring van achtbare overheidspersonen, mannen, aanzienlijk van geboorte, sieraden van den handelsstand, beroemd door wetenschap en geleerdheid, om zich heen geschaard. Even als de commissie was de Koning diep doordrongen van het gewicht van den gedanen stap. Menige treurige oogenblikken had zijne regeering hem opgeleverd, maar hij had steeds opwekking en bemoediging gevonden in de hartelijke — bijna zoude hij zeggen — kinderlijke, echt kinderlijke liefde van zijn volk en »deze dag" — dus vervolgde de Koning — »maakt het, Mijne Heeren, aan allen, welke gij vertegenwoordigt, bekend, deze dag heeft den band tusschen het Huis van Oranje en Nederland nog hechter vastgesnoerd en dierbaarder aan mijn hart gemaakt." De vreugde, welke dit antwoord in het land verwekte, bewees, dat de Vorst bij zijne onderdanen den rechten toon had aangeslagen, toen hij aldus het kinderlijk vertrouwen zijner onderdanen in het gevaar, waarin zij meenden te verkeeren, op zijne waarde wist te schatten.

Anders dacht het ministerie er over. In dat bewijs van sympathie met eene beweging, die voornamelijk tegen hen zelven gericht was, vonden de ministers niet den steun, dien zij juist tegen die beweging noodig hadden. Het was te verwachten, dat het publiek de opvatting ontving, alsof de Koning met zijne ministers in deze zaak niet eensdenkend was, en op echt constitutioneele

wijze begrepen zij, dat zij de volle zekerheid moesten hebben van 's Konings vertrouwen of anders hunne portefeuilles ter beschikking moesten stellen. Daarom deed de Raad van ministers den 16den April de volgende voordracht aan den Koning:

»Aan den Koning.

'S-GRAVENHAGE, den 16den April 1853.

Bij den toenemenden aandrang van adressen betreffende een bisschoppelijk bestuur over de R. K. kerk hier te lande, had de Raad van ministers, onder dagteekening van den 13den April jl., de eer, aan Uwe Majesteit een ontwerp van beschikking voor te stellen. Het scheen in deze, aan zoo velerlei misvatting onderworpene zaak noodig, de rechtvaardigheid van de door het Gouvernement betrachte handelwijs te doen gevoelen; de regeling zelve en den vorm harer invoering als buiten het bereik des Gouvernements geplaatst, niet met zijne taak te laten verwarren; te wijzen op den waarborg, dien ieder tegen wezenlijke krenking bij Uwe Majesteit vindt, en van Harentwege tot verdraagzaamheid en kalmte te stemmen.

Volgens de berichten heeft het antwoord, dat Uwe Majesteit op de publieke audientie te Amsterdam gaf, een gansch anderen indruk gemaakt. Men meent van Uwe Majesteit te hebben verstaan, dat Hoogstdezelve zich tegen haren zin door de Grondwet gebonden achtte; dat Uwe Majesteit door het ontvangen beklag van hetgeen volgens de Grondwet gebeurd is, den band tusschen het Huis van Oranje en Nederland nog versterkt rekende. Men gelooft natuurlijk tusschen die toespraak en de houding van Hoogstdeszelfs ministers, een strijd te ontdekken, die als tegenwerking wordt uitgelegd.

Zoo iets, Sire, mag zelfs in schijn niet bestaan; het minst ten aanzien eener aangelegenheid, waarin alle klassen des volks levendig en hartstochtelijk belang stellen. Niemand moet kunnen gelooven, dat hij in het hoofd der regeering tegen de regeering steun vindt. Ware het anders, de kracht der Koninklijke regee-

ring ware gebroken; de beweging der gemoederen zou niet ophouden, maar voortdurend en telkens opnieuw kunnen worden gewekt, onrust en tweedracht zouden gewonnen spel hebben.

Wij komen U, Sire! in het belang van het Land en van het Koningschap, met eerbiedigen ernst vragen, dat het Uwer Majesteit behage, aan een ondraaglijken toestand een einde te maken.

Eene waarheid wordt algemeen erkend: de Koning, die met zijne ministers niet overeenstemt, moet zijn ministerie veranderen.

Wij brengen gezamenlijk het verzoek voor den troon, dat Uwe Majesteit goedvinde, hiertoe te besluiten, òf allen twijfel en misverstand op de meest uitdrukkelijke wijs door eene ronde, openbare verklaring weg te nemen.

De Grondwet verleent, naar onze overtuiging zeer terecht, kerkelijke vrijheid en gelijkheid van bescherming. Wij hebben aan de grondwettige vrijheid haren loop gelaten. Mocht Uwe Majesteit met de Grondwet of met ons stelsel van bestuur niet tevreden zijn, Uwe Majesteit gelieve ons te ontheffen.

Dat bij den ontvangen indruk eene onverwijlde beslissing noodzakelijk is, behoeven wij nauwelijks onder de aandacht van Uwe Majesteit te brengen!

(Get.) C. F. PAHUD.
THORBECKE.
VAN BOSSE.
Baron FORSTNER VAN DAMBENOY.
STRENS.
VAN ZUYLEN VAN NYEVELT.
J. ENSLIE.

Voordat nog 's Konings antwoord op deze voordracht ontvangen was, had in de Tweede Kamer de voortzetting der interpellatie van Van Doorn plaats naar aanleiding der overgelegde stukken (18 April). Op voorstel van Van Doorn zelf werd besloten, deze op dien dag te behandelen vóór de beraadslaging over het reglement betrekkelijk de openbaarmaking van het verhandelde

in de beide Kamers, welke aan de orde was. Er werd eene warme discussie gevoerd, wier inhoud ons evenwel weinig nieuws meer zal opleveren, na al hetgeen reeds hiervoren betrekkelijk het vóor en tegen de invoering der bisschoppelijke hiërarchie van verschillende zijden is medegedeeld. De regeering, bij monde van de Ministers van Buitenlandsche Zaken, van Katholieken en van Hervormden Eeredienst en eindelijk van Thorbecke zelf, verdedigde hare houding, welke in 't bijzonder scherp werd aangevallen door de anti-revolutionnaire leden: Groen van Prinsterer, Van Lynden en Mackay. Het debat eindigde met de aanneming der volgende motie van orde van Van Doorn: »De Kamer, kennis genomen hebbende van de gedane mededeelingen betreffende de onderhandeling over de regeling der kerkelijke aangelegenheid van de Roomsch-Katholieken hier te lande en gehoord hebbende, dat daaromtrent krachtige vertoogen aan het hof van Rome zijn of zullen worden gedaan, verklaart over te gaan tot de orde van den dag." Deze motie had, volgens den voorsteller, volstrekt geene vijandige bedoeling, en betrof niet de organisatie zelve, maar alleen den vorm, waarin zij had plaats gehad. Zij werd aangenomen met 40 tegen 12 stemmen: tegen stemden de anti-revolutionnairen, Groen van Prinsterer, Mackay en Van Lynden en de Katholieke leden, Dommer van Poldersveldt, Van Wylick, Van Nispen van Sevenaer, Van Wintershoven, De Poorter, Luyben, Meeussen, met de afgevaardigden van Gorinchem en Tiel, Schiffer en Leemans. De motie was in 't algemeen gunstig voor de regeering en bewees, dat deze nog steeds het vertrouwen der Kamer genoot, maar hare aanneming kon het ministerie niet meer redden.

In de *Staatscourant* van den 20sten en 21sten April verscheen het Koninklijk Besluit (gedateerd den 19den April), waarbij het verzoek om eervol ontslag der ministers, welke hunne portefeuille ter beschikking des Konings hadden gesteld, werd aangenomen, met uitzondering van dat der ministers: van koloniën, Pahud,

van Marine, Enslie, en van Oorlog, Forstner van Dambenoy. Bij besluit van dezelfde dagteekening werden benoemd tot Minister van Buitenlandsche Zaken de minister van staat Mr. F. A. van Hall, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal; tot Minister van Justitie Mr. D. Donker Curtius; tot Minister van Binnenlandsche Zaken Mr. G. C. J. van Reenen, burgemeester van Amsterdam; tot Minister van Financiën E. C. U. van Doorn, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, tevens voorloopig belast met het departement van de Hervormde en andere eerediensten, en tot Minister voor de zaken van den R. K. Eeredienst Mr. L. A. Lightenvelt, terwijl later bij besluit van den 23sten April het verzoek om ontslag van de ministers Pahud, Enslie en Forstner van Dambenoy als vervallen beschouwd werd, en deze ministers in hunne functiën werden bevestigd.

Den volgenden dag (20 April) na het besluit tot ontslag van het ministerie vroeg Van der Linden in de Tweede Kamer inlichting naar de redenen van de aftreding van het Kabinet, dat blijkens de aanneming der motie Van Doorn nog steeds het vertrouwen der Kamer genoot, terwijl in de Eerste Kamer Van Dam van Isselt overlegging verzocht der stukken, op de nieuwe regeling betrekking hebbende. Elke verdere discussie over de optreding van het nieuwe ministerie werd evenwel afgesneden door de sluiting der zitting op den 21sten April. Vijf dagen later (26 April) werd het besluit uitgevaardigd tot ontbinding der Tweede Kamer en tot verkiezing van een nieuwe op den 17den Mei, welke zou bijeenkomen op Dinsdag den 14den Juni 1853. Tevens ging dat besluit tot ontbinding in de *Staatscourant* vergezeld van eene voordracht van het nieuwe ministerie aan den Koning, waarin het zijn programma ontwikkelde en dit op deze wijze ter kennis van de natie bracht.

Wij zullen hier enkele der meest kenmerkende zinsneden van dit programma overnemen:..... »Het is ons voorgekomen, dat er noch over de onschendbaarheid der Grondwet, noch over het onraadzame, om in die wet wijzigingen te brengen, eenige twijfel behoort te bestaan.

Uwe Majesteit kan, evenals elk Zijner onderdanen, over het

doeltreffende van enkele bepalingen der Grondwet bedenkingen hebben; maar bij vernieuwing is ons Uwer Majesteits wil en begeerte gebleken, om deze wet der wetten te onderhouden en te handhaven.

Ook wij, Sire, zijn door gelijke gevoelens bezield. Wij beschouwen de Grondwet, ofschoon zij wel, gelijk alle menschelijk werk, hare gebreken zal hebben, als een hechten band tusschen Koning en Volk, als een hoeksteen van het maatschappelijk gebouw, waaraan niet moet worden geroerd. Er is dan ook niemand onzer, die er aan denkt, om in de Grondwet eenige wijziging voor te dragen, en het zal ons streven zijn, om hare eerlijke uitvoering te verzekeren: eene uitvoering, waardoor zoowel de rechten en vrijheden der Natie als de rechten en prerogatieven der Kroon ongeschonden worden bewaard.

Maar, Sire, reeds bij velen is twijfel ontstaan, of de afgetreden ministers de Grondwet wel in dien zin opvatten en toepasten, waarin zij is ontworpen, overwogen en vastgesteld.

Wij zouden hier kunnen wijzen naar artt. 131 en 140 der Grondwet met het oog op sommige weinig milde bepalingen der daaruit voortgevloeide wetten (*), naar art. 148 met het oog op de poging bij de voordracht der comptabiliteit gedaan, om de rechterlijke uitspraken tegen den Staat krachteloos te maken; naar art. 195 in verband met het eerste en tweede ontwerp van armenwet; — maar wij moeten meer bepaald verwijzen naar de bepalingen der Grondwet omtrent den godsdienst.

Wij erkennen en wij verheugen er ons in, dat in die bepalingen de vrijheid van godsdienstige belijdenis, in den ruimsten zin, is verzekerd, en de inrichting der kerkgenootschappen niet aan het wereldlijk gezag is opgedragen; maar wij vinden tevens in de Grondwet naast de vrijheid en gelijkheid van bescherming aan alle kerkgenootschappen verleend, verantwoordelijkheid naar de wet, en bovenal een toezicht, den Koning opgedragen, waardoor hij in staat wordt gesteld, om rust en vrede in zijn Rijk te bewaren....

(*) Provinciale en Gemeentewet.

.... Overigens achten wij minder inmenging van het centraal gezag en een milder toepassing van de bepalingen der Grondwet en van de daaruit voortvloeiende organieke wetten betreffende de huishouding van de gewesten en van de gemeenten in den Staat alleszins raadzaam.

Evenzoo zijn wij van oordeel, dat de bepaling van art. 54 der Grondwet: De uitvoerende macht berust bij den Koning, voor de raadslieden der Kroon geen doode letter moet zijn; maar dat zij bij eene natie, wier leus van vereeniging is Vaderland en Koning, den Koning in eere moet houden, zoodat aan hem alleen de eer der regeering en aan de ministers de zedelijke en wettelijke verantwoordelijkheid daarvan zal verblijven.

Wij hebben het vertrouwen, dat deze onze beschouwingen ook die zijn van het grootste deel der natie; maar wij mogen niet ontveinzen, dat zij op dit oogenblik kunnen schijnen, eenzijdig te zijn, in zooverre in de Tweede Kamer der Staten-Generaal zich een aaneengesloten aantal stemmen heeft vertoond, ter ondersteuning eener meer tegenovergestelde richting." Om laatstgenoemde reden wordt den Koning vervolgens de ontbinding der Tweede Kamer aangeraden, teneinde het door eene nieuwe verkiezing zal kunnen blijken »of de afgevaardigden inderdaad de meening der natie uitdrukken" en eindelijk voorgesteld, deze voordracht in de *Staatscourant* op te nemen, opdat »de natie bij het instellen van een beroep op hare denkwijze met de beschouwingen der regeering omtrent het regeeringsstelsel worde bekend gemaakt." Wij hebben gezien, dat aan beide laatste voorstellen gevolg is gegeven.

Het zooeven medegedeelde programma was blijkbaar een verkiezingsmanifest. Het was uitsluitend gericht tegen Thorbecke en diens geestverwanten, en kon dienen tot middel van vereeniging voor al zijne tegenstanders: conservatieven van vóor 1848 (type Van Hall), van ná 1848 (type Donker Curtius), en van anti-revolutionnairen en anti-papisten, hoewel de beide laatsten buiten het ministerie waren gesloten en in het programma weinig geruststellends ten opzichte van de Aprilbeweging konden lezen.

In allen gevalle, al had men niet het gewenschte verkregen,

het naaste doel was bereikt: het ministerie Thorbecke was gevallen. Nu gold het, met gezamenlijke krachten ook de liberale meerderheid in de Tweede Kamer te doen verdwijnen; dan zou er licht meer kunnen volgen en de weg tot verdere maatregelen gebaand zijn.

En nu toog men aan het werk. Opnieuw ging van Utrecht de beweging uit. Daar kwam een anti-revolutionnair—conservatief—anti-papistische kiesvereeniging tot stand, onder den naam Koning en Vaderland, die bij duizendtallen een algemeen rondschrijven verspreidde, waarvan we weer enkele kenschetsende zinsneden overnemen.

Eerst wordt de wenschelijkheid uitgesproken, dat eene geheel andere vertegenwoordiging dan de oude na de verkiezingen zal terugkeeren, want: »die vertegenwoordiging moet van nu af aan den naam, dien zij draagt, waardig zijn. Hetgeen er goeds leeft in het volk, moet in zijne vertegenwoordiging leven." Dat kan van de vroegere niet gezegd worden: »Twijfelt iemand? De handelingen van het vorige ministerie met Rome kwamen bij haar ter sprake, zonder dat door haar eene scherpe afkeuring werd gegeven.

Twijfelt iemand? De zoo van alle kanten bestreden wet op het armbestuur kon daarom alleen zoo warm door het volk bestreden worden, omdat het volk op zijne zoogenaamde vertegenwoordiging niet genoeg vertrouwen stelde.

Eindelijk, twijfelt iemand? In de Tweede Kamer der Staten-Generaal is over de woorden: Gods genade op de meest afkeurenswaardige wijze gehandeld. In die Kamer heeft men, zonder dat de meerderheid een blijk van afkeuring gaf, met ongeoorloofde stoutheid, de souvereiniteit van het Huis van Oranje ontkend en verklaard, niet te weten, wat dat beteekende." Nu evenwel had de Koning aan dat ministerie een einde gemaakt, hij »ontsloeg de mannen, die aan Rome vrij spel gegeven hadden, omringde zich van andere en vraagt nu ware vertegenwoordigers van zijn volk". Maar nu rust er ook een plicht op de kiezers, de »dure plicht, elk in zijn kring pogingen aan te wenden, teneinde er eene ware vertegenwoordiging des volks ontsta; zulk eene, waardoor het goede, dat in het volk leeft, inderdaad vertegenwoordigd wordt. — Dan

moeten wij naar ons vermogen trachten, dat de ministers van 's Konings keuze, — dat de mannen, die door Z. M. belast worden om den Ultramontanen in Nederland geen voedsel te geven — in hun streven geschraagd en gesteund worden...... De vijanden van het geloof onzer vaderen, die de hartelijkste vrienden van Oranje en Nederland niet zijn, zijn niet gering te achten, hoezeer zij noch in zielental, noch in zedelijke kracht overwicht hebben.

Zij zijn niet gering te achten: omdat zij, blijkens de ervaring, niet die nauwgezetheid in de middelen hebben, waarmede een goed doel alleen mag worden bereikt.

Daarom is aansluiting plicht; want de vijanden van het geloof onzer vaderen sluiten zich aaneen.

Men versta zich alzoo onderling met spoed omtrent de keuze van mannen van karakter, van vertegenwoordigers, die in Oranje hunnen steun vinden; die Nederlanders zijn; die de geschiedenis van het vaderland in hun gemoed hebben opgenomen; mannen, in handel en wandel onbesproken. Bovenal zie men uit naar dezulken, die alleen uit liefde voor het dierbare vaderland tot vervulling van dien plicht te brengen zijn. Zij, die zich daartoe aanbevelen, zijn zeker niet de vertegenwoordigers van een volk, dat de bescheidenheid nog niet vertreden heeft, dat onderscheid kent tusschen volkskeuze en aanbod van eigen persoon." Het slot der circulaire is van meer practischen aard en luidt aldus:

»De Koning wil het zinkende vaderland redden.

Onder Gods hulp is dit mogelijk.

Bidden wij onzen Vader in Christus, dat Hij de middelen zegene.

Wij nemen tot het welslagen onzer aller pogingen de vrijheid, het volgende hierbij onder uwe aandacht te brengen.

Het komt ons goed voor:

1°. Dat in iedere hoofdplaats van het kiesdistrict eene vereeniging van welgezinden gevormd worde, om de verkiezingen in Protestantschen zin te leiden, of zich aan te sluiten aan goede reeds bestaande vereenigingen.

2°. Dat de welgezinden in andere plaatsen zich wenden tot

die vereenigingen, om zich met deze te verstaan en verdeeling van krachten voor te komen.

3°. Dat de naam van den man der keuze spoedig openbaar worde gemaakt in de couranten en daarin zooveel mogelijk aanbevolen.

4°. Dat bij voorkeur gekozen worde een voormalig lid der Kamer, wanneer hij het Protestantisme ernstig wil voorstaan.

5°. Dat de vereenigingen met den ondergeteekende, secretaris, in briefwisseling treden.

Wij geven in overweging, ons te verbinden onder den naam van

Koning en Vaderland,

en dien naam aan de onderscheidene vereenigingen te geven.

Namens het bestuur,
Mr. F. H. C. Drieling,
Secretaris (*).

Aan dit rondschrijven werd gevolg gegeven. Door alle mogelijke middelen werd op de bevolking gewerkt; geene verdachtmaking tegenover de afgetreden ministers was te veel; zoo maakte men gebruik van de omstandigheid, dat het nieuwe ministerie den 27sten April de in de Kamer medegedeelde stukken in de *Staatscourant* openbaar had gemaakt. Onder deze bevonden zich ook vertrouwelijke brieven van Van Sonsbeeck en van Van Zuylen van Nyevelt, die veel verbittering moesten verwekken; terwijl enkele andere, die ter rechtvaardiging van de afgetreden ministers konden dienen, gelijk de bewijzen, dat steeds met machtiging des Konings gehandeld was, niet werden opgenomen. Vooral de predikanten gaven zich veel moeite, en de Middelburgsche vaardigden zelfs een manifest uit, teneinde in «staatkundige twisten hunnen invloed als herders en leeraars in het belang van Koning en Vaderland aan te wenden." Het reeds meermalen aangehaalde Gids-artikel van Koorders, hetwelk dit feit mededeelt, vervolgt aldus:

»Ten overvloede had men ook nog onbekende, maar niet minder ijverige bondgenooten, die uit bescheidenheid of om andere

(*) De circulaire is in haar geheel te vinden o. a. bij Dr. Nuyens.

geldige redenen hun namen niet weten wilden. In Deventer was Thorbecke op den voorgrond gebracht; — en vóór de herstemming kwam er een gerucht in omloop, dat de intendant van 's Konings paleis uit Apeldoorn was gekomen, om het hoofd van het plaatselijk bestuur te waarschuwen, dat het garnizoen zou worden weggenomen — wanneer die candidatuur mocht zegevieren. De Bredasche kiezers, die eveneens op Thorbecke het oog hadden gevestigd, werden door een gerucht van even raadselachtigen oorsprong aan de mogelijkheid van verplaatsing der militaire Akademie indachtig gemaakt. Terwijl in 's Hage voor Van Zuylen gewerkt werd, zag men eensklaps in een blad, dat geacht werd onder de leiding van een der bewindslieden te staan, eene advertentie opgenomen, die op straffe van verlegging der residentie het stemmen voor Van Zuylen verbood. Weinige dagen, nadat Thorbecke te Breda en te Maastricht was gekozen, vóor den aanvang der negentien herstemmingen, vond de Koning goed, te bedanken als beschermheer der maatschappijen van landbouw, in die beide steden gevestigd, — ook daaraan knoopte het gerucht eene eigenaardige beteekenis vast. En de organen der regeering bewaarden het diepste stilzwijgen, — zeker uit buitengewone kieschheid, omdat ze zelfs zijdelings geen invloed op de verkiezingen wilden uitoefenen. Het gevolg was, dat die geruchten op vele kiezers een diepen indruk maakten. Want men zocht nu te meer hun oorsprong te 's Hage."

De verspreiding van dergelijke geruchten en het misbruik, daarin van 's Konings naam gemaakt, geven eene merkwaardige illustratie tot de zinsnede in de circulaire van Koning en Vaderland over »de nauwgezetheid in de middelen, waarmede een goed doel alleen mag worden bereikt."

Vergeefsch was het, dat ook van andere zijde door de vereenigde liberalen en Katholieken dapper gestreden werd, dat de eersten een strijdlustig orgaan vonden in *de Grondwet:* zij moesten tegen de overmacht het onderspit delven. Wij kunnen ons bepalen bij de mededeeling van den uitslag der verkiezingen: de liberalen verloren zeventien leden, onder wie Jongstra in Sneek, De Fremery in Steenwijk, Dullert in Zutfen, J. Heemskerk Bz. in Amsterdam,

Van der Linden en Metman in Gouda, Poortman in Delft, Blussé in Dordrecht, Bachiene in Goes en Anemaet in Zieriksee. Hunne plaatsen, en die van anderen, welke om verschillende redenen openvielen, werden ingenomen door conservatieven, anti-papisten en anti-revolutionnairen. Onder de eersten telde men mannen van vóor 1848, als Jhr. Mr. W. L. F. C. ridder van Rappard te Amersfoort, en de oud-ministers Mr. W. A. baron Schimmelpenninck van der Oye te Zutfen en J. C. Rijk te 's-Gravenhage, onder de conservatief-liberalen en anti-papisten Mr. J. M. de Kempenaer voor Tiel, den bekenden letterkundige Mr. J. van Lennep voor Steenwijk, en Prof. J. Bosscha te Amsterdam verkozen. Vooral de anti-revolutionnaire partij zag zich zeer versterkt, volgens de laagste raming tot acht, volgens de hoogste tot twaalf leden, daar men van enkelen moeilijk wist te zeggen of zij meer conservatief dan wel anti-revolutionnair waren. Onder Groens aanhangers zag men toen voor het eerst plaats nemen Mr. J. J. L. van der Brugghen voor Zutfen, Mr. J. F. baron van Reede van Oudshoorn voor Amersfoort, Jhr. Mr. C. van Foreest voor Alkmaar, Mr. P. J. Elout van Soeterwoude voor Gorinchem. De provincie Groningen met Twente bleven trouw aan de liberale partij, Nijmegen met Brabant en Limburg aan de Katholieke, gelijk te verwachten was. Van de afgetreden ministers werd Mr. P. P. van Bosse te Rotterdam verkozen, en Mr. M. P. H. Strens te Roermond. Van Zuylen van Nyevelt zag zich daarentegen zoowel te 's-Gravenhage als te Zutfen door de tegenstanders verslagen. Thorbecke was candidaat gesteld te Leeuwarden, Alkmaar, Leiden, Zwolle, Deventer, 's-Hertogenbosch, Maastricht en Breda. In de beide laatste districten werd hij verkozen, te Deventer en te 's-Hertogenbosch kwam hij in herstemming. Deventer was het district, waarop geheel de liberale partij het oog gevestigd hield, daar het van belang was, haar leider in een Protestantsch district te doen zegevieren. Het mocht evenwel niet gelukken: Storm van 's Gravesande won het met 23 stemmen meerderheid, waarop Thorbecke voor Maastricht zitting nam. Daarentegen zag Groen van Prinsterer zich in Gouda en Zwolle verkozen, en Baud in Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage te gelijk. De geheele oppositie:

liberalen en Katholieken, bedroeg ongeveer twee vijfden van het aantal leden der Kamer.

Den 14den Juni werd de zitting der Staten-Generaal door den Koning geopend met de volgende troonrede:

»Mijne Heeren,

Ik ben levendig getroffen geworden, toen onlangs duizenden Mijner beminde onderdanen, geschokt in hun nationaal gevoel, en verontrust over hunne teederste belangen, zich tot Mij wendden, en van Mij voorziening tegen het voorwerp hunner bekommering verlangden.

Doordrongen van Mijne verplichting, om aller belangen en rechten te beschermen, heb Ik gemeend, Mij niet te moeten vereenigen met den raad, welke Mij door de raadslieden der Kroon werd gegeven. Ik begreep, dat het opvolgen daarvan de hooggestegen bekommering niet opheffen, de onmiskenbare spanning der gemoederen niet bedaren kon.

Op het alstoen geopenbaard verlangen der ministers heb ik aan sommigen hunner ontslag verleend en hen vervangen door mannen, die Mijn vertrouwen bezitten.

Ik heb Mij verplicht geacht, in verband daarmede, een deel der vertegenwoordiging te ontbinden en de kiezers in de gelegenheid te stellen, om te doen blijken van hunne waardeering der omstandigheden.

Thans zie ik Mij met genoegen opnieuw omringd door de beide Kamers der Staten-Generaal, en het is Mij eene behoefte geweest, Mijne Heeren! in persoon uwe vergadering te openen.

Het verheugt Mij, dit te kunnen doen onder verblijdende vooruitzichten. Gewenschte goede verstandhouding naar buiten; toenemende ontwikkeling en welvaart naar binnen; deze zijn de gelukkige voorteekenen, waaronder de Wetgevende Macht hare werkzaamheden mag hervatten.

Het bezwaar intusschen, waarop ik bij den aanhef het oog had, is tot Mijn leedwezen nog niet uit den weg geruimd.

Ik heb getracht, hierin te voorzien, zoowel door ophelderingen uit te lokken daar, vanwaar de wonde, onwillekeurig, gelijk Ik veronderstel, was toegebracht, als door maatregelen te beramen, in eigen boezem te nemen.

De overtuiging heeft zich bij de regeering gevestigd, dat aan vele moeilijkheden alleen door eene wet is te gemoet te komen.

Het zesde hoofdstuk der Grondwet verzekert rechten aan de kerkgenootschappen, maar het legt ook aan de regeering plichten op, bij welker volbrenging het gezag der wet niet kan worden gemist.

Het is Mijn oogmerk, hiertoe uwe medewerking in te roepen.

Ik zal dit met te meer vertrouwen doen, naarmate ik verzekerd ben, dat de geest van gematigdheid en bedaard onderzoek, aan onzen landaard zoo zeer eigen, bij uwe overwegingen zal voorzitten, en dat het uwe ernstige zucht zal zijn, gelijk het de Mijne is, het beginsel van godsdienstige verdraagzaamheid, op onzen bodem sinds lang inheemsch, met kracht te handhaven en alles te vermijden, wat verdeeldheid en scheuring tusschen de zonen van hetzelfde vaderland zou kunnen doen ontstaan.

Op die wijze zal het mogelijk zijn, een toestand te doen geboren worden, waarin door den Staat aan alle kerkgenootschappen eene gelijke bescherming kan worden verleend, en waarin zij, in gemeenschappelijke onderwerping aan dezelfde billijke en onpartijdige wet, waarborgen vinden voor hunne onderlinge vrijheid en zelfstandigheid.

Het is overigens Mijn voornemen, in deze zitting alleen die ontwerpen van wet aan uwe beraadslaging aan te bieden, welke onderwerpen betreffen, die eene spoedige herziening eischen.

Ik verklaar alsnu deze vergadering geopend, en Ik besluite met den wensch, dat de wijsheid, die van Boven is, ook ons moge opwekken en besturen, opdat onze pogingen ten nutte van het dierbaar vaderland zich kenmerken door orde, vredelievendheid en recht."

Reeds bij de behandeling van het adres van antwoord op deze troonrede was het te verwachten, dat de Aprilbeweging ter sprake zou komen. De commissie van redactie had een concept-adres opgemaakt, dat geschikt was, zooveel mogelijk alle ergernis weg te nemen, en waarmede zelfs de Katholieken zich zouden kunnen vereenigen.

Natuurlijk was het daardoor zeer tegen den geest van de mannen der Aprilbeweging, in 't bijzonder van de anti-revolutionnairen, gelijk bleek uit de stemming over de algemeene strekking, welke met 44 tegen 13 stemmen werd goedgekeurd (tegen: Van der Brugghen, Groen van Prinsterer, Van Reede van Oudshoorn, Stolte, Van Lijnden, Van Heiden Reinestein, Elout van Soeterwoude, Schimmelpenninck van der Oye, Van Asch van Wijk, Donker, Van Lennep en Hoekwater). Bij de beraadslaging over de artikelen trachtten enkelen hunner, vooral Van der Brugghen, door tal van amendementen, nog wijzigingen in hun geest aan te brengen. Deze werden evenwel alle verworpen, met uitzondering van een amendement van Van Heiden Reinestein, om uit de tweede alinea te doen wegvallen de woorden: »Mogen wij ook deze uitoefening van dat Koninklijk recht (nl. de verandering van ministerie) niet beoordeelen", aan welke een minder gunstige uitleg kon gegeven worden.

In de Eerste Kamer stemde tegen de algemeene strekking van het eveneens zeer kleurlooze adres van antwoord alleen de hevige anti-clericaal en anti-papist Van Dam van Isselt, wiens meening over godsdienstvrijheid uit de volgende woorden, bij die gelegenheid gesproken, op te maken valt: »Ik wil voor mij zelven en voor mijne medeïngezetenen de godsdienstige vrijheid, zooals die in het staatsverdrag geschreven is; en die vrijheid is onbestaanbaar, waar gezag buiten de Kerk wordt gegeven aan hen, die geestelijk zijn of die zich geestelijken noemen. Geestelijk gezag, door wie ook uitgeoefend, is onbestaanbaar met de vrijheid in het Vaderland. Liefde dus en verdraagzaamheid voor allen, maar strijd tegen hen, die aan het hoofd staan eener partij in het Vaderland en daar zaden van verdeeldheid strooien; die, in plaats van liefde te verkondigen, naar de leer van Christus, haat en tweedracht zaaien, en die

het bij iedere gelegenheid vergeten schijnen te hebben, dat het hoogste gebod van den Heer de liefde is."

De anti-papisten kregen spoedig meer redenen, om weinig ingenomen te zijn met den gang van zaken onder het nieuwe ministerie, uit de Aprilbeweging geboren. Het vorig ministerie had als blijk van ontevredenheid met het hof van Rome den gezant De Liedekerke met onbepaald verlof van daar doen vertrekken; thans werd hij evenwel weer naar Rome teruggezonden en met het voeren van nieuwe onderhandelingen belast. In de vergadering der Tweede Kamer van den 12den Juli vroeg Gevers van Endegeest mededeeling van nadere diplomatieke stukken, onder dit ministerie met Rome gewisseld, aan welk verzoek door de regeering voldaan werd. Uit die stukken bleek, dat de regeering van den paus gewenscht had, eene bevredigende verklaring ten opzichte van de beleedigende uitdrukkingen in de allocutie van den 7den Maart te ontvangen, en verder inlichtingen omtrent de twee volgende vragen:

»In de eerste plaats wenscht het (gouvernement) ingelicht te worden nopens den inhoud van den eed, door de aartsbisschoppen en de bisschoppen af te leggen, en nopens de wijzigingen, welke de loop der tijden daarin gebracht heeft of welke daarin zouden kunnen worden gebracht in de landen, waarvan de souverein niet Katholiek is, en die eene gemengde bevolking bevatten.

In de tweede plaats zou het van groot gewicht achten, de bedoelingen van Z. H. te kennen betrekkelijk de mogelijkheid en het nut, in het belang der Roomsch-Katholieken zelven, om eenige veranderingen in de organisatie der bisschoppelijke hiërarchie te brengen; vooral met betrekking tot de werkelijke oprichting van een aartsbisschoppelijken of bisschoppelijken zetel in steden, zooals Utrecht en Haarlem, waarin de groote meerderheid der bevolking niet Katholiek is, en waar het dus te wenschen is, om er den vrede en de eendracht te bewaren, dat geenerlei gevoelen gekwetst worde, al ware dit zelfs in de oogen van Z. H. een vooroordeel, geput uit oude herinneringen, maar die daardoor juist zijn ingeworteld."

Het pauselijke hof beantwoordde de eerste vraag met voor

de Nederlandsche bisschoppen een gewijzigd eedsformulier vast te stellen, waarin is weggelaten de zinsnede van het oude eedsformulier: »Ik zal de ketters, scheurmakers en tegenstanders (haereticos, schismaticos et rebelles) van gezegden onzen Heer of zijne bovenbedoelde opvolgers, zooveel in mijn vermogen is, vervolgen en bestrijden;" terwijl later op verlangen der regeering nog bij het formulier werden gevoegd de woorden: »Dit alles, en elk in het bijzonder, zal ik des te onkreukbaarder houden, hoe meer ik de overtuiging heb, dat daarin niets voorkomt, hetwelk zou kunnen inbreuk maken op de trouw, welke ik aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden en zijne opvolgers op den troon verschuldigd ben." In het andere punt evenwel, de zaak der invoering van de bisschoppelijke hiërarchie zelve, was de Heilige Stoel niet tot wijzigingen te bewegen.

De regeering had het evenwel niet bij de terugzending van den gezant De Liedekerke gelaten, maar de Minister voor de zaken van den Roomsch-Katholieken Eeredienst, Lightenvelt, zelf was naar Rome gereisd, om daar de onderhandelingen ten einde te brengen. Het was te betwijfelen, of van zijne bemiddeling eene wijziging in de Roomsche kerkregeling te wachten was, vooral wanneer de mededeeling waarheid bevat, dat de vestiging der bisschoppelijke zetels te Utrecht en te Haarlem voor een gedeelte juist zijn werk was geweest.

»Eerst wilde men in Rome een aartsbisschop van Amsterdam benoemen, maar, geholpen door zijn vriend C. F. Lurasco en den staatsman Lightenvelt, toen te Rome, bood (J. A. Alberdingk Thijm) eene memorie aan, waarin het eigenaardige der aanstelling van een aartsbisschop te Utrecht en een bisschop van Haarlem uit een historisch oogpunt werd aangetoond." (*)

Het meest verwekte deze zending van Lightenvelt evenwel bevreemding, omdat juist toen in de Tweede Kamer de wet op de kerkgenootschappen behandeld zou worden, bij welker verde-

(*) Dr. J. ten Brink. Gesch. der N. Ned. Letteren in de XIXde eeuw, dl. II blz. 195, in voce : Alberdingk Thijm.

diging toch in de eerste plaats de Ministers van Eerediensten tegenwoordig dienden te zijn. De afgevaardigde Dommer van Poldersveldt maakte dan ook zijne zending en de tijdelijke opdracht van de portefeuille van R. K. Eeredienst aan den Protestantschen minister Van Hall tot het onderwerp eener interpellatie in de Tweede Kamer (27 Juli): »Het komt mij voor," zegt hij, »dat zelfs de meest durvende regeering niet op zich zoude hebben genomen, om door een Katholiek minister het departement van Hervormden Eeredienst, al is het dan slechts tijdelijk, te doen waarnemen. Ik geloof, dat tegen eene dergelijke daad te recht gegronde klachten zouden zijn opgerezen, en ik geloof ook, dat hetgeen recht is voor den één ook recht moet zijn voor den ander. Het is toch eene daadzaak, dat het mij — ik durf het gerust zeggen — ongehoord voorkomt, dat op een tijdstip, waarop bij ons eene wet in behandeling is, eene gelegenheidswet genoemd, die bepaald ten doel heeft, om de gemoederen gerust te stellen, in beweging gebracht door oorzaken, die ons allen bekend zijn, dat, zeg ik, op een dergelijk oogenblik, waarop waarschijnlijk in den boezem van den ministerraad over dit hoogst gewichtig onderwerp zal moeten worden beraadslaagd, dáar niemand tegenwoordig is, die de belangen van dit kerkgenootschap kan voorstaan.

Ik zal mij niet begeven op het terrein der onderstellingen. Ik zou kunnen aanvoeren, dat men stellig meent te weten, dat de regeering ook zelve de onrechtmatigheid van den toestand gevoeld heeft en dat men heeft getracht personen te vinden, genegen om de verantwoordelijkheid op zich te nemen. Ik zou dan kunnen zeggen, dat men ook meent te weten, dat die aanzoeken zijn afgestuit, en dat de Regeering niet heeft gevonden een enkel Katholiek in Nederland, die genegen was om de bedoelde voordracht, zooals zij daar ligt, te verdedigen. Zijn die feiten waar, dan hebben ze gewis eene groote beteekenis; in elk geval verdient deze omstandigheid eenige opmerking. En ik meen te mogen verwachten van eene regeering, die getoond heeft, geene publiciteit te schromen, die zelfs zóover is gegaan, van de

gewone diplomatische vormen te dien opzichte voorbij te zien, ja, die zelfs aan de publiciteit heeft prijs gegeven, hetgeen daaraan gewoonlijk niet prijs gegeven wordt, — dat zij er geen bezwaar in zal zien, om de door mij gevraagde inlichtingen zoo volledig mogelijk te beantwoorden."

Het antwoord van den Minister van Buitenlandsche Zaken was allesbehalve volledig. Hij begon met zich te verschuilen achter den persoon des Konings; niet de regeering maar de Koning had de portefeuille van R. K. Eeredienst aan hem toevertrouwd; en wat de andere vraag betrof, hij was huiverig daaromtrent inlichtingen te geven, maar kon alleen dit zeggen »dat onze geachte ambtgenoot, de heer Lightenvelt, nog altijd het hoofd van het departement van Katholieken Eeredienst, naar Rome is vertrokken, opdat de Paus geen verkeerden indruk zou erlangen omtrent het wetsontwerp, dat aan deze vergadering is voorgedragen". Dus geene bevrediging van de Protestantsche natie, maar bevrediging van den Paus: geen wonder, dat deze verklaring verscheidene leden der Kamer allesbehalve bevredigde.

En thans komen wij tot die wet, welke in de troonrede was aangekondigd en die bestemd was, de geschokte gemoederen tot bedaring te brengen, »de gelegenheidswet", gelijk Dommer van Poldersveldt haar noemde. Het wetsontwerp tot regeling van het toezicht op de onderscheidene kerkgenootschappen, werd bij Koninklijke boodschap van den 1sten Juli aan de Tweede Kamer toegezonden; den 13den Juli begon het onderzoek in de afdeelingen, den 27sten Juli stelde de commissie van rapporteurs haar voorloopig verslag vast, en na ontvangst der memorie van beantwoording den 3den Augustus haar eindverslag, terwijl de algemeene beraadslagingen den 12den Augustus een aanvang namen. Den 25sten Augustus werd de wet in de Tweede en den 8sten September in de Eerste Kamer aangenomen, om na 's Konings bekrachtiging op den 10den September, den 15den September in het *Staatsblad* No. 202 te wor-

den afgekondigd. Met groote belangstelling werd door de geheele bevolking de beraadslaging in de Staten-Generaal gevolgd, welke belangstelling zich tevens opnieuw openbaarde in een algemeen petitionnement, dezen keer niet alleen van Protestantsche, maar niet minder krachtig ook van Katholieke zijde, van de laatste natuurlijk tegen de aanneming der wet gericht.

Na al het reeds vroeger gezegde over de betrekking tusschen Kerk en Staat in het algemeen en de Aprilbeweging in het bijzonder, zullen wij de lezers niet nog eenmaal vermoeien met een omstandig verslag van den inhoud der ingezonden petities, van de memoriën en verslagen, tusschen ministerie en Kamers gewisseld, en van de beraadslaging zelve in de beide Kamers der Staten-Generaal. Wij bepalen ons slechts tot enkele grepen.

De algemeene beraadslaging liep voornamelijk over deze quaesties: was de voorgedragen wet in overeenstemming met de Grondwet; was zij een noodzakelijk gevolg van de gebeurtenissen, welke hadden plaats gehad, en was zij zelve doeltreffend, redelijk en wenschelijk?

Wat het eerste punt betreft, werd aan de eene zijde beweerd, dat de Grondwet in haar zesde hoofdstuk nergens het tot stand komen eener algemeene wet op het toezicht over de kerkgenootschappen voorschrijft, door sommigen zelfs, dat zij zelve de grondslagen van de betrekking tusschen Kerk en Staat regelende, zulk eene wet verbiedt, maar in allen gevalle, dat voldoende uit geest en letter en de bij de vaststelling van het zesde hoofdstuk gevoerde beraadslagingen blijkt, dat zulk eene wet uitsluitend een repressief en nooit een preventief karakter mag hebben. De meerderheid daarentegen meende, met het ministerie, dat verschillende artikelen der Grondwet wel degelijk op zulk eene wet wezen, en deze ook noodzakelijk een preventief karakter moest hebben. Omtrent de verklaring van het bedoelde hoofdstuk der Grondwet en de betrekking tusschen Kerk en Staat in het algemeen zijn verscheidene der uitgesproken redevoeringen nog altijd hoogst belangrijk, hoewel de lezing op den duur wel eenigszins vermoeiend en eentonig wordt, daar niet minder dan een-en-zeventig keeren

over de algemeene strekking van het wetsontwerp alleen het woord gevoerd is (*). Moesten artt. 164 en 165 der Grondwet met elkaar in verband gelezen worden, of werd in 165 aan de kerkgenootschappen alleen bescherming, geene vrijheid toegekend? Moest de uitdrukking »maatregelen" in art. 167 niet altijd een eenigszins preventief karakter hebben? Was de bepaling van art. 170 ten opzichte van het niet vereischte der tusschenkomst van de regeering bij de afkondiging van kerkelijke voorschriften ook geldend voor de totstandkoming van deze? Maar voornamelijk was men het oneens over de uitlegging van art. 169: »De koning waakt, dat alle kerkgenootschappen zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den staat." Mr. J. van Lennep meende ter verdediging van de preventieve beteekenis van het woord: waken, aan het slot zijner rede de volgende opmerkingen in 't midden te moeten brengen.

»En nu de beteekenis van waken. Die kan niet twijfelachtig zijn. En vergunt mij hieromtrent eene enkele opmerking, omdat, wat betreft het woord waken, de geachte afgevaardigde uit Maastricht, die het gecreëerd heeft en ik, wij beiden eenigszins solidair verantwoordelijk zijn. Toen het concept van de Grondwet van 1848 gereed was, en aan den Raad van State zou worden ingediend, deed de toenmalige en tegenwoordige Minister van Justitie mij de eer aan, dat concept van Grondwet toe te zenden om er aanmerkingen op te maken, alleen wat taal en stijl betrof, dat spreekt vanzelf. Ik haastte mij, aan dat geëerde verlangen te voldoen; maar nu gebeurde het, dat hier en daar een zin wat duister, wat dubbelzinnig was, zoodat ik er naar raden moest, wat eigenlijk de bedoeling van den steller was. Nu kon ik door eene verandering in de bepaling zeer gemakkelijk de bedoeling van den steller hebben tegengewerkt, iets gesteld hebben, dat daarmede in strijd was. Bij zulke bepalingen, die mij duister of dubbelzinnig voorkwamen, plaatste ik eenvoudig een vraagteeken.

(*) Vgl. het geheele tweede deel van de Handelingen, enz. uitgave Roelants.

En nu weet ik zeer goed, dat dit woord waakt er stond, en dat ik er geen vraagteeken bij gezet heb, omdat het mij volkomen klaar was. En ware ik nu van oordeel geweest, dat er in dat VIde Hoofdstuk geen preventieve maatregelen mochten ingesmokkeld worden, ik had wel gezorgd, om hier ter plaatse eene andere redactie voor te dragen; bijvoorbeeld: »De Koning zorgt, dat de kerkgenootschappen, die de bepalingen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat overschrijden, daar weer onmiddellijk worden binnengebracht" of iets dergelijks. Maar door dat waken verstond ik niets anders dan het Latijnsche cavere: caveat Rex, gelijk oudtijds caveant Consules. En dat cavere sluit vooraf gaand zorgen en tijdig voorkomen in. De kijkuit op het schip waakt: dat is, hij zorgt te waarschuwen, als zich eene branding voordoet, als er klippen zijn, als een vijand nadert; maar hij wacht niet met zijn waken, totdat het schip zich in de branding bevindt, op de rotsen verbrijzeld is, of totdat de vijand de vlag hijscht. De moeder waakt voor hare kinderen, niet alleen door ze te straffen, als ze gevallen zijn, maar door ze intijds vast te houden, opdat ze niet vallen; de onderwijzer waakt voor zijne leerlingen, niet door ze voor het schandbord te zetten, wanneer ze iets onbehoorlijks bedreven hebben, maar door te zorgen, dat niets onbehoorlijks geschiede. Dat is waken, en zoo waakt ook de vorst. Ware er geen preventie, dan had dat woord niet in de Grondwet moeten komen." Sloet tot Oldhuis antwoordt daarop eenige dagen later: »Maar wat is waken? De geachte spreker uit Steenwijk (de heer Van Lennep) heeft het ons gezegd. De toenmalige en ook tegenwoordige Minister van Justitie zond hem de concept-Grondwet toe ter taalzuivering. Nu had hij de gewoonte, als een woord hem dubbelzinnig voorkwam, er een vraagteeken achter te zetten. Dit woord is hem niet dubbelzinnig voorgekomen; hij heeft er dus geen vraagteeken achter geplaatst; en nu zegt hij: omdat ik er geen vraagteeken achter gevoegd heb, dewijl mij voorkwam, dat waken cavere beteekende, beteekent het ook niets anders dan cavere. Ik moet zeggen, dat ik de kracht van deze argumentatie niet vat. Er zijn nog meer

taalzuiveraars in het Land. Er zijn zuiveraars, die elkander zuiveren. De concept-Grondwet had aan andere taalzuiveraars kunnen toegezonden worden, die zich daarbij misschien uit hunne jeugd herinnerd hadden het bekende versje van Van Alphen, dat met de regels eindigt:

Lieve klepper, houd de wacht,
Ik ga slapen: goede nacht,

en hij zou gedacht hebben, dat waken de beteekenis heeft van vigilare; hij zou er niet aan gedacht hebben, dat men onder ratelen ooit eene preventie kon verstaan; hij had dus geen vraagteeken bij het woord gezet, en was hij nu ook lid van deze Kamer (en het was misschien niet kwaad, dat wij hier nog een enkelen taalzuiveraar kregen, om wat meer taalkundige en wat minder godsdienstige wrijving te hebben), dan zou hij gezegd hebben, evenals de geachte spreker uit Steenwijk: » »ik had de gewoonte om, als ik iets vond, dat mij minder duidelijk voorkwam, er een vraagteeken achter te zetten, maar ik heb dit woord waken beschouwd als vigilare, daarom heb ik er geen vraagteeken bij gezet, en daarom staat het nu als een paal boven water, dat waken is vigilare.""

Zoo was men het dus volstrekt niet eens over de vraag, of de Grondwet eene wet op de kerkgenootschappen voorschreef. En voorzeker, men moge niet met degenen instemmen, die beweerden, dat zij zulk eene wet verbood; uit de artikelen van het zesde hoofdstuk het voorschrift daartoe te lezen, vereischt al eene vrij gewrongen uitlegging.

Doch de regeering beriep zich niet alleen op de Grondwet; zij beweerde bovendien, dat zulk eene wet noodzakelijk was, om eene wet uit den Franschen tijd te vervangen, welke volgens haar nog altijd geldig was gebleven. Zij bedoelde daarmede »de wet van 18 Germinal jaar X, relative à l'organisation des cultes, waarbij eensdeels het concordaat tusschen Zijne Heiligheid Pius VII en de Fransche Republiek tot wet van den Staat werd verklaard, anderdeels voor de niet-Roomsche kerkgenootschappen een zeker aantal

organieke bepalingen werden gemaakt" (memorie van toelichting). Deze wet was reeds terstond van toepassing op Limburg en het voormalig 4de en 5de district van Zeeland, toen bij Frankrijk ingelijfd, bij decreet van den 22sten Juni 1810 ingevoerd in de departementen van de monden van den Rijn en de Schelde en het arrondissement Breda, kort te voren bij Frankrijk gevoegd, en werd bij decreet van den 6den Januari 1811 ook in de overige departementen uitvoerbaar verklaard. Eindelijk had het concordaat van 1827 »die rechtsgeldigheid niet verzwakt, maar veeleer versterkt, door in art. 1 de toepassing (application) van het in de noordelijke provinciën van het toenmalige koninkrijk wel ingevoerde, maar slechts gedeeltelijk uitgevoerde concordaat van 1801 te waarborgen".

Daarentegen werd van andere zijde beweerd, dat die wet van Germinal nooit in de noordelijke gewesten was ingevoerd, dat zij met het concordaat van 27 in 1841 was buiten werking gesteld en door de verklaring des pausen in 1853 in allen gevalle opgeheven, dat zij bovendien reeds vanzelf vervallen was, als strijdig met de Grondwet, welke nu in haar zesde hoofdstuk zelve, al wat den godsdienst betreft, had geregeld; en eindelijk, dat zoo die wet nog geldig mocht zijn, men kon volstaan met haar door eene andere wet afgeschaft te verklaren, maar daarom er nog geene andere voor in de plaats behoefde te stellen.

Ten tweede was, volgens de meening van velen, deze wet eene gelegenheidswet, eene noodwet, geboren uit de omstandigheden. Als zoodanig werd zij verdedigd door hen, die de Aprilbeweging billijkten, die de handeling des pausen en de houding van het vorig ministerie afkeurden en een exceptioneele wet noodzakelijk achtten, om voor het vervolg zulke gebeurtenissen onmogelijk te maken. Bestreden werd zij integendeel door hen, die de Aprilbeweging afkeurden, en het recht — ook der Katholieke kerk — tot eene volkomen vrije zelfstandige regeling verdedigden. Het waren thans vooral de Katholieke leden, die den handschoen voor die vrijheid van hun kerkgenootschap opnamen en oordeelden,

dat nu de tijd gekomen was, om ook eens hunne meening over het gebeurde te zeggen. »Wanneer een vreemdeling in dien tijd ons land had doorreisd", merkte Meeussen op, de eerste Katholieke spreker over de wet, »en gezien had de bekommering, de spanning en de bezorgdheid, die in ons land heerschten, hem zou de vraag veroorloofd zijn geweest: »»wat is de oorzaak van deze spanning? Zijn uwe dijken doorgebroken, is uwe handelsvloot door een storm geteisterd?"" En als men hem dan geantwoord had: »»Neen, de paus heeft aan de Katholieke bevolking de bisschoppelijke hiërarchie geschonken"", en op de wedervraag van dien vreemdeling: »»Is er dan hier eene heerschende kerk, is het Roomsch-Katholieke kerkgenootschap onderdrukt of slechts getolereerd?"" — »»Neen, de heerschende kerk is sinds lang afgeschaft; er is gelijkheid van godsdienst,"" — de vreemdeling zou, ik begrijp het, kunnen verklaard hebben dat hem dat alles onbegrijpelijk voorkwam." Doch de spreker, die het Nederlandsche volk in karakter en aard en geschiedenis kent, weet dat men ook die geschiedenis in aanmerking moet nemen. »Ik begrijp", zegt hij, »dat de gebeurtenis in het voorjaar, en hetgeen haar vergezelde, een onaangenamen indruk heeft gemaakt op de Protestantsche bevolking; ik begrijp, dat die bevolking daardoor werd geschokt en naar middelen omzag. Waren die middelen binnen de kerk gebleven; hadden ze bestaan in nauwere aaneensluiting; had men, zoo men meende, dat er inderdaad een aanval vàn Rome op de godsdienstigheid der Protestanten plaats had, met geestelijke wapens den geestelijken aanval bestreden, niemand zou als staatsburger het recht hebben, een afkeurend oordeel daarover uit te spreken. Maar men is verder gegaan: men heeft het kerkelijk gebied verlaten en is daarbuiten getreden; men heeft bondgenooten gezocht bij het staatsbestuur. Bij het bekende adres, waarbij het recht der Katholieke kerk eigenlijk niet werd ontkend, werd 's Konings hulp ingeroepen, de wereldlijke hulp werd ingeroepen. Dit, dunkt mij, had men nimmer moeten doen; dit dunkt mij, kan nimmer worden goedgekeurd." En thans stelt men eene wet voor tegen het Roomsche kerkgenoot-

schap. »Maar dit is juist — en ik geloof te strijden voor de vrijheid van ieder, wanneer ik dit zeg — dit is juist het ongelukkigste standpunt, waarop de wetgever zich plaatsen kan, wanneer hij door wetten wil zorgen, dat de richting van een kerkgenootschap niet gevaarlijk wordt; want hoe wil de wetgever er over oordeelen, zoo hij niet treedt in al de bijzonderheden van den godsdienst? Zal de wetgever ooit eene wet van dien aard voordragen, zoo hij daartoe niet door eene andere godsdienstige gezindheid gedrongen wordt? Wordt op die wijze de regeering van het land niet dienstbaar gemaakt aan kerkelijke inzichten — niet geinfluenceerd door de godsdienstige meeningen? En bovendien, ik betreur het voor mijn land, dat men dien weg heeft ingeslagen, want het is zeker, dat op die wijze de wetgever nooit genoegdoening zal kunnen geven. Deze wet zal moeten strekken, om de bekommering weg te nemen, die bij een deel der natie is gerezen ten opzichte van de Roomsch-Katholieke kerk. Gesteld, dat dit gelukt; welnu, Mijne Heeren, eene nieuwe soortgelijke taak als deze zal den wetgever wachten; want denkt de Katholieken uit ons land eens weg, zal dan ook niet in de Protestantsche kerk het eene deel het andere deel waarschijnlijk beschuldigen, op dezelfde wijze, van verkeerde richting, zucht tot overheersching en dergelijke; zal men dan mogelijk den wereldlijken arm niet inroepen als bondgenoot, tijdelijk vergetende, dat die onderlinge strijd ten nadeele der onafhankelijkheid van allen uitloopt.

Ik, Mijne Heeren, ben een voorstander van afscheiding van Staat en Kerk, in dien zin, dat de Staat zich nooit, zelfs nooit indirect, begeven moet op het terrein van de Kerk. Dat is, geloof ik geen idee, dat ontsproten is uit de hersenen van den een of anderen philosoof; maar een denkbeeld, dat bij de menschen wortel vat en wortel gevat heeft, omdat juist door de niet-navolging van dat denkbeeld in vorige eeuwen Europa is overstroomd met bloed, is afgemat door langen strijd; en, begrijpende dat het voor den godsdienst en de maatschappij niet noodig is, dat Staat en Kerk onafscheidbaar waren, heeft men bij de grondwetten van den laatsten tijd het beginsel van afscheiding van

Kerk en Staat gehuldigd. Ik sta dit denkbeeld voor in het belang van den godsdienst in de eerste plaats en in het belang der burgerlijke maatschappij ook; verlaat men dit beginsel, er is een eeuwige strijd, eene beurtelingsche overheersching. De Staat zij vrij in alles, wat het wereldlijke betreft, de godsdienst niet minder vrij in alles, wat het godsdienstige betreft. — Het zal tot beider welzijn zijn, bij billijke en verstandige toepassing."

Zoo spraken niet alleen Katholieken, als Meeussen, Storm en Jespers, die, in het godsdienstige vrome zonen der Moederkerk, in het staatkundige met Thorbecke meegingen, maar ook diegenen, welke men toen reeds tot de Ultramontanen rekende, als Van Nispen van Sevenaer en Luyben. De laatste beantwoordde aldus den afgevaardigde van Dordrecht, Mr. Van der Poel, die tegen het Ultramontanisme was te velde getrokken: »Ook deze geachte spreker gewaagde van Ultramontanisme. Ik zal hem doen opmerken, dat ieder echt Katholiek Ultramontaan is, in zoover, dat hij den Paus, die ultra montes verblijft, als het algemeen Opperhoofd zijner Kerk op aarde erkent en eerbiedigt en zich aan dezes bevelen en uitspraken in zijne kerkleer onderwerpt. Ik kom er rond voor uit. Ik eerbiedig den Paus, ik acht den Paus onfeilbaar in alles, wat de kerkleer betreft; ik ben dus, verschrikt niet, Mijne Heeren, ik ben dus een . . . . . Ultramontaan.

Maar die Ultramontaan bemint het dierbaar vaderland even zoozeer als gij, mijnheer Van der Poel! Die Ultramontaan is even zoozeer als gij gehecht aan het geëerbiedigd Hoofd van den Staat en aan het Koninklijk Stamhuis. Die Ultramontaan is evenzoo onwrikbaar als gij getrouw aan de Grondwet, waarop ons maatschappelijk gebouw rust. Die Ultramontaan reikt gaarne de broederhand aan u, aan ieder Protestant, aan ieder belijder van een anderen godsdienst in Nederland. Ziedaar het karakter van den Ultramontaan, zooals ik het mij begrijp, en mij tot regel in al mijne handelingen stel.

Na deze uitboezeming zal dat woord Ultramontaan u geen schrik meer inboezemen, evenmin als het mij met schrik

zou aandoen als men van de Protestanten sprekende, hen Citramontanen heette, omdat de Hervorming van eene plaats citra montes is uitgegaan." Krachtig en in vrij scherpe bewoordingen gaf dezelfde spreker zijne afkeuring te kennen van de wet, welke hij eene »verdrukkingswet" noemde, van sommige brochures uit den tijd der Aprilbeweging, welke hij »walgelijke, obscene, vuilaardige schotschriften" betitelde, en van de houding der drie ministers, die eerst homogeen waren met het ministerie, dat de organisatie der Katholieke kerk liet tot stand komen, en nu weer homogeen met het volgende, dat deze wet voorstelde.

Vooral bij de beschouwing der wet in verband tot de Aprilbeweging zijn er vaak scherpe woorden van weerszijden gesproken, zoowel tusschen de leden van de verschillende richtingen onderling — men vergelijke o. a. de redevoeringen van Mackay en Van Nispen tot Sevenaer — als tusschen de leden van het nieuwe en het afgetreden ministerie. Van de laatsten voerden Strens, Thorbecke en Van Bosse het woord, om hunne houding te verdedigen. De lezer zal ons gaarne vergunnen, onze schets der algemeene beraadslagingen over het wetsontwerp te besluiten met een eenigszins meer uitvoerig verslag van de als altijd even merkwaardige redevoering van den afgevaardigde van Maastricht.

»Mijnheer de Voorzitter," aldus ving Thorbecke zijne rede aan, »ik wensch over dit ontwerp zóo te spreken, als ik na eene reeks van jaren, wanneer wij de beweging van heden lang achter ons zullen hebben, zal wenschen te hebben gesproken.

Nog ééne opmerking vooraf. Men heeft mij dikwerf een gouvernementeel man genoemd. Ik acht dit voor een vriend, voor een voorstander der vrijheid de grootste lofspraak. Ik heb steeds een krachtig gouvernement gewild, en zal zoomin op deze als op eenige andere plaats aan de voorwaarden van een krachtig gouvernement te kort doen."

Achtereenvolgens gaat de spreker eerst de redenen na, die tot het voordragen der wet hebben geleid. De eerste reden noemt hij: bevrediging eener opgewekte bekommering.

»Er is eene rilling over het land gegaan, onder den indruk

dien eene pauselijke allocutie gaf, dat door de invoering van bisschoppen de drie laatste eeuwen waren uitgewischt, en men kerkelijk plotseling in den tijd van Karel V of Filips II was teruggedrongen. Rome's alom in- en tusschendringende macht vertoonde zich, meende men, opnieuw in hare meest dreigende houding. De vrijheden, de rechten van het Protestantisme waren, meende men, in gevaar.

Ik loochen het verschijnsel, het bestaan van het gevoel niet, maar rechtvaardigt het een voorstel van wet als hetgeen voor ons ligt?

Ik voorzie geen tegenspraak, wanneer ik zeg: geen vernederender schouwspel op het staatsgebied, dan wanneer regeering en wetgeving de gedienstige slavinnen worden van een volkswaan van den dag.

Moest men vragen, of de bekommering hoog gestegen en de gemoederen gespannen waren, dan of voor die bekommering en spanning reden bestond, en, zoo ja, of zij onder het bereik der regeering viel?

Ik wil niet vragen, of men bij de schildering der gevaren het onderscheid der tijden niet vergat; ik zou kunnen zeggen, dat de beweging van April op haar zelve genoegzaam bewees, hoe weinig wij van Rome hebben te vreezen, hoe sterk wij tegen haar zijn gewapend; ik wil die gevaren in al hunne verschrikkelijkheid aannemen; hoe kwam hunne voorspiegeling thans meer dan vroeger te pas? Gold het de invoering van een Roomsch-Katholiek kerkgenootschap hier te lande? Neen, het bestond er reeds. Zal het gevaarlijker zijn met dan zonder een regelmatig bisschoppelijk bestuur? Kreeg Rome grooter macht? Het tegendeel moest bij bedaarder gemoedsstemming, bij nader inzien en overleg alras blijken. Tot hiertoe was de Paus de eenige, de alvermogende bisschop. Men was aan het Ultramontanisme onvoorwaardelijk prijs gegeven. In de plaats van een Italiaansch beleid is nu een eigen Nederlandsch bestuur met kanonieke zelfstandigheid gesteld, Al wat men thans kan te vreezen hebben, bestond voorheen niet alleen evenzeer, maar in veel sterker mate.

Geen grond dus voor eene tusschenkomst der wetgevende macht in eene bevoegdheid, die zich van zelve moest oplossen.

Maar de pauselijke allocutie? Zoo eene krenking der gemoederen als die, welke men daarvan ontving, door eene wet moest worden gekeerd, dan moest men niet deze, maar het placet voorstellen."

De tweede reden der wet was: handhaving van orde en rust voor het vervolg; maar: »Waardoor zal een kerkgenootschap, waardoor zullen zijne hoofden of voorgangers de publieke orde en rust storen? Niet door het nemen van besluiten, die geene uitvoering kunnen erlangen; niet door het houden van kerkvergaderingen of de vestiging van een geestelijke op deze of gene plaats; maar wanneer zij tot een geest of handelingen van onverdraagzaamheid jegens andere kerkgenootschappen en hunne leden aanzetten; wanneer zij den eerbied schenden, dien men aan elks vrijheid, om God op zijne wijze te dienen, verschuldigd is; wanneer zij in de kerk, uitsluitend aan den godsdienst gewijd, de behandeling trekken van andere maatschappelijke aangelegenheden of, buiten de kerk tredende, zich hetzij in staats- of rechtszaken mengen, hetzij andere verrichtingen der groote menschelijke taak trachtten te beheerschen, of in hare zelfstandige ontwikkeling te belemmeren. Zij zijn dan even schuldig, als wanneer een politiek lichaam of eene vereeniging van wetenschappelijken aard op den godsdienst inbreuk maakte. Zij werken dan den Staat en zijne wezenlijke bestemming tegen.

Maar eene kerkvergadering moet doorgaans kunnen worden gehouden, een besturend hoofd moet zich kunnen vestigen, waar dit meest in het belang van het kerkgenootschap voorkomt. Dit behoort, mijns inziens, tot de bescherming, welke de staatsmacht aan elk kerkgenootschap is verschuldigd. Het houden eener kerkvergadering, de vestiging van een bisschop op eene bepaalde plaats kan op zich zelve voor de openbare orde en rust in geenen deele bedenkelijk zijn; de stoornis kan slechts komen van diegenen, welke het recht eener andere gezindte niet eerbiedigen; en hiertegen moet het gouvernement waken.

De regeering zoekt in de wet die zij ons voorstelt, een wapen tegen volkomen geoorloofde, onschuldige, onverdachte daden van kerkgenootschappelijke vrijheid; zij keere de wapens der publieke macht tegen hen, die zich tegen zoodanige daad uit onverdraagzaamheid of vooroordeel verzettende, onrust wekken."

Als derde reden noemt men de wet van 18 Germinal. Thorbecke ontkent de geldigheid van deze in Nederland en acht haar bovendien in strijd met de Grondwet. »Men heeft gezegd: er kan eene wet bestaan in strijd met de Grondwet. Ja, Mijne Heeren, wanneer de Grondwet zegt, dat het eene of het andere zal moeten worden geregeld door eene wet, dan zal de wet, die strijdig is met het beginsel van de Grondwet, maar nog niet vervangen door die, welke de Grondwet gebiedt, voorloopig in stand blijven. Maar wanneer de Grondwet zelve haar afschaft (en zij zal daartoe toch wel bij machte wezen, zonder de tusschenkomst eener wet te vereischen) dan houdt de wet op te bestaan."

Ten tweede bespreekt hij de onderhandelingen tusschen het vorige ministerie en Rome: »Te dezen aanzien, zeg ik met den spreker uit Roermond, hebben de leden van het vorige gouvernement, zoover die onderhandelingen tot mijne kennis zijn gekomen, niets te verbergen. Zoo ik een wensch mag uiten, het is die, dat alle officieele of half-officieele stukken tot die onderhandelingen betrekkelijk, publiek worden gemaakt. Ik moet enkele punten aanroeren.

Men heeft (ik heb het in den loop der discussiën van meer dan eene zijde gehoord) aan het vorige gouvernement onverschilligheid, een laissez faire, verweten.

Die onverschilligheid, Mijne Heeren, was eerbiediging van de grondwettige vrijheid der kerkgenootschappen. Het gouvernement wenschte, dat zij in den stand kwamen, waarin zij zonder de belemmeringen, waarover zoo lang was geklaagd, zich wèl konden gevoelen en uit eigen kracht ontwikkelen. Het gouvernement behartigde in dezen zin alle kerkgenootschappen gelijkelijk."

Vervolgens wordt nog eens de geheele loop der onderhandelingen medegedeeld, en eindelijk in de derde plaats het wets-

ontwerp vergeleken met de bepalingen der Grondwet: »Op dit terrein" zegt de spreker, »moet ik eerst eene persoonlijke bedenking uit den weg ruimen. Men heeft in de discussie aanhalingen gedaan uit mijne vroegere geschriften, alsof men mij mijne eigene autoriteit wilde tegenwerpen. Ik herinner mij dat, toen ik met onderscheidene van mijne tegenwoordige medeleden vóor 30 jaren of daaromstreeks op de banken van de hoogeschool zat, wij elkander soms toevoegden: disputemus rationibus, non auctoritatibus. Ik zou hen, die mij aan mijne vroegere stellingen wilden vasthouden, ingeval hetgeen ik voorsta, van mijne vorige meening afweek, kunnen wijzen op de vrijheid van den menschelijken geest, om een ander, beter inzicht aan te nemen. Bij zoodanige verandering schijnt het mij eervol en plicht, niet eene vroegere stelling te verwringen, maar de verandering te belijden. Hoe zou een geheel geslacht in wetenschap en praktijk vooruitgaan, zoo het individu steeds op hetzelfde punt bleef." Daarop gaat hij het wetsontwerp aan de Grondwet toetsen, om zijne merkwaardige rede aldus te eindigen:

»Ik sluit den kring van mijn betoog, terwijl ik het eind knoop aan het begin.

Het middel, om den Staat tegen de gevolgen van sektetwist en godsdiensthaat te beveiligen, is godsdienstige en kerkelijke vrijheid. Beperking dier vrijheid is het middel, om stoornis der publieke orde en rust te hebben. Het tegenwoordig gouvernement heeft, in strijd met de roeping aller regeering, zich in eene kerkelijke beweging gestoken, die zoo de regeering zich dit niet had aangetrokken, op kerkelijk gebied zou gebleven en afgeloopen zijn. Aan kerkelijke twisten en kerkelijke onverdraagzaamheid mag geen invloed gegund worden op bestuur en wetgeving. Vooral ook met betrekking tot het onderscheid van geloofsbelijdenis zij onze leus de schoone spreuk onzer vaderen; en worde zij door ons beter, dan door hen, behartigd: Concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur.

Het is tijd, en het vorig gouvernement heeft het als zijne roeping beschouwd, dat wij op politiek terrein voor het denkbeeld

van een Protestantsche Natie het besef eener Nederlandsche Natie in de plaats stellen. De toeleg èn van het gouvernement èn van de vertegenwoordiging moet zijn, zedelijke eenheid en kracht op te bouwen. Deze wet daarentegen is, wat men zegge of verbloeme, ik spreek van hare strekking, niet van de bedoeling der voorstellende regeering, eene kerkelijke partijwet; eene concessie aan godsdiensthaat en verdeeldheid; eene concessie, die ik in het belang van mijn vaderland moet afwijzen."

Daarop keert hij zich tot den vorigen spreker, Schimmelpenninck van der Oye, die den brief door het vorig gouvernement aan den Koning gericht na diens antwoord te Amsterdam ten scherpste had gelaakt, en eindigt:

»Ik althans meen, dat de Koning van dit Rijk moet wenschen, nooit anders gediend te worden dan door mannen, die hunne overtuiging blootleggen en, zonder transactie met de groote eischen der publieke zaak, het verlangen te kennen geven, door anderen te worden vervangen, indien het Hoofd van den Staat mocht oordeelen, dat zij volgens andere regelen en andere inzichten dan de hunne behoort te worden bestuurd."

En wat nu eindelijk betreft het derde punt van het debat, of de wet zelve doeltreffend, redelijk en wenschelijk was; wij zullen deze vraag kunnen beantwoorden, wanneer wij met haren inhoud hebben kennis gemaakt, en gezien, welke wijzigingen zij bij de stemming over de afzonderlijke artikelen heeft ondergaan. Drie richtingen kan men al dadelijk blijkens het voorloopig verslag ten opzichte van den inhoud der wet onderscheiden: de eene meende haar door amendementen te kunnen verbeteren, eene tweede keurde haar geheel en al af, en eene derde achtte haar te onvolledig en wilde in eene algemeene wet nog vele andere onderwerpen, de kerkgenootschappen betreffende, geregeld zien, als: het beheer van kerkgoederen, de goederen in de doode hand, het staatstoezicht op kloosters enz.

Reeds bij de memorie van beantwoording, welke door Van Hall namens den Raad van Ministers geteekend was — hetgeen sommigen inconstitutioneel achtten — had de wet eenige wijzigingen ondergaan. Verscheidene andere werden gedurende den loop der beraadslaging gemaakt, waardoor het ontwerp aanmerkelijk in kracht verzwakt werd en voor een groot gedeelte zijne beteekenis verloor, zoodat de wet eindigde met vrij onschadelijk te worden. Art. 1 luidde oorspronkelijk aldus: »Aan de onderscheiden kerkgenootschappen wordt volkomen vrijheid gelaten, zich met betrekking tot alles wat hun godsdienst en de uitoefening daarvan in hunnen eigenen boezem betreft, te organiseeren, onder verplichting, om ons dadelijk van hunne organisatie volledig kennis te geven en Onze goedkeuring te vragen op zoodanige bepalingen, waarvan de uitvoering niet zonder medewerking van het staatsgezag kan plaats hebben." In het gewijzigd ontwerp werd die vrijheid aan de kerkgenootschappen niet gelaten, maar erkend, dat zij die hebben, terwijl Groen van Prinsterer zijn amendement aangenomen zag, waardoor alle twijfel uitgesloten werd, dat zij deze vrijheid ook niet zonder deze wet zouden bezitten door de redactie: »Aan alle kerkgenootschappen is en blijft de volkomen vrijheid verzekerd, alles wat hun godsdienst en de uitoefening daarvan in hunnen eigen boezem betreft, te regelen." Terwijl verder het gewijzigd ontwerp voorafgaande goedkeuring des Konings verlangde voor die bepalingen, welke de medewerking van het staatsgezag vereischte, werd op voorstel van Van Rappard het woord »vooraf" geschrapt, om aan de wet hare preventieve werking te ontnemen. Het na deze wijzigingen geheel overbodige artikel werd met 41 tegen 27 stemmen aangenomen.

Het oorspronkelijk art. 2, dat den Koning de bevoegdheid gaf, nog een eed van trouw van de bedienaren van den godsdienst te vergen en dus blijkbaar alleen tegen het Katholieke kerkgenootschap gericht was, had de regeering zelve reeds ingetrokken.

Het nu no. 2 geworden artikel: »Vreemdelingen worden tot het bedienen van den openbaren godsdienst niet toegelaten,

dan na daartoe Onze toestemming te hebben verkregen", een bepaalde inbreuk op de vrijheid der kerkgenootschappen, werd op voorstel van Elout van Soeterwoude aldus gewijzigd: »Vreemdelingen aanvaarden geene kerkelijke bediening, dan na daartoe Onze toestemming te hebben verkregen", terwijl op voorstel van Godefroi er bij gevoegd werd: »Alleen in het belang der openbare rust en orde kan die toestemming geweigerd worden."

Artt. 3 en 4, die bepaalden, dat de titulaturen der bedienaren van den godsdienst geen aanspraak gaven ten opzichte van het wereldlijk gezag, en dat de namen van kerkelijke gebieden alleen in het kerkelijke golden, waren vrij onschadelijk en overbodig. Meer bezwaar gaf het vijfde artikel, dat 's Konings goedkeuring vorderde voor de plaats van vestiging van synodale vergaderingen en hoofden, die kerkgenootschappen vertegenwoordigen of besturen. Art. 6 verbood het in 't openbaar dragen van ambtsgewaad door bedienaren van den godsdienst; art. 7 vereischte goedkeuring van het gemeentebestuur voor het oprichten van eene kerk binnen den afstand van 200 el van eene bestaande. Art. 8 vorderde voor klokkengelui in gemeenten, waar kerken van meer dan één genootschap waren, toestemming van den Commissaris des Konings, maar werd door het amendement van Van Heiden Reinestein in zoover verzacht, dat de toestemming niet noodig was, maar de Commissaris in 't belang der openbare orde en rust het gelui kon verbieden. Eindelijk handelden de volgende artikelen over strafbepalingen, alleen bij herhaling van ernstigen aard, daar den eersten keer de overtreder slechts werd »verklaard in strijd met de wet te hebben gehandeld en veroordeeld in de kosten", terwijl het laatste artikel (15) de wet van 18 Germinal jaar X afschafte.

De onbevooroordeelde lezer kan moeilijk tot een ander resultaat komen, dan dat deze bepalingen òf overbodig òf in strijd met de vrijheid van belijdenis van den godsdienst zijn, bij art. 164 (thans art. 167) der Grondwet gewaarborgd. De geheele wet werd aangenomen met 41 tegen 27 stemmen (tegen Luyben, Zylker, Blaupot ten Cate, Van den Heuvel, Van der Veen, Ter

Bruggen Hugenholtz, Van Eck, De Lom de Berg, Hengst, Van Bosse, Van Nispen van Sevenaer, Bots, Beens, L. D. Storm, Jespers, De Man, Westerhoff, Meeussen, Van Höevell, Reinders, Dommer van Poldersveldt, Van Wintershoven, Strens, Sloet tot Oldhuis, Thorbecke, Storm van 's Gravesande en De Poorter). De tegenstemmers waren dus de liberalen en Katholieken, de voorstemmers de conservatieven en anti-revolutionnairen, de laatsten vooral gewonnen door de aanneming van het amendement van Groen van Prinsterer op art. 1 en van Elout van Soeterwoude op art. 2 en bovendien in 't algemeen door hunne geneigdheid om het Aprilministerie te ondersteunen.

De beraadslagingen in de Eerste Kamer werden op eene merkwaardige wijze geopend door den van zijne reis naar Rome teruggekeerden Minister van Roomsch-Katholieken Eeredienst. Lightenvelt trachtte zich te verdedigen tegen de tweeledige beschuldiging, waarvan het eerste gedeelte aldus was geformuleerd: »De Minister Lightenvelt heeft blijkens de verklaring van het ministerie, te Rome niet onderhandeld; hij heeft dus zijn post verlaten, om een pleizierreisje te doen, of minstens, om eene onnoozele boodschap over te brengen" en het tweede gedeelte: »de Minister Lightenvelt was tegen de wet; hij had dus als eerlijk man zijne demissie moeten nemen, in plaats van zich te verwijderen." Hij antwoordt op deze beschuldiging, dat zijne reis naar Rome niet zonder vrucht is geweest, maar dat hij nog geene nadere bijzonderheden mag mededeelen. Hij verklaart zich een tegenstander van de wet: »Ik zal er rond voor uitkomen", zegt hij, »dat ik mij tegen het beginsel verklaard heb, om het toezicht over de kerkgenootschappen te regelen bij wet, en dat ik ook deze wet in vele harer deelen tot het laatste toe bestreden heb." Hij was evenwel vóór de behandeling naar Rome gegaan op verlangen van het ministerie en den Koning zelf. »De waarheid is, dat ik aan den nadrukkelijken wil des Konings aan mij door

hem persoonlijk kenbaar gemaakt, heb gemeend te moeten gehoorzamen." Hij had echter als voorwaarde gesteld, »dat er gedurende (zijne) afwezigheid voor een ernstig en waardig Katholiek interim aan (zijn) departement zoude gezorgd worden". Aan die voorwaarde was niet voldaan, omdat »geen Katholiek zich met dat interim heeft willen belasten". Toch had hij zelf zijne demissie niet genomen, omdat hij meende, »door in het Kabinet te blijven, te handelen in het ware belang van den Koning, van het algemeene Land en van de Katholieken in het bijzonder".

Bij de beraadslagingen in de Eerste Kamer over het wetsontwerp moesten natuurlijk dezelfde argumenten terugkeeren, die in de Tweede reeds aangevoerd waren, hoewel ook hier behartigenswaarde, ernstige woorden gesproken zijn. Het ministerie spande alle krachten in, om de wet met groote meerderheid aangenomen te krijgen. Van Hall liet de mogelijkheid eener kabinets-crisis doorschemeren, en Donker Curtius trachtte op de vergadering invloed uit te oefenen door de bedreiging, dat indien men de wet verwierp wegens vermeenden strijd met de Grondwet, het volk eene grondwetsherziening zou eischen, welke bedreiging een krachtig protest van verscheidene leden ten gevolge had. Toch mocht de wakkere bestrijding door Blankenheym en Van Rijckevorsel, Beerenbroek en Van Sasse van IJsselt, Cremers, Van der Lek de Clercq en anderen niet baten. De wet werd aangenomen met 22 tegen 16 stemmen (tegen: Van Nispen van Pannerden, Van der Beken Pasteel, Beerenbroek, De Sitter, Van Beeck Vollenhoven, Van Rijckevorsel, Van den Dries, Cremers, Van Sasse van IJsselt, Blankenheym, Van Eysinga, Van der Lek de Clercq, Van Swinderen, Regout, De Villers de Pité en De Bruyn).

De Aprilbeweging had zich dus opgelost in eene vrij onbeduidende gelegenheidswet. De groote meerderheid des volks was

evenwel daarmee tevredengesteld. Er was nu ten minste iets gedaan tegen het Roomsch-Katholieke kerkgenootschap en de invoering der bisschoppelijke hiërarchie, al was het alleen dat »geen predikant van Ossendrecht en geen bisschop van 's Hertogenbosch door het staatsgezag als eigenaar van zulk eene plaats zou mogen beschouwd worden" (Koorders in *De Gids*). Het kwam er voor het volk ook niet zoozeer op aan, dat men terstond maatregelen nam, dan wel dat het er op kon rekenen, dat de regeering de aanmatigingen van het ultramontanisme zou te keer gaan, en het antwoord des Konings te Amsterdam was in zoover voor de meesten reeds voldoende geweest, om alle ongerustheid af te leggen. Door dat antwoord had de Koning zich opeens eene groote populariteit verworven en was de Aprilbeweging geleidelijk van een aanval op het Katholicisme overgegaan in eene openbaring van Oranjegezindheid. Als zoodanig kan men als het slot der eigenlijke Aprilbeweging beschouwen 's Konings ontvangst bij zijn verblijf te Utrecht van den 14den tot den 17den September 1853.

De geheele stad was die dagen in feestdos: »Alles wedijverde, om op het smaakvolst huizen en straten met groen, doorvlochten met de Oranjekleur, te versieren. Eenige echte Oranjegezinden toonden, dat de veranderde vlag, die zoolang met rood, wit en blauw gewapperd had, en bij eenvoudige omwending een Fransche vlag was, hun nu ondraaglijk geworden was, en zij verheugden zich in de dagbladen het bewijs te lezen, dat de Nederlandsche vlag moest zijn: oranje, wit en blauw. Zij staken dezelve dan ook uit die kleuren bestaande, met vreugde ter eere van den Oranjespruit uit hunne woningen, wiens stamhuis gewis uit het vaandel moet herkend worden." (*) Weer was het een plechtige intocht door eerebogen, audienties en illuminatie, waarbij ieder zich beijverde, van zijne Oranjegezindheid blijk te geven. »Zoo zag men onder anderen in de Zadelstraat bij den banket-

(*) De gebeurtenissen van het jaar 1853 door een vriend van Oranje en Nederland. Gorinchem 1854.

bakker Wegerif een chassinet, waarop geteekend was een brandende oven, waarvoor zich een man bevond, in de hand hebbende een bakkersscheutel, met een naakten man er op liggende, naar de uitlegging voorstellende een oproerling of iemand, die zijnen vorst geweigerd had de verschuldigde eer te bewijzen en waaronder het volgende te lezen was:

»»Die zijn Koning niet wil minnen,
Schuift men zóó den oven binnen"."

Bij deze gelegenheid werd tevens een nieuw volkslied verspreid, dat men door oud en jong in alle straten hoorde zingen. Wij deelen een drietal der merkwaardigste coupletten mee:

»Leef, Willem III! leef in ons hart,
Regeer ons met beleid!
Dan zal ons land, nu zeer verward,
Een zegen zijn bereid.
Ontneem de macht
Aan 't volk met kracht,
Opdat geen kuiperij
Uw Vorstlijk Huis en Nederland
Brenge onder dwinglandij!

Wij juichen blij: »De Koning leev!"
Hoe muitzucht en geweld
Ook in ons land zijn toonen geev!
Zijn macht zij ras hersteld;
Want in Gods kracht
Ligt 's Konings macht;
Het volk wacht op zijn daân.
't Oranje boven leeft bij ons;
't Heft nu die toonen aan.

Die God waakt nog voor Nederland,
En ook, o Vorst! voor U.
Neem dan ook vrij de macht in hand
Gij hoort het volk toch nu.
Het volk, dat juicht,
Het volk betuigt
Op nieuw hun trouw verbond;
Zoo blijft Oranje eeuwig staan
Op Nêerlands dierbren grond." Enz.

Den laatsten dag van 's Konings verblijf, Zaterdag den 17den September, begaven zich «ongeveer zevenhonderd mannen uit den aanzienlijken en burgerstand, gezamenlijk in het zwart gekleed, in geregelden optocht naar het hotel van den Heer Commissaris des Konings, waar de Koning zijn intrek had, om hem als herinnering aan deze dagen een prachtig album aan te bieden. Het werd den Koning door den hoogleeraar Mulder onder eene toepasselijke aanspraak aangeboden, waarop de vorst, door dit blijk van gehechtheid aangedaan, hartelijk zijn dank betuigde.

»Nadat de Koning zijne onvergetelijke woorden gesproken had, stelde de talrijke stoet zich andermaal in beweging en trok, drie aan drie, voorbij Zijne Majesteit, nadat nog eens het «leve de Koning!" en »Oranje boven!" uit aller borst werd aangeheven. Diep geroerd en met van tranen parelende oogen trokken de gezamenlijke aanbieders, weder met den hoogleeraar Mulder aan het hoofd, naar het Auditorium terug. Daar teruggekomen, sprak de heer Mulder allen nogmaals op de volgende wijze toe:

»»Waar de Koning zoo heeft gesproken, past ons het zwijgen. Ik voor mij gevoel er behoefte aan, in mijn binnenkamer mij af te zonderen, en God vurig te danken, dat Hij zulk eenen Koning over het Vaderland heeft gesteld.

Dit alleen wil ik slechts zeggen: »Het door den Koning gesprokene moge allen verbroederen en de handen diep ineen slaan tot bevordering der belangen van Oranje en Nederland.""

Dienzelfden namiddag vertrok de vorst weer naar de residentie, aan de grens der gemeente uitgeleide gedaan door een aanzienlijk getal werklieden, die met ongedekten hoofde, op eene plechtige en indrukwekkende wijze hem het laatste vers van Psalm CXXXIV toezongen, eene eenvoudige hulde, maar in haar eenvoud treffender dan alle feestelijkheden, in die drie dagen voorafgegaan.

Deze is de laatste openbare manifestatie der Aprilbeweging geweest. Allengs keerde de kalmte in de gemoederen terug, en kon de burgerman weer zijne gedachten wijden aan zijne gewone dagelijksche bezigheden en beslommeringen, in plaats van aan de vraag,

of er al dan niet bisschoppen zouden komen. Want alle manifestaties hebben niet kunnen beletten, dat de bisschoppen er toch gekomen zijn, en ook de Roomsch-Katholieke kerk in het jaar 1853 hare eigene, wettige organisatie heeft verkregen, dat zelfs de bisschoppen uit de staatskas bezoldiging ontvingen. Alleen werden aan enkele der benoemde kerkvoogden door de regeering vestigingsplaatsen aangewezen buiten de hoofdplaatsen van hun diocees, nl.: voor het aartsbisdom Utrecht de gemeente Haaren bij 's-Bosch; voor het bisdom Haarlem de gemeente Sassenheim; voor het bisdom Breda de gemeente Hoeven bij Breda; voor het bisdom Roermond de stad Roermond zelve, en voor het bisdom 's-Bosch de gemeente Haaren. Toch is ook deze concessie aan de Aprilbeweging slechts van tijdelijken aard geweest, en zelfs kon niets »den Nederlandschen staatsburger Franciscus Jacobus van Vree beletten, dat hij te Haarlem ging wonen: doch wat de bisschop uitvaardigde was: »»gegeven te Sassenheim"" enz." (Dr. Nuyens).

En toch heeft de Aprilbeweging ook gevolgen van meer blijvenden aard gehad, heeft zij nog lang nadien hare naweeën doen gevoelen. Wij laten er buiten de vele persoonlijke grieven, die zij in 't leven heeft geroepen, en vooral de hevige verbittering tusschen de mannen van het oude en het nieuwe bewind, die zich bij elke begrooting in de eerstvolgende jaren openbaarde, de onheelbare scheuring, die daardoor ontstaan is tusschen de twee groote fractiën der liberale partij, die vroeger samengingen, de eene geleid door Donker Curtius, de andere door Thorbecke. Wij spreken ook niet van de zeer hatelijke woordenwisseling, die in de vergadering der Tweede Kamer van den 6den December 1853 bij de behandeling der begrooting voor 1854 plaats had, naar aanleiding van twee brieven van den oud-Minister van Buitenlandsche Zaken mr. J. P. P. baron van Zuylen van Nyevelt, aan den voorzitter der Tweede Kamer, waarin hij ten stelligste verklaarde, dat hem »noch op officieele noch op officieuse wijze de bijzonderheden, zelfs niet de hoofdpunten der

voorgenomen organisatie der Katholieke kerk (waren) medegedeeld", terwijl Lightenvelt het tegenovergestelde volhield. Wij hebben reeds vroeger de quaestie dier voorafgaande mededeeling besproken, en gezien, dat zij werkelijk niet van ingrijpenden aard was.

Maar een gevolg der Aprilbeweging, dat niet zoo spoedig uitgewischt zou zijn en voor de geheele volksgeschiedenis beteekenis zou verkrijgen, is de verbittering door de houding hunner Protestantsche landgenooten opgewekt bij een groot gedeelte der Katholieken, die zich in die dagen niet alleen met smaad overladen zagen, maar ook in hunne zaken dikwijls ernstig nadeel hebben geleden en geen gunstig denkbeeld konden krijgen van de verdraagzaamheid der meerderheid van de bevolking. Wanneer sommigen de aanwakkering en uitbreiding van hetgeen men het Ultramontanisme noemt, bij de Katholieken in ons land van het jaar 1853 en de invoering der bisschoppelijke hiërarchie dagteekenen, gelooven wij, dat zij eer dan aan de laatste oorzaak, juist aan het verzet tegen die invoering en de houding der Protestanten moet geweten worden, welke juist eene afsluiting der Roomschen onder elkander en eene sterke anti-protestantsche gezindheid in 't leven riepen, in plaats van de broederlijke gevoelens tusschen onderdanen van verschillende geloofsrichting, welke zonder de Aprilbeweging veel eerder waren blijven voortduren en zelfs versterkt hadden kunnen zijn.

Men moge ook over dien invloed op de Katholieke bevolking van oordeel verschillen, een ontwijfelbaar gevolg van de Aprilbeweging is geweest de val van het ministerie Thorbecke. En nu is wel de val van een ministerie niet zulk eene ongewone zaak, en kan eene verandering in het bestuur zelfs vaak heilzaam voor het land zijn, maar de wijze, waarop in het jaar 1853 die verandering heeft plaats gehad en de nieuwe toestand, die er het gevolg van was, kan moeilijk als van heilzamen, zelfs onschadelijken aard beschouwd worden. Wij laten het woord daarover aan een staatsman, die zeker niet van partijdige vooringenomenheid ten gunste van Thorbecke en zijne geestverwanten zal beschul-

digd worden, nl. aan den afgevaardigde Wintgens, die in zijne redevoering van den 25sten November 1861 bij gelegenheid der debatten over de begrooting voor 1862, in deze woorden een terugblik wierp op het vervlogen tijdvak: (*)

»Ik geloof, dat het verledene hier kan strekken tot leering voor de toekomst, en dat het wenschelijk is, eene korte retrospectieve beschouwing van dat afgeloopen tijdvak te leveren, en daaruit af te leiden, wat wellicht in de toekomst voor Nederland ligt opgesloten.

Het zij mij vergund kortelijk na te gaan die dertien jaren van de parlementaire of liever ministerieele geschiedenis van ons land.

Ik spreek niet van het allereerste ministerie, dat van Maart 1848. Dat gouvernement had eene bijzondere taak te vervullen. Het moest de grondwetsherziening leiden en deed het met ijver en beleid, maar door die veelomvattende taak waren de krachten van dat gouvernement uitgeput. Er waren nieuwe krachten noodig, om de nieuwe beginselen in werking te brengen. Vandaar dat dit ministerie het bewind neerlegde en aan een opvolgend gouvernement de toepassing van de nieuwe Grondwet overliet.

Toen volgde het bewind van November 1849. Een ieder — ook de felste tegenstander — zal moeten erkennen, dat dit bewind was de uitdrukking van eene parlementaire meerderheid, dat het sterk geteekende beginselen voorstond, dat het die beginselen met onwrikbare vastheid en volharding heeft toegepast en dat het daardoor zeer veel toegebracht heeft aan het in werking brengen van de nieuwe grondwettige instellingen. Die regeering had groote kracht, misschien een overmaat van kracht, misschien meer kracht dan voor een constitutioneel gouvernement wenschelijk is, want ook daar zijn eigenaardige gevaren verbonden aan gemis van tegenstand. Dit nam echter niet weg, dat wij destijds hadden een normalen, een gaven, een zuiveren toestand.

Mr. W. Wintgens. Redevoeringen en Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. 's-Gravenhage 1862, blz. 12—14.

Als ik dit zeg, mag ik te eer worden geloofd, omdat ik mij destijds, althans in sommige opzichten, onder de zeer weinige tegenstanders en bestrijders van dat gouvernement heb bevonden.

Dat gouvernement is niet aan een natuurlijken dood gestorven. Buitengewone omstandigheden hebben het in Maart 1853 doen vallen. In latere tijden heb ik meermalen de gelegenheid gehad, op te merken, dat de val van dit ministerie en wat daarop is gevolgd, voor de politieke ontwikkeling der natie allerschadelijkst is geweest. Ik houd mij overtuigd, dat, ware dit bewind blijven bestaan, het tegenover zijne overtuiging en zijne beginselen andere overtuigingen en andere beginselen wakker zou hebben gemaakt. De natie zou onder zulk een bewind veerkracht hebben verkregen, hetzij voor hetzij tegen dat gouvernement, beginselen zouden hebben gestaan tegenover beginselen, overtuiging tegenover overtuiging; — en een eerlijke strijd over groote punten van regeering en volksbelang zou daarover hebben beslist.

Doch ons volk heeft die politieke educatie plotseling zien afbreken door de gebeurtenissen van Maart 1853; en nu trad een ander bewind te voorschijn uit de beweging dier dagen met eene ontbinding der Tweede Kamer, die nieuwe elementen in de vertegenwoordiging bracht.

Reeds van dat oogenblik af, meen ik, thans de zaken beschouwende, sporen van een ziekelijken politieken toestand te bespeuren. Het is geene scherp geteekende overtuiging meer, die de zaken des lands geleidt en aan den gang van het bestuur impulsie geeft. — Toen is tevens een nieuwe soort van politiek opgedaagd, waarvan het stelsel is geene beginselen te hebben, en die maar éen doel voor oogen heeft, om in zekere gegeven omstandigheden tot elken prijs een succes te behalen. Dit ligt in den aard van die soort van politiek, daarvan leeft zij, dat is de voorwaarde van haar bestaan. Thiers zegt daaromtrent in zijne Geschiedenis van het Consulaat en het Keizerrijk zeer juist: „„les hommes à principes sont dispensés de réussir: le succès est au contraire pour les habiles une condition obligée"" . . . .

Als wij aldus . . . . resumeeren, wat er sedert 1853 gebeurd is, dan vinden wij achtereenvolgens: gemis van beginselen, verzaking van beginselen, vergissing omtrent beginselen, fusie van beginselen, goochelspel met beginselen, misverstand omtrent beginselen . . . . Behoeft men daarna nog te vragen: waaraan is het tegenwoordig politiek m a l a i s e toe te schrijven? — Beginselloosheid is sinds jaren de normale toestand van het Nederlandsch bewind."

Het is over het aldus door Wintgens geteekende tijdvak, dat wij in het volgende deel zullen te spreken hebben.

BIJLAGEN.

HOOFDEN DER MINISTERIEELE DEPARTEMENTEN VAN 1848 TOT 1853.

Departementen.	Min. Donker Curtius—De Kempenaer. 13 Mei '48—1 Nov. '49.	Min. Thorbecke. 1 Nov. '49—19 April '53.	Min. Van Hall—Donker Curtius. 19 April 1853.
	—	—	—
Buitenl. Zaken.	Mr. A. A. baron Bentinck tot 21 Nov. '48. Mr. L. A. Lightenvelt. (Vgl. 2 en 5.)	Mr. H. van Sonsbeeck tot 16 Oct. '52. (Vgl. 5.) Mr. J. P. P. baron van Zuylen van Nyevelt.	Mr. F. A. van Hall.
Justitie.	Mr. D. Donker Curtius tot 4 Juni '49. Jhr. Mr. H. L. Wichers tot 25 Aug. '49. Mr. L. A. Lightenvelt ad interim.	Jhr. Mr. J. T. H. Nedermeyer ridder van Rosenthal tot 15 Juli '52. (Vgl. 4.) Mr. M. P. H. Strens. (Vgl. 5.)	Mr. D. Donker Curtius.
Binnenl. Zaken.	Mr. J. M. de Kempenaer.	Mr. J. R. Thorbecke.	Mr. G. C. J. van Reenen.
Herv. en andere Eeredienstén.	Mr. S. baron van Heemstra.	Jhr. Mr. J. T. H. Nedermeyer ridder van Rosenthal ad interim tot 15 Juli '52. (Vgl. 2.) Mr. P. P. van Bosse ad interim. (Vgl. 7.)	E. C. U. van Doorn. (Vgl. 7.)
Roomsch-Kathol. Eeredienst.	Mr. L. A. Lightenvelt ad interim tot 24 Nov. '48. (Vgl. 1). Mr. J. A. Mutsaers.	Mr. H. van Sonsbeeck ad interim tot 16 Oct. '52. (Vgl. 1.) Mr. M. P. H. Strens ad interim. (Vgl. 2.)	Mr. L. A. Lightenvelt.
Marine.	Vice-admiraal J. C. Rijk tot 15 Sept.'49. (Vgl. 9.) E. B. van den Bosch ad interim. (Vgl. 9.)	Vice-admiraal E. Lucas tot 20 April '51. Gen.-Maj. Jhr. J. F. van Spengler ad interim tot 1 Nov. '51. (Vgl. 8.) J. Enslie.	J. Enslie.

Departementen.			
7. Financiën.	Mr. P. P. van Bosse.	Mr. P. P. van Bosse. (Vgl. 4.)	E. C. U. van Doorn. (Vgl. 4.)
8. Oorlog.	Gen-Maj. J. H. Voet.	Gen.-Maj. Jhr. J. F. van Spengler tot 15 Juli '52. (Vgl. 6.) H. F. C. baron Forstner van Dambenoy.	H. F. C. baron Forstn van Dambenoy.
9. Koloniën.	J. C. Rijk tot 21 Nov. '48. (Vgl. 6.) G. L. Baud tot 18 Juni '49. Schout-bij-nacht E. B. van den Bosch. (Vgl. 6.)	Chs. F. Pahud.	Chs. F. Pahud.

SAMENSTELLING VAN DE BEIDE KAMERS DER STATEN-GENERAAL VAN 1848 TOT 1853.

De Eerste Kamer, samengesteld overeenkomstig het voorloopig kiesreglement, gedurende de zitting van den 18den Februari tot den 15den September 1849 en die van den 17den September 1849 tot den 20sten Augustus 1850.

Noord-Brabant.

Jhr. L. J. B. van Sasse van Ysselt.
Jhr. Mr. M. A. J. van der Beken Pasteel.
Mr. L. A. Lightenvelt.
B. Verhey van den Boogaard.
J. C. van Mierlo H.Ez.

Gelderland.

H. J. C. J. baron van Heeckeren van Enghuizen.
Jhr. Mr. C. E. J. F. van Nispen van Pannerden.
H. W. baron van Aylva van Pallandt van Waardenburg en Neerijnen.
Mr. H. F. van Meurs.
C. C. van Lidt de Jeude, na den 27sten Maart (in plaats van Mr. C. S. W. J. baron van Nagell van Wisch, benoemd bij K. B. van den 11den Januari 1849.)

Zuid-Holland.

Jhr. Mr. D. T. Gevers van Endegeest.
M. A. F. H. Hoffmann.
Mr. J. A. Philipse.

Mr. P. H. baron Taets van Amerongen tot Natewisch.
D. Blankenheym.
O. B. 't Hooft.
Mr. R. F. baron Groeninx van Zoelen.

Noord-Holland.

A. F. Insinger.
Mr. C. Diemont.
H. van Beeck Vollenhoven.
J. Corver Hooft.
D. Borski.
B. A. baron van Verschuer.

Zeeland.

Mr. W. C. M. de Jonge van Ellemeet.
Mr. C. van der Lek de Clercq.

Utrecht.

Jhr. Mr. J. C. Martens van Sevenhoven.
Mr. J. W. H. Bosch.

Friesland.

L. G. A. graaf van Limburg Stirum.
S. van Welderen baron Rengers.
Jhr. G. R. G. van Swinderen.

Overijsel.

Mr. A. J. Vos de Wael.
Mr. W. H. Cost Jordens.
J. D. C. baron van Heeckeren van Wassenaer.

Groningen.

Mr. J. Freseman Viëtor.
Mr. H. J. Engelkens.

Drente.

Mr. W. J. Tonckens.

Limburg.

L. F. H. Beerenbroek.
P. D. Regout.
G. J. de Rijk.

De Eerste Kamer volgens de kieswet van 1850, gedurende de zittingen 1850/1851, 1851/1852, 1852/1853 en van den 14den Juni tot den 10den September 1853.

Noord-Brabant.

Jhr. Mr. M. A. J. van der Beken Pasteel.
Jhr. L. J. B. van Sasse van Ysselt.
H. P. van den Dries.
F. J. T. de Bruyn.
B. Verhey van den Boogaard.

Gelderland.

Jhr. Mr. C. E. J. F. van Nispen van Pannerden.
H. W. baron van Aylva van Pallandt van Waardenburg en Neerijnen.
{ Mr. H. F. van Meurs van Hulsthorst. 29 Oct. 1852. E. W. van Dam van Isselt. }
Mr. C. H. baron van Rhemen vnn Rhemenshuizen.
C. C. van Lidth de Jeude.

Zuid-Holland.

D. Blankenheym.

O. B. 't Hooft.
Mr. J. A. Philipse.
A. van Rijckevorsel Hz.
Mr. A. Boxman.
{ Jhr. Mr. W. M. de Brauw.
23 Aug. 1853. Mr. J. S. Lotsy. }
A. van Weel Dz.

Noord-Holland.

H. van Beeck Vollenhoven.
A. F. Insinger.
{ Jhr. Mr. C. van Foreest.
23 Aug. 1853. F. van der Oudermeulen. }
J. C. van Wessem.
D. Borski.
Jhr. Mr. F. L. H. J. Bosch van Drakestein.

Zeeland.

{ Mr. W. C. M. de Jonge van Ellemeet.
15 Juni 1853. Jhr. Mr. M. C. Paspoort van Grijpskerke }
Mr. C. van der Lek de Clercq.

Utrecht.

Jhr. Mr. J. C. Martens van Sevenhoven.
{ Mr. J. W. H. Bosch.
14 Aug. 1851. J. D. C. C. W. baron d'Ablaing van Giessenburg. }

Friesland.

Jhr. G. R. G. van Swinderen.
Jhr. Mr. F. J. J. van Eysinga.
Jhr. T. A. M. A. van Andringa de Kempenaer.

Overijsel.

Mr. W. H. Cost Jordens.
J. D. C. baron van Heeckeren van Wassenaer.
{ Mr. J. A. van Royen.
20 April 1853. Mr. J. A. G. baron de Vos van Steenwijk. }

Groningen.

J. de Sitter.
Mr. J. J. Cremers.

Drente.

Mr. W. J. Tonckens.

Limburg.

L. F. H. Beerenbroek.
Jhr. L. L. G. M. J. de Villers de Pité.
P. D. Regout.

Voorzitters.	1849.	L. G. A. graaf van Limburg Stirum.
	1849/50.	Idem.
	1850/51.	D. Blankenheym.
	1851/52.	Jhr. Mr. J. C. Martens van Sevenhoven.
	1852/53.	Mr. J. A. Philipse.
	1853.	Idem.

Leden der Tweede Kamer, benoemd door de Provinciale Staten, gedurende de zitting van den 16den October tot den 20sten December 1848.

Noord-Brabant.

Jhr. Mr. J. O. de Jong van Beek en Donk.
Mr. R. P. Romme.
Mr. J. L. A. Luyben.
Mr. J. A. Mutsaers.
Mr. J. B. Bots.
Jhr. L. J. B. van Sasse van IJsselt.
Mr. L. D. Storm.

Gelderland.

Jhr. Mr. J. T. H. Nedermeijer ridder van Rosenthal.
E. W. van Dam van Isselt.
Mr. J. M. de Kempenaer.
Mr. M. J. de Man.
Mr. F. S. Op ten Noort.

Zuid-Holland.

Mr. S. H. Anemaet.
Mr. J. C. Faber van Riemsdijk.
Mr. G. W. Verwey Mejan.
Jhr. Mr. D. T. Gevers van Endegeest.
E. P. de Monchy.
Æ. baron Mackay.
Mr. P. C. Schooneveld.
M. A. F. H. Hoffmann.
Mr. C. B. Nederburgh.
Jhr. W. Boreel van Hogelanden.
A. van Rijckevorsel.
Mr. J. R. Thorbecke.

Noord-Holland.

Mr. J. Corver Hooft.
D. Borski.
H. van Beeck Vollenhoven.
Mr. H. J. Smit.
Mr. J. J. Uytwerf Sterling.
Mr. J. S. van Naamen.
Jhr. Mr. P. Opperdoes Alewijn.
Mr. J. Enschedé.
Jhr. Mr. D. Hooft.
Mr. G. van Leeuwen.

Zeeland.

Mr. J. J. Slicher van Domburg.
Mr. A. T. F. Egter.
Mr. J. F. Bijleveld.

Utrecht.

Mr. J. K. baron van Goltstein.
Mr. N. P. J. Kien.
J. D. C. C. W. baron d'Ablaing van Giessenburg.

Friesland.

Jhr. W. H. Lycklama à Nyeholt.
Mr. G. Hiddema Jongsma.
Mr. N. van Heloma.
Mr. S. baron van Heemstra.
Mr. B. Albarda.

Overijsel.

Mr. A. J. Duymaer van Twist.
J. C. baron van Haersolte van Haerst.
Mr. W. H. Cost Jordens.
Jhr. C. M. Storm van 's Gravesande.

Groningen.

Jhr. Mr. J. C. van Panhuys.
Mr. C. M. Nap.
Mr. B. Wichers.
Mr. A. Oudeman.

Drente.

Mr. G. Kniphorst.

Hertogdom Limburg.

J. J. F. M. M. Corneli.
C. baron de Weichs de Wenne.
Mr. H. H. Geradts.

Leden der Tweede Kamer, gekozen overeenkomstig het voorloopig kiesreglement, gedurende de zittingen 1849 en 1849/50.

's-Hertogenbosch.	Mr. J. L. A. Luyben.	Schiedam.	Mr. K. A. Poortman.
Tilburg.	Mr. J. A. Mutsaers.	Ridderkerk.	Mr. W. Wijnaendts.
Heusden.	C. Schiffer.	Brielle.	Mr. S. H. Anemaet.
Helmond.	Mr. J. B. Bots.	Amsterdam.	Mr. M. H. Godefroi.
Eindhoven.	Mr. J. F. van der Heyde.		Jhr. Mr. C. Backer.
Breda.	Mr. L. D. Storm.		Mr. F. A. van Hall.
Zevenbergen.	Mr. F. J. Jespers.		Mr. J. S. van Naamen.
Bergen-op-Zoom.	Mr. K. A. Meeussen.		Mr. J. Heemskerk Bzn.
Arnhem.	Jhr. Mr. J. T. H. Nedermeijer ridder van Rosenthal. 12 Febr. '50. E. W. van Dam van Isselt.	Haarlem.	Mr. W. H. van Voorst.
		Alkmaar.	S. A. de Moraaz.
		Hoorn.	E.T. Scheltinga Winterberg.
		Edam.	Mr. W. J. C. van Hasselt.
		Zaandam.	Mr. H. J. Smit.
Harderwijk.	Mr. G. Groen van Prinsterer.	Middelburg.	Mr. J. J. Slicher van Domburg.
Zutfen.	Mr. W. H. Dullert.		
Ruurlo.	Mr. J. P. P. baron van Zuylen van Nyevelt.	Zieriksee.	Mr. G. A. Fokker.
		Goes.	P. J. Bachiene,
Doetichem.	Jhr. J. A. C. A. van Nispen van Sevenaer.	Sluis.	Mr. D. van Eck.
		Utrecht.	Mr. J. K. baron van Goltstein.
Elst.	Mr. A. W. Engelen.		
Nijmegen.	Jhr. G. E. G. C. K. Dommer van Poldersveldt.	Amersfoort.	Mr. S. van Walchren.
		IJselstein.	E. C. U. van Doorn.
Zalt-Bommel.	E. W. van Dam van Isselt. 19 Nov. '49. Dr. W. R. baron van Höevell.	Leeuwarden.	Mr. B. Albarda. 19 Nov. '49. Mr. S. baron van Heemstra.
Leiden.	Mr. J. R. Thorbecke. 12 Febr. '50. J. A. de Fremery.	Dokkum.	J. T. ter Bruggen Hugenholtz.
		Heerenveen.	Mr. N. van Heloma.
Leiderdorp.	Mr. G. W. Verwey Mejan.	Sneek.	P. J. Costerus.
Gouda.	Mr. G. M. van der Linden.	Franeker.	Mr. J. Dirks.
Gorinchem.	Mr. A. Boxman.	Zwolle.	Mr. B. W. A. E. baron Sloet tot Oldhuis.
Dordrecht.	Mr. J. S. Lotsy.		
's-Gravenhage.	Jhr. W. Boreel van Hogelanden.	Kampen.	Mr. A. J. Duymaer van Twist.
Delft.	Mr. W. Wintgens.	Deventer.	Jhr. C. M. Storm van 's-Gravesande.
Rotterdam.	E. P. de Monchy.		
	A. van Rijckevorsel.	Almelo.	Mr. D. Donker Curtius.

Enschede.	Mr. M. J. de Man.	Maastricht.	Mr. E. J. H. Borret.
Groningen.	Mr. B. Wichers.	Roermond.	Mr. J. L. M. Leclercq.
Onderdendam.	G. Reinders.	Venlo.	Mr. P. L. de Lom de Berg.
Appingedam.	R. Westerhoff.	Sittard.	J. J. Lambrechts. 17 Juli '49 (in plaats van J. L. van Scherpenzeel Heusch).
Winschoten.	J. F. Zylker.		
Assen.	Mr. L. graaf van Heiden Reinestein.	Heerlen.	Jhr. L. L. G. M. J. de Villers de Pité.
Hoogeveen.	Mr. L. N. graaf van Randwijck.		

Naamlijst van de Leden der Tweede Kamer der Staten-Generaal, gekozen overeenkomstig het voorloopig kiesreglement, gedurende de zittingen van 1849 en 1849/1850, met opgaaf van beroep, woonplaats en geboortejaar, gerangschikt volgens hun leeftijd (*).

NAMEN.	BEROEP.	WOONPLAATS.	Geboorte-jaar.
Mr. S. H. Anemaet.	Notaris.	Nieuwe Tonge.	1786
Mr. J. L. A. Luyben.	Raadsheer.	's-Hertogenbosch.	1786
Mr. P. C. Schooneveld.	Advocaat.	's-Gravenhage.	1788
Mr. M. J. de Man.	Wethouder.	Nijmegen.	1788
Mr. F. J. Jespers.	Raadsheer.	's-Hertogenbosch.	1790
Mr. B. Wichers.	President v. h. Geregtshof.	Groningen.	1790
Mr. L. D. Storm.	Griffier der regtbank.	Breda.	1790
G. Reinders.	Landbouwer.	Warffum.	1790
A. van Rijckevorsel.	Handelaar.	Rotterdam.	1790
Mr. F, A. van Hall.	Minister van Staat en gepens. Minister van Financiën.	's-Gravenhage.	1791
Mr. S. van Walchren.	Zonder beroep.	Amersfoort.	1791
Mr. W. H. van Voorst.	President der regtbank.	Haarlem.	1791

(*) Deze zeer merkwaardige lijst, waarvan misschien geen enkel ander exemplaar meer bestaat, indertijd uitsluitend voor de leden der Kamer gedrukt, is mij welwillend ten gebruike afgestaan door Mr. W. Wintgens, oud-lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

NAMEN.	BEROEP.	WOONPLAATS.	Geboorte-jaar.
Jhr. Mr. J. T. H. Nedermeijer van Rosenthal.	Advocaat.	Arnhem.	1792
Mr. D. Donker Curtius.	Minister.	's-Gravenhage.	1792
C. Schiffer.	Zonder beroep.	Wassenaar.	1793
E. P. de Monchy.	Handelaar.	Rotterdam.	1793
Mr. J. K. baron van Goltstein.	Zonder beroep.	's-Gravenhage.	1794
Mr. W. J. C. van Hasselt.	Regter.	Amsterdam.	1795
Mr. J. L. M. Leclerq.	President der regtbank.	Roermonde.	1795
S. A. de Moraaz.	Notaris.	Alkmaar.	1795
E. W. van Dam van Isselt.	Zonder beroep.	Geldermalsum.	1796
E. F. Scheltinga Winterberg.	Burgemeester.	Nieuwe Niedorp.	1796
J. F. van der Heyde.	Notaris.	Eindhoven.	1796
Mr. B. Albarda.	Advocaat.	Leeuwarden.	1796
Mr. A. Boxman.	Burgemeester.	Gorinchem.	1796
Mr. G. W. Verwey Mejan.	Zonder beroep.	's-Gravenhage.	1797
Mr. J. R. Thorbecke.	Hoogleeraar.	Leyden.	1798
Mr. N. van Heloma.	Grietman.	Wolfega.	1798
Jhr. Mr. C. Backer.	Regter.	Amsterdam.	1798
E. C. U. van Doorn.	Gepens. agent v. h. domein.	Utrecht.	1799
Jhr. W. Boreel van Hogelanden.	Zonder beroep.	's-Gravenhage.	1800
R. Westerhoff.	Med. doctor.	Warffum.	1801
Mr. J. S. van Naamen.	Regter.	Amsterdam.	1801
J. T. ter Bruggen Hugenholtz.	Officier bij de marine.	Dockum.	1801
Mr. G. Groen van Prinsterer.	Staatsraad in buitengew. dienst.	's-Gravenhage.	1801
Mr. J. J. Slicher van Domburg.	Zonder beroep.	Middelburg.	1803
Jhr. L. S. W. M. J. de Villers de Pité.	Zonder beroep.	Schin op Geulle.	1803
Mr. J. A. C. A. van Nispen van Sevenaer.	Districts-commissaris.	Zevenaar.	1803
Mr. P. L. de Lom de Berg.	Notaris.	Venlo.	1804
Mr. A. W. Engelen.	Kantonregter.	Tiel.	1804

NAMEN.	BEROEP.	WOONPLAATS.	Geboorte-jaar.
Mr. J. A. Mutsaers.	Minister.	's-Gravenhage.	1805
J. F. Zylker.	Landbouwer.	Nieuw Beerta.	1805
P. J. Costerus.	Rector.	Sneek.	1806
Mr. J. B. Bots.	Plaatsverv. Kantonregter.	Helmond.	1806
Mr. L. N. graaf van Randwijck.	Gepens. Minister van buitenlandsche zaken.	's-Gravenhage.	1807
Mr. B. W. A. E. baron Sloet tot Oldhuis.	President der regtbank.	Zwolle.	1807
Mr. J. S. Lotsy.	Advocaat.	Dordrecht.	1808
Mr. K. A. Poortman.	Notaris.	Schiedam.	1808
Mr. A. J. Duymaer van Twist.	Advocaat.	Deventer.	1809
Jhr. C. M. Storm van 's-Gravesande.	Zonder beroep.	Deventer.	1809
Mr. L. graaf van Heiden Reinestein.	Kantonregter.	Assen.	1809
J. Heemskerk.	Zonder beroep.	Amsterdam.	1811
Mr. J. Dirks.	Advocaat.	Leeuwarden.	1811
Mr. G. A. Fokker.	Procureur.	Middelburg,	1811
Mr. G. M. van der Linden.	Advocaat.	's-Gravenhage.	1812
Mr. M. H. Godefroi.	Raadsheer.	Amsterdam.	1813
Mr. W. Wijnaendts.	Griffier bij het Kantongeregt.	Oud Beijerland.	1814
Mr. H. J. Smit.	Fabrijkant.	Zaandam.	1814
P. J. Bachiene.	Inspecteur der registratie.	Hontenisse.	1814
Mr. K. A. Meeussen.	Advocaat.	Breda.	1815
Mr. J. P. P. baron van Zuylen van Nyevelt.	Zonder beroep.	Almen bij Zutphen.	1816
Mr. E. J. H. Borret.	Advocaat-generaal.	Maastricht.	1816
Mr. D. van Eck.	Advocaat.	Middelburg.	1817
Mr. J. B. J. Hengst.	Burgemeester.	Boxmeer.	1817
Mr. W. H. Dullert.	Advocaat.	Arnhem.	1817
Jhr. G. E. G. L. K. Dommer van Poldersveldt.	Zonder beroep.	Ubbergen.	1817
Mr. W. Wintgens.	Advocaat.	's-Gravenhage.	1818

De Leden der Tweede Kamer van 1850 tot 1853.

KIES-DISTRICTEN.	NA DE KIESWET VAN 1850.	VERANDERINGEN DOOR DE PERIODIEKE AFTREDING 1852.	VERANDERINGEN DOOR DE ONTBINDING 1853.
Groningen.	Mr. B. Wichers. 5 Nov. '51. S. Blaupot ten Cate.		
Zuidhorn.	G. Reinders.		
Appingadam.	J. F. Zijlker.		
	Dr. R. Westerhoff.		
Assen.	Mr. L. graaf van Heiden Reinestein.		
	Mr. P. van der Veen.		
Leeuwarden.	Mr. J. Dirks.		
	Mr. A. Ypey. 12 Mei '52. Mr. J. Bieruma Oosting.	Mr. S. A. Verwey.	Mr. J. Bieruma Oosting.
Sneek.	Mr. H. U. Huguenin.		Mr. C. Sleeswijk Vening.
	Mr. A. F. Jongstra.		Jhr. Mr. W. E. Engelen.
Dokkum.	J. T. ter Bruggen Hugenholtz.		
Steenwijk.	Mr. A. J. Duymaer van Twist. 11 Maart '51. J. A. de Fremery.		Mr. J. van Lennep.
Zwolle.	Mr. B. W. A. E. baron Sloet tot Oldhuis.		
	Mr. G. Groen van Prinsterer.		
Almelo.	Mr. M. J. de Man.		
	Dr. W. R. baron van Höevell.		
Deventer.	Jhr. C. M. Storm van 's-Gravesande.		
Zutfen.	Mr. J. P. P. baron van Zuylen van Nyevelt. 23 Nov. '52. Jhr. C. A. E. A. van Panhuys.		Mr. J. J. L. van der Brugghen.

KIES-DISTRICTEN.	NA DE KIESWET VAN 1850.	VERANDERINGEN DOOR DE PERIODIEKE AFTREDING 1852.	VERANDERINGEN DOOR DE ONTBINDING 1853.
	Mr. W. H. Dullert.		Mr. W. A. baron Schimmelpenninck van der Oye.
Arnhem.	Mr. W. baron van Lynden.		
	Æ. baron Mackay.		
Nijmegen.	Jhr. J. A. C. A. van Nispen van Sevenaer.		
	Jhr. G. E. G. C. K. Dommer van Poldersveldt.		
Tiel.	E. W. van Dam van Isselt. 2 Dec. '52. Mr. J. A. A. Leemans.		Mr. J. M. de Kempenaer.
Amersfoort.	Mr. A. W. Engelen.		Jhr. Mr. W. L. F. C. ridder van Rappard.
	Mr. S. van Walchren.		Mr. J. F. baron van Reede van Oudshoorn.
Utrecht.	Mr. J. K. baron van Goltstein.		
	E. C. U. van Doorn.		Jhr. Mr. H. A. M. van Asch van Wijck.
Hoorn.	Mr. W. J. C. van Hasselt. 12 Mei '52. Mr. A. S. van Nierop.		J. Donker Hzn.
	Jhr. Mr. D. van Akerlaken.		
Alkmaar.	Mr. H. J. Smit.	J. J. Rochussen.	
	S. A. de Moraaz.		Jhr. Mr. C. van Foreest.
Haarlem.	Mr. W. H. van Voorst.		
Amsterdam.	Jhr. Mr. C. Backer. 16 Nov. '50. Mr. H. Provó Kluit.		S. R. van Franck.
	Mr. M. H. Godefroi.		
	H. Stolte.		
	Mr. J. Heemskerk Bz.		Prof. J. Bosscha.

KIES-DISTRICTEN.	NA DE KIESWET VAN 1850.	VERANDERINGEN DOOR DE PERIODIEKE AFTREDING 1852.	VERANDERINGEN DOOR DE ONTBINDING 1853.
	Mr. F. A. van Hall.		Graaf G. Schimmelpenninck.
Leiden.	Jhr. Mr. D. T. Gevers van Endegeest.		
	P. H. baron Taets van Amerongen tot Natewisch.		
Gouda.	Mr. G. M. van der Linden.		M. A. F. H. Hoffmann.
	Mr. L. Metman.		Jhr. Mr. W. M. de Brauw.
Delft.	Mr. K. A. Poortman.		C. Hoekwater.
	Mr. W. Wintgens.		
Rotterdam.	J. C. Baud.		
	M. A. F. H. Hoffmann.	Jhr. Mr. W. T. Gevers Deynoot.	Mr. P. P. van Bosse.
's-Gravenhage.	Jhr. W. Boreel van Hogelanden.		
	Mr. P. C. Schooneveld.		J. C. Rijk.
Dordrecht.	Mr. J. S. Lotsy. 5 Juli '52. Mr. G. A. de Raadt.		Mr. P. A. Sander.
	Mr. P. Blussé van Oud-Alblas.		Mr. J. D. van der Poel.
Gorinchem.	C. Schiffer.		Jhr. Mr. P. J. Elout van Soeterwoude.
Middelburg.	Mr. J. J. Slicher van Domburg.		
	Mr. D. van Eck.		
Goes.	P. J. Bachiene.		Mr. J. J. van Deinse.
Zieriksee.	Mr. S. H. Anemaet.		Jhr. Mr. J. F. Schuurbeque Boeije.
Breda.	Mr. L. D. Storm.		
	Mr. K. A. Meeussen.		
Tilburg.	Mr. J. A. Mutsaers. 18 Febr. '51. Mr. P. Gouverneur.	Mr. C. C. A. Beens.	

KIES-DISTRICTEN.	NA DE KIESWET VAN 1850.	VERANDERINGEN DOOR DE PERIODIEKE AFTREDING 1852.	VERANDERINGEN DOOR DE ONTBINDING 1853.
	Mr. F. J. Jespers.		
Eindhoven.	Mr. J. F. van der Heyde.		Mr. P. van den Heuvel.
	Mr. J. B. Bots.		
Maastricht.	Mr. E. J. H. Borret.	Mr. P. F. E. van Wintershoven.	
	Mr. K. de Limpens.		Mr. J. R. Thorbecke.
Roermond.	Mr. P. L. de Lom de Berg.		
	J. J. A. van Wylick.		Mr. M. P. H. Strens.
Boxmeer.	Mr. J. B. J. Hengst.		
's-Hertogenbosch.	Mr. J. L. A. Luyben.		
	Dr. J. H. H. de Poorter.		

Voorzitters.	1848.	Jhr. W. Boreel van Hogelanden.
	1849.	Mr. J. K. baron van Goltstein.
	1849/1850.	Idem.
	1850/1851.	Mr. A. J. Duymaer van Twist tot 21 Jan. '51.
		21 Febr. '51. Jhr. W. Boreel van Hogelanden.
	1851/1852.	Idem.
	1852/1853.	Mr. W. H. Dullert.
	1853.	Jhr. W. Boreel van Hogelanden.

AANTEEKENINGEN.

De uitgebreidheid, welke het Eerste Deel der Geschiedenis van Nederland in onzen tijd reeds verkregen heeft, maakte het minder wenschelijk, gevolg te geven aan het oorsponkelijk voornemen, om de Bijlagen, behalve uit de voorgaande opgaven, betrekkelijk de samenstelling der Ministeries en Staten-Generaal van 1848 tot 1853, te doen bestaan uit de opgaaf van bronnen, bewijsplaatsen, uittreksels uit belangrijke staatsstukken, letterkundige aanteekeningen als in het bekende werk van De Bosch Kemper enz. De opneming der door den schrijver verzamelde aanteekeningen, welke nog verscheidene afleveringen in beslag zouden nemen, zou waarschijnlijk aan menig inteekenaar, ook wegens de daaruit voortvloeiende prijsverhooging, minder aangenaam zijn. In overleg met den uitgever heeft daarom de schrijver besloten, de Bijlagen niet verder uit te breiden, met de veertiende aflevering het Eerste Deel te besluiten en liever het door hem verzamelde later in een voor den daarin belangstellende afzonderlijk verkrijgbare uitgave, als Bouwstoffen voor de Geschiedenis van Nederland in onzen tijd, het licht te doen zien. Hij laat hier alleen, om eenigszins te voldoen aan de belofte op blz. 49 en 118 gegeven, nog volgen de zoo merkwaardige algemeene beschouwingen in de voorloopige verslagen over de ontwerpen van kieswet en provinciale wet, ingediend door het ministerie Donker Curtius—De Kempenaer, benevens enkele korte mededeelingen over de bedoelde stukken; verder een overzicht der begrootingswetten gedurende het tijdvak van 1848 tot 1853 en eene opgave van veranderingen in ons belastingstelsel gedurende het eerste ministerie Thorbecke.

Blz. 49 en 118. — Uit het Verslag der Commissie van Rapporteurs voor het ontwerp van wet tot regeling van het kiesrecht en de benoeming van afgevaardigden ter Eerste en Tweede Kamer. (*)

»Het wetsontwerp tot regeling van het kiesrecht, met ongeduld tegemoet gezien, is in de Tweede Kamer onderzocht met al die nauwlettendheid en zorg,

(*) Bijlagen Handelingen 1849, blz. 97.

welke de eerste der organieke wetten ter uitvoering der Grondwet gebiedend vorderde. De verwachting der leden was gespannen door het lange tijdsverloop; en zij meenden in de zorgvuldige bewerking en de juistheid van maatstaf en uitkomsten eene vergoeding te zullen vinden voor het uitstel, door de Regeering tot het indienen van dit ontwerp genomen. Immers kon niet worden ontkend, dat er dringende behoefte was aan vervanging van het voorloopig kiesreglement door min gebrekkige voorschriften, en terwijl eene wijze staatkunde evenzeer als het nationaal belang scheen te vorderen, dat aan de Kamer de nieuwe kieswet dadelijk wierd aangeboden, was het langdurig verwijl reden van billijk nationaal beklag geworden. Bij het onderzoek is echter die verwachting niet vervuld, in alle afdeelingen is betreurd, dat, na zoolang wachten, niet een beter uitgewerkt en beter toegelicht voorstel was verkregen; — dat de bepalingen der Belgische wet onbedachtzaam werden gevolgd, ook waar ze in strijd zijn met de Nederlandsche instellingen; — dat allerlei opgaven en verklaringen, noodig ter toetsing van het ontwerp, waren teruggehouden; — dat een memorie van toelichting, die meer omschrijft dan verklaart, maar in volkomen overeenstemming is met het onvolledige der wet, aan het ontwerp was toegevoegd en dat de becijferingen van het Gouvernement, waar men ze had kunnen nagaan, in hooge mate aan de juistheid van rekening en stelsel deden twijfelen." . . . . . .

Uit het Verslag der Commissie van Rapporteurs voor het ontwerp van Provinciale Wet.(*)

»Het ontwerp van provinciale wet, welker voordracht in de eerste zitting der Staten-Generaal, volgende op de afkondiging der veranderingen in de Grondwet, door het 5de der additioneele artikelen gebiedend is voorgeschreven, werd bij Koninklijke Boodschap van den 31sten Juli aan de Tweede Kamer aangeboden. Begrijpt men den zin en de strekking van dat 5de artikel wel, dan zal het niet genoeg zijn, dat de provinciale wet evenals de kies- en gemeentewet in de eerste zitting aangeboden zijn, maar dan ligt in de bedoeling van dat artikel, dat die voordrachten in die eerste zitting nog tot wet kunnen verheven worden. Welnu de eerste zitting spoedt ten einde, en de tijd van 31 Juli tot de sluiting dier zitting is ten eenenmale onvoldoende om deze wetsvoordracht, al ware het slechts bij de Tweede Kamer alleen, geheel af te handelen; en zoo deze tusschentijd reeds voor de behandeling van dit wetsontwerp onvoldoende moet geacht worden, voor het ontwerp der gemeentewet zal inderdaad geen tijd overblijven.

(*) Bijlage Handelingen 1849, blz. 230.

Evenals bij het ontwerp der kieswet zou men zich echter aan dit uitstel en deze zwarigheid getroost onderworpen hebben, indien men zich had mogen verheugen in eene uitstekende samenstelling, in eene meer dan gewoon zorgvuldige bearbeiding van de aangebodene wetsvoordracht; en indien men de provinciale wet zoo lang hadde teruggehouden, om in de gelegenheid te zijn, verbeteringen daarin aan te brengen, welke door het onderzoek der kieswet zouden worden aan de hand gedaan, opdat niet datgene in de provinciale wet zou worden opgenomen, waartegen met grond en te recht bij de kieswet aanmerkingen wierden gemaakt. Maar noch samenstelling, noch bearbeiding beantwoorden aan de verwachting; terwijl het inderdaad eene meer dan gewone bevreemding moet wekken, dat geen enkele aanmerking, geen enkele aanwijzing van gebreken, geen enkele wenk tot verbetering, in het verslag der kieswet ter neder gelegd, der Regeering waardig heeft geschenen, om verandering in vele met de kieswet gelijkluidende bepalingen tot stand te brengen. Ook bij nader onderzoek is men van de onjuistheid van de gemaakte opmerkingen geenszins overtuigd; desniettemin geloofde men bij dit ontwerp ze niet te moeten herhalen. Al wat in het verslag der kieswet gezegd is over kiesverrichtingen, kiesvergaderingen en onderwerpen, die ook bij de provinciale wet worden geregeld, komt bij deze met kracht en met aandrang terug; de herhaling daarvan zou nutteloos en overbodig mogen geacht worden, eene verwijzing naar het vroeger verslag is voldoende.

Deze bedenkingen, ofschoon niet in alle afdeelingen als algemeene beschouwingen vooruitgezet, openbaarden zich echter in den loop van het onderzoek omtrent de bijzondere wetsartikelen, daar vele leden zich van beschouwingen in het algemeen bij het begin van de behandeling van dit wetsontwerp hadden onthouden.

Door de leden van twee afdeelingen evenwel is, vóor de behandeling der bijzondere wetsartikelen, nog de indruk nagegaan, dien de voordracht in het algemeen had gemaakt. Van deze leden verklaarde zich niemand voldaan, noch over den vorm en de behandeling, noch over den inhoud en de strekking, zoowel met het oog op de bijzonderheden als op het geheel der wetsvoordracht. Want èn wat vorm èn wat behandeling betreft, bleek het ontwerp een met weinig zorg bearbeid opstel te zijn. Om deze beschuldiging te staven, wees men onder anderen op hoofdstuk I, handelende van de samenstelling der Provinciale Staten, waaronder bijna niets werd gevonden van hetgeen òf door de Grondwet, in de 1ste afdeeling van haar IVde hoofdstuk door samenstelling wordt verstaan, òf met de eigenaardige beteekenis van het woord samenstelling in het algemeen wordt bedoeld. Dit ontwerp brengt tot het denkbeeld der samenstelling van de Provinciale Staten uitsluitend het begrip van het beginsel omtrent het getal van leden voor de collegiën der Provinciale Staten. Men zie slechts de artt. 123—128 der Grondwet in, om

overtuigd te zijn, dat de samenstelling iets meer omvat. Voorts wees men op hoofdstuk II met het opschrift: Van de kiezers ter benoeming van de leden der Provinciale Staten, in welk hoofdstuk niet van de kiezers maar in het algemeen van de kiesverrichtingen wordt gehandeld; op hoofdstuk III, waaraan tot opschrift is gegeven iets waarover niet slechts dat hoofdstuk, maar de geheele wet handelt, enz. Verder had men in deze wet herhalingen gevonden van menigvuldige bepalingen der kieswet, die geheel overtollig werden geacht; eene verwijzing door deze wet naar de artikelen der kieswet scheen verkieslijker en minder omslachtig.

Maar ook, wat inhoud en strekking aangaat, kon dit ontwerp bij de thans bedoelde leden geen bijval vinden; het was toch òf niet òf tenminste niet behoorlijk uitgewerkt, een verwijt, hetwelk bijzonder de hoofddeelen, handelende over de bevoegdheid en den werkkring van de Provinciale en Gedeputeerde Staten, trof, waar, bij de grootste onvolledigheid van wezenlijke wetsbepalingen, een overvloed van reglementaire voorschriften was opgenomen. Te vergeefs zocht men naar beginselen in deze wet; geen spoor vond men, dat er over gedacht was, wat bijvoorbeeld door provinciaal belang, provinciaal huishouden enz. verstaan moest worden: — eene samenvatting en opsomming van grondwettige bepalingen, vroegere reglementaire voorschriften en vertalingen van artikelen uit de Loi Provinciale van België, ziedaar alles wat men vond. Men vreesde, dat hiervan het gevolg zou zijn, dat, met weinig verandering, de Provinciale Staten zouden blijven bestaan op den ouden voet, en dat de uitbreiding en ontwikkeling van hunne zelfstandigheid, welke de bedoeling der Grondwet met zich brengt, zouden worden tegengegaan en verkort, ten behoeve van eenen nadeeligen geest van centralisatie, of ter vermeerdering van macht van den Commissaris des Konings en van Gedeputeerde Staten.

Meer algemeen is men in alle afdeelingen teruggekomen op een bij het onderzoek der kieswet geuit gevoelen, dat het kiesrecht, daaronder ook begrepen dat voor provinciale en plaatselijke besturen, éen geheel uitmaakt, en derhalve gelijktijdig bij eene en dezelfde wet moet worden geregeld; terwijl het gevoelen van hen vooral gedeeld werd, die betreurden, dat de memorie van beantwoording op het verslag der kieswet niet bekend was geweest, toen het ontwerp van provinciale wet aan het onderzoek onderworpen werd.

Nog heeft men bij het onderzoek van dit ontwerp gelijke klachte geuit als ook reeds in het verslag omtrent de kieswet met betrekking tot dat wetsontwerp was uitgedrukt. Men schreef vroeger in dat verslag, dat betreurd was, dat eene memorie van toelichting, die meer omschrijft dan verklaart, maar in volkomen overeenstemming is met het onvolledige der wet, aan het ontwerp was toegevoegd. Diezelfde klacht werd, meende men, met den meesten grond geuit ook over de onvolledigheid der memorie van toelichting, die bij dit ontwerp gevolgd was." . . . . .

Wat de aldus beoordeelde ontwerpen zelve betreft, den 21sten Mei 1849 was ingekomen de Wet, houdende regeling van het kiesrecht en de benoeming van afgevaardigden voor de Eerste en Tweede Kamer. Bij dit wetsontwerp werd elke provincie in enkele kiesdistricten verdeeld; de verkiezing geschiedde in kiezersvergaderingen; de kiezerslijsten werden hoofdzakelijk door den ontvanger opgemaakt; het stembiljet aan den voorzitter van het stembureau overhandigd, die het zelf in de stembus stak; de census eindelijk werd gelijkgesteld aan tienmaal het gemiddeld belastingbedrag in 's Rijks directe belastingen van de gemeente of het kiesdistrict. Zoo was de census voor Amsterdam *f* 120.—, Rotterdam *f* 110.—, 's-Gravenhage *f* 100.—, Arnhem *f* 80.—, Middelburg *f* 80.—, Utrecht *f* 70.—, Assen *f* 50.—, het minimum *f* 22.—.

Het verslag der Commissie van rapporteurs (De Moraaz, Wijnaendts, Heemskerk, Thorbecke en Backer) den 30sten Juni vastgesteld, was, zooals wij uit den aanhef zagen, zeer ongunstig. Het noemde de wet gebrekkig en onvolledig, meende, dat eerst eene provinciale wet moest voorafgaan, daar de Provinciale Staten de kiezers voor de Eerste Kamer waren; dat de Grondwet geen provinciale kiesdistricten vorderde, evenmin als kiezersvergaderingen; keurde de wijze van het opmaken der kiezerslijsten en de wijze van stemming af; gaf de voorkeur aan groote kiesdistricten boven enkelvoudige en maakte nog tal van andere aanmerkingen op de afzonderlijke artikelen.

Het ingrijpendst waren de opmerkingen over den voorgestelden census: de grondslag van dezen werd geheel willekeurig geacht, daar er geen onderscheid gemaakt werd tusschen eene in 't algemeen welvarende gemeente en eene arme, waarin enkele zeer rijke ingezetenen woonden; het gemiddeld belastingbedrag kon toch in beide gelijk zijn.

Van Hall had bij het verslag eene afzonderlijke nota gevoegd, waarin hij de grondbelasting als grondslag voor de indeeling der kiesdistricten wenschte te zien aangenomen, zoodat ieder lid 1/68 van het totaal der grondbelasting of *f* 122.273 zou vertegenwoordigen.

De memorie van beantwoording van den 22sten Augustus verdedigde de voordracht niet zonder eenige scherpte en bevatte een gewijzigd ontwerp, waarbij aan enkele opmerkingen werd te gemoet gekomen. Zoo werd bij de vereischten voor het kiesrecht het vereischte van ingezetenschap gevoegd, voor den leeftijd in plaats van het woord »meerderjarig" de leeftijd van 23 jaar gesteld en de census eenigszins gewijzigd, zoodat die voor Amsterdam *f* 112.—, voor Rotterdam *f* 100.—, voor 's-Gravenhage *f* 94.—, Middelburg *f* 62.—, Utrecht *f* 54.—, Arnhem *f* 56.—, enz. zou bedragen en het minimum op *f* 20.— gebracht werd.

De commissie van rapporteurs meende, dat deze wijzigingen een nieuw onderzoek in de afdeelingen noodig maakten, waarvan evenwel niet meer gekomen is.

Het wetsontwerp, regelende de samenstelling en verkiezing van de Provinciale Staten, kwam in op den 1sten Augustus 1849. Het bepaalde het aantal leden der Staten op éen op de 5000 zielen, in Drente éen op de 4000, en stelde ook kiezersvergaderingen in. De periodieke verkiezing zou plaats hebben op den 3den Dinsdag in Mei, en de Staten zouden eens in 't jaar vergaderen, op den 1sten Dinsdag in Juli; het aantal leden der Gedeputeerde Staten zou 4 of 5 zijn; de griffier werd door den Koning uit eene voordracht benoemd; de Commissaris des Konings heette Gouverneur enz.

Het verslag der commissie van rapporteurs (Van Hasselt, Duymaer van Twist, Wintgens, Thorbecke en Westerhoff) den 13den Augustus vastgesteld, was weer zoo ongunstig mogelijk. Het noemde de wet zeer gebrekkig, keurde de bepaling van het aantal leden af, daar men nu te groote of te kleine vergaderingen verkreeg, achtte den leeftijd van 25 jaar te hoog gesteld en meerderjarigheid voldoende, verklaarde zich tegen de uitsluiting der leden van de provinciale gerechtshoven en achtte vooral de bevoegdheid der Staten zeer gebrekkig geregeld, daar er geene scherpe scheiding gemaakt werd tusschen hun werkkring in dienst van het Rijk en dien in dienst van het provinciaal huishouden. Verder wilde men geen bevoegdheid tot het bepalen van straffen verleenen, het aantal leden van Gedeputeerde Staten op 4 of 6 stellen, en werd de titel Gouverneur afgekeurd.

De memorie van beantwoording van den 13den September, waarin De Kempenaer zich op bitteren toon over de voortdurend ondervonden miskenning ten opzichte van zijne voorstellen beklaagde, hield een geheel gewijzigd ontwerp in met andere indeeling en opschriften, maar had, wat de hoofdbeginselen betreft, geene ingrijpende wijzigingen ondergaan.

Reeds vóor de Kieswet en de Provinciale wet, nl. den 17den April 1849 was ingediend het wetsontwerp tot regeling van het recht van onderzoek of enquête. Het verslag der commissie van rapporteurs (De Man, Borret, Heemskerk, Dullert en Nedermeyer van Rosenthal) van den 19den Mei, vond het bevreemdend, dat dit ontwerp vóor de kieswet en andere belangrijke wetten werd ingediend; meende, dat het grootendeels in het reglement van orde kon zijn opgenomen; keurde het af, dat de enquête gehouden moest worden in eene der zalen van het gebouw der Tweede Kamer en nergens elders; vond het recht van enquête in 't algemeen te veel beperkt, en maakte dezelfde opmerking, die bij de kieswet en andere ontwerpen gemaakt werd, dat de memorie van toelichting eenvoudig eene omschrijving der wet was in plaats van eene verklaring.

Den 3den September 1849 werd ingediend een wetsontwerp tot regeling van het lager onderwijs van zeer geringen omvang. Het stelde twee klassen in van openbare scholen, en evenzoo van onderwijzers en bepaalde het minimum-

traktement op *f* 200.—. Ter tegemoetkoming in de kosten, konden de gemeenten twee opcenten op de rijks directe belastingen heffen en, zoo dit niet voldoende was, zouden de provinciën hun subsidie verleenen. Strafbaar was het opzettelijk te kort doen aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden. Het toezicht werd opgedragen aan schoolopzieners en schoolcommissiën.

In dezelfde vergadering kwam in de wet omtrent de samenstelling, inrichting en bevoegdheid der gemeentebesturen. Volgens deze zouden — wat bijv. de samenstelling betreft — de wethouders door den Koning uit eene voordracht van drie benoemd worden, het aantal leden van den Raad 9 tot 40 bedragen, de verkiezing in kiezersvergaderingen op den 3den Dinsdag van October geschieden, en van de leden de helft om de drie jaar aftreden, enz.

Voor verdere bijzonderheden moeten wij verwijzen naar de Bijlagen bij de Handelingen der Staten-generaal, gedurende de zitting van den 13den Februari tot den 15den September 1849.

Blz. 199. — Overzicht der Begrootingswetten gedurende het tijdvak van 1848 tot 1853.

HOOFDSTUKKEN.	Begrooting voor 1848 en 1849. Wetten van 9 Aug. '47. *Stbl.* 41—53.	Begrooting voor 1850. Wetten van 29 Dec. '49. *Stbl.* 78—90.	Begrooting voor 1851. Wetten van 31 Dec. '50. *Stbl.* 101—113.	Begrooting voor 1852. Wetten v. 23 en 26 Dec. '51. *Stbl.* 189—192, 194—202.	Begrooting voor 1853. Wetten van 23 Dec. '52. *Stbl.* 241—253.
I. Huis des Konings.	'48. *f* 1,250,000.— '49. - 1,250,000.—	*f* 800,000.—	*f* 800,000.—	*f* 800,000.—	*f* 800,000.—
II. Hooge collegiën van staat en Kabinet des Konings.	'48. - 652,939.— '49. - 650,939.—	- 590,874.—	- 582,228.—	- 564,956.—	- 562,804.—
III. Buitenlandsche Zaken.	'48. - 541,933.— '49. - 540,933.—	- 519,052.—	- 492,119.—	- 479,075.—	- 482,966.—
IV. Justitie.	'48. - 2,490,734.— '49. - 2,491,364.—	- 2,305,979.—	- 2,232,814.—	- 2,317,961.—	- 2,118,012.28
V. Binnenlandsche Zaken.	'48. - 4,464,458.— '49. - 4,318,608.—	- 4,544,414.74	- 4,804,978.96	- 4,875,907.62	- 5,331,851.64
VI. Hervormde Eeredienst enz.	'48. - 1,649,896.52^5 '49. - 1,649,896.52^5	- 1,638,962.16^5	- 1,637,989.36^5	- 1,660,782.70^5	- 1,664,901.45^5
VII. R. Kath. Eeredienst.	'48. - 562,378.58^5 '49. - 562,376.18^5	- 533,848.18^5	- 536,023.18^5	- 554,345.68^5	- 557,646.68^5
VIII. Marine.	'48. - 5,545,632.05 '49. - 5,353,632.05	- 5,323,600.—	- 5,320,313.33	- 5,475,313.33	- 5,654,029.02^5
IX A. Nationale Schuld.	'48. - 36,291,136.33 '49. - 36,271,811.33	- 36,424,608.83	- 36,238,509.89	- 36,163,273.29	- 35,993,773.62
IX B. Financiën.	'48. - 6,313,129.07^5 '49. - 6,276,909.07^5	- 6,186,570.35	- 6,354,083.60	- 6,278,186.60	- 6,234,884.11
X. Oorlog.	'48. - 11,675,000.— '49. - 11,675,000.—	- 10,558,000.—	- 10,504,646.67	- 10,400,000.—	- 10,400,000.—
XI. Koloniën.	'48. - 88,696.20 '49. - 88,695.—	- 118,232.50	- 116,897.50	- 117,885.40	- 114,209.50
XII. Onvoorziene uitgaven.	'48. - 400,000.— '49. - 400,000.—	- 100,000.—	- 100,000.—	- 100,000.—	- 100,000.—
	'48. *f* 71,925,932.76^5 '49. - 71,530,164.16^5	*f* 69,644,141.77	*f* 69,720,603.50	*f* 69,787,686.63	*f* 70,015,078.31^5

Blz. 201 en vlg. — Veranderingen in het stelsel der rijksbelastingen gedurende het eerste ministerie Thorbecke; overgenomen uit de „Jaarcijfers over 1884 en vorige jaren No. 4", blz. 187.

AFGESCHAFTE OF VERMINDERDE BELASTINGEN.	GERAAMD BEDRAG.	NIEUW OPGELEGDE OF VERHOOGDE BELASTINGEN.	GERAAMD BEDRAG.
1850.		1850.	
Scheepvaartwetten van 8 Aug. (*Stbl.* no. 47, 48, 49).			
Afschaffing der doorvoerrechten.	*f* 97,247	Tariefswijziging: Afschaffing der differentieele rechten bij invoer van bepaalde artikelen p.saldo	*f* 79,692
Wijziging heffing tonnengelden.	- 7,540	Afschaffing van diverse kortingen ten gunste van den invoer onder nationale vlag.	- 173,796
Afschaffing der scheepvaartrechten op den Rijn.	- 165,016		
Afschaffing tollen op den Gelderschen IJsel.	- 2,857		
Verlaging van invoerrechten op materialen voor scheepsbouw.	- 25,113		
		Registratierecht van zeebrieven van buitenslands gebouwde schepen. Ad 4 pCt. der waarde.	- —
1851.		1851.	
Staking der scheepvaartrechten op de Maas. Wet van 2 Sept. 1851 (*Stbl.* no. 131).	- 10,000		
1852.		1852.	
Herziening der patentwet. Wet van 22 April 1852, (*Stbl.* no. 61). Wijziging van tabel XVI, patent op de binnenvaartuigen.	- 208,000	Opheffing van de vrijdommen van accijns op het binnenl.gedistilleerd voor fabrikanten van reukwaters. Wet van 22 April 1852 (*Stbl.* no. 62).	- 115,000
Afschaffing van den accijns op schapen- en varkensvleesch. Wet van 26 April 1852 (*Stbl.* no. 96).	- 1,000,000	Verbetering der wet op den zoutaccijns. Wet van 26 April 1852 (*Stbl.* no. 93).	- 100,000
		Wijziging van den suikeraccijns. Wet van 26 April 1852 (*Stbl.* no. 94). Verhooging van het minimum opbrengst.	- 500,000
		Verbetering der wet op den waarborg van gouden en zilveren werken. Wet van 18 Sept. 1852 (*Stbl.* no. 178).	- 23,000
	f 1.515.773		*f* 991,488

ERRATA.

Blz. 4 r. 1 v. b. en verder passim staat Lightenveld, lees: *Lightenvelt.*
» 20 » 4 v. o. staat Van Engelen, lees: *Mr. A. W. Engelen.*
» 31 » 12 v. o. » Verschuer, lees: *Van Verschuer.*
» 46 » 11 v. b. » dat het ministerie, lees: *het ministerie.*
» 100 » 16 v. b. » Jhr. Mr. J. F. H. Nedermeijer etc., lees: *Jhr. Mr. J. T. H.* enz.
» 107 » 6 v. o. » bepaald, lees: *eene bepaalde.*
» 127 » 14 en 15 v. b. lees: *bekrachtigde het ontwerp den 4den Juli en liet het als wet afkondigen in het Staatsblad No.* 37.
» 153 » 12 v. b. » 9 leden, lees: 11 *leden.*
» 154 » 13 v. b. » Poldersveld, lees: *Poldersveldt.*
» 164 » 16 v. b. » vier, lees: *vier en dertig.*
» 173 » 3 v. o. » Van der Heijden, lees: *Van der Heyde.*
» 176 » 12 v, o. » klopten, lees: *kloppen.*
» 182 » 2 v. b. » Mr. P. H. Strens, lees: *Mr. M. P. H. Strens.*

